УКРАЇНА

Енциклопедія для Молоді

diasporiana.org.ua

ЛУЦЬК
РІВНЕ
ЖИТОМИР
У
К
Р
А
ЛЬВІВ
ТЕРНОПІЛЬ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
УЖГОРОД
ЧЕРНІВЦІ
ВІННИЦЯ
ОДЕСА
1971
УКРАЇНА
ФОТОМОНТАЖ
БОГДАНА ПЕВНОГО
СТОЛИЦЯ
ОБЛАСНІ МІСТА
ГРАНИЦІ У.Р.С.Р.
ЕТНОГРАФІЧНІ ЗЕМЛІ

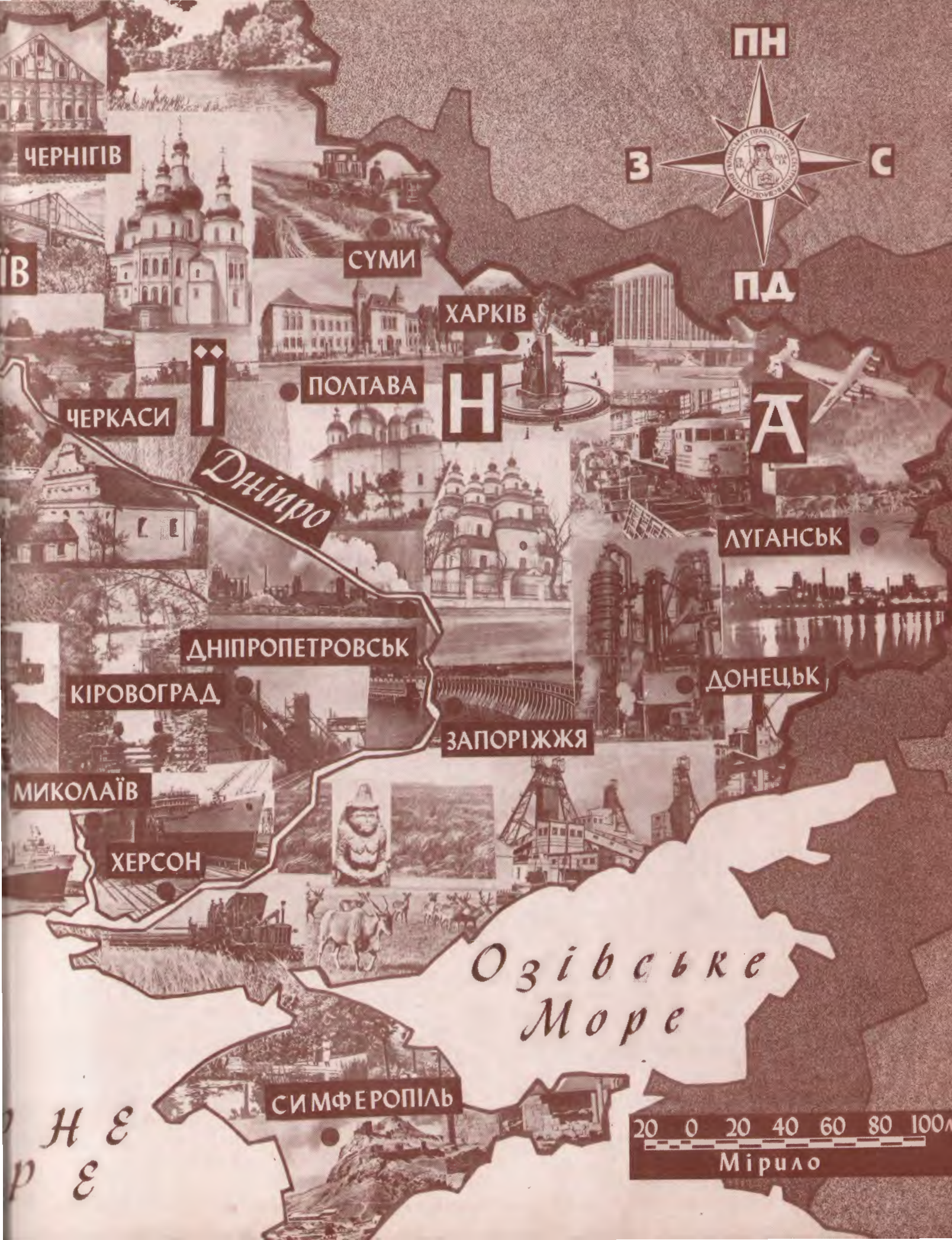
ПН
З
С
ПД
ЇВ
ЧЕРНІГІВ
СУМИ
ХАРКІВ
ПОЛТАВА
ЧЕРКАСИ
Ї
Н
А
Дніпро
ЛУГАНСЬК
ДНІПРОПЕТРОВСЬК
КІРОВОГРАД
ДОНЕЦЬК
ЗАПОРІЖЖЯ
МИКОЛАЇВ
ХЕРСОН
Озівське
Море
СИМФЕРОПІЛЬ
Н Є
Р Є
20 0 20 40 60 80 100
Мірило

UKRAINE

Junior Encyclopaedia

EDITED BY

LUDMILA IVCHENKO-KOVALENKO

United Ukrainian Orthodox Sisterhoods of the U.S.A.
South Bound Brook, N.J.

1971

УКРАЇНА

Енциклопедія для Молоді

ЛЮДМИЛА ІВЧЕНКО-КОВАЛЕНКО
ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

RETURN AS SOON AS POSSIBLE
TO LIBRARY OF
RADIO LIBERTY COMMITTEE
30 E. 42nd STREET
NEW YORK, N.Y. 10017

Об'єднання Українських Православних Сестриців у США
Саут Бавнд Брук, Н. Дж.
1971

ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ СЕСТРИЦТВ
у США

Головний редактор
Людмила Івгенко-Коваленко

Мовний редактор
Віра Драг

Технічний редактор
Олександра Селепина

Автори:
проф. Юрій Бобровський, Ніна Булавицька, мґр. Олександер Воронин, Олексій Воронин, арх. Тит Геврик, проф. Дам'ян Горняткевиг, ред. Вягеслав Давиденко, Віра Драг, проф. Осип Залеський, інж. Олена Кононенко-Трофимовська, проф. Антін Малюца, мґр. Лариса Онишкевиг, інж. Любомир Онишкевиг, проф. д-р Ярослав Пастернак, проф. Валеріян Ревуцький, інж. Микола Химиг.

Мистецьке оформлення:
Богдан Певний

LIBRARY OF CONGRESS
CATALOG CARD NUMBER 73-179067

Printed in U.S.A.

"Svoboda", 81-83 Grand Street, Jersey City, N.J. 07303

Передмова

Об'єднання Українських Православних Сестрицтв у США, маюги обов'язок співпрацювати з родинами й Школами Українознавства в галузі національного виховання дітей і молоді, вирішило допомогти цій справі виданням матеріялів про Україну.

За ініціятивою св. пам'яті Людмили Івгенко, Голови Об'єднання, Головна Управа взяла на себе обов'язок видати цю коротку, популярну енциклопедію для молоді.

Тут різносторонні відомості про Україну стиснуто в одну приступну для кожного, порівнюючи коротку книжку. Для молоді вона має бути тими довідниками „референс букс", якими наші старші угні й студенти звикли користуватися в державних школах. Молоді батьки, що не мали змоги набути відповідних знань про свою Батьківщину, найдуть тут необхідні відомості, щоб відповісти дітям на їхні питання про Україну. Сподіваємося, що ця книжка допоможе і молодим угителям Шкіл Українознавства в їхній праці.

Ця енциклопедія ніколи б не могла вийти в світ, коли б 16 осіб, фахівців у своїх ділянках, не погодились би без жодної винагороди віддати для цієї справи свій гас і знання — написати по розділу кожний зі свого фаху. Всім їм складаємо свою щиросердегну подяку.

Щиро дякуємо всім тим, хто морально й матеріяльно підтримували це видання: в першу гергу — Високопреосвященнішому Архиєпископові Мстиславу за консультації при редаґуванні й оформленні книжки, проф. докт. Н. Полонській-Василенко за остатогне редаґування розділу „Історія" та мистцеві Богданові Певному за мистецьке оформлення.

Зокрема дякуємо Раді Митрополії Української Православної Церкви в США за асиґнування на це видання 2 000 дол.

Також складаємо свою подяку Сестрицтвам, організаціям і окремим особам, що внесли свої грошові датки на цю справу.

ГОЛОВНА УПРАВА ОБ'ЄДНАННЯ
УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ СЕСТРИЦТВ У США

Про Редакторку

Рідкісною, взірцевою і творчою українською людиною була письменниця і громадська діячка Людмила Коваленко (дівоче прізвище і літературне псевдо) Івченко. Майже рівночасно почала вона свою літературну діяльність і працю для своєї спільноти.

Під час Першої світової війни молодою студенткою зголосилась вона працювати на фронті, як медична сестра. В роки Другої світової війни почала організувати Український Червоний Хрест (сама вона завідувала Відділом допомоги полоненим). Після війни на еміґрації в Німеччині, крім суспільної опіки, була вона заступницею голови Організації Українських Жінок, редакторкою журналу „Громадянка" та активною членкою об'єднання письменників МУР (часто писала тоді під псевдом Л. де Маріні).

Українській літературі дала Л. Коваленко збірку п'єс (її улюблена і найкраща — це „Героїня помирає в першім акті"), три збірки коротких оповідань (багато інших друковані по різних журналах), трилогію „Наша не своя земля", науково фантастичний роман та історично-біографічну повість (дивись розділ „Література", ст. 134).

Займалась вона також перекладами французьких літературних творів (Мопассана, Бальзака, Дюамеля). У США працювала одним із редакторів української радіопрограми в „Голосі Америки". Часто брала також участь на сторінках української преси, була активним членом Спілки Українських Журналістів у ЗСА, УВАН, Об'єднання Українських Письменників „Слово" і товариства письменників Інтернаціонального ПЕНКлюбу.

Громадська і літературна праця Л. Івченко були виявом не тільки її патріотичної жертвености та індивідуальних здібностей, але і практичним виявом глибокої релігійности. Вона стала першою жінкою — членом Ради Митрополії та Консисторії Української Православної Церкви і довгими роками була головою Об'єднання Українських Православних Сестрицтв у США. Ця діяльність привела її до праці над проблемами молоді та українського шкільництва, а там і до задуму дати нашій молоді допоміжні джерельні матеріяли у формі цієї енциклопедії.

Хоча ще з кінця 1968 Л. Коваленко працювала над новою історично біографічною повістю (про Олександра Безбородька) — громадський обов'язок взяв верх, і потреба письменника писати — була драстично придушена. Останні роки життя Л. Івченко були переповнені справами і проблемами (редакційними та фінансовими) цієї енциклопедії. І журилась вона нераз, чи пощастить їй докінчити це діло. Хоча у свойому житті Людмила Івченко зазанала багато горя (втрата чоловіка — письменника, смерть 19-річної дочки — письменниці Л. Оленко, еміґрація) — сама вона була життєрадісною, позитивною, самовистачальною, точною і дуже солідною у всіх своїх вчинках, особливо у всіх громадських справах. Була такою одиницею, яких мало є.

Л. М. Л. О.

Географія

I. МІСЦЕ, РОЗМІР І МЕЖІ УКРАЇНИ

Політичні кордони України часто мінялися протягом історії українського народу, тому слід вивчати Україну в її природніх і етнографічних межах, визначених певним своєрідним краєвидом і заселених з давніх-давен одноцільним народом — УКРАЇНЦЯМИ.

Україна охоплює собою південну частину Східньої Европи. На мапі географічне місце України в її етнографічних межах визначається такими крайніми точками: від 43° до 54° північної широти, йдучи з півдня на північ більше 1000 кілометрів (або понад 600 миль), і від 21° до 47° східньої довготи, йдучи з заходу на схід яких 2000 кілометрів (або понад 1200 миль).

Ці межі охоплюють собою всі землі, що історично належали до різних держав, але з природнього та етнографічного погляду складають суцільний географічний краєвид України, а саме: Буковину, Карпатську Україну, Галичину, Холмщину, Волинь, Поділля, Правобережну та Лівобережну Україну, Слобожанщину, Степову Україну, Причорномор'я, Кубанщину, Донбас.

Вся ця велика площа українських земель (850.000 кв. км.) заселена головним чином українцями. По границях своїх земель українці живуть окремими селами, а між ними трапляються цілі села сусідніх народів. Хоч як широка ця погранична смуга, а все ж можна визначити більш-менш певно межі розселення українців, де їх припадає більш за 50% як тубільців.

„Українська Радянська Соціялістична Республіка" (сучасний політичний витвір большевицької влади) охоплює собою лише частину української етнографічної (національної) території. Вона лежить між 44° і 52° північної широти та між 22° і 40° східньої довготи; простяглася вона з заходу на схід понад 1300 км., а з півночі на південь біля 900 км. і займає площу 602.600 кв. км.

Величина території дуже значна в порівнянні з територіями інших народів Европи, а саме:

1.	Україна	850.000 кв. км.
2.	Франція	550.000 кв. км.
3.	Німеччина (між двома світовими війнами)	450.000 кв. км.
4.	Англія	320.000 кв. км.
5.	Італія	290.000 кв. км.

Сучасні етнографічні межі України і державні (політичні) кордони УССР:

Південна етнографічна межа України проходить по державному кордону УССР — від дельти Дунаю берегами Чорного й Озівського морів.

На південному заході українці сусідують з румунами. Етнографічна межа між ними і державний кордон між УССР і Румунією в загальному збігаються: вони починаються в дельті Дунаю, проходять коло міст Ізмаїлу, Аккерману (Білгороду), Бендер, потім вздовж Дністра до Чернівців.

Українсько-угорська етнографічна межа і державний кордон між УССР і Угорщиною збігаються: етнографічна межа йде від Севлюша повз місто Мукачів до Ужгороду; державний кордон включає до УССР ще й залізницю Хуст-Чоп з вузенькою смужкою угорської етнографічної території.

Українсько-словацька етнографічна межа йде від Ужгороду на північний захід попри Сабінів до Липника. Державний кордон між УССР і Чехо-Словаччиною проходить від Ужгороду просто на північ до Липника, залишаючи в межах Чехо-Словаччини східню українську частину Пряшівщини.

Українсько-польська етнографічна межа до другої світової війни проходила від Шавниці над Дунайцем на схід попри Грибів, Дуклю, Романів. Тут повертала на північний-схід у напрямку на Переворськ, а далі Більськ і дохо-

дила до р. Нарви, де починається етнографічна межа з білорусами.

По другій світовій війні большевицька Росія віддала полякам споконвічні українські землі — Лемківщину, Посяння, Холмщину й Підляшшя — з старовинними, ще княжими українськими містами як Сянік, Перемишль, Ярослав, Холм. Поляки виселили з приєднаних до Польщі українських земель майже всю українську людність: більшість на схід, до УССР, частину на приєднане до Польщі Поморʼя, у висліді чого, нині державний кордон між УССР і Польщею йде вздовж етнографічної межі, що проходить від верхів'я Сяну до Нижанкович, далі йде на Раву Руську, потім до р. Бугу й, нарешті, по Бугу до Володави.

Українсько-білоруська етнографічна межа йде від р. Нарви на південний схід до м. Турова над Припʼяттю, а далі вздовж Припʼяті до її гирла, відтак угору Дніпром до Мглина.

Державний кордон між УССР і БССР іде чисто українською етнографічною територією південної частини Полісся, залишаючи в кордонах БССР смугу української етнографічної території з історичними українськими містами — Берестя, Пинськ, Туров.

Українсько - російська етнографічна межа починається від міста Мглина й простує на південний схід повз Глухів, Кролевець, Путивль, далі вона йде в напрямку міст: Рильську, Миропілля, Обояни (на Курщині), через міста Білгород, Старий і Новий Оскіл і доходить до ріки Дону, коло Острогожська, а поміж р. р. Доном і Хопром іде лінією через слободу Бутурлинівку до Н.-Хоперська.

Східня етнографічна межа з донськими козаками й калмиками йде від Н.-Хоперську по р. Хопру, відхиляючись на південь через р. Дін до Дінця, простуючи на Ростов. Звідси круто повертає на південний схід по р. Салу, оз. Маничу, через Ставропіль до Каспійського моря.

Українська етнографічна межа на Підкавказзі поміж Каспійським і Чорним морем проходить по підгір'ях Кавказу.

„Державний" кордон між УССР і РСФСР відрізає на користь РСФСР широчезні терени української етнографічної території зі споконвічними українськими історичними містами. Широка смуга українських етнографічних земель на півночі і південному сході (особливо південна Курщина і Вороніжчина), старовинні українські міста — Стародуб, Рильськ, Трубчевськ, — а також всі українські етнографічні і з мішаним населенням землі, охоплені р. Салом на півночі, Каспійським морем на південному сході, Кавказькими горами на півдні й Чорним та Озівським морями на заході, включено до РСФСР.

Україна не має природних перепон для мирних поміж сусідами відносин, а разом із тим і природних перешкод (за винятком Чорного і Озівського морів) проти ворожих нападів сусідів.

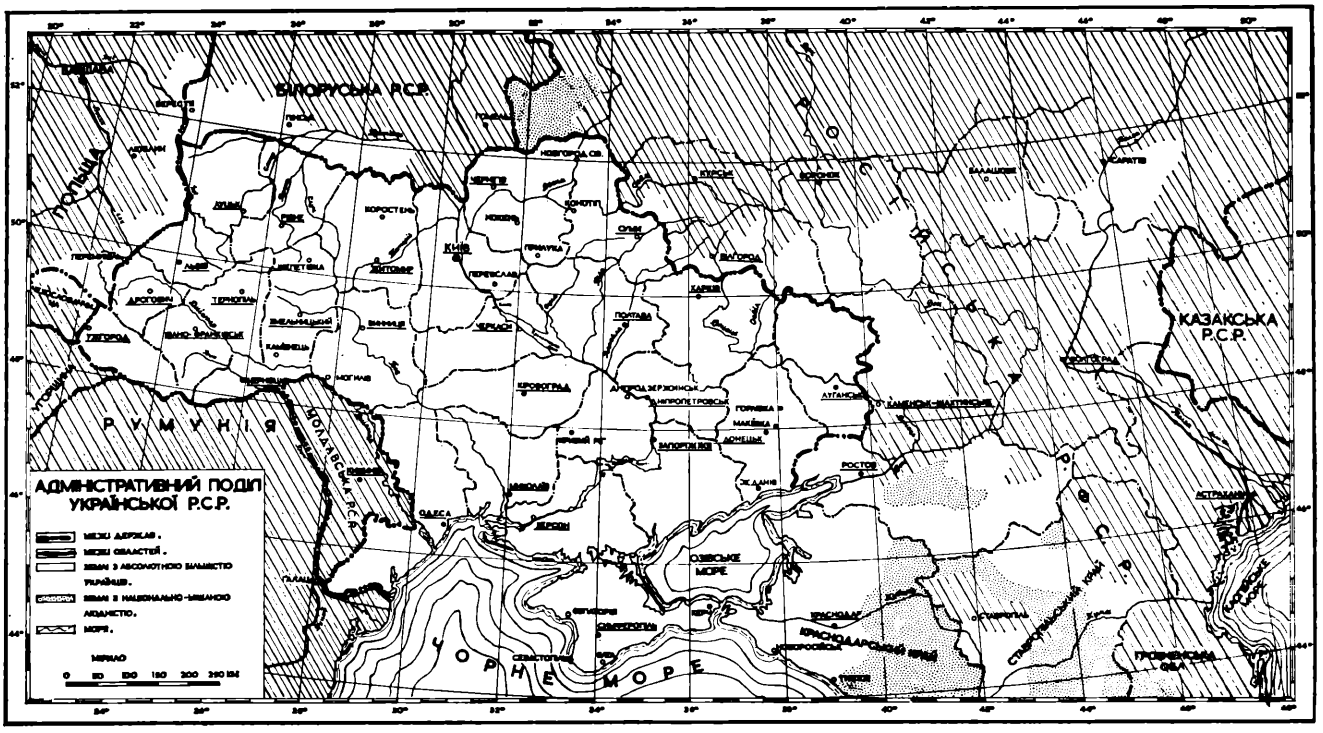

Адміністративний поділ УРСР

II. РЕЛЬЄФ УКРАЇНИ

На Україні є височини, вічним снігом вкриті гори, є й нижчі верховини, з високими й мальовничими горбами й глибокими ярами, є багнисті низини й широкі, могилами вкриті, степи з балками, яругами й лощинами, долинами й байраками.

Поверхня України здебільшого рівна або творить легко погорблені височини. Тільки вздовж південних меж простягається в двох місцях перервана смуга пасмових гір. Складають їх три гірські системи: Карпати, Кримські гори й Кавказькі гори. Всі ці гори знижуються поволі на північ.

Карпати довжиною 1300 км. простяглися дугою від Дунаю, недалеко Відня (Австрія), аж до Залізної Брами, також при Дунаї. Діляться вони на три головні частини: західні Карпати, східні або лісисті Карпати і південно-східні або Семигородські Карпати. Українці мешкають в Карпатах східніх або лісистих, що широкі до 25 км., найнижчі понад р. Попрадом, на заході, а чим далі на схід, тим стають вищими. Найбільшу висоту вони мають у Карпатській Чорногорі (Говерля 2058 м.). Всі гірські хребти в українських Карпатах вкриті шпилькуватими та де-не-де листяними лісами, з-поміж них виглядають голі скелі.

Кримські гори довгі на 150 км., складаються з трьох рівнобіжних хребтів, помежованих між собою повздовжніми долинами. Серед найвищого (південного) хребта, що зветься Яйла (тобто пасовисько), найвищі шпилі: Роман-Кош 1543 м., Чатир-Даг 1525 м. Північний схил Яйли похилий, а південний — з високими прямовисними скелями й водоспадами.

Кавказькі гори, що відмежовують Европу від Азії, тягнуться на 1100 км., зложені з кристалічних порід. Верхи їх вкриті вічним снігом і льодовиками. Найвищі шпилі: Ельбрус (5630 м.), Казбек (5040 м.). По їх узбіччях зсуваються великі льодовики. Від півночі тягнуться вздовж головного хребта менші пасма й, поволі опадаючи, досягають Кубанщини.

На північ від гір простяглася **смуга низин:** Надсянська, Причорноморська, Приозівська, північного Криму й Керченського півострова, Долішньо-Донська, Донецька, Прикаспійська й Кубанська.

Далі на північ розляглася **смуга височин:** Розточчя, Волинська, Подільська, Покутсько-Басарабська, Правобережна, Лівобічна (Запорізька гряда), Приозівська, Донецький кряж. На північному сході України лежать південні відроги **Середньо-Російської височини.**

На північ від смуги височин простяглася знову **смуга низин:** Підляшшя, Полісся — над Прип'яттю; лівобіч Дніпра над Десною лежить Східнє Полісся (Чернігівщина), нижче на лівому березі Дніпра — Придніпрянська (або Лівобережна) низина, а далі на схід — Донецька низина.

Карпати. Вид з околиць Чорногори.

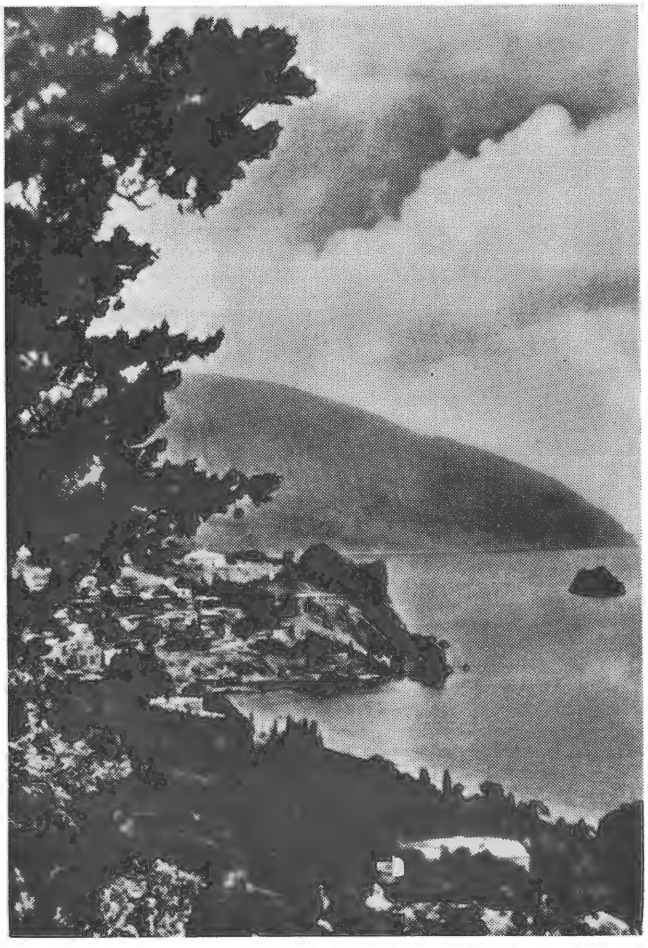

Кримські гори. Вид на Гурзуф.

Кримські гори. Руїни Ґенуезької фортеці в Судаку.

Точки височин і низин мало ріжняться між собою. Найвищі височини підносяться над сусідніми низинами не більше, як на 150-200 м. Ґрунтова вода на височині лежить глибоко під землею. Для того, щоб її дістати, треба копати глибокі криниці. Тому то люди уникають селитись на височинах, а вибирають долини та балки.

Низини рівніші й одноманітніші, ніж височини. Вони хвилясті або трошки горбкуваті, але більшість з них зовсім рівнинні. Ріки течуть низинами, по широких долинах. Течія річок тут повільна й колінкувата. Тому, що вода тече мляво, у низинах є багато боліт. На низинах ґрунтова вода лежить неглибоко. Тут менше ярів і вони не такі глибокі, як на височинах.

Друге, чим різняться височини від низин, це — ґрунт. Ґрунт височин кращий. Тут частіше трапляється чорнозем і інші родючі ґрунти.

На низинах замість чорнозему лежать супіски, суглинки та каштанові землі. Ці ґрунти не такі родючі, як чорнозем.

Височини різняться також і підсонням. Тут холодніше і сухіше, віє більше вітрів, ніж на низинах, а це дуже важлива особливість для рослин і людей.

III. ҐРУНТИ УКРАЇНИ

Ґрунтом зветься верхній шар поверхні земної кори. Ґрунти утворилися з верхніх гірських порід через вивітрювання та діяльність рослин і тварин. Товщина ґрунтового шару на Україні не однакова: від кількох сантиметрів до понад 2-х метрів. Сила вивітрювання, як і характер рослинности, залежить від ступеня тепла й вогкости. Тому розташування ґрунтів по земній поверхні тісно пов'язане з кліматом (підсонням). В залежності від нього ґрунти лежать смугами або зонами.

Ґрунти України лежать чотирма рівнобіжними смугами. Смуги ті йдуть з півночі на південь у такому порядку: дерново-попільняковий ґрунт, сіра лісова земля, чорноземля (чорнозем), бурий і каштановий ґрунти. Місцями розкидані окремі дільниці ґрунтів, що не входять у склад ґрунтових смуг (зон) — кам'янистий, піскуватий, вапняковий, болотяний торф, солонець, гірські ґрунти.

Дерново-попільняковий ґрунт вкриває Полісся, значні простори Придніпрянської низини і є острівцями в чорноземній смузі, а загалом збігається з лісовою смугою. На своїй південній межі дерново-попільняковий ґрунт змінюється на більш родючі сірі лісові ґрунти, в яких більше перегною (гумусу) — від 3% до 4% — і через це вони темнішого кольору. Сірі лісові ґрунти сягають до лісостепу.

Чорноземля (чорнозем) вкриває широку середню смугу України. Чорноземля — степовий ґрунт. Північна межа його йде приблизно там, де й північна межа лісостепу. Частіш за все на Україні зустрічається звичайна чорноземля з перегноєм від 6% до 10%. Товщина ґрунтового шару чорноземлі дуже велика й доходить до 1,5 метрів.

Далі на південь від чорноземлі, поблизу Чорного і Озівського морів, лежать **бурий** та **каштановий ґрунти.** Це ґрунти сухого степу. Гумусу звичайно тут не більше 2%. Тому ґрунтовий шар тут не глибший кількох сантиметрів.

Гірські ґрунти вкривають тонким шаром верхи й схили гір. В Карпатах мають перевагу глинясті й підзолисті ґрунти. В долинах рік часто трапляються наноси піску й намулу. В Кримських горах виступають переважно каштанові ґрунти, в Кавказьких горах, на нижчих схилах, виступають чорноземлі, а на вищих — попільнякові ґрунти.

Крім залежности від клімату, всякий ґрунт пов'язується з тими корінними гірськими породами або тими верхніми наносами, з яких він утворився.

Дністер біля Бакоти.

IV. ВОДИ УКРАЇНИ

1. Ріки України. Ріки України не всі однакові. Є між ними гірські, височинні та низинні. Вони вливаються в два моря: Чорне (з Озівським) і Балтійське. До Чорного моря стікають шість великих рік: Дніпро, Дністер, Бог, Дунай, Дон та Кубань.

Найбільша ріка України — Дніпро (довжина 2 285 км., або 1 430 миль — третя по довжині ріка в Европі), тісно пов'язана з історією українського народу. Уславили його наші люди в піснях і оповіданнях. Оспівали його наші поети й письменники в своїх творах.

Випливає Дніпро на Смоленщині з маленького озера. В Україну поступає він уже чималою рікою. Коло Києва має широке русло на 950 м. У нижній частині його течії, за Дніпропетровськом, виступали з Дніпра гранітні скелі й пороги — водоспади, що тягнулися на 53 км., аж до Запоріжжя. Всіх порогів було 12, головних 9, найбільший — Ненаситець або Дід, менші: Кодацький, Будило та Гадючий. Сила і краса цих порогів чарувала численних туристів. Пороги були поважною перешкодою у плавбі по Дніпру. Зараз, у зв'язку з побудовою величезної греблі „Дніпрогес" нижче порогів, пороги затоплено і створено водний шлях у цій частині Дніпра.

Нижче греблі Дніпрогесу Дніпро розділяється на два русла — Старе і Нове, а через 12 кілометрів знову зливається в одно. Між Старим і Новим руслами лежить великий понад 3 000 гектарів острів, відомий в історії України під назвою Велика Хортиця. В стародавніх літописах є згадка про те, що у 1103 році руські (українські) князі збирали на цьому острові свої дружини, щоб іти на половців. Збиралися тут українські війська і в 1223 році перед битвою з татарами на річці Калці. У 16 ст. на острові Велика Хортиця з'явилось вільне поселення — Запорізьке козацтво. Місце, де воно розселилося, увійшло в історію українського народу під назвою Запорізької Січі.

Дніпро, добігаючи до Чорного моря, в своєму гирлі зливається з р. Богом у великий Дніпро-Бузький лиман.

Допливи Дніпра. Правобічні: Березина (з Білорусії), Прип'ять, Рось, Інгулець із Жовтими Водами. Лівобічні допливи: Десна, Сула, Псьол, Ворскло, Орель і Самара. Старовинна українська пісня так описує відносини всіх припливів до Дніпра:

„Жалується лиман морю,
Що взяв Дніпро свою волю;
Усі річки прочищає,
Мені устя засипає,
К собі рибу підмовляє,
На всі ріки розсилає,
А назад і не вертає".

Дністер — велика ріка Західньої України; довжина 1 372 км. (857 миль), випливає коло села Вовчого у Високому Бескиді. Це річка гір-

Дніпро в Києві.

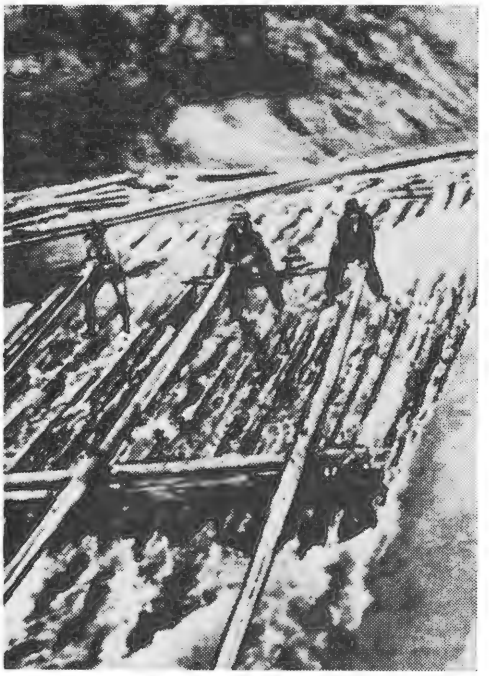

Гірська річка в Карпатах. Сплав лісу.

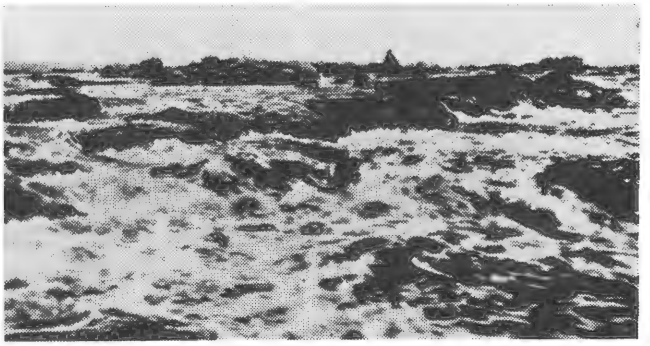

Дніпрові пороги.

Озеро Пулемецьке на Волині.

ська; аж коло Ніжнева входить вона у Подільський яр. Коло Ямполя — на Дністрі пороги. Нижче Тирасполя тече вона вже широкою багнистою долиною, вкритою плавнями. Вливається до неглибокого лиману. Має часті повені, бо витікає зі снігових верховин.

Правобічні допливи Дністра (з Карпат): Самбірська Бистриця, Стрий та інші. Лівобічні допливи: Збруч, Смотрич, Ушиця й ін.

Дунай лише своїм гирлом входить в українську національну територію. З Українських Карпат течуть до нього Прут з Черемошем, із південного боку Карпат витікає Тиса, до якої вливаються річки Карпатської України. Всі карпатські ріки течуть серед мальовничих берегів. Прут має допливи: Чорний та Білий Черемош, що мають багато водоспадів.

Дін — ріка лише частоково, в Слобідській Україні, тече до Озівського моря територією донських козаків. Доплив Дону Дінець є суто українська ріка. Дінець тече на південний схід, обмиваючи від сходу найбагатшу промислову область України — Донецький басейн.

Бог — подільська ріка, тече рівнобіжно з Дністром, вливаючись до Дніпро-Бозького лиману. Має ґранітні пороги коло Констянтинівки.

Кубань випливає з Кавказу, з льодовиків високого Ельбруса. По Підкавказзю тече широкою долиною. Допливи її: Лаба та Біла.

До Балтійського моря течуть українські допливи Висли: з Карпат витікають Дунаєць з Попрадом, Вислік і Сян; з Холмсько-Волинської височини — Вепр і Буг.

2. Озера України. Озер в Україні мало. Вони розташовані головно на північному заході, на Поліссі й Підляшші — Свитязь, Тур, Біле, Лука, Князь, Вигонівське, Крукове озеро над Дніпром, Солоне озеро над Дінцем. Південні озера: між Перекопом і Озівським морем — Сиваш; досить багато озер між Керч'ю і Феодосією, в околиці Евпаторії й біля Одеси. На південно-східніх землях — оз. Манич або Гудило. З чорногорських — озеро Шибівне — найбільше й найкраще, лежить в джерелах Чорного Черемоша. Мальовничо-чарівні озера в джерелах Чорної Тиси.

3. Мінеральні води України. Україна має багато різних мінеральних джерел, придатних до лікування людських недуг.

1) Коло Карпат і в Карпатах — Криниця, Риманів, Трускавець, Моршин і ін. Це переважно залізисто-сірчані джерела.

2) На Поділлі джерела сірчані в Черчі, Кам'янці-Подільському та гірко-солоні в Могилівському районі.

3) На Волині, біля Шепетівки — джерела залізистої води.

4) На Київщині, коло Коростишева, на Звенігородщині — джерела з залізистою водою.

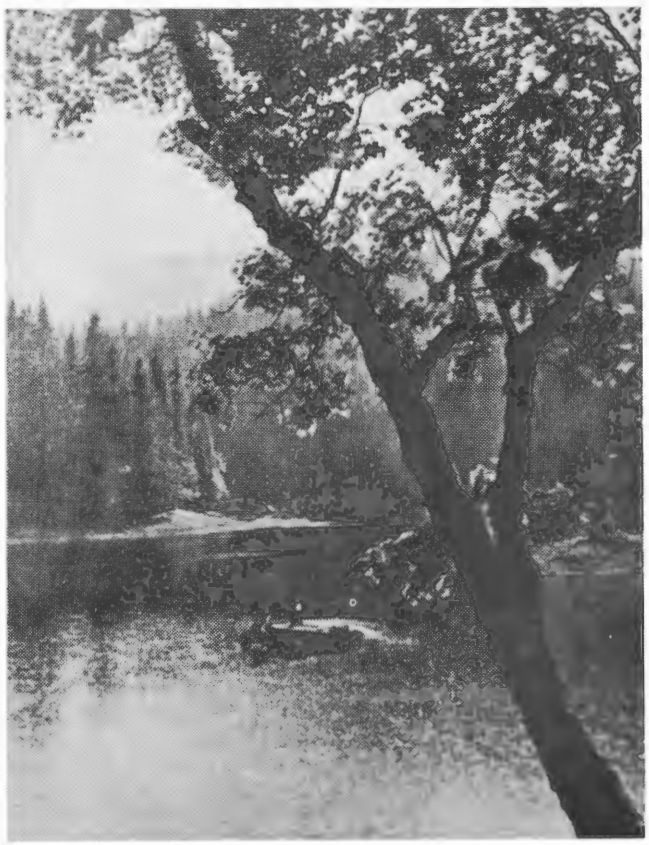

Озеро Синевир на Закарпатті.

5) В Донецькій області — солоні озера в Слов'янську.

6) На Полтавщині — радіоактивне джерело в Миргороді.

7) В Феодосійському районі (в Криму) — сірчані та солоні джерела.

4. Моря України. Україна має двоє морів — Чорне й Озівське. Чорне творить природний кордон на півдні України. Довжина його 1800 км., ширина в найширших місцях до 600 км. Лежить воно між Европою й Азією, належить до внутрішніх морів і вузькою Босфорською протокою, Мармуровим морем та Дарданельською протокою сполучається з Середземним морем. Солоність води Чорного моря менша за океанічну чи середземноморську. Це тому, що Чорне море порівнюючи невелике (411,540 кв. км.) і від численних великих рік одержує дуже багато прісної води. Найбільша глибина Чорного моря посередині його головної овальної заглибини сягає 2 245 м. Вода в Чорному морі синьо-зеленого кольору, дуже прозора. Температура поверхні води коливається від 27° Ц. влітку до 5° Ц. зимою. Взимку Одеська бухта замерзає на короткий час, лимани ж та Озівське море — на 2-3 місяці. Пристані на півдні гір Яйли й Кавказу зовсім не замерзають.

Як внутрішнє море, Чорне море не має ні припливів, ні відпливів. Проте воно з давньої-давнини відоме як небезпечне бурхливе море. Під час бурі, хвилі на Чорному морі доходять до 10 м. заввишки. Ще в давні часи Чорне море було зване греками „негостинним морем". Воно багато поглинуло й добра, й люду.

Чорне море, що йому присвячує український нарід у своїй поезії велику увагу, мало велике значення в нашій історичній долі, й це значення не могло забутися в народі. Скільки споминів культурно-історичних та військових зв'язано з Чорним морем, скільки крови української пролилося на ньому та його берегах, скільки крови української було принесено в його води Дніпром-Славутою!

Для України Чорне море мало й має велике значення не тільки історичне, не тільки природного кордону, не тільки джерела рибного промислу, а, найголовніше, — зручного водного шляху у зносинах з різними країнами та державами.

Озівське море невелике й сполучене з Чорним морем Керченською протокою. Довжина його 445 км., ширина доходить до 150 км., а глибина — до 15 метрів.

Цікавою частиною Озівського моря є Сиваш. Довжелезна Арабатська коса (на 110 км. довжиною) відокремлює Сиваш від Озівського моря, залишаючи біля Генічеська лише вузенький прохід на 150 метрів. Надзвичайно прорізаний берег із червоної глини, солоні болота, берегові озера та острови, солона вода, що влітку тхне важким запахом з Сиваша, — причинилися до назви — **„Гниле море".**

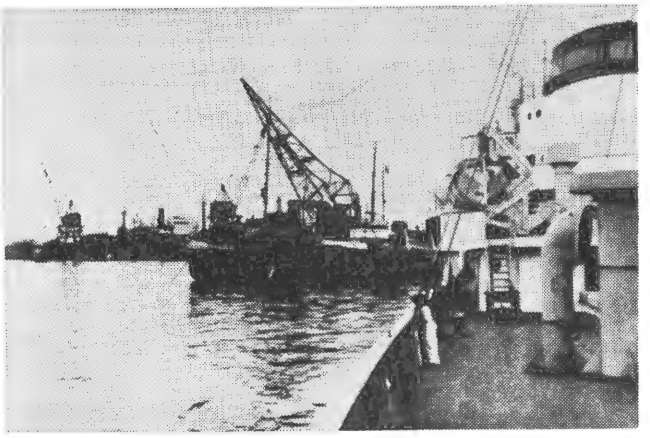

Чорне море. Пристань в Одесі.

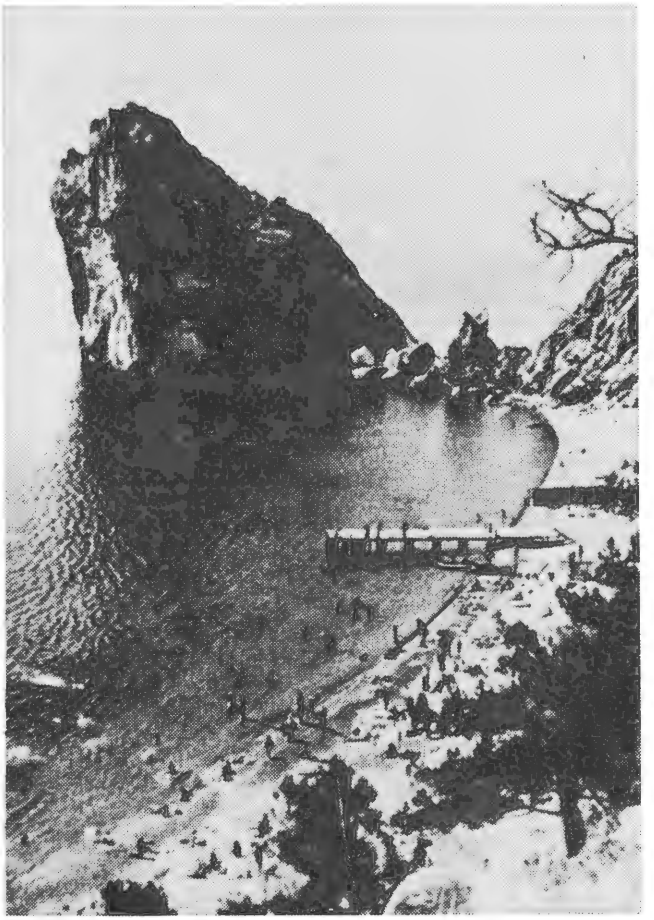

Чорне море. Пляж в Сімеїзі.

У верхніх шарах води Чорного й Озівського морів водиться багато всякої риби: стерлядь, кефаль, осетри, білуга, бички, баламути, тараня, оселедці та інш. В лиманах та солоних озерах видобувають багато соли. Риба та сіль завжди були для України дуже важливим предметом торгівлі. До побудови залізничих шляхів, чумаки величезними валками, возами, на волах, їздили на чорноморсько-озівські береги міняти хліб на сіль та рибу.

V. КЛІМАТ (ПІДСОННЯ) УКРАЇНИ

Україна лежить в середній частині смуги поміркованого клімату північної півкулі. Через це **клімат її поміркований та помірковано-континентальний.**

Рік ділиться на чотири виразно окреслені пори року: весна, літо, осінь, зима, при чому різниця між температурою зими та літа досить велика. Весна і осінь схожі одна на одну, тільки осінь тепліша.

Найбільш м'яким і сталим кліматом визначається захід України, що лежить ближче до Атлантійського океану. Чим далі на схід, тим клімат стає більше різким і несталим.

Напрямок вітрів на Україні залежить від смуги високого барометричного тиснення. На північ від цієї смуги зимою переважають південно-західні і західні вітри, на південь — північно-східні й східні. Перші приносять вологість з Атлантійського океану, а другі характеризуються сухістю і несуть із собою холод. Літом це розмежування менше виявляється, і по всій Україні найчастіше віють південно-західні вітри. Але на півдні України бувають східні й південно-східні вітри — **суховії,** що віють з глибини Азійського материка й приносять з собою спеку й посуху. Роля цього вітророзділу важлива тим, що нею визначається **поділ України на лісостепову й степову смуги.**

Континентальність клімату зростає в напрямку з заходу на схід. Літо в цьому напрямку гарячіше, а зими холодніші. Так, у Львові пересічна температура червня + 18,1° Ц., а в Харкові, розташованому на тій самій широті, + 21° Ц. Пересічні температури січня у Львові — 4° Ц., а в Харкові — 7,2°. На рівнинах північного Криму і Керченського півострова літо гаряче (пересічна липня + 22° і + 23° Ц.), зими ж порівнюючи холодні (пересічна січня від + 1° Ц. на заході до — 2° Ц. на південному сході). Відсутність природних перепон (гір) на півночі і сході України уможливлює проникнення зимою з півночі і сходу холодних вітрів, що призводить до дуже низьких абсолютних мінімумів температур на Україні.

Субтропічна рослинність Криму.

Атмосферні опади розміщуються по Україні дуже нерівномірно. Кількість опадів зменшується від півночі й північного-заходу на південь і південний схід. Відхилення від цього правила обумовлені рельєфом місцевости. Найбільше опадів припадає на гори Карпати, Кримські, підгір'я Кавказу і західні терени Волинсько-Подільської височини. Найменше опадів припадає на Придніпрянську низину (450 м.м.). Особливо мало опадів біля берегів Чорного моря, де річна сума їх місцями (біля Каркинітської затоки) нижче 300 м.м. Донецький кряж — місцевість підвищеної вологости; там протягом року випадає 450-500 м.м. опадів, а місцями й більше.

Найбільша кількість опадів припадає на літній період, при чому на півдні максимум припадає на травень-червень, а на півночі і північному-заході на червень-липень. Такий розподіл опадів створює особливо сприятливі умови для визрівання озимих зернових культур і для тих ярових зернових (ячмінь, ранньо-визріваючі сорти пшениці), у яких зерно наливається до початку сухої і гарячої погоди.

Південний берег Криму, що його захищає Яйла з півночі, має клімат середземноморського типу. Зими лагідні з середньою температурою січня біля + 4° Ц. і максимумом опадів в зимовий час.

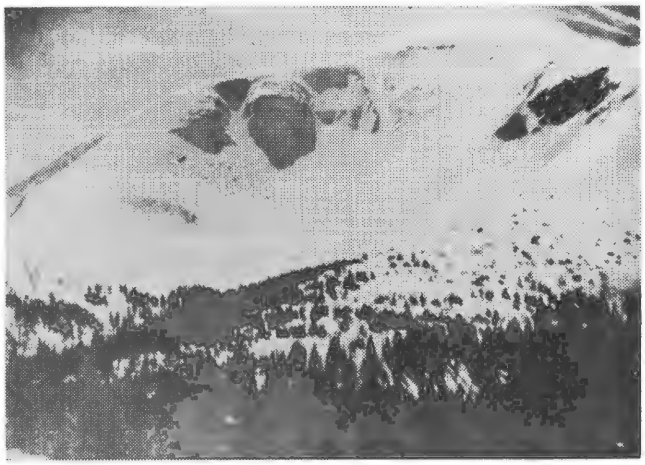

Сніги на горі Говерлі в Карпатах.

VI. РОСЛИНИ УКРАЇНИ

На українських землях виразно позначаються **кілька рослинних смуг:** лісова, лісостепова, степова, гірська й середземноморська смуга вічнозелених рослин.

Лісова смуга займає північну та північно-західню частину України і доходить **від р. Прута дугою до джерел Буга, потім на схід до Києва, а звідси на північний-схід.**

Лісова смуга складається з лісів, лугів і боліт. Ліс укривав колись майже всю цю смугу. Як виглядав цей **праліс** колись, можна бачити тепер хіба де-не-де на Поліссі, або Біловізькій Пущі. Ліси тут переважно мішані. Лісову смугу можна поділити на дві частини по лінії Луцьк-Люблин. На південь від тої лінії простяглася **середньо-европейська лісова смуга,** на північ — **північно-европейська.**

Середньо-европейська лісова смуга, що обіймає Підкарпаття, південне Розточчя й західній кінчик Поділля, визначається великими буковими лісами, на підгір'ї — ялицями, а поодиноко ростуть тис, явір та інші дерева.

В північно-европейській лісовій смузі названі дерева зникають, а переважають сосна, береза, дуб і граб. Домішуються до них вільха — на багнах, осичина, липа, в'яз, клен, ясен, берест, дикі яблука і груші, черешні та інше. Крім того, тут багато корчів ліщини, рябини, малини й ожини.

Луги здебільшого простягаються широкими смугами по долинах тутешніх річок. Вкривають їх буйні трави та зілля. Зустрічаються й групи дерев: у вогких місцях — вільха, в сухіших — дуби.

В підмоклих річкових долинах на Поліссі розвинулися багна. Панують тут особливі роди мохів, що лежать грубим шаром; гниючи під водою, утворюють **торф.** Буйні осики й цілі ліси очеретів ростуть на надрічкових багнах.

Лісостепова або лугова смуга. Лісостепова смуга є переходовою між лісовою і степовою смугами. **Її південна межа проходить приблизно по лінії Кишинів - Кіровоград - Кременчук - Полтава - Харків.**

Рослинність лісостепу складається з листяних лісів і лугових (різнотравних) степів. Лісостеп України не однородний. В Зах. Україні, на південь від широти Львова, переважає бук, а на північ — дуб. Ліси правобережного степу переважно дубово-грабові. На півночі й сході Полтавської области й далі на відрогах Середньо-Руської височини — діброви, а біля річок на пісках переривчасті смужки соснових борів. У вигляді ізольованого лісостепового острова, розташованого серед степової смуги — Донецький кряж, на якому масиви широколистяних лісів (з дубом, ясенем, кленом) місцями збереглися до цього часу.

Степова смуга. Степова смуга **на півночі межує з лісостеповою смугою, означеною вище, а на півдні займає всю решту території аж по**

Дубовий ліс.

Модриновий ліс.

Ялинковий ліс.

Сосновий ліс.

Кримські та Кавказькі гори. На Лівобережжі степова смуга значно ширша, ніж на Правобережжі. Степова смуга поділяється на дві окремі частини: північну — підвищену й більше вологу і південну — низинну, посушливішу.

В північній смузі степу, ліси й луги ще займають значні простори, а понад великими ріками переважають **плавні.** Південний же степ подібний до **пустинного степу.**

Головна рослинність степової смуги — трави. Між травами визначується сріблястa ковила і пір'яста тирса. Трави в північній частині степової смуги надзвичайно буйні й густі та високі. Коли зазеленіє на весні свіжа молода травичка і зацвітуть різнобарвні квіти, а весняне сонце заллє гарячим промінням цей живий килим, тоді годі вимріяти кращого краєвиду. Та ненадовго! Від спеки й посухи степ незабаром стає жовтий та бурий.

В південній смузі степів рослинність не така буйна, трава й зілля ростуть корчиками, між ними просвічується голий степовий ґрунт; солончаки з їх убогою зелено-сірою рослинністю тут частіші, багато й пісків, що вже нагадують пустелю. В степових балках та поруч їх попадаються корчі бавовника, таволги, калини, терну й інш. Біля великих рік доволі гаїв і лісів. Широкими смугами вздовж великих рік розливаються плавні. Вони вкриті заростями високих очеретів, вільшини й лози. На південь від м. Запоріжжя, вздовж лівого берега Дніпра, на 100 км. довжиною й 25 км. шириною до 1955 р. простягалися знаменні в історії Запорізького козацтва дніпрові плавні. Вони являли собою низину, помережану в різних напрямках протоками, річками, озерами, затоками й покриту буйною травою, очеретом та водолюбними деревами. У зв'язку з побудовою в 1955 р. Каховської гідро-електростанції, плавні затоплено.

Цілком окреме місце займає рослинність південного Криму та північного Підкавказзя. Вона належить до середземноморської рослинної области. М'який лагідний клімат викохав тут рослинність південного типу з вічнозеленими деревами та кущами. Тут росте лавр, оливне дерево й кипарис. Лугів і луків зовсім нема.

Смуга гірської рослинности. Обноги гір покриті розкішними лісами, а їх вершини нагадують підбігунові країни.

Украніські Карпати — невисокі, є взірцем лісових гір поміркованого клімату. Обноги Карпат — область мішаних і листяних лісів (граб, береза, липа, осика, сосна). На вищих гірських кряжах виступають в Низькім і Високім Бескиді мішані ліси (бук, ялиця, смерека). Під самою горішньою межею в Високім Бескиді ліси складаються майже виключно з буку, дерева стають чимраз менші й на висоті 1000 м. бук виступає лише корчами, а ще вище зникає зовсім.

В Ґорґанах зустрічаємо дві виразні лісові смуги. Долішня — з буковими лісами, змішаними з ялицями, яворами, смереками. Горішня смуга — чисті смерекові ліси. Те саме й у Чорногорі.

В лісовій смузі Карпат збереглося ще доволі пралісів у неприступних місцях. Величні смереки до 60 м. заввишки здіймають вгору свої зелені піраміди.

По лівім березі Сяну починаються полонини. **Полонина — це буйна лісиста лука,** що поросла високою травою. Рослинність дуже різноманітна саме в „царинках", в тих частинах полонин, що призначені на сінокоси.

Степ.

VII. ТВАРИНИ УКРАЇНИ

Україна являє собою частину т. зв. ПІВНІЧНОЇ ТВАРИННОЇ ОБЛАСТИ, що охоплює цілу Европу, північну Африку й майже цілу Азію. Однак простір України великий, її кліматичні і рослинні смуги різнорідні, а в наслідок того і тваринний світ її не всюди однаковий. Одна тварина живе в горах, інша в лісовій смузі, інша в степах.

Ще не так давно, яких 300-400 літ тому, Україна визначалась великим багатством та різноманітністю тваринного світу. Чужинець М. Литвин, що подорожував по Україні в 1550 р., писав:

„В старих буках та дубах (на Київщині), в яких від старости утворилися дупла, живе сила роїв бджіл з щільниками меду... Диких зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкіри, а м'ясо викидають, окрім спини. Лосів і диких кабанів майже зовсім не використовують. Дикі кози в такій великій кількости перебігають зимою зі степів до лісів, що кожен селянин-хлібороб забиває їх до тисячі на рік. По берегах рік у великій кількості зустрічаються оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що весною хлопчаки назбирують повні човни яєць диких качок, гусей, журавлів та лебедів... Багато річок називають золотими — особливо Прип'ять, яка в одному місці, коло Мозера, при гирлі Тури, щорічно з початком березня заповнюється такою силою риби, що кинутий до води спис насаджується між рибу і стоїть, мов устромлений у землю..."

Тепер від колишнього багатства тваринного світу України дуже мало залишилось. Лісова смуга України має такі дикі тварини: дикий кіт і рись (стали рідкістю й зустрічаються вже лише у Карпатах і рись — в Поліссі). Ведмідь також зустрічається в згаданих трьох областях, де ще досі найбільше лісів. Натомість вовк і лис, борсуки, тхори, куні та інші менші хижаки вдержалися скрізь на Україні. З рослинноїдних тварин удержалися лише: зубр і лось де-не-де на Поліссі, олень — в Карпатах. Лише серна і дик удержалися ще всюди по лісах України. З гризунів — заєць трапляється доволі часто всюди. Деякі дикі тварини пристосувались до нових обставин життя в степах. Звикли до людини й перенеслися на орані поля. Такими є польові миші, хом'яки, ховрашки, земляні зайці.

Кількість пташні також зменшилась. В лісовій смузі живе глушець, синиця, чорна лелека. В лісостеповій смузі — орел-могильник, сокіл-балабан, шуліка, гуска, качка, горлиця, соловей, зозуля. В степовій смузі живуть: дрохва, куропатка, стрепет, журавель, степовий орел, дикі качки й гуси, пелікани, чаплі і ін.

Риби доволі ще в ріках, найбільше в Дніпрі й у Тисі. Живе в сучасних водах: щука, карась, лин, короп, окунь, сом, лящ, тараня; осетри, стерляді та інші морсько-річкові риби.

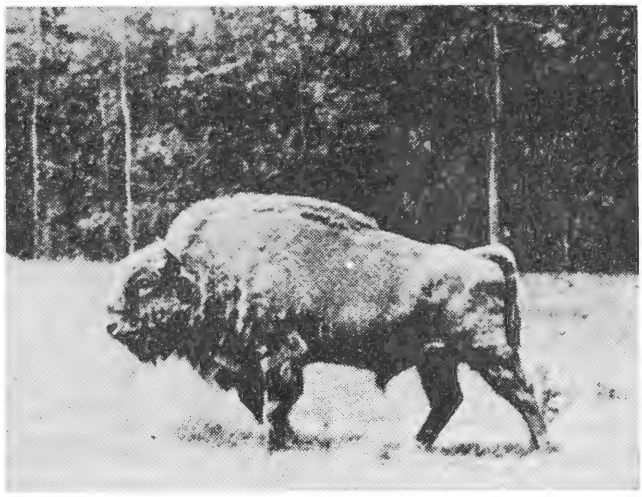

Зубр.

Тварини лісової смуги: на першому пляні зліва соболь, справа рись, що спіймав зайця, у центрі ведмедиця з ведмежатами, в лісі лось.

VIII. НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Населення України в межах УРСР на 1 січня 1966 р. дорівнювало 46 міл. Щодо кількости населення УРСР посідає 12-те місце у світі, 6-те місце в Европі після Росії — РСФСР, Німеччини, Англії, Франції й Італії і 2-ге місце (після РСФСР) серед „національних республік" СССР.

Міське населення УРСР становить 38%, а сільське — 62%. Поза межами УРСР в межах інших „національних республік" СССР українців є біля 10 мільйонів.

Національний склад населення УРСР

Українців	35.420.000	77%
Москалів	7.820.000	17%
Жидів	920.000	2%
Інших (поляки, німці, румуни, чехи, греки, болгари, татари, турки)	1.840.000	4%
Разом	46.000.000	100%

Москалі й жиди мешкають переважно в містах, містечках і робітничих селищах.

IX. ТРАНСПОРТ УКРАЇНИ

Залізничні шляхи. В складі СССР Україна, порівнюючи з іншими союзними республіками, найкраще забезпечена залізницями. Залізниці УРСР становлять 17% довжини залізничої мережі СССР — 20 тис. км. (з яких на західні області України припадає 5 т. км.), а площа УРСР складає лише 2,5% площі СССР.

Перші залізниці в Україні були побудовані в другій половині 19 ст. (в 1863-1865 рр. залізничий шлях з Одеси до Балти). Їх розбудовують і досі. Проте, розбудовуючи ті шляхи, окупанти України (царська і большевицька Росія, Австрія, Польща) брали до уваги не потребу України, а військові й господарські потреби своїх держав. Тому окремі українські міста й господарські осередки краще сполучені з чужими господарськими осередками, ніж між собою.

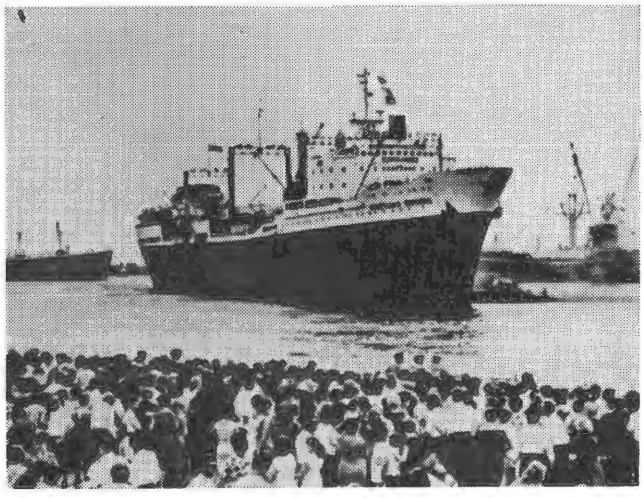

Корабель в Одеській пристані.

Летовище у Борисполі біля Києва.

До найважливіших залізничних вузлів належать: Львів — сходяться 9 залізничних ліній, Харків — 8 зал. ліній. Інші важливі залізничні вузли: Тернопіль, Берестя, Бахмач, Ромодан, Київ, Дніпропетровськ.

Автотранспорт. Автотранспорт розвинений слабо. Лише по другій світовій війні стає помітна його роля в пасажирських і вантажних перевозках. Найзначніші автошляхи: Москва-Харків - Симферопіль і Київ - Дніпропетровськ-Донецьк.

Річковий транспорт. Основна річкова артерія України — Дніпро, на яку (без допливів) припадає майже половина річкових шляхів і основна частина річкових перевозок України. Головні вантажі, що йдуть угору по Дніпру — вугілля, нафта, сіль, манґан, метали, мінеральні будівельні матеріяли, кавуни, дині; вниз — до Чорного моря: ліс, манґан, метали, вугілля, цукор, хліб.

Інші судноплавні річки України: Дністер від Могильова до Дністрового лиману, Бог від Вознесенська до Миколаєва, Дінець на довжині 350 км.

Морський транспорт. Найважливіші порти України на Чорному і Озівському морях: Одеса, Миколаїв, Херсон, Керч, Бердянськ, Маріюпіль. Головні експортові вантажі: хліб, ліс, цукор, вугілля, залізна і манґанова руди, машини, хемічні вироби. Головні імпортові вантажі: кава, какао, чай, різні машини.

X. АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ

„Украніська Радянська Соціялістична Республіка" (УРСР) поділяється на 26 областей, кожна область поділяється на райони, райони — на сільради, які складаються з сільських населених пунктів. Крім того, існують, як адміністративні одиниці, міста і селища міського типу.

Області й обласні адміністративні центри України.

Волинська обл. Успенський собор у Володимирі-Волинському. 1160 р.

1.**Вінницька область** — адміністративний центр м. Вінниця (в 1959 р. населення 122 тис.). Місто Вінниця засноване в другій половині 14 ст. (в 1363 р.) на високому горбі правого берега р. Бога. Центром міста тоді був замок; під час татарських нападів в ньому переховувались мешканці міста і навколишніх сіл.

На початку 17 ст. у Вінниці були споруджені перші кам'яні будівлі; укріплений центр міста був огорожений муром. Тут містилися костел і перша на Вінничині школа. Будівлі ці збереглися досі і мають назву Мури. Цікавими архітектурними пам'ятками є дерев'яні церкви св. Миколи (1746) і св. Юрія (1726), комплекс будівель колишніх єзуїтського, домініканського і капуцинського манастирів (17-18 ст.).

У Вінниці є обласний краєзнавчий музей, в якому зібрані матеріяли періоду національно-визвольної війни українського народу проти польських загарбників (1648-1654). На лівому березі Богу в березні 1651 р. козацькі загони під проводом уславленого полководця І. Богуна розгромили війська польських наїзників.

Житомирська обл. Річка Тетерів.

В 1943 р. у Вінниці були знайдені могили замордованих большевицьким НКВД українських людей (понад 1000 душ), що ставили спротив большевицькому окупантові.

Вінниця — освітній центр области. У 1959 р. там було 25 загальноосвітніх шкіл, 7 вечірніх шкіл робітничої молоді, 4 проф-техн. „училища", 4 технікуми, 2 вищі школи (педагогічний і медичний ін-ти).

2. **Волинська область** — адмін. центр м. Луцьк (в 1961 р. населення 63 тис.). Луцьк розташований в північно-західній частині України, у вигині р. Стир. Перші згадки про Луцьк є в літопису 11 ст. Місто часто зазнавало руїн від татар, поляків, інших загарбників. До 12 ст. Луцьк разом з усією Волинню входив до складу Української Київської Держави, а після її розпаду, — до складу Галицько-Волинського князівства. В 14 ст. Волинь захопило Литовське князівство, а згодом — Польща. В 1795 р., у висліді третього поділу Польщі, вона дісталася Росії. В 1920 р., за Ризьким договором, Волинь знову потрапила до Польщі, а тепер Волинь приєднано до УРСР.

Багато в Луцьку історичних пам'яток. На старому городі, між річками Стир і Малий Глушець, стоїть стародавній замок 14-16 століть, споруджений за часів литовського князя Любарта. Луцький замок— це одна з найдавніших цегляних споруд України. Своїми формами він нагадує архітектуру староукраїнських споруд 13 ст.

Луцьк — освітній центр Волинської области. В 1961-1962 рр. тут працювали: 17 загально-освітніх шкіл, 7 вечірніх шкіл робітничої молоді, 6 технікумів, педінститут.

3. **Дніпропетровська область** — адміністративний центр м. Дніпропетровськ (раніше — Катеринослав і Січеслав). В 1959 р. населення 660 тис. Місто Катеринослав виникло наприкінці 18 ст. Спочатку його будували на лівому березі Дніпра, на річці Кільчені, при впаданні її в ріку Самару — доплив Дніпра. Але лівий берег Дніпра часто заливала вода, особливо під час весняної повені. Тому в 1787 р. будівництво було перенесено на правий високий берег Дніпра.

Тепер Дніпропетровськ — велике торговельне й індустріяльне місто, з високорозвиненими метолюрґійною й машинобудівельною промисловістю. Його річковий порт — один з найбільших на Дніпрі. Дніпропетровськ — визначний освітній центр. В 1960-61 рр. тут було 135 загально-освітніх шкіл, 45 середніх шкіл робітн. молоді, 26 технікумів, 9 вищих шкіл. З архітектурних пам'яток — відомий Преображенський собор (1830-1835 рр.).

4. **Дрогобицька область** — адмін. центр м. Дрогобич (в 1959 р. населення 42 тис.). Дрогобич, оповитий звивистою річкою Тисменицею, лежить на мальовничих схилах Карпат. За княжих часів належав до київських і галицько-волинських князів. У 1340 р. польський король Казимир III загарбав собі Дрогобич. Пізніше Дрогобич належав до Австро-Угорщини, Польщі, а тепер до УРСР.

Дрогобич — освітній центр области. В 1960-61 рр. тут працювали: 10 загально-освітніх шкіл, 2 технікуми, 2 фахові школи, педагогічний інститут.

Закарпатська обл. Покровська церква в с. Конора. 1792 р.

5. **Житомирська область** — адмін. центр Житомир (в 1959 р. населення 106 тис.). Житомир розташований на лівому березі річки Тетерев, допливі Дніпра. За переказами, місто було засноване у другій половині 9 століття радником київських князів Аскольда і Дира — Житомиром.

У літопису „Повєсть врємєнних лєт" Житомир вперше згадується під датою 1240 р. в зв'язку із зруйнуванням його татарами. В 14 ст. (в 1320 р.) місто захопила Литва, а з 1569 р., після Люблинської унії, воно увійшло до складу Польщі. У 1648 р. місто було звільнене від поляків військами Б. Хмельницького. Тепер Житомир — освітній центр области. В 1960-61 рр. в ньому було 33 загально-освітніх школи, 4 технікуми, 5 „училищ", педагогічний і сільськогосподарський ін-ти.

Місто здавна славиться своїми бульварами, парками й садами.

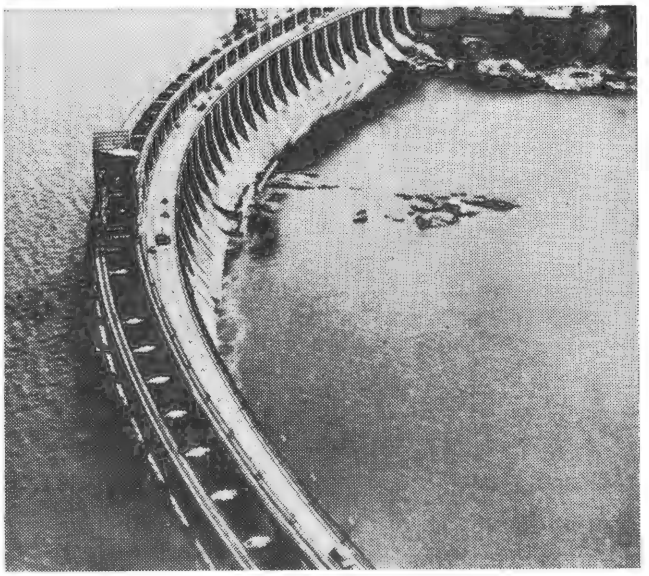

Запорізька обл. Дніпрова гребля.

6. **Закарпатська область** — адмін. центр Ужгород (в 1959 р. населення 55 тис.). Ужгород вперше згадується в історичних літописах в зв'язку з навалою угрів у Дунайський басейн. Тоді ж, в 903 р., угри й захопили Ужгород. Місто розташоване біля відрогів Карпат на обох берегах ріки Уж, навколо стародавнього замку, спорудженого ще в 9 ст.

В 1919 р. Ужгород став центром об'єднаного в адмінстративну область Закарпаття, яке ввійшло до складу Чехо-Словаччини. В листопаді 1938 р. Ужгород разом з цілим Закарпаттям був окупований Угорщиною. В жовтні 1944 року Ужгород з цілим Закарпаттям приєднано до УРСР.

В 1962-63 рр. в Ужгороді було 17 загальноосвітніх шкіл, 3 середні спеціяльні „училища", університет.

Ужгород — чудове зелене місто.

7. **Запорізька область** — адмін. центр Запоріжжя (в 1959 р. населення 435 тис.). Початком нинішнього Запоріжжя було поселення Олександрівськ, засноване запоріжцями у 1770 році поблизу збудованої російським урядом фортеці в гирлі річки Сухої Московки (допливу Дніпра). В березні 1921 р. м. Олександрівськ було перейменоване у Запоріжжя.

В 1960-61 рр. в Запоріжжі було 74 загальноосвітні школи, 20 шкіл робітничої молоді, 14 „училищ" проф.-технічної освіти, 11 технікумів, 3 інститути (машинобудівельний, педагогічний, фармацевтичний).

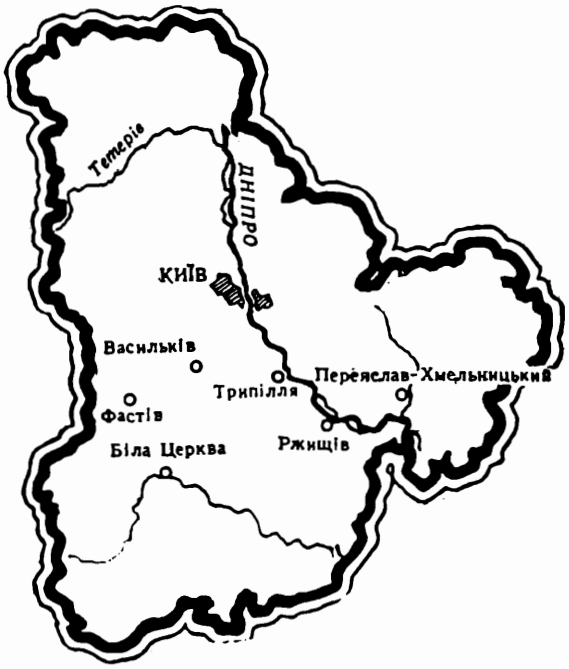

8. **Київська область** — обласний адміністративний центр і столиця України Київ (в 1959 р. населення 1 104 тис.).

Київ — одне з найстаріших міст України. Тут зародилась, оформилась і творить свою історію українська нація. Київ — її мозок і серце.

Назва міста, як розповідають древні літописи, походить нібито від імени першого київського князя Кия.

У 8-9 ст. Київ був головним містом племени полян, яке підтримувало широкі зв'язки з усіма українськими і східньо-слов'янськими племенами.

У другій половині 9 і 10 ст. українські племена об'єдналися й об'єднали навколо себе інші східнослов'янські племена в одну державу — Русь-Україну або Київську Державу. Територія України-Руси простягалася тоді від Волги до Бугу, Сяну й Ужа, від теплих берегів Чорного і Озівського морів до холодної півночі.

Другий відомий нам князь давньої Української Держави був Олег (882-912 рр.). В часи його князювання центр Києва містився на високій горі. Тут стояв палац князя, розкішні будинки тисяцького, воєвод та інших представників державної влади. Ця частина міста була обнесена високим земляним валом, глибоким ровом і дерев'яною кріпленою стіною. За валом і на Подолі жили ремісники, торгівці, селяни.

Протягом 10 і 11 століть ішов дальший процес об'єднання східньослов'янських племен навколо Києва. Після прийняття з Царгороду (988 р.) православної віри, в Києві широко розгорнулось будівництво церков і манастирів. У 989-996 рр. в центрі міста була збудована Десятинна церква, а в 1037 р. на місці розгрому печенігів киянами було розпочате будівництво собору св. Софії.

В 11-12 ст. Київ був одним з найбільших міст Східньої Европи. Місто відвідували польські, чеські, болгарські, візантійські, вірменські, варязькі та інші купці з різних країн Европи й Азії.

Велику ролю відігравав Київ у поширенні серед населення Української Держави письменности, літератури й культури. При Софійському соборі, манастирях і князівському дворі існували школи і бібліотеки, писалися літописи, релігійні і світські твори. Київським митрополитом Іларіоном було написано „Слово о законі благодаті" — похвала князям Володимиру і Ярославу, ченцями був написаний „Києво-Печерський Патерик". Чернець Печерського манастиря Нестор обробив працю своїх попередників і створив історичний літопис „Повість временних літ", Володимир Мономах написав „Заповіт" і інш.

З середини 12 ст. Київ перестав бути столицею України-Руси, бо Київська велика держава розпалася на удільні князівства. Наступні століття він залишався центром лише Київського удільного князівства.

Погром Києва в другій половині 12 ст. (1169 р.) Ростово-Суздальським князем Андрієм Боголюбським спричинив смертельний удар Києву як політичному центрові Української держави. Про цей погром і його наслідки Д. Дорошенко пише: „Ці люди, чужі українцям мовою і звичаями, немилосердно поруйнували і пограбували Київ. Завойовники здирали в церквах шати з образів, здіймали дзвони, грабували по хатах усе, що попадало під руку. Людей немилосердно вбивали або забирали в неволю. Після цього погрому Київ уже ніколи не міг піднятися на свою давню височінь. Він переходив із рук до рук і перестав грати ролю політичної столиці української держави, хоч своє значення духового центру зберігав ще довший час" (Д. Дорошенко. Історія України, стор. 45-46).

На початку грудня 1240 р. татаро-монголи на чолі з ханом Батиєм переправились через Дніпро й оточили Київ, а 6 грудня ворогові вдалося розбити Лядські ворота і вдертися

Київ. Собор св. Софії.

Київ. Андріївська церква. 1747-1753 рр.

до міста. Захопивши Київ, татаро-монголи знищили багато людей, зруйнували і спалили князівські палаци, Десятинну церкву, багато житлових будинків. Залишилося тільки 200 невеликих будинків на Подолі. З великих кам'яних споруд уціліли, хоч і були пошкоджені, Софійський і Успінський собори, Михайлівський золотоверхий і Видубецький манастирі, Кирилівська церква, Золоті й Львівські ворота, Старокиївська брама та кілька кам'яних будинків.

Понад сто років перебував Київ у татарській неволі. В 1382 р. захопила Київ Литва. В 1482 р. на нього напали кримські татари, зруйнували будівлі, винищили багато населення, а решту разом з Київським воєводою взяли в полон. У другій половині 16 ст., згідно з Люблинською унією 1569 р. між Польщею і Великим князівством Литовським, Польща дістала в своє володіння Браславщину, Волинь і все Подніпров'я разом з Києвом.

Під час національно-визвольної війни українського народу проти польського панування, в грудні 1648 р., кияни на чолі з київським митрополитом Сільвестром Косовим на Софійській площі урочисто вітали Б. Хмельницького з його перемогами.

В 1654 р. Київ, разом з усією Лівобережною Україною, взяла Росія.

В 1917-1920 рр. Київ знову став на чолі національно-політичного відродження України і її боротьби за державну самостійність.

12 червня 1920 р. Київ загарбала большевицька Росія. Тепер Київ — найбільший освітній центр України щодо кількости загально-освітніх і середніх фахових шкіл. В 1960-61 навчальному році в Києві було 190 загально-освітніх шкіл, 66 шкіл робітничої молоді, 9 шкіл-інтернатів, 24 „училища" і школи професійно-технічної освіти, 35 технікумів, 19 вищих шкіл.

Про історичні пам'ятки Києва можна сказати одним реченням: Київ увесь є історичним пам'ятником і разом з тим одним з найкращих сучасних міст світу! Київ це — справжнє місто-сад. Вздовж хідників і бульварів ростуть тополі, каштани, липи, в'язи та багато інших декоративних дерев; на вулицях й у скверах міста безліч квітів. А Дніпро-Славута додає незрівняної краси місту й околицям.

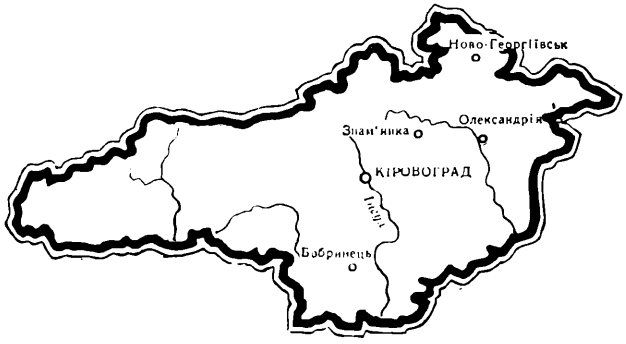

9. **Кіровоградська область** — адмін. центр Кіровоград (бувш. Єлисаветград), в 1961 р. населення було 136 тис.

Кіровоград розташований на берегах річки Інгул, приплива р. Бога. Місто виникло в середині 18 ст. як російська земляна фортеця. У січні 1784 р. (після приєднання до Росії Криму в 1783 р.) фортеця була перетворена на місто. На одній з його околиць, яка й тепер зветься „Кріпость", збереглися залишки колишніх укріплень.

В 1961-62 рр. в Кіровограді було 30 загально-освітніх шкіл, 2 школи-інтернати, 11 шкіл робітничої молоді, 4 профшколи, 4 технікуми, 2 „училища", педагогічний інститут.

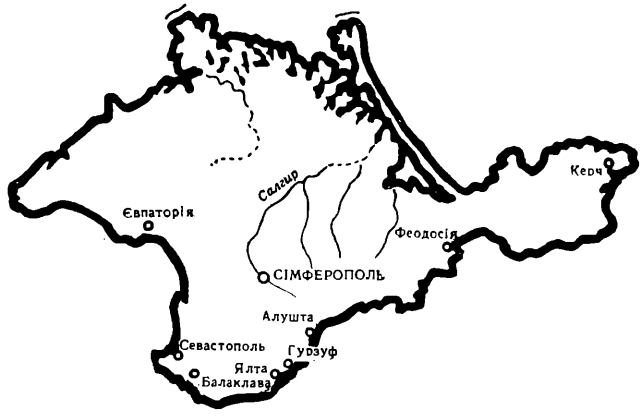

10. **Кримська область** — адмін. центр Симферопіль (в 1962 р. населення 202 тис.). Симферопіль, розташований на схилах гірського пасма, в долині ріки Салгір, існує приблизно 170 років. На його південно-східній околиці колись було старовинне місто Неаполь Скитський — столиця великої держави скитів, центр якої у 3 ст. до Р. Х. перемістився на Кримський півострів.

На початку нашої ери в Криму вже жили українські племена, які до 6-го ст. розселилися майже по всьому узбережжю півострова. В 13 ст. Крим захопили татаро-монголи, які створили тут татарське ханство. У другій половині 15 ст. в Крим вдерлися турки.

Протягом кількох століть Україна (княжої доби і доби козаччини) провадила боротьбу з татарськими й турецькими загарбниками.

В кінці 18 ст. Крим забрала Росія. 19 лютого 1954 р. совєтський уряд передав Кримську область із складу РСФСР до складу УРСР.

Зараз Симферопіль — освітній центр Криму. Тут в 1962-63 навчальному році працювало 46 загально-освітніх шкіл, 19 шкіл робітничої молоді, 6 профшкіл і 9 спеціяльних навчальних закладів, 3 вищі школи.

Кримська обл. Ластівчине гніздо.

1. **Луганська область** — адмін. центр області Луганськ (в 1961 р. мав 300 тис. населення). Історія міста почалася в 1796 р., коли споруджено на правому березі ріки Лугані, біля села Кам'яний Брід, перший на Україні ливарно-гарматний завод. 28 жовтня 1800 р. перша домна заводу видала чавун. У 1883 р. заводське селище разом з селом Кам'яний Брід було перейменоване в місто Луганськ, яке стало центром Слав'яно-сербського повіту.

Зараз Луганськ — освітній центр області. В 1961 р. тут працювало 53 загально-освітніх школи, 10 середніх професійних шкіл, 6 технікумів, 4 вищі школи.

Львів. Церква св. Юра. 1745-1760 рр.

12. **Львівська область** — адмін. центр області Львів (в 1961 р. 436 тис. населення). Львів — старовинне українське місто — був заснований в 1256 р. Галицько-Волинським князем Данилом Романовичем на узгір'ях ріки Полтви. У 1387 р. Польща заволоділа Галичиною і, зокрема, Львовом.

В 17-18 ст. ст. населення Львова й околиць не раз повставало проти Польщі; особливо широкого розміру набули ці повстання під час національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького в 1648-1954 рр. В 1772 р. Львів, як і вся Галичина, після розподілу Польщі дістався Австрії.

В листопаді 1918 р. український нарід Галичини створив Західньо-Українську Народню Республіку (ЗУНР) з місцем осідку уряду у Львові. В 1920 р. Галичину захопила Польща, а у вересні 1939 р. Львів, як і всю Галичину, приєднано до УРСР.

Львів — один з визначних освітніх центрів України. В 1961-62 навчальному році в ньому працювало 69 загально-освітніх шкіл, 7 шкіл-інтернатів, 6 спеціяльних середніх „училищ", 27 шкіл робітничої молоді, 12 „училищ" профтехнічної освіти, 25 технікумів, 12 вищих шкіл.

13. **Миколаївська область** — адмін. центр області Миколаїв (в 1961 р. 242 тис. населення). Під час другої російсько-турецької війни, у 1788 р., на місці злиття річок Бога й Інгула була збудована верф. Почалась розбудова міста.

Швидкий розвиток міста почався в другій половині 19 ст. В 1862 р. був відкритий Миколаївський морський торговельний порт, а згодом, в 1873 р., збудована залізнична лінія Миколаїв-Знам'янка. Місто стало великим центром вивозу хліба.

Наприкінці 19 ст. Миколаїв налічував уже до ста тисяч мешканців. В 1897 р. в Миколаєві закінчилось спорудження двох великих кораблебудівельних заводів.

В 1961-62 рр. в Миколаєві було 52 загально-освітні школи, 22 школи робітничої молоді. 11 проф. технічних шкіл, 7 технікумів, 2 вищі школи (кораблебудівельний і педагогічний інститути).

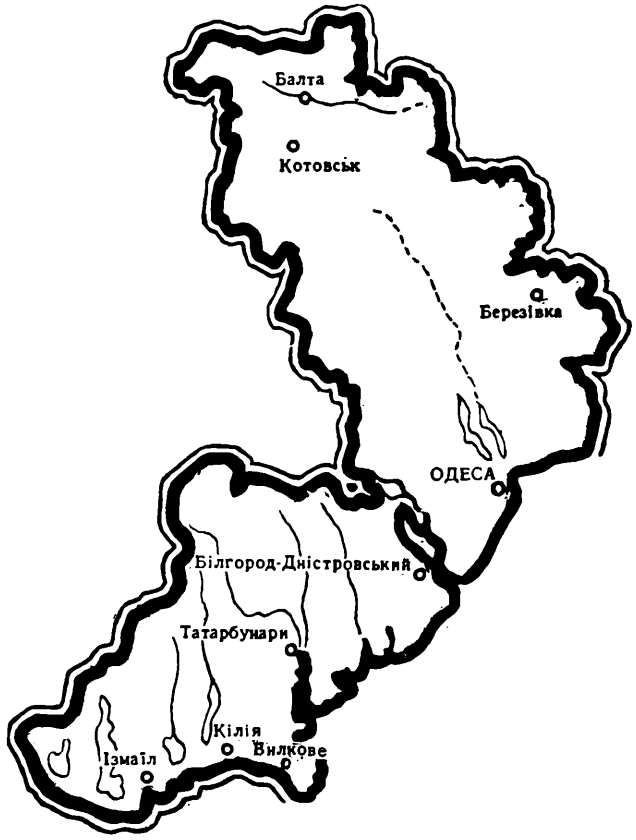

14. **Одеська область** — адмін. центр Одеса (в 1962 р. 707 тис. мешканців). Одеса лежить на північно-західньому березі Чорного моря, де здавна жили українські племена. Історичні документи свідчать, що на місці нинішньої Одеси у 1415 р. було поселення Качибей, яке у 15 ст. разом з іншими поселеннями Чорноморського узбережжя підпало під владу турецько-татарських загарбників.

Під час другої російсько-турецької війни (1787-1791 рр.) російські війська разом з українськими козаками під проводом отаманів А. Головатого і З. Чепіги штурмом захопили фортецю і населений пункт Качибей, які й було приєднано до Російської імперії. В 1794 р., за розпорядженням Катерини II, тут почалося спорудження військової гавані й торговельної пристані на Чорному морі. 22 серпня 1794 р., коли закладені були портові споруди, вважається за день оснування Одеси. Одеса — одне з міст України, збудованих за наперед розробленим генеральним пляном. Цим і пояснюється чітке плянування вулиць центральної частини, правильна форма кварталів і раціональне використовування рельєфу місцевости. З чудових архітектурних споруджень Одеси до нашого часу збереглись: приміщення міської лікарні, театр опери і балету, кам'яні сходи, що спускаються до моря, будинок колишньої Міської Думи, палац М. С. Воронцова та ін.

Одеса — місто середніх, загальноосвітніх і фахових шкіл та вищих учбових закладів: в 1961-62 навчальному році в місті було 106 загальноосвітніх шкіл, 7 шкіл-інтернатів, 31 вечірня школа робітничої молоді, 18 шкіл і „училищ" проф-техн. освіти, 45 спеціяльних середніх учбових закладів, 14 вищих шкіл.

Сприятливі природні умови дали можливість перетворити Одесу в одно з найкращих курортних міст України.

15. **Полтавська область** — адмін. центр Полтава (в 1962 р. 150 тис. населення). Полтава — одне з найстародавніших міст України, розташоване на правому крутому березі ріки Ворскла.

В стародавніх літописах Полтава називалася „Лтава" або „Олтава". У літопису згадується, що у 1174 р. під Лтавою військо князя Ігоря Святославовича здобуло перемогу над половцями. В 14 ст. місто увійшло до складу великого князівства Литовського. Назва „Полтава" вперше згадується у 1430 р. в грамоті великого князя литовського Вітовта. За Люблинською унією 1569 р., Полтава відійшла до Польщі. На початку 17 ст. Полтава була сотенним, а згодом полковим містом козацької України. В роки національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького проти Польщі Полтава була одним з важливих центрів боротьби українського народу за свою незалежність.

Під Полтавою 27 червня 1709 року Гетьман України І. Мазепа зі своїм союзником шведським королем Карлом 12 програв битву з військом московського царя Петра І, що мало дуже тяжкі наслідки в житті України.

У 1775 р. Полтава увійшла до складу Новоросійської губернії, а з 1802 р. стала губерніяльним містом.

В 1961-62 навч. році в Полтаві працювало 28 загально-освітніх шкіл, 2 школи-інтернати, 9 шкіл робітничої молоді, 6 професійних „училищ", 7 технікумів, 3 вищі школи (педагогічний і с-г. інститути, інженерно-будівельний інститут).

Рівенська обл. Кругла башта в Острозі. XVI ст.

Полтава. Собор Хрестовоздвиженського манастиря. 1689-1709 рр.

16. **Рівенська область** — адмін. центр Рівне (в 1962 р. 72 тис. населення). Рівне — старовинне українське місто. Перша згадка про нього була в 1282 р., коли біля міста відбулася битва між польськими і литовськими військами. У 1793 р. місто захопила Росія, і воно згодом увійшло до складу Волинської губернії, центром якої був Житомир. У 1921 р. Рівне за Ризьким договором, було приєднане до Польщі, а після 2 світ. війни воно увійшло в склад УРСР.

В 1961-62 навчальному році в Рівному було 26 загально-освітніх шкіл, 4 школи робітничої молоді, 5 середніх спец. навчальних закладів, інститути педагогічний та інженерів водного господарства.

17. **Сталінська** (з 1964 р. **Донецька**) **область** — адміністр. центр Донецьк (в 1964 р. 83 тис. населення). Майже сто років тому на місці, де тепер розташований Донецьк, був степ, на якому паслися отари овець, звідки й пішла назва місцевости — Овечий Хутір. У 1870 р. англійський підприємець Джон Джемс Юз почав будувати поблизу Овечого Хутора, на березі річки Кальміус, металюргійний завод. 24 січня 1872 р. була задута перша доменна піч. Навколо заводу почала зростати робітнича оселя, яка прибрала назву Юзівка, за совєтів — Сталіно, тепер — Донецьк.

Донецьк — велике індустріяльне місто з багатьма заводами і основний освітній центр Донбасу, де в 1964-65 навчальному році було 170 загально-освітніх шкіл, 53 школи робітничої молоді, 15 технікумів, 4 вищі школи (педагогічний, медичний, політехнічний, торговельний інститути).

18. **Станиславівська** (з 1962 р. **Івано-Франківська**) **область** — адміністрат. центр Івано-Франківськ (до 1962 р. Станиславів), в 1963 р. 78 тис. нас.

Станиславів — старовинне українське місто, засноване в 1662 р. у долині річок Наддвірнянської і Солотвинської Бистриць. Протягом своєї історії місто не раз зазнавало спустошення від іноземних загарбників — мадяр, німців, поляків, москалів.

Під час національно-визвольної війни Б. Хмельницького 15 тис. галицьких повстанців під командуванням Семена Височана влилися у військо Б. Хмельницького.

Після 2 світ. війни Станиславів увійшов у склад УРСР.

Івано-Франківськ — освітній центр області, тут в 1963 навч. році було: 23 загально-освітніх школи, 2 професійні „училища", 3 середні спеціяльні „училища", педагогічний і медичний інститути.

Станиславівська обл. Благовіщенська церква в Коломиї. 1587 р.

19. **Сумська область** — адмін. центр Суми (в 1962 р. 113 тис. населення). Місто Суми розташоване на правому березі ріки Псла. Засноване воно було в другій половині 17 ст. українськими козаками й селянами-переселенцями з Правобережної України. Тоді ця місцевість називалась Дике Поле.

В перші роки свого існування місто Суми також не раз зазнавало лиха від наїздів татар. Лише створення козацького полку відбило у татар охоту до наскоків на місто.

Тепер Суми — освітній центр области. В 1962-63 навчальному році місто мало 31 загально-освітню школу, 3 професійно-технічні школи, 6 спеціяльних середніх шкіл, 4 технікуми, педагогічний інститут.

Суми — гарне місто. Головні його вулиці — це чудові алеї, густо обсаджені деревами.

20. **Тернопільська область** — адмін. центр Тернопіль (в 1962 р. 59 тис. нас.). Тернопіль — одне з давніх міст України. На початку 16 ст. на місці нинішнього Тернополя був зарослий тернами чагарник, що звався „Топільче". Поволі тут почали селитися люди, і так утворилось місто. Але розвиткові Тернополя перешкоджали часті напади зовнішніх ворогів. Особливих спустошень зазнав Тернопіль у 1675 р. від навали турецьких загарбників. Турки знищили багато будинків, перетворили в руїни фортецю.

Тернопільська обл. Успенський собор Почаївської лаври. 1771-1783 рр.

Пізніше Тернопіль був у складі Австро-Угорщини, Польщі, а тепер УРСР.

Тернопіль — освітній центр области. В 1962-63 навч. році тут працювало 13 загальноосвітніх шкіл, 2 професійно-технічних „училища", 1 технікум, 2 середні технічні школи, медичний інститут.

21. **Харківська область** — адмін. центр Харків (в 1966 р. 1090 тис. населення), розташований на місці злиття річок Харкова, Лопані та Уди. Перші переселенці з Правобережної України появились на території сучасного міста до 1654 р. Мешканці Харкова належали до Харківського козацького полку. У списку з 1655 р. зареєстровано 587 козаків; вони були поділені на 6 сотень, що в свою чергу складалися з десятків. Крім військової служби, мешканці Харкова займалися мисливством і рибальством, заводили пасіки і починали займатися хліборобством.

У 1656-59 рр. у Харкові споруджено фортецю. Місто оточували глибокий рів і подвійна стіна з дубових колод з 10 баштами. Під фортецею проходили численні радіяльно розташовані підземлі ходи. В середині фортеці були садиби козаків, які жили тут разом із своїми родинами. Крім козаків і їхніх старшин, тут жили ремісники, духівництво, купці.

Поступово Харків втрачав своє значення, як військова фортеця, і розвивався, як великий центр ремесел і торгівлі. Збільшується кількість населення. Дальший розвиток Харкова пов'язаний з розвитком торгівлі. У 1765 р., після ліквідації царським урядом козацького самоврядування, Харків перетворено на центр Слобідсько-Української губернії, з 1780 по 1796 р. — головне місто Харківського намісництва, з 1797 знову центр Слобідсько-Української губернії, перейменованої в 1835 р. на Харківську.

Наприкінці 18 і в першій половині 19 ст. Харків став за один з найбільших центрів торгівлі Росії з Молдавією, Волощиною та балканськими країнами. На той час у Харкові вже виникло багато підприємств: металообробні майстерні, сірничкова фабрика, чавунноливарний завод і інш. Найвизначніша подія в розвитку науки і культури міста того часу — це відкриття в січні 1805 р. Харківського університету.

Зараз Харків найбільший високошкільний центр України й другий після Києва щодо іншого типу навчальних закладів. У Харкові працює 25 вищих шкіл, а разом з заочними — 33, (в яких навчається 73 тис. студентів), 35 технікумів, 148 загальноосвітніх шкіл, 15 шкіл-інтернатів, 58 шкіл робітничої молоді.

2. **Херсонська область** — адмін. центр Херсон (в 1963 р. 192 тис. населення). Місто Херсон розташоване на правому березі Дніпра, в степовій смузі півдня України. Засноване в 1778 р. російським урядом як фортеця — опірний пункт проти Туреччини, а також як місто для спорудження суднобудівельної верфі.

На початку 20 ст. Херсон набув значення великого порту для експорту хліба та інших сільсько-господарських продуктів. Він став за один із центрів торговельного суднобудування. Херсон — освітній центр области. В 1962-63 навчальному році в місті працювали 34 загальноосвітніх школи, 2 школи-інтернати, 18 шкіл робітничої молоді, 5 „училищ" професійно-технічної освіти, 10 технікумів, 2 вищі школи.

Хмельницька обл. Замок в Кам'янці-Подільському. XIV-XVI ст.

23. **Хмельницька область** — адмін. центр Хмельницький, який до 1954 р. називався Проскурів (в 1963 р. мав 72 тис. мешканців). В 1963-64 навчальному році місто Хмельницький мало 28 загально-освітніх шкіл і 4 середні спеціяльні школи.

Харків. Пам'ятник Т. Шевченкові.

24. **Черкаська область** — адмін. центр Черкаси (в 1963 р. 103 тис. мешканців). Місто Черкаси виникло в 14 ст., а вже в 15 ст. стало центром українського козацтва. (В ті часи українських козаків москвини звали черкашенами). До середини 17 ст. Черкаси були місцем перебування (столицею) українських гетьманів.

Обласним центром Черкаси стали в 1954 р. У місті працюють педагогічний інститут, технікум механізації сільського господарства, фельдшерсько-акушерська школа. 13 загальноосвітніх шкіл, 1 школа-інтернат, 8 шкіл робітничої молоді, 2 професійно-технічних „училища".

25. **Чернігівська область** — адмін. центр Чернігів (в 1963 р. 113 тис. мешканців), лежить на правому березі ріки Десни. Час заснування Чернігова сягає в глибоку давнину. Колись він був головним містом племени сіверян. Вже на початку 10 ст. у Чернігові була широко

розвинена торгівля з іноземцями. За договорами українських князів з Візантією, місцеві купці користувалися в 10 ст. правами необмеженої торгівлі.

В 1618 р. чернігівські землі відійшли до Польщі.

З 1797 р. Чернігів став губерніяльним містом російської імперії. В місті збереглося багато історичних та архітектурних пам'яток — старовинних соборів і манастирів. Збереглися вали стародавнього Чернігівського кремля. Про минуле Чернігівщини красномовно розповідають численні експонати чернігівських музеїв.

Нині Чернігів — значний освітній центр области. Тут працювали в 1963-64 навчальному році 19 загально-освітніх шкіл, 3 професійно-технічні школи, 4 середні спеціяльні школи, кілька технікумів і педагогічний інститут.

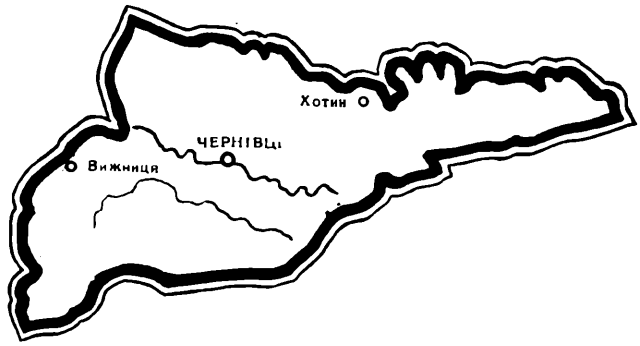

26. **Чернівецька область** — адмін. центр Чернівці (в 1963 р. 152 тис. мешканців). Чернівці розташовані в мальовничій місцевості Прикарпаття, на правому березі річки Прут, припливу Дунаю. Це старовинне місто. Територія, на якій розташоване місто, в 10-11 ст. ст. входила до складу Київської Руси, а в 12-13 ст. — до складу Галицького і Галицько-Волинського князівства.

На Чернівці, навколишні міста й села, на родючі землі й безмежні букові ліси, від яких і весь край дістав назву Буковина, неодноразово нападали ворожі війська Угорщини (Мадярщини), Молдавської держави, Польщі, Туреччини.

В 1650 р. запорізькі козаки з війська Б. Хмельницького при допомозі місцевих повстанців звільнили Чернівці. Населення зустрічало їх як братів-визволителів.

У висліді революції 1848-1849 р. в Австро-Угорщині, Буковина була перетворена в окреме герцогство. 11-го листопада 1918 р. Буковину загарбала Румунія. У червні 1940 р. Буковину приєднано до УРСР.

Чернівці — освітній центр Буковини. Тут працювало в 1962-63 навчальному році 36 загально-освітніх шкіл, 8 шкіл робітничої молоді, 6 професійно-технічних „училищ", 11 спеціяльних середніх навчальних закладів, кілька технікумів, університет і медичний інститут.

Юрій Бобровський

Археологія

Археологія, тобто праісторія — наука про найдавніші часи людства до часу появи писаної історії. Назва від грецьких слів — архайос (старовинний, початковий) і логос (слово). Предметом її досліджень є розвиток впродовж багатьох тисячоліть духової й матеріяльної культури людини, її творчої уяви й винахідливости в змагу за самозбереження та перші зародки культово-релігійних вірувань, обрядових церемоній та мистецтва — все те на підставі матеріялів, найдених на поверхні терену, добутих із землі археологічними розкопами чи під час принагідних земляних робіт.

Вивчення придбаних так матеріялів виходить із всебічних, детальних спостережень, многогранного польового досвіду, власної інтуіції, здібности логічного уявлення й, нарешті, з науково побудованих висновків. Та найважливіша частина праці археолога — це часове визначення добутих із землі матеріялів. Піонером в цьому був данський археолог Х. Томсен (1836), який, спираючись на свої спостереження в часі численних розкопів, поділив праісторичні часи людства на три наступні одна за другою доби — кам'яну, бронзову й залізну. Проте, це була тільки релятивна, взглядна хронологія, яка не вживала ще циферного, абсолютного означення віку пам'яток старовини. Сьогодні найширші можливості для цього другого дає метод, який визначує кількість радіоактивного вуглецю (Carbon 14) у викопаних органічних матеріялах (кістки, дерево, вугілля).

Початок зацікавлення старовиною в Україні сягає ще княжих часів (літописні згадки про знаходи, могили). Перші археологічні розкопи провадив митрополит Петро Могила 1633 р. на терені Десятинної церкви й Києво-Печерської Лаври. На початку 19 ст. засновано перші музеї з археологічними збірками, у 1870-их рр. почались виклади по археології в Київському Університеті (В. Антонович), у львівському — організовано катедру археології 1905 р. (К. Гадачек). Наука археології ступнево розвивавалась, методи розкопів удосконалювались; сьогодні центральною установою для ведення їх є Інститут Археологів Академії Наук в Києві, який дає також університетам дозвіл на розкопи.

Наша плянета Земля (і на ній згодом територія України) виникла в процесі геологічного творення Всесвіту, приблизно 4 500 міліонів років тому. Впродовж цього довгого часу на землі проходили важливі тектонічні й кліматичні зміни. Великі частини українських земель то були вкриті морем, то виринали з нього, підземні вибухові сили видвигнули вгору Карпатські та Кавказькі гори.

Багато пізніше, в так зв. четвертинному періоді (квартер) геологічної історії землі, яких 600.000 років тому, велика природня стихія навістила була Европу, а з тим і українські землі. В наслідок гострих періодичних змін температури, північну частину континенту й частину його центральних земель вкрив був наступаючий з півночі льодовик — настала так зв. **льодова доба,** а з нею й велика зміна у тваринному й рослинному світі України.

На укранїські землі північний льодовик наступав був тричі й найдальше на південь він просунувся другим разом, приблизно 230.000-180.000 років тому. В часі між першим та другим зледенінням, приблизно 300.000 років тому, появились були перші люди в Україні. Вони прийшли із сумежних зі Середземним морем теренів Близького Сходу, вузьким шляхом між Чорним морем та схилами Кавказу, в північне Причорномор'є. Це й дало початок в Україні першій з вищеназваних кам'яній добі, яку сьогодні ділимо в археології, за типами крем'яного знаряддя, на три частини: на старшу (палеолітичну, 300.000-8.000 до Хр.), середню (мезолітичну, 8,000-5.000 до Хр.) і молодшу (неолітичну, 5,000-1,800 до Хр.) добу.

Палеоліт

Єдині на сьогодні сліди першої людини на українських землях походять з самого початку палеолітичної доби, з часу приблизно 300,000 років тому. Це грубо оббиване, примітивне крем'яне знаряддя, що його виявлено в 1946 р. біля с. Лука Врублівецька, нижче Кам'янця Подільського, на Дністрі. Підсоння було тоді, ще до великого зледеніння, тепле, дуже вологе, в лісах поміж дубами росли лаврові й фіґові дерева, в ріках жили гіпопотами, в терені — мамути, носорожці, паслися велетенські олені. В цьому оточенні перші люди в Україні, в турботі головно про харч, одежу й житло як головні засоби самозбереження, вели рухливе кочівниче (номадське) життя мисливців, риболовів та збирачів різних овочів.

Пізніше, в часі великого зледеніння, настали великі холоди, люди стали жити в шатрах з пруття, вкритих шкірами вбитих тварин, або в печерах, одягалися теж у шкіри. Дуже важливим винаходом людини був спосіб добувати **вогонь** кресанням іскор з кременю або тертям двох сухих кусків дерева один об другий. Він давав і тепло і вночі світло, на ньому можна було смажити м'ясо, він теж відстрашував різних хижаків. Другим важливим винаходом під кінець палеолітичної доби був **лук**, необхідний при полюванні на дрібну звірину й птахів. Це був перший етап у розвитку необхідної далекострільної зброї.

Водночас у зв'язку з матеріяльним поступом розвивалося й духове життя людини. Археологічні розкопи виявили перші початки мистецтва, передусім символічного значення, як меандрові рисунки на кістяних браслетах (Мізинь), малюнки на стінах печер (Баламутівка, Кам'яна Могила) і кістяні фігурки жінок (Костенки), потрібні для культу матері-прародительки в існуючій тоді материнській родовій організації — матріярхаті.

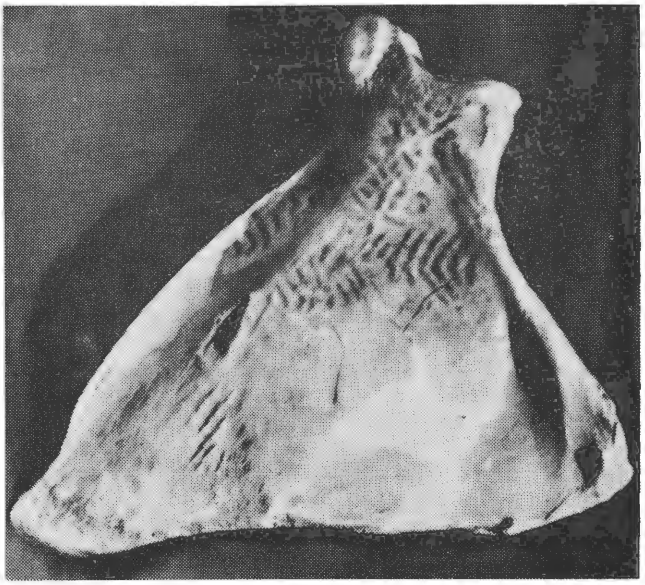

Лопатка мамута з Мізинської стоянки на Чернігівщині. Палеоліт.

Браслет з Мізинської стоянки на Чернігівщині. Палеоліт.

Можливо, що ці роди — найраніші клітини суспільної організації — об'єднувала віра у спільного предка (дерево, тварина, річка тощо), який був їхнім **тотемом,** предметом культового шанування. На його честь влаштовувано урочистості-свята з різноманітними обрядами, приношенням жертв та ін. Другою формою релігійних уявлень була **магія.** В її основі лежала віра в те, що шляхом різних заклинань та обрядів можна таємничим способом впливати, в бажаному напрямі, на хід явищ і подій в довкільному світі, напр., забезпечити успіх під час полювання. Наявними свідками такої мисливської магії є наскельні рисунки в Кам'яній Могилі (Мелітопільщина). Первісні люди вірили також у те, що люди, тварини, рослини, навіть неживі предмети, мають двійняки-душі, якими сповнений довкільний невидимий світ, і вони впливають на життя людей. Таке релігійне уявлення, з якого розвинувся пізніше культ померлих предків, дістало назву **анімізму** (від латинського слова anima — душа).

Поховання середнього палеолітичного часу виявлено в окремих заглибинах, з крем'яним знаряддям, у двох печерах у Криму (Кіїк-Коба, Старосілля) та одно дитяче з прикрасами й іграшками в Костенках (Вороніжчина), дно якого було посипане червоною вохрою (символ крови в організмі). Все це вказує на дбайливість у відношенні до покійника та на існування вже первісних культових уявлень-початків віри у містичне потойбічне життя.

Під фізичним оглядом людина старшого палеоліту (300,000-40,000 років тому) належала до так зв. неандертальської раси. Вона була невелика на зріст, мала не зовсім ще вертикальну ходу, бо хребет не був ще до цього достосований, сильно розвинені м'язи і низький, похилений назад лоб, тому лицева частина виступала вперед. В молодшому (верхньому) палеоліті (40,000-8,000 років тому) закінчився процес формування її фізичного вигляду, що був зумовлений зміною природнього середовища, способу життя і невпинними новими проблемами, які змушували пралюдину інтенсивно думати, досліджувати, винаходити. Слідом за тим розвивався її мозок та його приміщення — череп. На зміну примітивній неандертальській людині прийшла у верхньому (молодшому) палеоліті так зв. кроманьонська Cro-Magnon (або оріньяцька (Aurignac) людина, вже дуже подібна до сучасної, з прямою ходою, подовгастим черепом, широким чолом та здібними до різноманітних рухів руками.

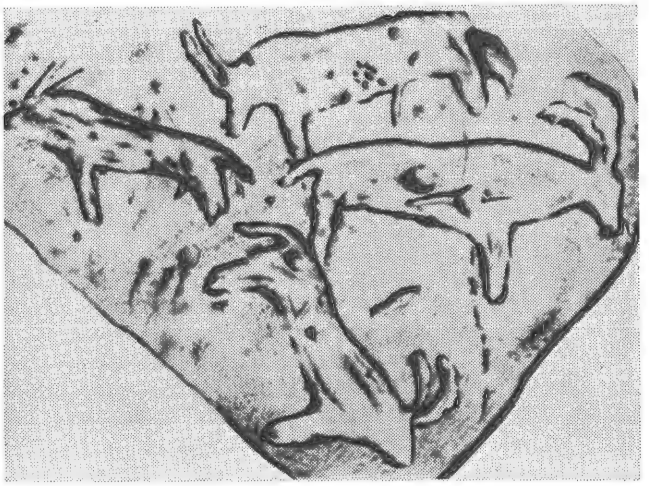

Рисунки биків з Кам'яної Могили біля Мелітополя. Мезоліт.

Мезоліт.

Мезолітом зветься доба, переходова між палеолітом і неолітом, що припадає на перші тисячоліття після останнього зледеніння. В наслідок потепління, висохли піщані морени, що витворились були під льодовиком та на його чолі і на пісковатих дюнах, що з них виникли, стало з'являтися кочівне ще, мезолітичне, населення України, що жило приблизно життям сучасних південно-африканських бушменів. Воно займалося головно полюванням луком на дрібну звірину й на птахів, рибальством та збиранням їстівних м'якунів-устриць. Ці харчі доповнювано овочами, ягодами, їстівним корінням та медом диких бджіл. Відповідно до зайняття, змінилося й крем'яне знаряддя. Воно стало дуже дрібне (мікролітичне) і вживалося як вістря стріл, або вставки в дерев'яні чи кістяні гарпуни й наконечники списів. Його вкладали у відповідні крем'яні рильцем видовбані рівчаки і закріпляли смолою.

Трипільський посуд з Жур. Неоліт.

Стоянки мезолітичних мисливців були розташовані на піскових дюнах-надмах. Вони складалися, мабуть, з груп легких житлових споруд у вигляді шатер. Мезолітичних поховань на піскових надмах досі ще не виявлено. Верхні шари піску над ними могли бути легко знесені вітром, або змиті дощами, і тоді покійники ставали добиччю хижаків та атмосферичних діянь.

Під самий кінець мезоліту населення України знало вже перші початки примітивного, мотичного хліборобства. Між його дрібним крем'яним знаряддям є вже й велике — перші овальні **сокири** з грубих відламів для обрібки дерева, ще без слідів шліфування, що вказують на наближення нової доби в культурі людства — неоліту.

Трипільський посуд з Усатова. Неоліт.

Неоліт.

Молодша кам'яна доба — неоліт — це геологічно вже сучасна доба. З великою зміною післяльодовикового клімату, а з тим і тваринного та рослинного довкілля, цілком змінилося теж життя праісторичного населення України, воно прийняло більш осілу форму. Людина стала будувати заглиблені в терен — землянки, потім наземні дерев'яні хати, згруповані вже в перші селища, перейшла на вищий ступінь економіки, займаючись хліборобством і скотарством (плеканням домашнього скоту).

Доба ця позначилася теж кількома важливими технічними винаходами. Люди придумали спосіб ліпити **горщики** з глини, що дало їм можливість варити харчі, збагатити їх різнородність та держати рідини (воду, молоко) в запасі. Вони навчилися прясти нитки і з них ткати полотно на легку одіж, найшли теж спосіб вигладжувати — шліфувати грубо оббивані досі крем'яне знаряддя, щоб зробити його гострішим; збільшився теж асортимент знаряддя довгими крем'яними ножами, вістрями списів, серпами; з каменю виготовляють топірці та зернотерки для розтирання зерна (пшениця, ячмінь, просо) на муку. Спорудження човна у вигляді видовбаної дерев'яної колоди сприяло поширенню рибальства та зробило можливими зв'язки між різними групами населення. В наслідок цього, почався, вже в неоліті, торговельний обмін: вироби з волинського кременю знаходять тепер при археологічних розкопах на Київщині та в прибалтійських краях, закарпатський обсідіян (вульканічне скло, для виробу дуже гострого знаряддя) — в Галичині й на Волині тощо. Розвиток у духовій ділянці неолітичної людини позначився ускладненням віри в позагробове містичне життя, на це вказує устійнений похоронний ритуал та могильний виряд покійників: їм стали давати до гробу харчі в глечиках — в дорогу на „той світ", різне приладдя й прикраси для вжитку в потойбічному житті, водночас їх корчили й зв'язували та насипали могили над гробом, щоб унеможливити їм поворот опирами між живих.

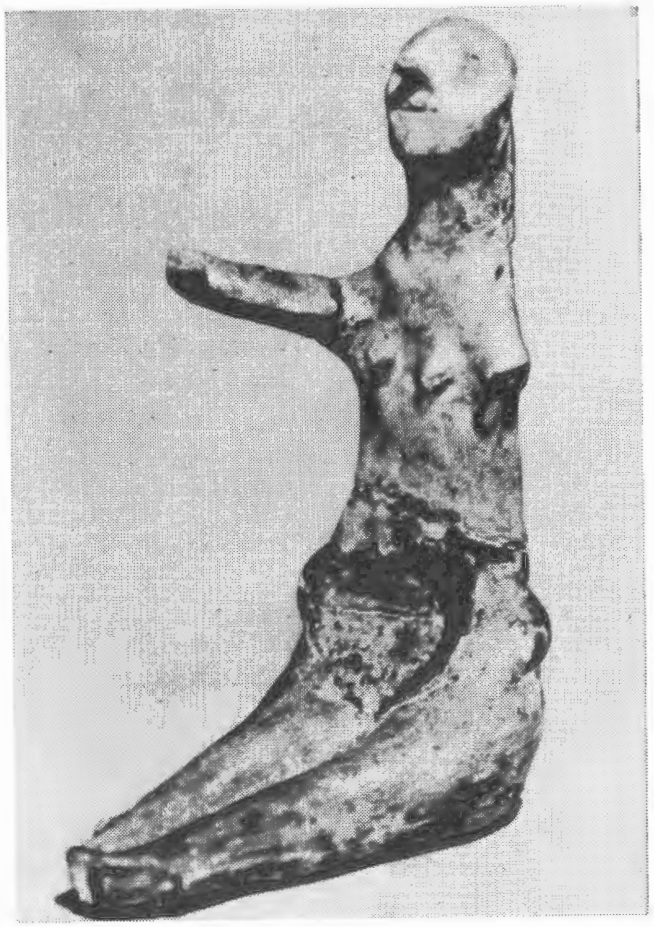

Трипільська глиняна фіґурка з. с. Колодяжного. Неоліт.

Основне неолітичне населення України, від Дніпра до Карпат, це носії так зв. **трипільської культури,** яку відкрив київський археолог В. Хвойка (1893) на терені с. Трипілля біля Києва (звідтіля її назва). Головним зайняттям трипільців, як і всіх других неолітиків, було хліборобство. Від них залишилися сотні селищ з останками житлових споруд, що виявляють розвинену вже житлову архітектуру. Кожна хата мала кілька кімнат з печами, збудованих підряд, які приміщували разом велику патріярхальну родину. Стіни й піч іноді прикрашені кольоровим розписом. В кожній хаті був глиняний хрестовидний жертівник, що свідчить про вже глибокі форми релігійних вірувань. Добре уявлення про внутрішнє устаткування хат дають їхні глиняні моделі, викопані в кількох місцевостях. Крім наземних хат, були ще й землянки, в яких жило, мабуть, бідніше населення.

Трипільські хати були згуртовані вже в перші села, що вказує на вищий ступінь суспільної організації. Вони були, для більшої безпеки, розташовані в коло, серед якого стояв громадський будинок для сходин та спільних культових обрядів.

Найбільше таке поселення було відкопано біля с. Володимирівки (Кіровоградщина) з 200 хатами, в яких могло жити до 2,000 мешканців. Тому вповні оправдана думка, що це було вже перше в Україні, так сказати б, **місто,** організаційний центр трипільських племен на переломі 3-2 тисячоліття до Хр.

Найбільш прикметною для трипільської культури була її **кераміка** — глиняний посуд. Вона технічно досконала, хоча ліплена вільноруч, добре випалена, у неї велике багатство форм. Европейської слави добула їй мальована орнаментація — головний вияв мистецького духа трипільців, що мала ритуальне або символічне значення. Провідними її мотивами були спіралі й волюти, виконані темно-гнідою, іноді аж чорною, і білою фарбами на червоному тлі посудини. Зокрема важливий був спіральний меандер, що йшов довкола посудини і був для трипільського мистця, мабуть, символом вічного руху, а може й циклічного життя.

Крім того, на посуді подибуються часто і фігуральні мотиви у вигляді свійських тварин і дуже рідко жінок, що мало, мабуть, магічне значення.

На днищах посудин бувають відтиски полотна, грубшого й тоншого, що вказують на розвинений вже ткацький промисел серед трипільських племен.

Другим виявом мистецького хисту трипільців була пластика-скульптура — людські і тваринні **фігурки** з глини. Перші з них зображували передусім жінку у стоячій (схематичній) чи сидячій (натуралістичній) позиції. Вони мали глибоке символічне значення й ідеологічно пов'язували тодішні вірування України з культом Богині-Матері на Близькому Сході.

Культове призначення мали теж глиняні фігурки тварин, зокрема биків, що були символами робочої сили в господарстві. Культ бика в такому характері був тоді, у 2 тисячолітті до Хр., спільний всім племенам кругом Східнього Середземномор'я, і до цього культового центру належала теж Україна.

У похоронному обряді трипільських племен, з вірою у потойбічне містичне життя, настала значна зміна. Поруч з прадавнім способом поховання цілого тіла покійників, вони стали спалювати їх, здогадно, щоб звільнити їхнього духа від усього земного, знищимого, і тим влегшити йому перехід на „той світ".

В загальному можна сказати, що матеріяльна й духова культура трипільських племен була під архітектурним, виробничим та мистецьким оглядом найкращим культурним виявом Европи в 3-2 тисячолітті до Хр. Вона була тим помостом, що поєднував широкий круг европейських культур волютової (лінійно-стрічкової) кераміки, який сягав на заході до р. Райну, з Середземноморським цивілізаційним кругом, де партнерами України були домікенська Греція, Крета, Мала Азія часу гетитів і Месопотамія.

Трипільські племена належали до найбільш цивілізованих народів старовинного світу. Вони були споконвічними автохтонами України, їхнє генетичне коріння сягало ще пізніх палеолітичних часів, і тим самим вони були найранішими праісторичними предками українського народу.

Під самий кінець неоліту стали появлятися на українських землях чужі племена з північної та центральної Европи, що приходили на український чорнозем в пошукуванні кращих можливостей прожитку. Проте, вони не залишили по собі жодного тривкого сліду в культурі місцевого населення і скоро розпливлись в його середовищі.

Водночас з цими міграційними рухами племен стали появлятись в Україні імпортовані з Семигороду перші металеві **мідяні** дрібні предмети (голки, ножі, сокирки), та вони показались в практиці зам'які, легко згиналися. Стан

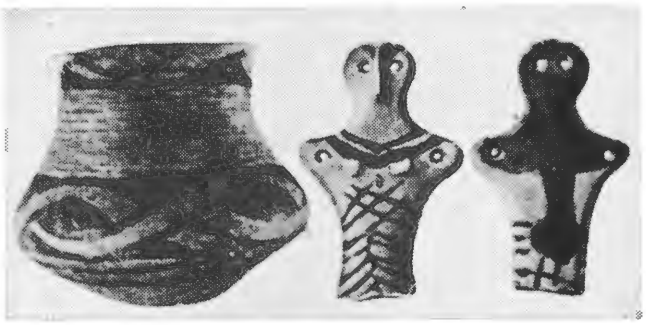

Трипільська посудина і жіноча фігурка з Володимирівки в Побожжі. Неоліт.

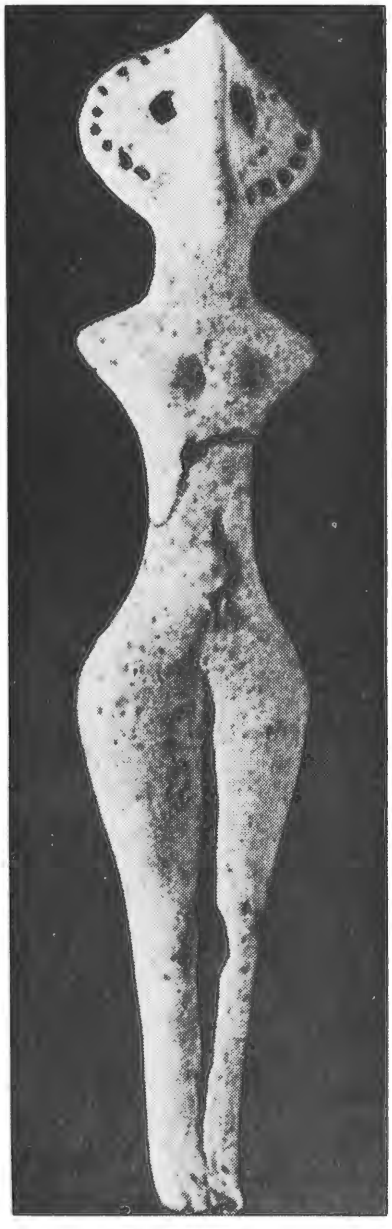

Керамічна жіноча фігурка з трипільського поселення на Житомирщині. Неоліт.

покращав, коли, мабуть, випадково виявлено, що стоп міді з іншими металами, прикл. з циною, значно твердіший, міцніший, і так винайдено новий виробничий матеріял — **бронзу,** що складається з 90% міді й 10% цини. Вона швидко заволоділа усім виробництвом і впродовж приблизно 1000 років (1800-800 до Хр.) мала вирішальний вплив на розвиток матеріяльної культури людства. Той час має в археології назву бронзової доби.

Бронзова Доба (1800-800 до Хр.)

Процес заміни каменю металом у виробництві відбувався в Україні дуже повільно, бо не було ще виявлено на місці потрібних для виробу бронзи сирівців. Їх довелося імпортувати, разом з готовими виробами, шляхом через Закарпаття, з багатого на різні металі Семигороду. Тоді витворився новий рід ремесла — **бронзівництво,** і бронзівники виготовляли різне знаряддя, зброю та прикраси. Революційну зміну в тактиці боротьби внесли довгі мечі, що давали спромогу успішніше захищати свої селища в рукопашному бою. З тим поглибилося відчуття прив'язання до своєї батьківської землі. Проте, не зважаючи на високу якість бронзових виробів, вони не добули собі загального вжитку, бо — як імпортні — були дорогі. Поруч із ними широко вживалося кам'яне знаряддя, яке досягло великої досконалости.

За бронзової доби значно розвинулися в Україні різні господарські й ремісничі праці й необхідною вже стала більша участь мужчин на керівних місцях, не тільки в родині, господарстві, але й у суспільній організації. Це привело до заміни давнього матріярхату новою формою суспільного ладу — **патріярхатом.** Головою родини й цілого роду ставав, замість матері, батько.

Основною складовою групою населення України були нащадки трипільських племен, що удосконалили хліборобство винайденням дерев'яного плуга й воза. Їхні торгівці займалися товарообміном, згаданим вище імпортом

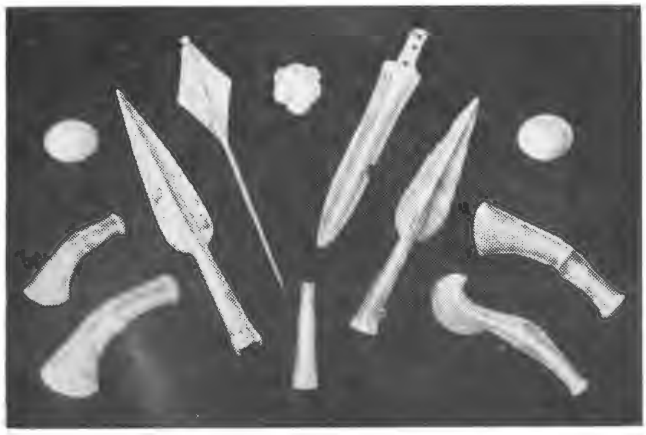

Речі з Бородінського скарбу. Бронзова доба.

Золотий гребінь з кургана Солоха під Нікополем. IV ст. до Хр.

із Семигороду в обмін за підкарпатську сіль. Торговельні шляхи їхні позначені так зв. бронзовими скарбами — більшою кількістю бронзових предметів, закопаних ними в землю у випадку небезпеки. Проте, трипільська культура, після 3000-літнього існування, стає вже занепадати, може з соціяльних та економічних причин. Будова хат стає менш дбайлива, орнамент на кераміці простіший, в ділянці фігуральної пластики очевидний занепад. До цього причинилась була теж інвазія вищезгаданих напівкочових племен.

Бронзова доба південної України починається з заселення степів новими пра-арійськими племенами із східньо-середземноморського басейну, що приносять із собою бронзу і культ сонця. На західні українські землі приходять нові еміґранти, предки західніх праслов'ян.

В могилах бронзової доби вдержується віра в містичне потойбічне життя й біритуалізм — кістякові й тілопальні поховання. Вони часто обведені завороженим магічним колом з кам'яних плит, бо й далі боялися повороту опирів. Деякі поховання парні — чоловік з жінкою — що потверджує існування патріярхального родового ладу. На соціяльні різниці вказують багатші поховання під могилами в кам'яній огорожі й бідніші, під кам'яними плитами, без могильних насипів.

Мало є виявів **мистецьких** наснажень кінця бронзової доби. Єдиними зразками різьбар-

ства є кам'яні намогильні плити із схематично зазначеною людською постаттю (голова, руки), що їх добули розкопами в околицях Умані (П. Курінний) та Запоріжжя.

Залізна Доба (800-1 до Хр.)

При сильнішому розвитку господарства й виробництва, а з тим все більших вимог до якости робочого приладдя, імпортована бронза або тільки сирівці (мідь, цина) стали надто дорогі. В розшуках за дешевшим, місцевим матеріялом, винайдено спосіб витоплювати **залізо** із залізної руди, якої дуже багато в Україні (Кривий Ріг). Тоді залізне знаряддя, твердіше й гостріше від бронзового, стало незаступним в промисловості й техніці, значно прискорило розвиток хліборобства (залізний плуг, серп, коса) і різних ділянок виробничої техніки, постав новий рід ремісників — ковалі. В історії населення України настала нова, **залізна доба,** почався новий період в житті нащадків трипільських племен. Він позначився передусім на їхній кераміці, якої вже не розмальовували, тільки, на західній зразок, стали закіпчувати в диму і опісля вигладжувати до металічного блиску. Місцеве, автохтонне населення й далі веде хліборобсько-скотарський спосіб життя, численні знахідки залізного знаряддя вказують на сильно розвинене ковальство.

Перші познаки небезпеки зі сторони східніх, азійських племен викликують потребу укріплювання поселень валом і ровом, в Україні з'являються перші **городища.** Поряд з ними існують неукріплені поселення давнього типу з хатами й землянками.

Значний вплив на життя трипільських нащадків залізної доби мала поява чужого народу в південній Україні. Були це малоазійські **греки** з Мілету, які в 4-5 ст. до Хр. стали засновувати там свої колонії, що згодом перетворилися на великі, багаті міста (Ольвія, Тіра, Фанаґорія, Танаїс, Пантікапей і др.).

Головним зайняттям цих античних колоністів була торгівля українським збіжжям та рибою, що вони й постачали в свій матірний край — Грецію. В обмін за це грецькі купці імпортували оливкову олію, зброю, мальовану кераміку (мітологічні сцени), тканини та предмети ювелірського й ремісничого виробництва, необхідні місцевій і чужій верхівці на вищому життьовому рівні. Поруч з торгівлею в грецьких колоніях сильно розвинено було золотарство, ювелірство, різьба в камені (статуї богів) і, на зміну дерев'яній, — кам'яна архітектура. Колонія Ольвія стала бити першу в Україні срібну **монету.**

На початку 5 ст. до Хр., з грецьких колоній обабіч Керченської протоки, що веде з Чорного моря в Озівське море, зорганізовано **Боспорське царство** — першу державу на землях України зі столицею Пантікапей (Керч). Там досліджено багаті могили грецької верхівки та кам'яні муровані гробівці пануючої династії на північному узбіччі Мітридатової гори.

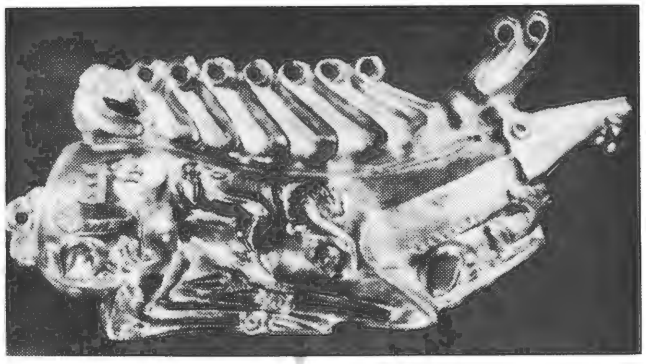

Золота платівка з зображенням оленя з Керчі. IV ст. до Хр.

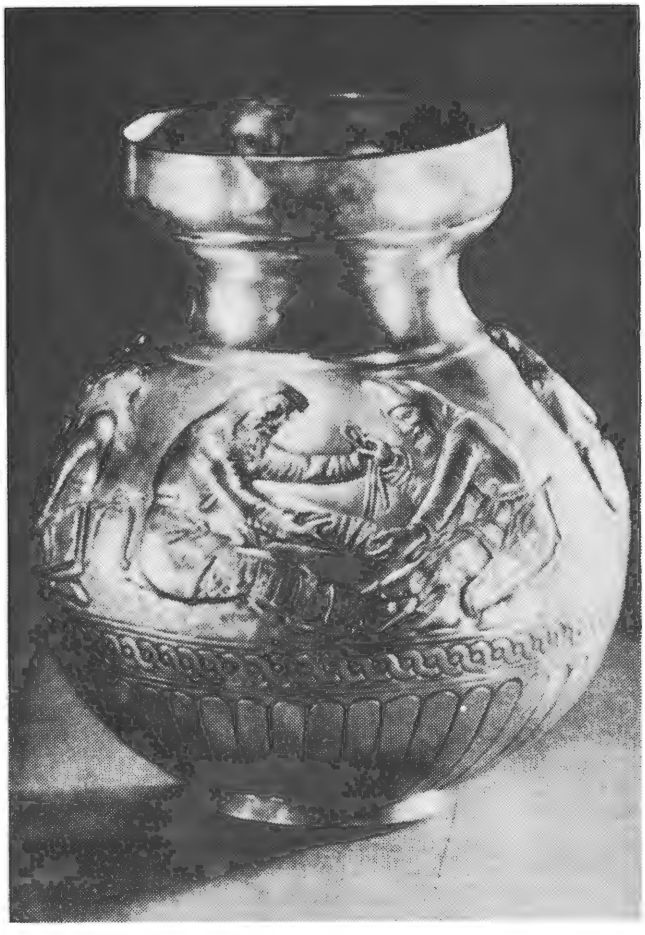

Золота ваза з кургана Куль-Оба біля Керчі. IV ст. до Хр.

Срібна ваза з кургана Чортомлик біля Никополя. IV ст. до Хр.

Майже 1000-літнє перебування грецьких колоністів та їхніх нащадків у південній Україні мало виразний вплив на духову й матеріяльну культуру місцевого населення. Багато дечого перейняли від їхніх золотарів місцеві майстрі та ремісники, пристосували до свого смаку й традицій, збагатили фантазію у формах і технічному виконанні. Деякі залишки цього даються ще сьогодні прослідити в українському народньому мистецтві, а звичаєві — в українських весільних обрядах.

Після греків прийшли були з Аазії, з північного Ірану, в 7 ст. до Хр. **скити,** кочовий нарід, що його приваблювала багата в трави степова частина України. Найбільше відомостей про них завдячуємо Геродотові, грецькому історикові 5 ст. до Хр. Населення „Скитії" (так він назвав Україну) він поділив у своїй історії на три групи: царських скитів, скитів-орачів і скитів-хліборобів. Перші з них — справжні скити, кочовики, другі й треті — місцеві хліборобські племена, нащадки трипільців. Геродот згадує ще племена неврів та аґатирсів, які сьогодні вважаємо праслов'янами, теж предками українського народу.

Прикметні скитські пам'ятки — великі „царські" могили з жорстоким орієнтальним обрядом (вбивання жінок, невільників, коней), дуже багаті на золоті й срібні посудини та прикраси в тваринному стилі (олені, козли, риби), останні виготовлено, на замовлення, грецькими причорноморськими майстрами.

Під кінець 3 ст. до Хр. прийшла із-за Дону в південну Україну, теж з вищеподаної причини, нова іранська орда — **сармати**, що підкорила собі більшу частину скитів, а решту прогнала в Крим. Одні й другі з часом асимілювались. Сармати впродовж 500 років були панами українських степів, і з того античні автори (Пліній Старший, Клавдій Птолемей), замість давньої Геродотової назви „Скитія", вводять нову назву „Сарматія", одначе, в багато ширшому територіяльному розумінні.

Закарпаття далі заселено трацькими даками, які торгують з Подністров'ям, шляхом через Карпатські перевали, своїми бронзовими виробами (мечі, сокири тощо). Це засвідчено згаданим вище родом пам'яток — бронзовими скарбами.

Ранньо-слов'янська Доба (1-800 рр.)

Слов'янські народи заселюють сьогодні майже всю східню й частину центральної та південної Европи. Вони поділяються на три групи: східню (українці, москалі, білорусини), західню (чехи, словаки, поляки, лужицькі серби) і південну (болгари, серби, хорвати, словінці, македонці). Їхні безіменні праісторичні предки вийшли на світло історії тільки в перших століттях по Хр. й тоді дістали свої перші історичні назви. Римські історики (Пліній Старший, Тацит) та грецький (Птолемей) у 1-2 ст. по Хр. називають усіх слов'ян **венедами.** Пізніші візантійські історики 6 ст. (Йордан, Прокопій) ділять цих ранніх слов'ян вже на три групи — анти, венеди, склявени. **Анти** — це нащадки трипільських племен, перші, вже історичні, предки українського народу, **венеди** — предки західніх слов'ян, **склявени** — предки південних слов'ян.

Анти були вже зорганізовані у великий племінний союз. Організаційний центр його на Дніпрі у 2 ст. по Хр. Клавдій Птолемей назвав у своїй географії Східньої Европи **Метрополісом,** тобто вже тоді метрополітальним, головним містом. На цьому ж місці, багатьома скарбами римських монет вже з часів Птолемея засвідченому важливому торговельному пункті, князь антського племени полян **Кий** заснував у 7 ст. сьогоднішню столицю України і дав їй своє ім'я — **Київ.** Україна була тоді вже густо заселена (оселі на віддалі 3-5 км.).

Племена антів ділилися на кілька суспільних шарів: заможну верхівку, селян, купців і ремісників. Головним їхнім зайняттям і далі було хліборобство та скотарство, плекали багато коней для своєї кінноти, яку часто згадують візантійські історики. Високо розвинули були вже різні ремесла: ковальство, бронзівництво,

ганчарство (вже з ганчарським колом), оброблення кости (гребінці). Та найбільш репрезентативною галуззю антського ремесла було золотарство-ювелірство. Його продукція стає різноманітніша й складніша з приміненням нових технічних засобів, золотарські емальовані прикраси були вивожені в прибалтійські краї та в Московщину. Значно розвинулася була вже торгівля й грошовий обмін з колишніми грецькими колоніями, що їх окупували тепер римські леґіони. На це вказує більш як сотня скарбів римських монет по всій Україні, іноді дуже великих, до 40 кг. ваги (Борочиці на Волині). Тоді Україна включилась була вже в світовий ринок.

Розвиток духової культури антів позначився був початками **освіти,** коли їхні купці засвоїли собі знання письма від своїх грецьких і римських партнерів. В антів розвинулися були вже вищі релігійні уявлення під впливом греків, вони вірили в багатьох богів, між якими головним був бог грому і сонця — пізніший Перун; їм ставили анти кам'яних ідолів у вигляді чотирокутних стовпів з людською головою (Іванківці б. Ноної Ушиці). Проте, вже в перших століттях по Хр. в південній Україні стала ширитися Христова віра, занесена туди римськими колоністами й карними, світськими й духовними, засланцями.

Поховання антів кістякові й тілопальні, без могил-насипів, були згруповані у великі цвинтарища, які перший дослідник В. Хвойка (Київ) назвав „полями поховань". В похованнях верхівки багатий могильний виряд, іноді й скляні півкулясті шахові фігурки (Переяслав). Після похорону відбувалася над гробом **тризна** — символічна ігра зі зброєю в руках, з танцями і співами, щоб не допустити злих духів до покійника (тому зброя) і розвеселити його рідню.

В ранньо-антських часах, в перших століттях по Хр., настає переселення різних европейських народів, які — як і неолітичні їх попередники — шукали кращого прожитку на врожайних землях України. Із заходу прийшли сильно узброєні **венеди,** що загарбали були південну частину західніх українських земель. Зі Скандинавії прийшли германські **ґоти,** які були прогнані пізніше гунами в Крим; на Закарпаття прийшли **кельти,** які стали масово виробляти залізне знаряддя і заснували коло Мукачева, так сказати б, першу в нас того роду фабрику. З півдня, вгору Дністром, просунулись були в східню Галичину **ґети** — одно з південно-слов'янських хліборобських племен; для них прикметна відсутність зброї в похованнях.

В половині 1 тисячоліття до Хр. нова хвиля кочовиків тюрко-татарського походження прийшла з Азії в Европу. Орда за ордою — гуни, болгари, авари, хозари — просувались тоді через українські землі, ширячи знищення в південній Україні та взагалі серед культурних народів Европи. Проте, ці кочовики не за-

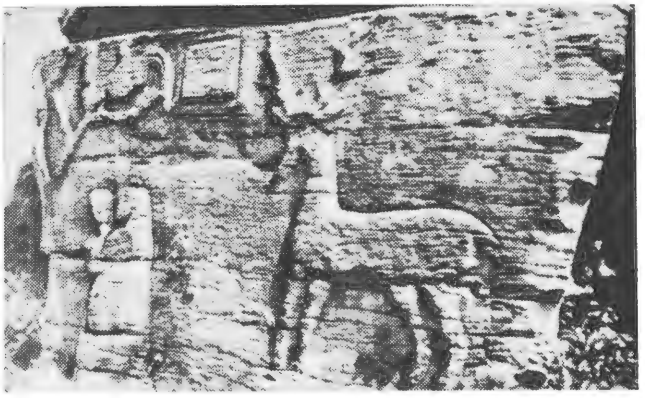

Рельєф на камені в с. Буші на Вінничині. I ст.

Золота прикраса з Глодовського поховання на Кіровоградщині. VIII ст.

лишили майже ніяких пам'яток по собі й не мали жодного впливу на культуру місцевого населення.

Традиції культури антів продовжують існувати у наступних століттях і поєднують її з культурою України наступної, княжої, доби.

Княжа Доба (800-1340 рр.).

Найбільш прикметні та найчисленніші пам'ятки старовини княжої доби — це **городища,** залишки укріплень городів-міст, що були осідками князів, торговельно-промисловими центрами, мали стратегічне призначення як охорона границь і шляхів, правили теж за сховища довкільному населенню в часі небезпеки. В Україні виявлено досі понад 1300 городищ, тому скандинавці у своїх заґах-леґендах називали Україну „державою городів" (Ґардарікі). Деякі з них пощастило археологам ідентифікувати, пов'язати з літописними городами-містами, напр., з Білгородом, Галичем, Іваногородом, Переяславом, Роднею, Теребовлею.

Кругом городів були неукріплені села, де багатше населення жило в хатах, бідніше — в дещо заглиблених в землю півземлянках. Одні й другі — хати й півземлянки — було розміщено, ще за старим трипільським звичаєм, у добре придатне для оборони коло, або обабіч уздовж єдиної в селі дороги — вулиці. Такі одновулицеві села є ще й тепер на західньому Поліссі.

Іншими важливими пам'ятками княжої доби в Україні є ранні пам'ятки Христової віри. Вона заміняла поганські забобони й містику

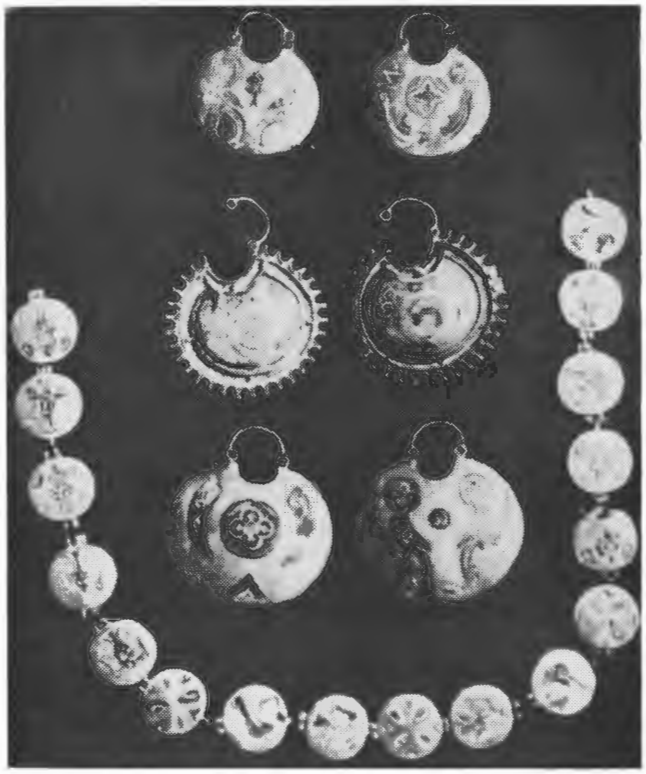

Золоті колоти і золоте намисто з перегородчастою емаллю з Києва. XI-XII ст.

новою християнською філософією, етикою й мораллю, пронизувала всі ділянки духової культури та мала теж великий вплив на матеріяльну культуру того часу. Тут на першому місці слід відзначити величаві муровані **церкви,** будовані з цегли (Сх. Україна, Волинь) та з тесаного каменю (Галичина) в українсько-візантійському стилі, іноді з романськими архітектурними деталями (Чернігів, Галич). Деякі з них збереглися донині, як Софійський Собор з 1017 р. в Києві, п'ять церков 11 ст. в Чернігові та церква св. Пантелеймона (верх перебудований) з 13 ст. біля Галича. З багатьох інших залишилися тільки фундаменти, нині вже під землею, напр., з Десятинної церкви кінця 10 ст. в Києві (В. Хвойка, М. Карґер), з Катедрального Собору 10 ст. у Володимирі Волинськім (А. Прахов) та з Катедрального Успенського Собору пол. 12 ст. в Галичі-Крилосі (Я. Пастернак).

Окрему групу ранніх християнських пам'яток творять **манастирі.** Вони вирубані в скелях (Бакота, Бубнище, Розгірче, Страдче) та викопані в землі; з других — найбільш відомий — Печерська Лавра в Києві, де витворився з часом найбільший в Україні культурний центр, постало літописання. Останнім часом виявлено під Києвом цілий лябіринт підземних хідників (П. Толочко), де колись жили монахи, а в часах небезпеки ховались люди перед татарами і могли виходити переходами попід оборонні вали з міста на випадок облоги.

Збруцький ідол (Святовит) з-під Гусятина. X ст.

З **поганських** культових пам'яток відоме лише капище (місце приношення жертв) біля Десятинної церкви в Києві та кам'яний ідол — статуя Святовита з чотирма лицями, прикрашена фігуральною плоскорізьбою, добута з р. Збруча (1848).

З інших ділянок церковного мистецтва України збереглися до наших часів деякі **ікони,** з них найраніша Вишгородська Богородиця з 11 ст.; мозаїкові образи і настінні малюнки — фрески, найкраще збережені в Софійському Соборі (Богородиця-Оранта, родина Ярослава Мудрого, скоморохи, сцена з ловів), а далі — архітектурні різьби в камені, різна церковна утвар як дзвони, хрести, свічники тощо.

Третю важливу групу пам'яток княжої доби творять **поховання** — раніші (поганські) тілопальні, з могильним вирядом на „той світ" і пізніші (християнські) кістякові, без виряду й могили — насипи. Князів погребали в кам'яних домовинах — саркофаґах. Один з них, з поховання князя Ярослава Мудрого і його дружини, шведської княжни Інґіґерди, зберігається в Софійському Соборі в Києві, другий, з похованням князя Ярослава Осьмомисла, був відкопаний серед фундаментів Успенського Собору в Крилосі. Біля саркофаґу було поховання молодої дівчини-княжни з гаптованим золотими нитками чільцем візантійського походження (Я. Пастернак).

В часі різних земляних робіт та розкопів подибується теж багато дрібних виробів із різних матеріялів для культового, особистого, хатнього та господарського вжитку, які, разом із згаданими вище пам'ятками, дають доволі чіткий образ життя-буття українського народу в княжих часах. Основою економіки було, як і раніш, хліборобство й скотарство (був навіть окремий „скотій бог" Велес), відтак ще садівництво та бджільництво (пасічництво) — останнє для добування меду на улюблений народом питний мед (князі імпортували вино) і високоціненого воску на свічки. Полювання на турів, зубрів, ведмедів давало князям емоційну нагоду виявити особисту відвагу й силу (Володимир Мономах). Між різними ремеслами дуже високо розвинено було золотарство-ювелірство. Про різні форми й техніку його виробів найкраще говорять численні золоті й срібні скарби, що з них понад 50 викопано на терені самого тільки Києва, закопаних в землю в часі нападу татарів у 1240 р. Велика пошана й признання для праці ковалів засвідчена існуванням окремого їх бога — **Сварога.**

Останню групу матеріяльних пам'яток княжої доби в Україні творять **чужоплемінні пам'ятки** — варязькі могили 10 ст. з забитими жінками й зброєю (Київ, Шестовиця, Плісненько), окремі знахідки варязького типу, старомадярські могили на Закарпатті та в Крилосі-Підгородді (Я. Пастернак) і багато могил монгольських кочовиків (печеніги, половці, татари); над половецькими могилами — кам'яні

Срібна чаша з Чернігова. XII ст.

Інтер'єр Софійського собору в Києві. XI ст.

людські, здебільшого жіночі, статуї — „кам'яні баби".

Однією з найвище розвинутих в середньовічній Европі була **духова культура** України: релігія, освіта, письменство, малярство, мистецтво, музика, спів, зав'язки якої сягають ще праісторичних часів (Трипілля, Середземномор'є). Вона творилася у тривкому взаємозв'язку з культурами інших европейських народів, в тому й Візантії. Україна збагачувала їх своїми надбаннями й цінностями, а те, що переймала з культурних досягнень інших народів, зазнавало в ній творчої переробки, достосовувалось до українського духу та його потреб і ставало після того його невід'ємною складовою частиною.

Археологічні розкопи причиняються теж до розв'язання різних **історичних проблем,** напр., віднайдення в терені тих городів-міст княжої доби, по яких вже й слід загинув на поверхні терену. Так було з Галичем і Теребовлею (Я. Пастернак), Тмутороканню (М. Міллер) та Червенем (Л. Чикаленко).

Археологічні дослідження дали вкінці підставу спростувати думку літописця Нестора, нібито наші предки, на початку княжої доби, запросили **варягів-вікінґів** володіти ними. В могильнику тих часів коло с. Шестовиці (Чернігівщина) відкопали всуміш поховання варягів і місцевого слов'янського населення (сіверян), як наявний доказ боїв місцевого населення з північними наїзниками, що, ніким не кликані, самі пускалися вниз Дніпром („путь із варяг у греки") глибоко в українські землі для пригодницьких відкрить, завоювань і з торговельною метою.

Заключні підсумки вищеподаних фактів виявляють, що український нарід найглибшим своїм корінням сягає ще праісторичних трипільських часів та понад 7000 років є автохтоном на своїх сьогоднішніх землях. Його культура розвивалася під впливом старих середземноморських культур, і він був одним з головних партнерів у південно-східньому, середземноморському цивілізаційному крузі Европи. Тому він усією своєю духовою структурою й походженням цілковито окремішній від тільки мовно славізованого московського народу.

Проф. д-р Ярослав Пастернак

БІБЛІОГРАФІЯ

В. Хвойка, Поля погребений в среднем Приднепровье, Москва 1901.

В. Хвойка. Древние обитатели среднего Приднепровья, Київ 1903.

Хв. Вовк, Вироби передмікенського типу на Україні, Львів 1905.

М. Рудинський, До питання про культури мезолітичної доби в Україні, Київ 1927.

В. Щербаківський, Формація української нації, Прага 1941.

Я. Пастернак, Старий Галич, Краків-Львів 1944.

Я. Пастернак, Археологія України, Торонто 1961.

В. Петров, Походження українського народу, Реґенсбурґ 1947.

Б. Рыбаков, Ремесло древней Руси, Москва 1948.

П. Єфименко, Первобытное общество, Київ 1953.

П. Борисковский, Палеолит Украины, Москва 1953.

І. Шовкопляс, Археологічні дослідження на Україні (1917-1957), Київ 1957.

М. Миллер, Дон и Приазовье в древности, I-III, Мюнхен 1957-1961.

М. Брайчевський, Коли і як виник Київ, Київ 1963.

М. Брайчевський, Походження Русі, Київ 1968.

W. Ebert, Südrussland im Altertum, Bonn 1921.

J. Pasternak, Ruské Karpaty v archeologii, Praha 1928.

M. Śmiszko, Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej, Lwów 1932.

G. V. Childe, The Dawn of European Civilization, London 1933

T. Sulimirski, Scytowie na zachodniem Podolu, Lwów, 1936

L. Kozłowski, Zarys prehistorii Polski południowo-wschodniej, Lwów 1939.

M. Gimbutas, The Prehistory of Eastern Europe (mesolithic, neolithic and copper age cultures), Cambridge, Mass. 1956.

Історія

Українські племена та їхнє життя в передкняжі часи. Давній Київський літопис згадує про такі українські племена, що в 9 столітті заселяли окремі частини нашої Батьківщини:

Поляни — на землях теперішньої Київщини; **Сіверяни** — на північному Лівобережжі; **Деревляни** — у північній Волині й Поліссі; **Дуліби** (або **волиняни**) — вздовж Бугу до Дністра; **Уличі** — над річкою Богом; **Тиверці** — над Дністром; **Білі хорвати** — на Підкарпатті в Галичині.

Давні українські племена займалися переважно хліборобством, скотарством, розводили садки й городи. Жили осіло. Трохи полювали, знали й бджільництво. Давні ремесла: ганчарство, обробка дерева, а пізніше й металів, ткацтво — були на той час досить розвинуті.

Ці племена жили великими родами, які не ділилися після смерти голови роду, а через те постійно зростали. З таких родів і складалося плем'я, що заселяло певну територію і мало свої інтереси, звичаї, а до певної міри — свою мову. Власне, мова була одна спільна для всіх слов'ян, але кожне з тих племен мало свої незначні відмінності в мові.

Щоб боронитися від нападів чужинців, наші предки мусіли будувати і обгороджувати собі так звані „городи", куди в часи небезпеки збігалися з незахищених поселень. З часом ці городи ставали й осередками, навколо яких скупчувалося життя всього племени — ставали центрами торгівлі. Число городів у слов'ян було дуже велике: у полян було бл. 400, у волинян — 350. Деякі з них були засновані за кілька сот літ. Важливішими „городами" — містами — в передкняжі часи були: Київ — у полян; Чернігів — у сіверян, Іскоростень — у деревлян; Волинь — у дулібів; Пересічен — у тиверців і так далі.

Племенами керувала Рада або Віче, що складалося з визначних представників окремих родів, вони вирішували різні справи на цих спільних зібраннях. На чолі племени стояли племінні **князі.** Але влада їхня була обмежена — вони зважали, найуперед, на голос Ради. Ці князі не мали змоги об'єднати окремі племена в одну сильну велику державу.

Уже в передкняжі часи Україна стала важливою торговельною дорогою між Заходом і Сходом, а через те й сама включилася у широко тоді розвинуту торгівлю, маючи з того не малі користі. На Україну приїздили чужоземні купці: араби, перси, греки, західні европейці. Наші купці також гуртувалися в торговельні дружини, озброювалися і з своїм крамом виїздили до сусідніх країн. І тепер на наших землях часто знаходять чужоземні монети тодішніх країн: перські, грецькі, арабські тощо.

Торговельні зв'язки, крім користи матеріяльної, давали нашим предкам змогу ще й пізнавати світ, знайомитися з винаходами й культурними надбаннями різних народів та знайомити їх зі своїми, бо культура їх була не нижча, ніж культура сусідів: на це вказують археологічні дослідження. Тим самим і сприяли загальному розвиткові нашого народу.

Віра і звичаї наших предків. Уже від найдавніших часів, слов'янські племена, що заселювали українські землі, обожнювали сили природи і вважали їх за богів, що керують світом. Головними з них були: бог сонця Дажбог або Хорс, бог грому і блискавки Перун, бог вогню Сварог і бог, що опікувався худобою — Велес. Крім того, наші предки вірили, що увесь світ навколо них був наповнений різними добрими і злими духами. Навколо людських осель, наприклад, жили домовики, у лісах — лісовики, а в річках і озерах — русалки й мавки. Крім обожнювання сил природи, українські племена мали культ предків; пережитки його збереглися в обрядах Святого Вечора під Різдво („дідух" тощо).

Наші предки не будували храмів своїм богам. Їхня віра проявлялась у святкуваннях у різні пори року, під час яких вони піснями й обрядами намагалися задобрити прихильні їм надприродні сили і відігнати від себе сили злі. Після того, як Україна прийняла християнство, наш нарід зберіг багато своїх давніх звичаїв і включив їх до обрядів християнських свят. Такі, наприклад, звичаї на Різдво, Великдень, Преображення і дні пам'яті різних святих. Багато передхристиянських звичаїв збереглось і в обрядах, пов'язаних з весіллями,

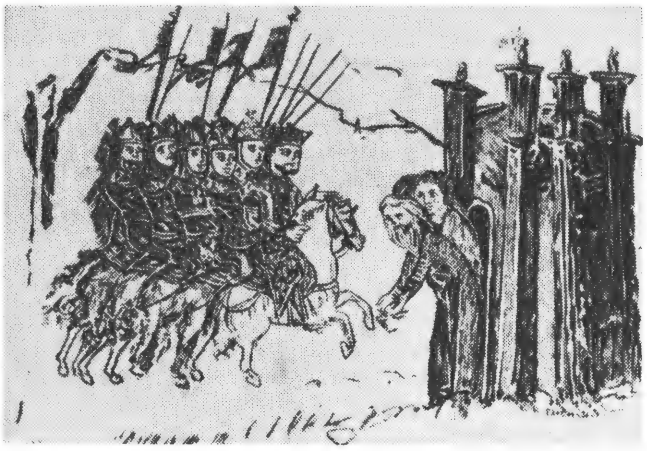

Болгари здають місто руському війську в 969 р. Мініятюра з грецької хроніки Манассі.

похоронами, збиранням урожаю і т. д. З них ми можемо чимало довідатись про те, як жили й у що вірили наші предки.

Початки Київської держави. Столицею (головним містом) українського племени полян був Київ над Дніпром. На місці Києва з часів кам'яного віку було поселення. Пізніш, як оповідає літопис, наче б то Київ заклали три брати Кий, Щек і Хорив та сестра їхня Либедь. На честь старшого брата Кия й названо закладене на Дніпровому узгір'ї місто **Київ.** У самому Києві донині збереглися гори, що звуться **Щекавиця** і **Хоривиця,** та невеличка тепер річка **Либедь.**

Київ збудовано на тому місці, де сходилися важливі торговельні шляхи з різних сторін, а головне — Київ лежав на великому шляху „з варягів у греки", як той торговельний шлях звали наші предки. Цей шлях через Київ, Дніпром, вів до Чорного моря, до Греції, з якою наші предки давно провадили жваву торгівлю. Дякуючи цьому, Київ незабаром став найпершим містом у всій східній Европі.

Інші українські племена поволі визнали силу і владу Києва. Таким чином, київські князі поширили свою владу на всі сусідні землі, зорганізували велику Київську державу — першу державу на Україні.

Першим історичним князем Києва був **Аскольд** (друга половина 9 в.). Він об'єднав сусідні племена, ходив з великим військом на Візантію (Грецію), заключив перший договір з Візантією та Баварією, а головне, за Аскольда було перше хрищення Київської Руси, прийняв християнство і князь Аскольд. Над могилою його поставили церкву (цвинтар у Києві — Аскольдова могила).

Князь Олег. Другим могутнім князем Київської держави був Олег. Він князював десь коло 900 року по Р. Хр. До його держави вже належали всі землі вздовж Дніпра. Одні племена піддалися йому добровільно, інші він завоював під свою владу силою. Його військо складалося переважно з варягів — виходців із північних країн. Це були добре озброєні, вишколені й дуже дисципліновані вояки, що беззастережно служили князям Київської держави й дуже допомогли їм виховати й власних українських вояків.

За князювання Олега, українська торгівля надзвичайно зросла, але поширенню її далі заважали сусіди — греки, що хотіли затримати торгівлю в своїх руках. Тоді Олег пішов походом на їхню столицю **Константинопіль** або **Царгород.** Греки злякалися й просили мира. Олег погодився на мир, склав дуже вигідний торговельний договір із ними, а на знак перемоги прибив свого щита над брамою їхньої столиці.

Після смерти Олега київським князем став **Ігор.** Він знову ходив походом на Царгород, але невдало. Греки багато човнів потопили, багато війська при тому загинуло. Ігор примушений був скласти з греками нову умову і дозволив їм селитися на українських землях у гирлі Дніпра. Договір Ігоря важливий тим, що

Грецькі посли приносять меч — дарунок Святославові. Сторінка з „Радзівіловського літопису".

його складено у Києві і підписали погани та християни на рівних правах. Християни підписували в церкві св. Іллі. Це свідчить, що в середині 10 ст. в Києві було вже багато християн. Ходив Ігор походами і до Каспійського моря та за Кавказькі гори. Він намагався приєднати до своєї держави всі українські племена від Дону до Карпат. Деревляни, що жили на захід від Києва, не хотіли визнавати влади Ігоря. Тоді він примусив їх до того військовою силою і наклав великі податки. Деревляни вирішили помститися на грізному князеві. Вони впіймали його й лютою смертю стратили.

Ігор залишив сина Святослава малим хлопцем. Поки Святослав підріс, князювала Ігорева жінка **Ольга,** що була щедро Богом обдарована мудрістю. Вона правила Київською державою розумно й обачно. Щоб, за поганським звичаєм, помститися на деревлянах за смерть чоловіка, вирушила на них військовим походом. Захопила головні міста деревлян і немилосердно їх попалила. Ольга дбала про лад у державі, встановила розмір дані, що платили підкорені племена, терени для полювання. (Полювання давало великі прибутки державі, тому що хутра були одним з головних предметів торгівлі з різними народами). Їздила в гості до грецького царя в Царгород, де цар її прийняв з великими почестями. Ольга прийняла християнство.

Доживши до глибокої старости, Ольга в 960 році передала князювання своєму синові Святославові. Померла в 969 р. Українська Православна Церква зарахувала її до святих.

Син Ігоря й Ольги **Святослав** князював у Києві від 960 до 972 року. Він здобув собі славу видатного лицаря і безстрашного вояка. Святослав часто ходив у воєнні походи, дбаючи про поширення української держави. Їдучи в похід, не брав із собою нічого для власної вигоди. Спав без шатра, під одкритим небом, а в голови, замість подушки, підкладав сідло. Був чесний і прямодушний, не терпів зрадництва та ошуканства. Коли вирушав на когось війною, посилав попередити ворога: „Готуйтеся, іду на вас!".

Святослав щиро прагнув поширити межі своєї Батьківщини і зробити Україну наймогутнішою державою. Над Каспійським морем, при гирлі Волги, мали велику державу хозари, що дуже шкодили українським купцям своєю торгівлею. Святослав пішов із великим військом над Каспійське море, зруйнував багато хозарських міст і забрав велику здобич та невільників. Відтоді хозарська держава вже не піднялася з руїн.

Хотів Святослав приєднати до своєї держави і багатий край — Болгарію, що була великим торговельним осередком для цілої Східньої Европи. До захисту болгар стала Греція, а грецький цар вислав проти Святослава велике військо. Проте, Святослав мав великі успіхи, але мусів перед міцнішими грецькими силами покинути Болгарію.

Князь Святослав

Княгиня Ольга

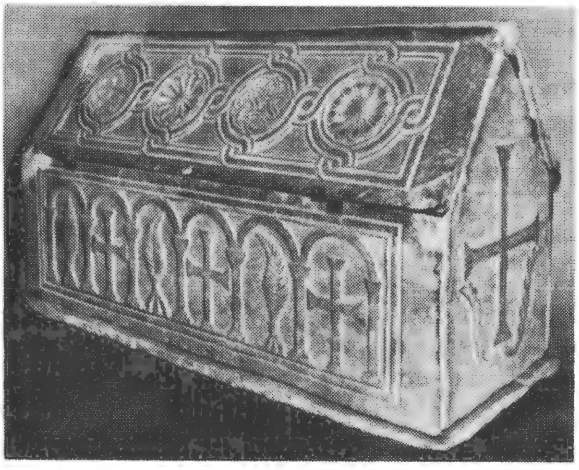

Саркофаг княгині Ольги з Десятинної церкви в Києві.

Коли Святослав повертався на Україну, в чорноморських степах заступили йому дорогу дикі печеніги, азіятська орда, в боротьбі з якою, недалеко від Дніпрових порогів, славний князь Святослав загинув лицарською вояцькою смертю. Печенізький ватажок одрубав йому голову і зробив із неї собі чашу на вино.

Значення перших князів. Князь Володимир Великий. Перші українські князі заклали основи могутности Української Держави. Вони з'єднали племена, що спочатку жили розрізнено і ворогували та боролись між собою. Дякуючи князям, населення наших земель створило з себе єдиний і могутній народ. Князі Олег, Ігор і Святослав походами в далекі краї поширили межі нашої держави. Вони організували сильне військо, що складалося з хоробрих лицарів, утворили українську фльоту, що панувала на Чорному морі. Завдяки першим князям, Україна здобула собі славу і набрала великого значення в світі.

Князь Святослав залишив трьох синів: Ярополка, Олега і Володимира. Ярополк і Олег незабаром загинули в братовбивчій війні, і Володимир став єдиним володарем усієї держави. Довелося йому дуже багато прикласти сил, щоб відновити лад у державі після руїнницької війни між братами.

Володимир ходив походом на західні землі — теперішню Галичину й Холмщину, де жили українські племена білих хорватів, яких поневолили авари (обри). Князь Володимир їх визволив. Року 981 він зайняв міста Червен, Перемишль та інші і приєднав їх до Київської Держави. На Волині заклав нове місто, назване на його честь „Володимир".

Князював Володимир у Києві з 980 до 1015 року. Довгі роки провадив війни з печенігами.

Щоб підвищити культурний та господарський рівень Української Держави, вирішив нав'язати щільні зв'язки з Грецією — країною багатою, що мала вже тисячолітню культуру й православну віру. Прийняв християнство, одружився з грецькою царівною Анною.

Хрищення України. Сам Володимир був спочатку поганин, почитав давніх слов'янських богів. Перед княжим двором стояли фігури богів.

Проте, як тільки князь повернувся з походу на греків після свого охрищення, він наказав одразу поскидати богів, що стояли перед його палатою: одні звелів розбивати, інші — рубати, ще інші кидати в огонь. Ідола — найстаршого бога — Перуна кинули в Дніпро, а щоб він не прибився десь до берега, наказали людям іти вздовж берега та відпихати божество дрючком в Дніпрові хвилі. Люди, що вірували ще в давніх богів, плакали, бігли берегом Дніпра й гукали: „Видибай (виринай), боже!" За кілька миль від центру Києва Перунова фігура таки випливла й прибилась була до берега, але її відіпхнули, щоб пливла далі — аж до Дніпрових порогів. На тому місці, де Перун приплив був до берега, збудовано пізніше манастир, що звався Видубецьким манастирем (від слова „видибати"). В 1969 році згорів з усіма великими скарбами — древніми рукописами й документами.

Потім князь Володимир закликав усе населення Києва йти на річку Почайну й охриститися. Казав при тому: „Хто не охриститься, той буде мені ворогом". Грецькі священики стояли на березі й усіх христили.

Володимир почав будувати церкви по всіх більших містах. В Києві збудував велику церкву на честь Богородиці, на яку віддавав десяту частину свого прибутку, тому й називали її Десятинною. Вона достояла до наших днів, але московські комуністи зруйнували її.

Прийняття християнства — це найважливіша подія в історії України. Християнство піднесло наш народ на вищий культурний ступінь і відкрило перед ним нові шляхи розвитку.

За прикладом грецьких князів, Володимир став одягати царське убрання, на голові носив золоту корону царську, засідав на величавому царському престолі. На грошах почав вибивати тризуб, що пізніше став гербом української держави. Для народу особа князя була свята.

Останні роки князювання Володимира були мирні. Він багато дбав про убогих людей, ширив освіту, побудував багато християнських святинь. При церквах засновували школи. За великі заслуги перед Рідним Краєм він дістав

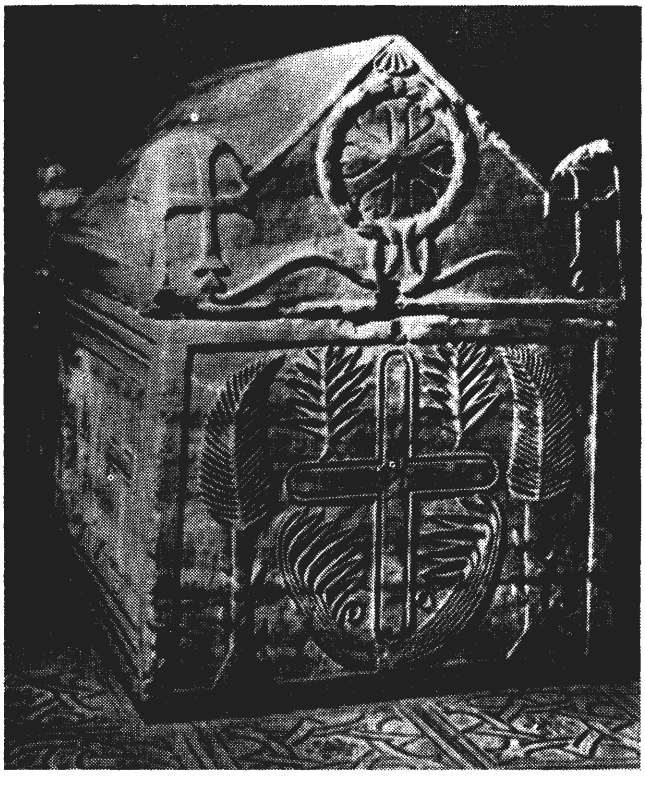

Мармуровий саркофаг князя Ярослава Мудрого в Софійському соборі в Києві.

ім'я Великого. Народ називав його „Ясним Сонечком".

Початок неладу на Україні. Князь Ярослав Мудрий (1019-1054). Після смерти князя Володимира залишилося сім дорослих синів. Київським князем став його старший син Святополк, людина дуже лихої вдачі. Був він одружений з дочкою польського князя Болеслава. Ще за життя свого батька жив із ним у незгоді, а після смерти Володимира підступно повбивав трьох рідних братів: Бориса, Гліба й Святослава, щоб самому керувати державою. Але кияни не хотіли Святополка та закликали другого сина Володимирового — Ярослава, і той пішов війною на Київ. Святополк покликав на допомогу поляків і захопив Київ. Але польські вояки грабували народ, населення повстало проти них. Поляки, разом із Святополком, мусіли з Києва тікати. Святополк на чужині десь марно загинув, блукаючи по Польщі й Чехії. За його злочини народ прозвав його „Окаянним".

Перемігши Святополка, Ярослав (1019-1054), ще не міг спокійно князювати в Києві. Брат Мстислав прийшов з Тмуторокані і вимагав своєї долі в державі Володимира; року 1024 брати поділились: Ярослав дістав Правобережжя з Києвом, а Мстислав — Лівобережжя з Черніговом. Р. 1036 він помер, і Ярослав залишився єдиним князем. Після довгої війни край був знищений, люди багато натерпілися і хотіли вже спокою. Ярослав прикладав великих зусиль для відбудови краю й забезпечення миру та добробуту. Він укріпив Київ, побудував величавий собор Святої Софії, наказав списати, вперше в історії, закони для українського народу в одну книгу, яку назвав „Руська Правда".

Ярослав не хотів нищити краю і тому старався не вести воєн, але, як було треба, умів постояти за свою державу. Р. 1031-го ходив походом за Буг і присилував поляків покинути ті міста, до яких їх увів був Святополк. Щоб захистити Галичину від Польщі, Ярослав збудував нове місто над Сяном, яке назвали Ярослав. Ходив також походом аж до Балтійського моря і там заклав місто Юріїв. Ярослав розбив орду печенігів, у степу України заснував багато городів. В 1041 р. послав сина Всеволода походом на Царгород. Але похід був нещасливий, бо морська буря розбила українську фльоту.

Ярослав дожив у славі до старечих літ. Дочка його Анна вийшла заміж за французького короля Генріха, друга — за норвезького князя, третя за угорського, один син був одружений з грецькою царівною, другий — з німецькою князівною, третій — з польською князівною. Помер Ярослав на 76-му році життя, року 1054. Заповів синам жити в згоді і слухати старшого брата Із'яслава. Історія дала Ярославові ім'я Мудрого.

Боротьба між князями. Князь Ярослав Мудрий перед смертю (наче передчуваючи мож-

Князь Володимир Великий

Князь Ярослав Мудрий

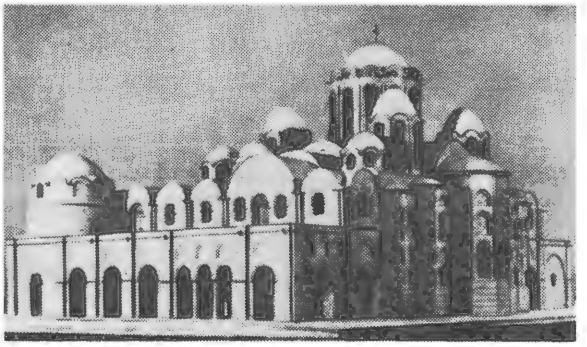

Макет Софійського собору в Києві XI-XII ст.

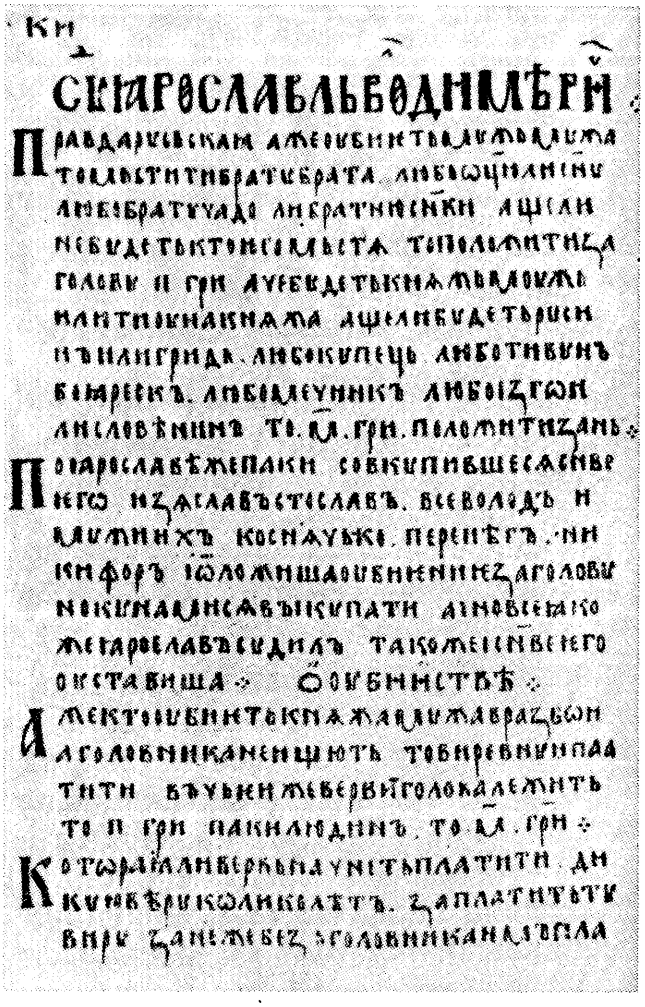

Сторінка з „Руської Правди". Рукопис XIV ст.

ливість незгоди і сварок між синами) заповів їм таке: „Як житимете в любові, Бог буде з вами і покорить вам ворогів ваших. Коли ж будете жити в ненависті, у сварках і незгоді, загинете сами і погубите землю батьків ваших, яку вони зібрали великим трудом".

Ярослав Мудрий поділив українську державу між своїми синами, щоб кожен мав свою частину й не зазіхав на землю братів. Але зараз після смерти князя Ярослава почалася між його синами боротьба. Молодші князі не хотіли слухати найстаршого брата **Із'яслава,** що князював у Києві, був людиною з добрим серцем, але через ту добрість не міг твердо керувати державою.

На Україну тоді напав новий ворог — половці, ще жорстокіші за печенігів. Вони підступили під Київ, народ зажадав від князя зброї й коней, щоб відбити ворогів. Князь Із'яслав злякався можливости бунту проти нього і втік із Києва. Народ вибрав на його місце молодого Полоцького князя **Всеслава,** але й він князював недовго. Після нього київським князем став молодший брат Із'яслава **Святослав** (1072-1076), а після нього київський престол зайняв третій брат Всеволод, який намагався завести в державі лад, але це було нелегко: великий безлад ширили молоді князі, яких звали ізгоями. Один із них, Олег Святославович, дістав у народі прізвище Гореславича, бо багато горя приніс Україні. Він був перший, що закликав на Україну половців, які, під його проводом, нищили українську землю.

Тоді старші князі у 1097 році скликали з'їзд усіх українських князів біля озера Любче, під Києвом, де всі заприсягли, що не будуть більше боротися між собою, щоб не руйнувати Батьківщини.

Але згода та тривала, на жаль, недовго. Тільки роз'їхалися князі, як відразу почали старе: ніхто з них не дбав про інтереси всієї України, а кожний хотів, щоб тільки йому та його уділові було добре.

Володимир Мономах. Єдиним князем, що справді дбав про добро всієї України, був Володимир Мономах. Він князював у Києві від 1113 до 1124 року. З молодечих літ, під проводом батька — Всеволода, загартувався в походах на ворогів, привчився добре керувати державою. Звик до воєнних труднощів, (ніколи не дбав про свої власні вигоди). Коли став князем Київської держави, особливо дбав про добро держави й народу. Вставав щодня на світанку, перед сходом сонця. Своїх синів повчав: „Нехай не застане вас сонце в постелі". Сам керував судом, щоб не дати скривдити бідних і слабих.

Все своє життя Володимир Мономах учився. В кожній важливій справі радився з боярами. На війні сам керував військом, насамперед, стежив, щоб вояки мали все, що їм потрібне. Любив полювати.

Дуже вславився Володимир Мономах у боротьбі з половцями. Половці, під проводом свого жорстокого вождя Боняка, щороку нападали на українські села, чинили багато кривди нашому народові. Мономах розбив половецькі полки і взяв у полон багато війська та більше як сто половецьких князів.

Щоб і синів своїх навчити, як жити й працювати для добра Батьківщини, Володимир описав своє життя у творі під назвою „Поучення дітям", де розповів про свої походи, про всякі пригоди в час воєн, та написав, яких правил триматися в керуванні державою.

Володимир Мономах був останнім могутнім князем на Київському престолі. Ні в чому не дорівняли йому п'ять його синів: Мстислав, Ярополк, Вячеслав, Юрій та Андрій. Жоден із них не мав здібностей батька в керуванні державою. Після смерти батька молодші князі не хотіли слухати старшого князя, і Україна ввесь час горіла в огні внутрішньої війни. З того користалися половці — налітали, пустошили українську землю, доходили й до самого Києва. Населення збідніло, занепала торгівля, князь не мав грошей на утримання війська й укріплення Києва.

Цей занепад Київського князівства використали, крім ворогів, ще й свої — північні князі. Вони стали творити свою сильну державу із столицею в Суздалі, а пізніше — в Москві.

Татарське лихоліття. Року 1169-го Суздальський князь Андрій Боголюбський (так називали його по назві його села Боголюбова), з великим військом напав на Київ. Київський князь Мстислав хоробро боронився, але забракло сил. Напасники вдерлися до міста, вимордували населення — від старого до дітей, — пограбували людське майно, церкви й манастирі, і все награбоване вивезли до своїх північних убогих столиць, коштом України збагачуючи Московщину.

Ославлену Київську державу далі нищили степові орди. Український народ, під проводом князів-державників, провадив безперестанну боротьбу з половцями.

Про один такий похід хороброго князя Ігоря Святославича маємо неоціненну літературну пам'ятку — велику поему „Слово о полку Ігоревім". Похід цей відбувся року 1187.

Потім насунулось на Україну нове лихо — татари. Вони прийшли в українські степи 1223 року й напали на половців, що жили на півдні, в степах. Половці попросили допомоги у київських князів. Над великою рікою Калкою відбувся бій між об'єднаними українськими й половецькими військами та величезною силою татар. Татари перемогли, багато українського війська понищили, взяли в полон і страшно замучили багатьох наших князів. Після того бою татари повернулись до Азії. Але року 1238-го знов прийшли до Европи, знищили північні московські землі, потім здобули Чернігів та Переяслав і, під проводом свого хана Батия, підступили до Києва. Батиєві так сподобався мальовничий Київ на Дніпрі, що він не хотів його руйнувати й послав до міста вимогу, щоб кияни добровільно піддалися. Кияни з погордою відкинули вимогу татар і заявили, що будуть битися за рідне місто до останку. Татари стояли під Києвом довгий час, поки Дніпро замерз, а тоді перебрались по льоду і кинулись на Київ. Обороняв Київ хоробний воєвода Дмитро, представник галицького князя Данила. Довгою облогою й штурмом татари, яких була величезна сила, таки захопили Київ, і відтоді славна Київська держава занепала до краю. Сталося це в році 1240-му.

Київська держава існувала 440 років (800-1240) і мала велике значення в українській історії.

Наш народ, вперше згуртувавшися з різних племен навколо Києва, мав свою державну владу. Простори Української Держави Київського періоду були величезні: від Чорного моря й Кавказу до Карпат, на заході — до Сяну, Висли і Балтійського моря, на сході — до Волги і Дону. Жили в ній, поруч українців, білоруські й великоруські племена, а також фіни, тюрки. Але Київська Держава була Українською Державою, бо осередок, центр

Князь Володимир Мономах

Предмети озброєння руського воїна

Західний портал церкви Пантелеймона в Галичі XII ст.

її, містився в Києві, княжий рід жив на Україні, і бояри, що здебільшого були провідною верствою, були українського роду.

В Київській державі вперше виникло українське право, уряди, військо, ввесь державний лад.

Тут зародилася наша культура, розвинулося хліборобство, промисловість, виросли великі міста.

З Києва поширилася по всій східній Европі християнська віра, письменство, вища освіта, мистецтво. Київська Держава вперше зробила наш народ самостійним і сильним та славним на всю Европу. Україна вже тоді була захисником Европи від степових азійських орд. І хоч Київська Держава після 440 років існування занепала, збереглася далі українська культура. Державна організація українського народу далі розвивалась в Галичині й на Волині.

Галицько-Волинська Держава. Західньоукраїнські землі — Галичина й Волинь — за перших князів належали до Києва. Коли ж після смерти Ярослава Мудрого Україна поділилася на князівства, над Бугом виникло Волинське князівство з столицею у Володимирі, а над Дністром — Галицьке князівство. В Галичині князював рід внука Ярослава -- Ростислава. На Галицьке князівство нападали з-за Карпат мадяри, а з заходу — поляки. Значної сили набула Галичина за князя **Володимира** (1124-1153). Це був енергійний князь, що дбав про створення сильної держави. Столицею собі вибрав місто Галич над Дністром. Галицькі торговельні кораблі пливли Дністром до Чорного моря й Греції, а багато чужоземних купців приїздило з різних країн.

Наймогутнішим князем Галицького князівства був син Володимира **Ярослав** (1153-1187). Відзначався великим розумом, і його звали Осмомислом.

Після смерти останнього князя з роду Ростиславичів, галицьке князівство перейшло під владу волинського князя **Романа Мстиславовича** (1200-1205). Це був хоробрий і відважний князь. Багато воював із половцями. Літопис про нього казав: „Роман кинувся на поганих, як рись, нищив їх, як крокодил, переходив їхні землі, як орел, хоробрий був, як тур". Князь Роман у всьому наслідував свого предка, славного Володимира Мономаха. Він намагався цілком знищити половців. Він з'єднав Галичину й Волинь в одну Галицько-Волинську державу.

Князь Роман залишив двох малих синів — Данила і Василька. За малих хлопчиків стала правити їхня мати, Анна. Вона вела боротьбу з удільними волинськими князями, які хотіли захопити Волинь, та боярами Галицькими, які не визнавали князівської влади. Вона складала договори з Польщею та Угорщиною, яка намагалася оволодіти Галичиною. Боротьба тривала 40 років, поки Данило оволодів Галичиною, а Василько — Волинню. **Данило** почав боротьбу з невірними боярами й чужинцями і став упорядковувати державу. Він організував нове військо, заклав міста Львів і Холм, і Га-

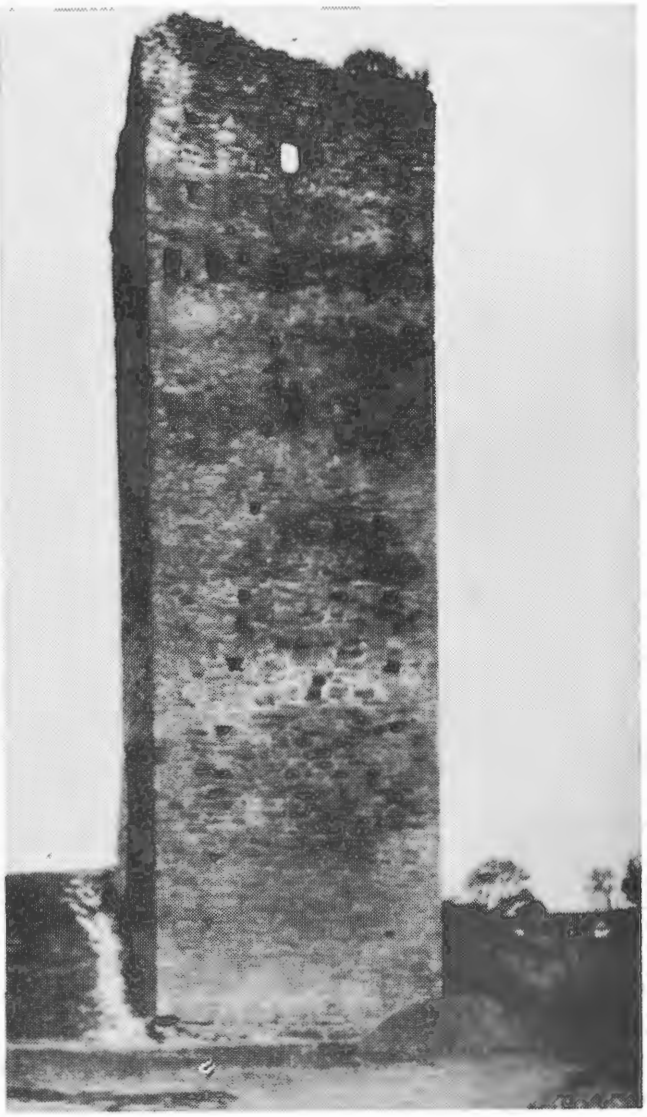

Руїни Данилової вежі під Холмом XIII ст.

лицька держава при ньому почала процвітати.

Але саме тоді напали на західньо-українські землі татари. Вони знищили місто Володимир, нещадно вимордували все населення, здобули місто Галич.

Шукаючи спільників для боротьби з татарами в Европі, Данило звернувся до римського Папи. Папа прислав йому королівську корону, і Данило вінчався на короля в Дорогичині, на Підляшші, 1253 року. Проте, допомоги проти татар папа не дав, і хрестовий похід, що він хотів організувати, не відбувся.

В час боротьби з татарами король Данило помер року 1264-го. В історії України він залишив по собі добру пам'ять будівника української держави.

Король Лев. Після смерти короля Данила Галичину і Холмщину одержав його син **Лев** (1264-1301). Це був хоробрий і розумний князь, що добре організував свою державу і збільшив її простори: здобув від поляків Люблинську землю, а від мадяр — Закарпаття.

В той же час на Волині князював син Василька — Володимир. Був лагідної вдачі, тихий, справедливий, не любив війни, захоплювався книжками й розмовами з ученими людьми. Він власною рукою переписував церковні книги, велів оправляти їх у золото й срібло та передавав церквам і манастирям.

Після смерти Лева, його син **Юрій** (1301-1315) злучив Волинь і Галичину в одну державу і так само, як його дід Данило, прибрав титул короля. При ньому було утворено православну митрополію, якій підлягали Перемишль, Володимир, Холм, Луцьк та Турів. Його держава славилась добробутом і культурою.

Сини Юрія **Андрій** і **Лев** (1315-1323) князювали разом. Вони склали союз із Пруською державою й повели широку торгівлю з німецькими містами. Добули собі слави хоробрих лицарів і обидва полягли в боях із татарами.

Останній Галицько - Волинський князь **Юрій II** (1323-1340). Він теж намагався обмежити владу бояр, захищав міщан і купців-чужинців. Бояри отруїли його у місті Володимирі. На ньому припинився рід галицько-волинських князів.

Галицько-Волинська держава мала велике значення для західніх земель і всієї України. Тут державне життя тяглося на сто років довше, ніж на Наддніпрянщині. Західні межі українських земель сильно укріпились, населення над Сяном, Вепром і Бугом стало свідоме своєї приналежности до України.

Західньо-Волинська держава була в щільних зв'язках із західніми країнами і засвоїла здобутки західньої культури.

Україна під Литвою й Польщею. У 1340 р. Українська Княжа Держава перестала існувати. Землі України було поділено між Литвою й Польщею. Польща забрала собі Галичину й Холмщину, а решта України опинилась під владою Литви.

Князь Роман Галицький

Король Данило

Король Лев

Верхній замок в Луцьку XIII-XIV ст.

Литовське князівство повстало в середині 13 ст., коли князь Мендовг об'єднав окремі племена. Князь **Гедимін** (1316-1341) приєднав значну частину українських земель: Берестейщину, Волинь, Турово-Пінщину, частини Київщини; своє князівство він називав „Литовсько-Руським". Князь **Ольгерд** (1345-1377) приєднав решту України. Він залишив старий лад, тільки замість українських князів, призначав своїх синів та племінників. Українські князі, хоч позбавлені князівств, зберегали велике значення в князівстві: посідали великі маєтки, командували в війську, мали вищі посади, були членами „Ради" князя. Українські та Білоруські землі складали 9/10 території князівства, в князівстві панувала слов'янська мова, православна Церква, українське право, звичаї, культура. З 12 синів Ольгерда 10 були православні.

Після смерти Ольгерда почалася боротьба між його синами, переможцем вийшов **Ягайло** (1377-1392). Він одружився з королевою польською Ядвигою. Між двома державами складено унію: обидві зберегали свій лад і мали окремих — Польща — короля, Литва — Великого князя, мали окремі закони, військо. Проте, унія не була міцна: Польща повела пропаґанду католицьку, почала обмежувати православних в правах на вищі посади, забрала Холмщину та Галичину.

Року 1569 Литва й Польща об'єдналися в одну державу. Сталося це на з'їзді представників обох країн у польському місті Люблині, тому і об'єднання це зветься „Люблинською унією". Там же було вирішено, що українські східні землі, які досі були під Литвою, переходять надалі під владу Польщі.

Життя українського населення під Польщею було тяжке. Нашадки князівських і боярських родів, які колись стояли на чолі українського народу, тепер в більшості покинули його, спольщились і перейшли на католицьку віру. Землі України було роздано польським та спольщеним українським панам. А селяни, що віддавна жили на тих землях, ставали власністю тих панів, мусіли працювати на них, як кріпаки.

Занепало українське життя й по містах. Поляки допускали до влади й до всяких посад тільки католиків. Полякам та спольщеним українцям давалося всякі права й привілеї, яких не мали православні українці. Польські королі та уряд робили все, що тільки могли, щоб і ввесь український народ перевести на католицьку віру, але українці всіх верств населення опиралися, цупко трималися православної віри своїх батьків і завзято боролися проти намагань ту віру у них відібрати.

Коли після Люблинської Унії Україна цілком перейшла під владу Польщі, поляки почали запроваджувати подібні порядки і на Східній Україні, яка до того часу була під м'якою і прихильною владою Литви. Проте, там зробити це не було так легко.

Татарське лихоліття. А в ті часи ще й інше лихоліття несло руїну нашому краєві. У 15 столітті в Криму оселилась татарська орда. Татари піддались під зверхність могутньої тоді Турецької держави. Вони захопили все побережжя Чорного моря, а через те й торгівля України припинилася. Кримські татари в той час приятелювали з Москвою і своїми нападами руйнували насамперед українські землі під Литвою. Перший такий напад стався в 1482 році, коли татари спустошили Київщину і докраю спалили й пограбували Київ. Відтоді татари майже щороку плюндрували українські землі, людей забирали в неволю, гнали через степ у Крим, а там продавали їх купцям, які розвозили їх по всьому світі і продавали в тяжку неволю.

Початки козаччини. Татарське лихоліття завдало величезної шкоди нашому народові і тривало кілька сторіч. Литовський і польський уряди мало дбали про охорону країни від нападів наїзників. Тому українське населення почало власними силами організовувати оборону рідного краю. Цим оборонцем стало українське козацтво.

В той час, коли південна й середня Україна лежали в руїнах після татарських наїздів, на півночі й заході, де скупчилося населення, ставало людям тісно жити. Та й життя було нелегке. Багаті поміщики утискали селян-кріпаків, а держава накладала на них щодалі більші податки й повинності.

Все це примушувало сміливіших людей звертати свій зір на далекі степові простори, де, хоч було й небезпечно, зате була воля. В лісах і степах багато було дикого звіря й птаства, в ріках — риби, а земля дуже родюча. Молодь пригадувала оповідання своїх батьків і дідів, які колись покинули той край, тікаючи від татар, та й собі прагнула спробувати того вільного життя.

І знаходилися відважні люди, що кидали свої домівки й родини та вирушали до степу, щоб, коли не оселитися там, то прожити, бодай, літо, а на зиму повернутися з багатою здобиччю додому. Дехто забирав із собою й свої родини й оселявся поблизу степових фортець, де був певний захист на випадок нападу татар. Литовська й польська влада навіть заохочували тих сміливців оселятися в степах, щоб заповняти спорожнілий край. Але життя в степу було неспокійне, отже, люди, які туди переходили, мусіли бути завжди напоготові до оборони. Всі, навіть жінки й діти, вміли добре стріляти і, коли було потрібно, то й вони ставали на боротьбу з напасниками.

Ранньою весною чоловіки збиралися в невеликі загони, озброювалися, вибирали собі отамана і вирушали з фортець у глибину степів, або вниз по Дніпру на літній промисел. Це звалось „іти на уходи". Літо проводили уходники в полюванні, рибальстві й пасічникуванні, а на зиму поверталися до своїх „городів", де частину здобичі продавали, а частину залишали для своїх потреб.

Під час таких подорожів уходники часто зустрічалися з татарами, билися з ними, або, коли тих було забагато, ховалися в степу. Такий промисел із рушницею в руках і шаблею при боці звався „козакуванням". Слово „козак" — татарського походження, так звали татари вільних, легко озброєних людей, що займались воєнним промислом.

Деякі з козаків, особливо ті, що не мали родин, не хотіли повертатися до фортець уже й на зиму, а залишалися в степу постійно. З часом таких людей ставало більше, особливо тоді, як управителі міст почали вимагати від здобичників, які поверталися на зиму із степу, частини їхньої здобичі для пана й для себе.

Вільне й відважне життя притягало до себе все більше хоробрих людей — лави козаків зростали. Крім мирного промислу, козаки й самі нападали на татарські ватаги й на каравани купців, при чому не тільки у випадкових зустрічах із ними, а вже й самі вишукували їх у просторах степу. Тодішньою мовою це звалося „лупити чабанів татарських". Вперше за багато років татарські напасники зустрілись із значним спротивом з боку українського козацтва. Козаки ставали, таким чином, оборонцями рідного краю. Вони більше робили для захисту від татар, ніж урядове військо та степові фортеці.

В кінці 15 століття вже й татарський хан і турецька влада почали скаржитись на те, що

Герб Запорізького війська, ґравюра 1622 р.

Князь Дмитро Байда-Вишневецький

козаки спалили турецький корабель на морі, або розгромили якусь турецьку чи татарську твердиню, або розігнали турецький караван у степу. Сила козаків так зросла, що з часом вони зовсім опанували Дніпровий низ, і вже не тільки оборонялися від ворогів, а й нападали на них на їхній же землі.

Живучи постійно у змаганні з татарами, козаки добре вивчили способи степової боротьби. Вони знали татарські звичаї, їхні дороги, а через те й уміли успішно з ними боротися.

Серед козаків були представники всіх верств населення: селяни, міщани, а нерідко також і пани. Часто бувало, що й самі управителі степових фортець ставали на чолі козацьких загонів і вирушали в похід проти татар і турків. Міста Канів і Черкаси над Дніпром були містами осередку козаччини. Там найбільше збиралися козацькі ватаги, звідти вони виходили в походи.

Незабаром життя підказало потребу якогось постійного осередку для великої козацької громади.

В половині 16 століття на низу Дніпра, за порогами, виріс новий козацький осередок. Тут отаборилося вільне козацтво, яке не мало над собою ніякої влади, ані не було зв'язане родиною чи господарством у містах. Ці козаки провадили життя войовниче — у постійних небезпеках і пригодах. Князь **Дмитро Вишневецький,** якого козаки, а з ними і ввесь народ називали **Байдою,** організував тут постійний козацький осередок, названий **Запорізькою Січчю.** Байда-Вишневецький був родом із Волині. Біля 1540 року він з'явився серед козаків на Дніпровому низу і вирішив улаштувати за Дніпровими порогами постійне укріплення, щоб захищати українські землі від несподіваних нападів татар і турків та самим на них, коли треба, нападати. На острові Хортиці, на Дніпрі, побудував він укріплений городок.

Після того він пішов походом на татар. Козаки, під проводом князя Вишневецького, зруйнували околиці великих турецьких твердинь на Україні — Аслан-Кермен та Очаків — і взяли багато полонених і здобичі. Це дуже розлютило й занепокоїло хана: він бачив, що козаки стають силою, яка заважатиме у походах на Україну. І хан вирішив одплатити козакам: у 1557 році татарська орда пішла походом на Січ. 24 дні татари облягали козацьку твердиню, але здобути її не змогли і з соромом повернулись назад.

Наступного року козаки пішли походом на татар, здобули Аслан-Кермен і загнали ханське військо аж за Перекоп. 1564 року Вишневецький з козаками пішов походом на Молдавію, щоб визволити її від турків. Але тут його зрадили і видали туркам. Ті забрали його до Царгороду, і турецький султан наказав скарати його на смерть.

Український народ у своїх піснях оспівав цього відважного козацького провідника. Широко відома пісня про Байду розповідає про те, як турки обіцяли йому і життя, і свободу, і навіть султанову дочку за дружину, якщо він

Запорожці пишуть лист до султана, картина І. Репіна

зречеться своєї православної віри і перейде на їхній бік. Але Байда, не лякаючись смерти, відмовився і загинув, повішений на гаку.

Життя й побут запорізького козацтва. З роками все більше людей кидало нелегке життя під владою польських панів і прибувало до козаків. Багато з них оселялося на Запорізькій Січі, інші — в навколишніх селах. З часом Запорізька Січ почала керувати й тими козаками, що жили в дальших містах і селах та вважали себе членами запорізького козацького товариства. В 1590 році козаків було вже до 20.000. Поступово й життя запорожців стало організовуватись у певну систему.

На чолі козацького війська стояв **гетьман.** Відзнаками його влади були булава й бунчук. Військо ділилося на полки по 500 козаків. Ними керували **полковники.** Полки ділились на сотні з **сотниками** на чолі, а сотні — на десятки, що їх очолювали **отамани.** До козацької старшини належали також **осавули** — прибічні гетьмана, які виконували його доручення й пильнували порядку; **обозні** доглядали козацькі гармати, а **писар** провадив канцелярію.

Січове козацтво називало себе „Військом Запорізьким", або „Лицарством Війська Запорізького".

Козацький гетьман перебував на Січі не завжди. Тому справжнім керівником січовиків був **кошовий отаман,** або просто кошовий (від слова „кіш" — так звали козаки свій Січовий табір). Січове козацтво ділилося на курені, на чолі яких стояв **курінний** отаман. Усе було спільне — хата, їжа і т. д., крім зброї й одягу, що були власністю кожного окремого козака.

Вся козацька старшина була виборна. Вибирали раз на рік, на козацькій раді. Участь у раді брали всі. Всі мали право подавати свою думку, але особливо прислухались до порад „січових дідів" — старших козаків. Вибрану старшину всі слухали, але волею більшости січовиків її могли скинути, якщо вона робила щось не на користь козацтву. Тих, що приходили на Січ, приймали відразу, але справжніми козаками вони ставали після трьох років випробовування.

Запорожці мали на Січі свої гармати, великі човни-чайки та кораблі, коней, музику. Одягались дуже просто. Жінок на Січ рішуче не допускали. Дуже шанували запорожці свята й пости, були віддані своїй православній вірі. За цю віру йшли вони в походи на ворога — на невірних турків і татар.

Козацькі походи. Що більше зростала козацька сила, то частіше почали вони вибиратися в походи проти татар і турків. У походах по суші запорожці їхали возами, в яких була зброя і всякі припаси. Якщо козаки зустрічали ворожі сили, набагато дужчі за них, будували оборонний табір. Для цього ставили свої вози щільно один біля одного великим колом. Спереду і всередині за возами були гармати, а самі козаки з рушницями захищали табір з боків. Такий спосіб боротьби був дуже вигідний, і не-

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

Здобуття Кафи запорожцями, ґравюра 1622 р.

раз якихось 100 козаків могли оборонитися проти тисячного ворога.

Морські походи були багато небезпечніші, і в них ішли тільки найвідважніші запорожці. Їхали в походи в чайках — легких човнах, що в них уміщувалось 50-70 козаків. Кожен із козаків мав по дві рушниці й шаблю. На бортах чайки стояли 4-5 невеликих гармат. Похідна їжа була дуже вбога — сухарі і „саламаха", тобто варене пшоно, змішане з тістом.

Чайки пливли вниз Дніпром до моря. Біля гирла Дніпра їх часто пробували спиняти турецькі кораблі — галери. Але козаки завжди перехитряли ворогів: вони продиралися до моря Дніпровими плавнями, де не могли рухатися важкі турецькі кораблі.

Коли чайки зустрічали в морі турецькі галери, вони нападали на них і здобували. Здобувши галеру, вони забирали з неї все цінне, визволяли бранців, а галеру топили.

Але головна мета козацьких морських походів була в нападах на турецькі й татарські міста над Чорним морем. Доходили козаки й до Малої Азії і навіть до околиць Царгороду. Напади козаків були завжди несподівані і тому найчастіше — переможні. Козаки руйнували, палили вороже місто, визволяли невільників і, поки ще збиралась оборонна ворожа залога, вони вже були на чайках і пливли до іншого міста.

,Але в цих походах багато гинуло й козаків. Взагалі, велика частина козаків кінчала своє життя на полі слави. А ті, що доживали до старечих літ, ішли часто в манастирі доживати свого віку.

Козацькі походи завдавали великого клопоту туркам і татарам, дуже підривали їхню силу і не давали їм змоги нападати на Україну й пустошити її. Слава про козаків розходилась по всьому світі. Навіть турецький літописець писав про них: „Немає в світі людей сміливіших, що менше дбали б про життя і менше лякалися смерти".

Польський уряд був дуже невдоволений з того, що запорізьке військо все зростає. Козацькі походи на турків і татар часто втягали Польщу у війну. Невдоволені були й польські пани тим, що їхні підданці йшли до козацького війська, а панам не ставало робочих рук. Тому Польський король надумав приборкати козаків. Він закликав їх вступати до нього на службу за добру плату, одяг і прожиток. На той заклик записалося спочатку тільки 500 козаків. Їх почали звати реєстровими козаками (записаними). Вони зобов'язані були слухати королівської влади і без дозволу короля не ходити походами на турків і татар. Згодом реєстрових козаків набралося 6.000, їх поділили на 6 полків і розселили по містах. Столицею їх був Трахтемирів над Дніпром. Реєстрові козаки мали такі вольності: вони не платили податків, мали свій суд і самі вибирали собі старшину.

До реєстрового війська належала тільки незначна частина запорізького козацтва, решта не хотіла йти на службу до короля й залишалась на Запоріжжі. Після Люблинської унії становище українських селян погіршало. На українські землі посунуло польське панство, яке несло презирство католиків до православних, до „хлопської" віри та мови. Одночасно принесли вони кріпацтво. В різних місцях почалися повстання селян проти панів, і в них брали участь козаки. Перше велике повстання під проводом Криштофа Косинського охопило Волинь та Київщину і протягом двох років (1591-1593) польське військо не могло приборкати його. Потім з польськими панами воював гетьман Григорій Лобода і козацький ватажок Северин Наливайко. Та польські війська побили їх коло Лубень на Полтавщині. Лобода загинув, а Наливайка поляки захопили й вивезли до Варшави, де скарали на смерть.

По-новому зорганізував козаків славний гетьман **Петро Конашевич-Сагайдачний** (1616-1622). Це був відважний вояк і добрий вождь. Походив із української шляхти, вчився в Острозькій Академії. В боях із ворогом не шкоду-

Фортеця в Хотині XIV-XV ст.

вав себе, перший ішов у бій, відходив останній. Козацтво тримав під суворою дисципліною. За допомогою козацької фльоти здобув місто Кафу в Криму, де визволив кілька тисяч невільників, нападав також на турецькі міста Синоп і Трапезунд. Сагайдачний водив свої чайки (військові човни) навіть під Царгород і спалив передмістя султанової столиці. В р. 1621 в бою з турками під Хотином, у Бесарабії, був поранений і незабаром помер. Під Сагайдачним козаки здобули собі славу у всьому світі.

Берестейська унія і релігійний поділ на Україні. Поневолення поляками українського народу дуже відбивалося і на долі Православної Церкви на Україні. Польський уряд всякими способами утискав її, прагнучи примусити всіх православних українців перейти на католицьку віру. Королі і маґнати-католики призначали навіть православних єпископів на їхні єпархії та робили їх зовсім залежними від своєї влади. Часом ті, що бажали стати єпископами, купували собі це становище за гроші. Такі порядки знижували авторитет єпископів і ослаблювали Православну Церкву. Наприкінці 16-го століття поляки почали вживати заходів, щоб підпорядкувати Православну Церкву під владу римських пап. Вони сподівалися, що українці, ставши католиками, втратять свої національні особливості й зіллються з польським народом. Тяжке, безправне становище Православного духовенства з одного боку, наступ католиків з другого, викликали ідею церковної унії. Це означало, що Церква залишала б за собою всі споконвічні Православні Богослужбові обряди, календар і звичаї, а лише визнала б зверхність римського папи та прийняла б католицьку науку там, де вона не сходилась із православною. Були різні погляди на це. Так, найвизначніший оборонець православія князь Константин Острозький з Волині вважав, що цю справу може вирішити тільки Собор Церкви.

Ідеєю унії захопились два православні єпископи — Кирило Терлецький і Іпатій Потій та почали активно її обстоювати. Але тому, що духовенство і вірні були проти будьякого відступлення від православної віри, всі переговори з Римом та польським урядом у справі унії вони провадили таємно. В 1595 році вони підписали в Римі грамоту про підпорядкування Української Православної Церкви під папську владу.

Польський король Зиґмунд III був дуже задоволений таким розвитком подій і скликав на жовтень 1596 року церковний Собор у Бересті, який мав би затвердити умову, самовільно підписану двома єпископами, та проголосити унію. Зробити це було нелегко, хоч на той час уже 6 православних єпископів погодились на унію. Проти приєднання до Риму рішуче виступили православні, серед яких залишалось ще 2 єпископи — Гедеон Балабан та Михайло Копистенський, а також переважна більшість духовенства й вірних. Підтримували Право-

Князь Константин Острожський

Єпископ Кирило Терлецький

Єпископ Гедеон Балабан

Сторінка „Апостола" Івана Федоровича, Львів 1574 р.

славну Церкву також Братства — організації парафіян, які влаштовували школи, благодійні установи, вели просвітню працю.

Замість одного Собору, в Берестю зібралося два окремі Собори. На одному були представники від польської влади, латинські єпископи, шість православних єпископів та інші прихильники унії. На другому — єпископи, які залишились вірними Православію, представники Православних Патріярхів, багато духовенства і вірних. Про-унійний Собор затвердив постанову про унію і проголосив приєднання до Риму. Православний Собор засудив єпископів, що перейшли на унію, проголосив їх відступниками від Православія і ухвалив вийти з-під їхньої влади.

Так було зруйновано релігійну єдність українського народу, який ще з часів Володимира Великого увесь належав до Православної Церкви, а тепер був розділений на православних і уніятів.

Польський уряд унію затвердив і сподівався, що це означатиме кінець Православної Церкви в Польщі. Проте, так не сталося, бо духовенство й народ продовжували бути вірними батьківській вірі. Тоді почалися страшні переслідування православних. У них відбирали церкви, грабували церковні маєтки, не допускали священиків виконувати своїх обов'язків і всіма способами зневажали й утискали вірних. Ще гіршим стало становище православних, коли померли обоидва вірні Православію єпископи. Польський уряд не дозволяв висвячувати нових єпископів, і була загроза, що, позбавлена єпископату, Православна Церква справді перестане існувати.

У цей тяжкий час на оборону Православної Церкви стало українське козацтво, а зокрема гетьман Петро Сагайдачний. Де тільки можна було, вони захищали православних від польських утисків. В 1621 році, коли через Україну переїжджав Єрусалимський Патріярх Феофан, Сагайдачний переконав його висвятити для України нових єпископів. Митрополитом Київським став Іов Борецький, а крім того, було висвячено ще шістьох єпископів, але польський уряд не визнав їх. Так було врятовано Православну Церкву на Україні.

А Уніятська Церква, за допомогою якої папи плянували опанувати вірних усього Сходу Европи, рівних прав з Церквою Римо-Католицькою не одержала. Що більше, польська державна і церковна влада докладали всіх зусиль, щоб уніятів поступово перевести на латинське католицтво і, таким чином, практично скасувати унію.

Уніяти, на чолі із своїми ієрархами, завзято боролися за свої права в соймах і навіть по судах. Водночас вони дбали про збереження чистоти свого обряду й українського характеру Церкви. В цьому їм пощастило, а тому навіть теперішня Українська Католицька Церква своїми Богослуженнями, календарем і багатьма звичаями дуже мало чим різниться від Церкви Православної.

В 1632 році польський король Владислав IV офіційно визнав існування на Україні двох Церков. У своєму „Пункті заспокоєння обивателів грецької віри" він ухвалив, що і Православна і Уніятська Церкви повинні мати своїх митрополитів і жити зовсім окремим, незалежним життям.

Відтоді повної єдности українського народу вже ніколи не пощастило відновити.

Митрополит Петро Могила. В 1633 році, використовуючи толерантне ставлення нового польського короля Владислава IV до справ віри, православні вибрали на Митрополита Київського Петра Могилу, сина молдавського князя, який здобув найкращу на той час освіту по високих школах Західньої Европи і мав зв'язки з найвищими державними колами. Ставши Митрополитом Київським, Петро Могила поставив собі за завдання підняти на високий рівень знесилену довгими переслідуваннями Православну Церкву і оживити всі ділянки церковного життя. Він розумів, що це можна зробити насамперед за допомогою освіти. Для того він

заснував у Києві першу в історії нашого народу високу школу. „Києво-Могилянську Колегію", яка пізніше була перейменована на Академію. В цій школі протягом двох століть навчалися майбутні церковні діячі не тільки українського народу, а й усіх слов'янських православних народів. За Петра Могили в Києві було надруковано багато необхідних богослужбових, релігійних і наукових книг. Велике значення мало „Ісповідання Православної віри", що його було перекладено на інші мови; видано було „Требник", що не втратив значення до наших днів. Дбав він про єдність і добрий стан своєї Церкви і для цього часто скликав собори. Підтримував братства, що займалися освітньою й добродійною діяльністю. Відбудував багато славетних українських церков, між ними і Софіївський Собор та Десятинну церкву в Києві.

Митрополит Петро Могила пробув на становищі голови Української Православної Церкви лише 14 років, бо несподівано помер 1 січня 1647 року. Але й за цей короткий час він настільки підняв і зміцнив Православну Церкву на Україні, що їй не страшні були вже ніякі руїнницькі заходи поляків.

Митрополит Петро Могила

Боротьба козаків з поляками. Року 1625 польське військо напало на городових козаків. На допомогу козакам прийшли запорожці під проводом гетьмана **Марка Жмайла** й мали завзятий бій з поляками над Куруковим озером, біля Кременчука. Після бою поляки мусіли погодитися на подиктований козаками мир.

Року 1630 на Наддніпрянщині розгорілось селянсько-козацьке повстання проти польського панства. Польський полководець Конецпольський погрожував „ту пожежу загасити кров'ю хлопства", але повстанці, під проводом Тараса Федоровича під Переяславом погромили головне польське військо так, що поляки мусіли погодитися на збільшення козацьких вольностей. Це була славна „Тарасова ніч", яку оспівав Т. Шевченко.

Року 1635 козацький гетьман **Іван Сулима** добув польську твердиню Кодак, коло Дніпрових порогів, але поляки захопили його в полон і скарали на смерть.

Після впертої битви під Кумейками повстанці були розбиті. Поляки примусили прийняти призначену старшину. Не зважаючи на це, р. 1638 почалося нове повстання під проводом **Гуні** та **Острянина.** Знову перемогли поляки. Острянин перейшов московський кордон і оселився з полком; так засновано було Чугуєвський полк, початок Слобідської України. Друга частина повстанців р. 1638 під проводом Гуні капітулювала під Старцем, б. Лубень.

Польський уряд скасував гетьманство та виборну старшину, її мав призначати польський уряд, обмежив, де мали право жити козаки, в Україні мали стояти польські війська, запорожці оголошені поза законом, фортецю Кодак відбудовано. Поляки вважали, що ко-

Студенти біля будинку Києво-Могилянської Академії, ґравюра 1704 р.

В'їзд гетьмана Богдана Хмельницького до Києва в 1649 р., картина М. Івасюка

зацтво остаточно знищено і настав „золотий спокій".

Гірко заплатив український народ за те повстання. Польське військо, що залишилось на Україні, карало повстанців, нищило козацькі землі, знущалося з народу. Пани почали збільшувати панщину, жиди захопили в свої руки торгівлю і всякими способами використовували бідний народ.

Десять років жили козаки в такім тяжкім ярмі. І народ дедалі більше ставав невдоволений з польської влади. Селяни знемагали від панщини, міщани терпіли різні утиски по містах, всі боляче відчували те, що поляки зневажали православну віру. Всі чекали визволення і були готові до боротьби за свою справу. Але найгірша доля була козаків, і вони знову почали повстання проти Польщі.

Гетьман Богдан Хмельницький. В містечку Чигирині, недалеко від Дніпра, козацьким сотником був **Богдан Хмельницький,** добре освічена, розумна людина, загартований у боях із татарами вояк, шанований усіма козаками. Зазнавши кривди від польських урядовців, він шукав захисту в суді, а коли не знайшов його, подався на Запоріжжя, де його козаки вибрали гетьманом. Він запросив собі на підмогу татарського мурзу Тугайбея і рушив проти поляків року 1648-го.

На **Жовтих Водах** на бік повстанців перейшли реєстрові козаки; там зустрівся Хмельницький з польським військом під проводом Стефана, сина гетьмана Потоцького, розбив його і в бою здобув увесь польський табір. Потоцький був забитий. Поляки, зібравши сили, знов виступили проти Хмельницького з головним військом під проводом гетьманів Миколи Потоцького й Калиновського. Під **Корсунем** відбувся новий бій, і козаки остаточно розгромили все польське військо, а обох провідників захопили в неволю. Козакам дісталася велика здобич.

Після перших козацьких перемог уся Наддніпрянщина спалахнула повстанням проти поляків. Особливо уславився тоді полковник **Максим Кривоніс,** що зібрав велике селянське військо й завзято воював із князем Яремою Вишневецьким — запеклим ворогом козаків.

На місце полонених польських провідників призначено трьох нових полководців — Заславського, Остророга й Конецпольського. В вересні під Пилявцями Хмельницький із своїм військом ударив на поляків. На тих напав такий переляк, що всі вони повтікали. Величезне багатство, гармати, зброя, дісталося переможцям.

З-під Пилявець Хмельницький пішов до Галичини. Галичани радісно вітали запорожців. Хмельницький дійшов до Замостя, фортеці на границі Польщі, але новий польський король Ян Казимир прислав послів до Хмельницького й упросив його, щоб він не руйнував до останку польської держави, а помирився.

Богдан погодився й повернувся з військом до Києва.

В Києві назустріч Хмельницькому вийшло все місто, дзвони дзвонили по всіх церквах, гетьмана вітали братства й школи, називали його другим Мойсеєм, що вивів свій народ із ворожої неволі.

Український народ думав, що вже навіки скинув із себе чуже ярмо й далі житиме в своїй самостійній державі. Перебування в Києві, розмови з духовенством, професорами, інтеліґенцією дуже вплинули на Хмельницького. До цього часу він воював, щоб помстити за кривди. Тепер він зрозумів, що почалася війна за права, свободу України. Так сказав він послам короля, коли приїхали укладати мир.

Але знову почалася боротьба з поляками. Року 1649 поляки рушили походом на Україну, але Богдан Хмельницький випередив їх і пішов на Галичину. Ярема Вишневецький, що став тоді польським вождем, замкнувся в Збаражі, і козаки почали облогу. На допомогу Вишневецькому прийшов сам король. Під Зборовим мало сам не потрапив у полон, військо його Хмельницький розгромив, але поляків врятували татари, спільники Хмельницького: вони примусили його замиритися; за це поляки дозволили взяти полонених — ясир. Під Зборовом між Польщею й Україною складено мир. Король визнав Хмельницького гетьманом України і віддав під його владу більшу частину українських земель. Кордоном між Польщею й Україною стала річка Случ, приплив Прип'яті.

Козаки, під проводом Богдана Хмельницького, почали організовувати свою незалежну державу. Хмельницький мав владу, як самостійний володар. Він вибрав собі за столицю місто Чигирин і звідти керував державою. Увесь край було поділено на полки й сотні, всюди заведено лад. Всі славили Богдана і звали його батьком народу.

Богдан Хмельницький, дбаючи про лад і добробут в Україні й на майбутнє, намірився зробити наслідником своїм сина свого Тимоша. За жінку Тимошеві він висватав доньку молдавського князя. Але в Молдавії почалася тоді війна. Тиміш пішов туди з військом та під час облоги Сучави загинув від ворожої кулі. Тяжко сумував гетьман за своїм улюбленим сином, тіло якого перевезли до Суботова й там поховали.

Року 1651 поляки знову почали війну з Україною. В боротьбі з ними поліг хоробрий лицар, брацлавський полковник Нечай. Тоді Богдан зібрав своє військо й рушив на Волинь, де під Берестечком відбулася кривава битва. Козаки були б перемогли, коли б не нова зрада татарського хана, що в рішучу хвилину бою під Берестечком зрадив українське військо, покинувши бій. Козацькі війська відступили, при чому багато вояків загинуло в болотах та багнах. Поляки після цього накинули Богданові Хмельницькому в Білій Церкві мир, залишив-

Гетьман Богдан Хмельницький

Церква в Суботові, де був похований гетьман Богдан Хмельницький

ОВОИНЪ
КОЗАЦКОИ ЗПОЛЯКАМІ
УРЕЗЪ
ЄНОВІЯ БОГДАНА ХМЕЛНІЦКОГО
ГЕТМАНА ВОИСКЪ ЗАПОРОЖСКІХЪ
ЯКОЮ ѠНЪ ХМЕЛНІЦКІИ
АЛЕѮІЯ МІХАИЛОВІУА
ѠАВТОРОВЪ
НѢМЕЦКОГО САМУИЛА ПУФЕНДОРФІЯ
ОУЕЗДУ ПОЛТАВСКОГО РОКУ 1720

Сторінка з літопису Самійла Величка, 1720 р.

ши Україні саму тільки Київщину, а всю решту українських земель забрали собі.

Та вже в році 1652 українське козацьке військо, під проводом Хмельницького, люто помстилося за свою поразку під Берестечком. Битва відбулася під м. Батогом. Тут Хмельницький з трьох боків ударив на величезне військо поляків і страшенно погромив його. На полі бою лягло більш як 20.000 поляків, загинув і сам польський гетьман Калиновський, що перший почав цю війну. Козацьке військо знову зайняло всі українські землі.

Але вся ця безперестанна боротьба з поляками дуже змучила українське населення і виснажила всю Україну. На дальші війни власних сил уже не вистчало. Хмельницький бачив, що на татарів покладатися не можна, і почав шукати інших союзників, щоб за їхньою допомогою, нарешті, визволити Україну з-під польського ярма. Він звернувся, між іншим, і до Москви, яка тоді вже стала дуже сильною державою, керованою всевладними, самодержавними царями. Москва не раз воювала з Польщею, і гетьман думав, що з нею добре було б мати спілку для боротьби проти поляків і татарів.

В 1654 р. в м. Переяславі підписано угоду про союз України з Москвою. Цар урочисто ґарантував недоторканість прав і привілеїв українського народу. Умову було підписано, як між двома рівними в правах державами. Але, як виявилось пізніше, Москва мала на меті, користуючись правами союзника, поступово підпорядкувати багату й культурну Україну під свою владу.

Москва показує свої пазурі. Зараз по Переяславській угоді про спілку з Україною, Москва почала війну з Польщею. Гетьман Богдан Хмельницький із своїм військом 1655 р. ще раз ходив у похід аж на Львів. Разом із ним ішли й московські полковники. І гетьман скоро побачив, що москалі прийшли в Україну не для того, щоб помагати козакам, а щоб самим запанувати над українською землею. Всі міста, які вони облягли, і навіть Львів, хотіли взяти на царське ім'я та лишити в них свої залоги. Москалі поводилися в старій українській столиці Києві, як у завойованому місті, зневажали міщан і козаків. Потім ще гірше: вони почали переговори з Польщею, щоб віддати їй половину українських земель.

Хмельницький побачив, що спілка з Москвою нічого доброго Україні не дасть, і почав далі шукати спільників на стороні. Вів переговори з Швецією, Туреччиною, Угорщиною, Молдавією — хотів захистити Україну від Польщі й Москви.

Але тут гетьман Хмельницький тяжко захворів. Він скликав у Чигирині всю старшину, щоб вибрали нового гетьмана. Козаки дуже любили гетьмана Богдана Хмельницького й хотіли, щоб гетьманська влада залишалася в його роду. Вони вибрали на гетьмана його малолітнього сина **Юрія.** Богдан Хмельницький помер 8 серпня 1657 року, його поховали в Субо-

Гетьман Іван Виговський

тові. Не стало в Україні людини надзвичайного таланту, розумної й обережної, людини сильної волі. Він залишив по собі славу найбільшого з українських гетьманів.

Зараз після смерти батька, син його Юрій зрікся булави, й козаки вибрали гетьманом **Івана Виговського.**

Виговський був людина освічена, талановита, з самого початку повстання був найближчим помічником Хмельницького, генеральним писарем. Виговський (1657-1659), як і Хмельницький, бачив, що Москва хоче поневолити Україну. Щоб урятувати українську державу, він склав умову про союз із Швецією й Кримом. Тоді московські бояри почали виступати проти Виговського. Вони підбурювали проти нього просте козацтво, мовляв, Виговський водиться з панами й цурається православної віри. Заманювали українців до повного з'єднання з Москвою. Знайшлися два укр. полковники Пушкар та Барабаш, що підняли бунт проти гетьмана. Але Виговський вірними полками розбив бунтарів і задумав оповісти війну Московщині, щоб привернути Україні самостійність. Для того шукав спільників. У Гадячі 1658 р. склав умову з поляками.

В цій умові Польща ґарантувала Україні багато прав і привілеїв. Поляки визнавали, що Україна — окрема держава, як була Литва при Польщі, що матиме вона свого гетьмана, міністрів, військо і скарб, але визнаватиме владу короля. Обіцяли, що не буде українцям тих кривд, які вони терпіли раніше, і що польське військо піде проти Москви.

Виговський пішов походом на Московщину. Під Конотопом, на Чернігівщині, року 1659 відбувся вирішальний бій. Українське військо розгромило ворога, московські воєводи з усім своїм військом потрапили в полон, великий табір і зброя дісталася переможцям — українцям. На Москву з того напав такий страх, що цар збирався тікати за Волгу.

Але та блискуча перемога над ворогом не дала Україні тривалої користи. Народ був незадоволений з умови з Польщею, бо не вірив полякам. Почалися нові бунти. Виговський не міг того стерпіти і зрікся булави, погетьманувавши тільки два роки — 1657-1659. Між селянами на Київщині почалося повстання проти поляків. Поляки думали, що то Виговський підбурює народ, і заарештували його та судили. Польський суд, хоч і не знайшов провини Виговського, засудив його на смерть року 1664. Так загинув старий дорадник і друг Богдана Хмельницького.

Після Виговського гетьманом вибрали знову **Юрія Хмельницького** (1659 до 1663 року). Козацтво сподівалося, що син великого Богдана гетьмануватиме так само розумно, як його батько, і сподівалися добрих часів для України. Але Юрій Хмельниченко не мав здібностей гетьмана Богдана, у всьому підпадав під вплив москалів, і гетьманування його закінчилося без слави.

Гетьман Юрій Хмельницький

Гетьман Павло Тетеря

Гетьман Петро Дорошенко

Як Юрій Хмельницький уступив з гетьманства, Українська Держава поділилася на дві частини по обох боках Дніпра. На Правобережній Україні вибирали своїх гетьманів, на Лівобережній — своїх. Почалися братовбивчі війни між самими українцями, край був знищений. Народ назвав цей період нашої історії „Руїною".

Гетьман Петро Дорошенко. На Правобережній Україні спочатку був гетьманом зять Хмельницького **Павло Тетеря,** з 1663 до 1665 р. Він був прихильником Польщі, та разом із польським королем ходив війною на Лівобережну Україну. Але той похід йому не вдався, і він мусів зректися булави.

Тоді козаки вибрали гетьманом **Петра Дорошенка** (1666-1676). Це був з прадіда козак. Його дід був у давні часи гетьманом на Запоріжжі, батько був полковником, а сам Дорошенко відзначився в різних війнах. Народ любив його за те, що він не дбав про користь для себе, а готовий був усе своє майно, кров і життя віддати за Україну.

Дорошенко бачив, що і Польща й Московщина вороже ставляться до України, і шукав собі допомоги проти них у Туреччині. Туреччина тоді була могутньою державою, і до неї належало не мало християнських народів: серби, греки, волохи. Турки мали велике військо, тому Дорошенко й пішов шукати в них спільництва. На його заклик султан турецький вислав велике військо проти Польщі і разом із Дорошенком зайняв Поділля та обложив Львів року 1672-го. Поляки примушені були забрати своє військо з українських земель. Правобережна Україна стала окремою державою у спілці з Туреччиною.

Але дружба з турками тяглася не довго. То був народ, що вороже ставився до всіх християн, навіть спільників. Турки не шанували християнських святинь; в Кам'янці-Подільському одну православну церкву переробили на мечеть. Народ став нарікати на гетьмана за його союз із невірними. Дорошенко не зважав ні на що, а прагнув під своєю булавою з'єднати всі українські землі. Та цього йому не дала зробити Москва. Щоб не стати за причину міжусобної війни, Дорошенко зрікся гетьманства. Дорошенко був в „почотному" засланню — воєводою в Вятці, а пізніш — в дарованому йому царем селі Ярополчі, біля Москви. Там і помер р. 1698.

Дорошенка називали „останнім козаком", бо він був останнім із тих запорожців, що зросли в суворій воєнній школі і все життя збройно воювали з ворогами України. Після нього на Правобережній Україні вже не було якогось видатного гетьмана.

Лівобережні гетьмани. На Лівобережній Україні від 1663 до 1668 року був **Іван Брюховецький.** Пишуть про нього, що чоловік він був дотепний, красномовний, вмів добре промовляти й писати і подобався козакам. А найбільшу собі славу здобув тим, що нарікав на панів і козацьку старшину, проповідуючи панування для простого народу. Як дійшло до вибору гетьмана, вся козацька голота зійшлася на Чорну Раду і віддала йому булаву. Всі думали, що він заведе лад на Україні для добра простого народу. Але Брюховецький набрав собі за дорадників людей неосвічених і нечесних, на народ наклав великі податки, за всякі провини тяжко карав, навіть, смертю. Козаки розчарувалися. Стати гетьманом Брюховецькому помогли москалі, сподіваючись, що він буде вірним цареві й поможе приборкувати Україну. Він справді дуже впадав коло царської влади, їздив, навіть, на поклін цареві до самої Москви, чого жоден гетьман український собі не дозволяв. Незабаром народ утратив надію на краще життя за Брюховецького й почав бунтуватися проти гетьмана й Москви. Найбільше обурило народ, що Москва, за угодою в Андрусові року 1667, віддала Польщі Правобережну Україну з Києвом.

Незабаром побачив і сам Брюховецький, що з Москвою добра Україні не ждати, й закликав народ до повстання проти Москви. Року 1668 по всіх українських містах люди поча-

Троїцький собор Густинського манастиря, 1671 р.

ли бити московських воєвод, виганяти їхніх солдатів і нищити всякі сліди московської влади. Тоді на Правобережжі ще гетьманував Дорошенко. Він прийшов помагати Брюховецькому проти москалів. Але кілька козаків, що ворогували з Брюховецьким, накинулись на нього й убили.

Після Брюховецького на Лівобережжі гетьманами були **Дем'ян Многогрішний** (1668-1672 р.) та **Іван Самойлович** (1672-1687). Обидва вони старалися привернути старий лад на Україні, але Москва не хотіла допустити зміцнення України й обох тих гетьманів заслала на Сибір.

Українська Православна Церква під владою Москви. Після смерти митрополита Петра Могили його наступники продовжували зміцнювати Православну Церкву на Україні. Архипастирі й духовенство підтримували змагання козацтва за державну незалежність України. Коли Хмельницький, після великої перемоги над поляками, урочисто повернувся до Києва, його зустрів митрополит Сильвестр Косів і в своєму слові вперше назвав Богданом, як справді Богом даного визволителя України (хресне ім'я його було Зиновій).

В 1654 році митрополит Сильвестр і українське вище духовенство відмовилися присягати Москві. Вони мали на те підставу, бо ще від княжих часів Українська Православна Церква жила вільним життям, в єднанні з Царгородськими патріярхами, і ніякої влади над собою не потребувала.

Спочатку Укранїській Православній Церкві вдалося зберегти свою незалежність. Але Москва, підступно захоплюючи політичну владу на Україні, не могла допустити, щоб там існувала вільна Церква. Уже від самого Переяславського договору, московський уряд робив старання, щоб обмежити права Київської Митрополії та поступово підпорядкувати її під владу Московських патріярхів. В 1685 році, під тиском Москви, кандидатом на митрополита Київського було обрано єпископа Гедеона Четвертинського, який погодився прийняти поставлення на митрополичу катедру від Московського патріярха. Протести українського духовенства і громадянства не допомогли, і єпископ Гедеон у Москві був поставлений на митрополита Київського.

Тодішній Царгородський патріярх Діонисій погодився на цей незаконний акт під натиском турецької влади, яка в той час хотіла зберегти добрі стосунки з Москвою. Московські посли задобрили патріярха ще й цінними дарунками. В травні 1686 року патріярх видав грамоти, що ними зрікався свого зверхництва над Київською Митрополією.

Українська Православна Церква перейшла під владу Московського патріярха. З часом вона втратила всі свої споконвічні права і вольності. В 18 ст. Київська Митрополія стала звичайною єпархією Російської Церкви. В церковне життя почали запроваджувати порядки і звичаї, принесені з Москви. Заборонено було

Гетьман Дем'ян Многогрішний

Гетьман Іван Самойлович

Гетьман Іван Брюховецький

вживати народню мову в Богослуженнях, книжках і проповідях. Але це все сталося пізніше, в середині 18 ст. Довгий час Українська Церква в питаннях освіти стояла вище за Московську. Багато єпископів в Росії були українці, закінчили Київську Академію. Св. Дмитро Ростовський був киянин, Стефан Яворський, Теофан Прокопович — українці, професори Київської Академії, тощо.

Українська Католицька Церква. Уніятська Церква на Західній Україні в той час і далі жила незалежним життям. Вплив на неї Римо-Католицької Церкви був дуже великий, і по деяких церквах з часом почали з'являтися деякі латинські канони й обряди, що потім ширилися й далі. Щоб завести одностайність, митрополит Лев (Кишка) скликав у 1720 році синод у Замості, на якому було упорядковано питання віронауки й обрядів, а водночас ухвалено оформити Уніятську Церкву, як самостійну Церкву в складі Католицької. Пізніше, в кінці 18 ст. вона прибрала назву Греко-Католицької Церкви і понад двісті років задовольняла духовні потреби вірних Західніх Земель України.

Гетьман Іван Мазепа. Після заслання на Сибір Самойловича, гетьманом України став Іван Мазепа (1687-1709). Мазепа був шляхетського українського роду, розумний і дуже освічений. Молодим багато їздив по чужих краях. Ставши гетьманом, мав гаряче бажання зробити Україну великою й могутньою державою, звільнивши її від Московської залежности й експлуатації. Це було нелегке завдання. Московським царем тоді був Петро I, безоглядний і жорстокий реформатор своєї держави. На перешкоді його імперіялістичним плянам стояла вільнодумна Україна, до якої Петро ставився вороже, і за всяку ціну старався знищити останні лишки її державности. Він конче хотів здійснити давнє прагнення московських царів — загарбати всі землі, що колись належали до

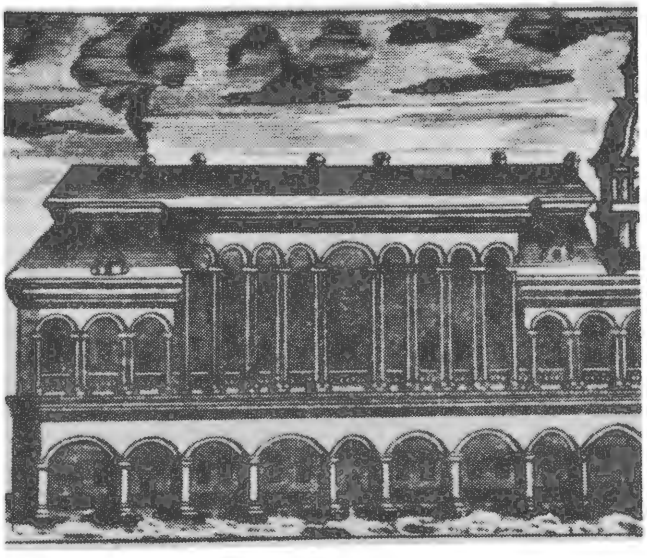

Будинок київської Академії, ґравюра 1739 р.

Миколаївський собор в Києві, 1696 р.

Української Держави Володимира Великого, — зокрема, найціннішу з тих земель — Україну.

Тому то гетьман Мазепа примушений був триматися дуже обережно. А щоб освідомити й просвітити український народ, він ретельно взявся будувати школи. Для Київської Академії побудував великий будинок. Будував багато пишних кам'яних церков.

Цар Петро I провадив загарбницькі кривавi війни і до свого війська, а також на фізичні роботи брав з України козацькі полки. До того часу вільне козацьке лицарство, мусіло тепер працювати на каторжних московських роботах у голоді і в холоді. Найбільше далася взнаки козакам побудова Петром нової столиці — Петербурґу. Місто будовано на багнах, серед озер і боліт. Багато тисяч українського козацтва лягло кістками на тій будові. Український народ так і визначав Петербурґ, як місто, збудоване на кістках українських козаків.

Козацькі полки рідко коли стояли на Україні — вони більше мучилися далеко, по чужих краях. А на Україну Петро посилав полки московські. І по селах, і по містах стояли московські солдати, які гнобили український народ грабунками та знущаннями.

В той час із московським царем Петром воював шведський король Карло 12, хоробрий і відважний вояк. Він давно вже намовляв Мазепу, щоб виступив проти Москви, тепер складено умову про союз України з Швецією. Карло 12 ґарантував самостійність Української

Держави і мав помагати українцям. Але той союз не приніс Україні щастя. Шведський король, не дочекавшись, поки Мазепа приготується до війни, пішов на Москву і несподівано вирушив через Україну. У гетьмана було лише кілька тисяч війська, а решта була поза межами України, в московських військах. З тим малим військом не було надії на перемогу. Гетьманські війська з'єдналися з шведами. На допомогу Мазепі прийшов запорізький кошовий Кость Гордієнко зі своїми козаками. Марно чекали на прибуття союзних військ — польських та турецьких.

Разом із шведами пішли українські війська проти москалів. Бій відбувся під Полтавою 10 липня 1709 року. Цар Петро зібрав велике військо й переміг шведів і українців. Московське військо зайняло всю Лівобережну Україну. Битва під Полтавою лишила по собі сумну пам'ятку: тут полягла самостійність України.

Гетьман Мазепа, після цієї катастрофи, разом зі шведами переїхав у Молдавію. Там він тяжко захворів і помер у листопаді 1709 року. Поховали його в місті Галаці (тепер у Румунії).

На гетьмана вибрано генерального писаря **Пилипа Орлика** — найвірнішого друга і дорадника Мазепи. Але йому не судилося вернутись на Україну. Все життя пробув на еміґрації. Він поїхав до Швеції, шукаючи допомоги для України, їздив по різних краях, закликаючи до війни з Москвою, і вмер на чужині 1742 р.

Кінець гетьманства. Цар Петро наказав вибрати на місце Мазепи іншого гетьмана України. Козаки вибрали старого полковника **Івана Скоропадського** (1709-1722). Але при ньому цар тримав окремого міністра, щоб скеровував усю політику гетьмана на розвал, а не на розвиток України. Українське військо цар Петро далі нищив далекими походами та тяжкими працями на каналах.

Після смерти Скоропадського цар не дозволив вибирати нового гетьмана, а створив „Малоросійську Колеґію", наполовину складену з москалів, і та колеґія мала керувати Україною. Замість виборного гетьмана, цар Петро призначив наказним гетьманом чернігівського полковника **Павла Полуботка** (1722-1724 рр.). Це був великий український патріот і гаряче бажав привернути Україні незалежність від Москви. За його порадою, козаки з усіх кінців України почали посилати московському цареві вимоги, щоб відновив давній устрій на Україні. Цар викликав козацьку старшину з Полуботком до Петербурґу, де Полуботка арештовано.

Незабаром Полуботок помер у в'язниці. По смерті Петра, знов дозволено було вибрати гетьмана. Вибрали **Данила Апостола** (1727-1734). Це був послідовник ідей Мазепи, багато користи зробив для України і лишив по собі добру пам'ять.

Гетьман Іван Мазепа

Гетьман Іван Скоропадський

Гетьман Павло Полуботок

Собор в Самарі, збудований запоріжцями в 1773-1779 р.

Аж через 16 років після смерти Апостола, вибрано нового гетьмана України — **Кирила Розумовського,** що був останнім гетьманом. Він походив із давнього козацького роду. 15-тилітнім хлопчиком Кирило потрапив до Петербурґу, в царські палати, де брат його Олекса, що мав дуже гарний голос, був фаворитом, а потім чоловіком цариці Єлисавети. Для набуття освіти Кирила Розумовського послали за кордон — до Німеччини, Франції й Італії. Коли року 1745 він повернувся до Петербурґу, то його, 18-тилітнього юнака, було призначено президентом Академії. А коли він став гетьманом України, мав усього 22 роки.

Кирило Розумовський (1750-1764) може під впливом перебування в чужих краях, багато в чому змінив звичаї попередніх гетьманів, він одягався на французький зразок, закинувши давнє українське козацьке убрання. Проте, цей юнак мав щире українське серце і всіма силами намагався якнайбільше користи вчинити своєму народові. Він завів нові порядки в судах і в війську; запроваджено з'їзди старшин, дбав про добробут населення, прикрашував Україну новими будовами. В Батурині побудував розкішний гетьманський палац, рештки якого достояли до наших днів. Думав і про те, щоб зробити гетьманування на Україні спадковим, щоб тим укріпити самостійність української держави.

Та коли в Московщині прийшла до влади цариця Катерина II, вона вирішила покінчити з найменшими проявами самостійности України. Року 1764 вона примусила гетьмана Кирила Розумовського зректися гетьманства.

Через рік по тому на Україні владу передано так званій „Молоросійській Колеґії" з чотирьох москалів та чотирьох українців. Так скінчилося панування давніх українських гетьманів, скінчилася самостійність української держави.

Цар Петро I і цариця Катерина II знищили волю України. В Петербурзі є пам'ятник Петрові I-му, поставлений Катериною II-ю. На пам'ятнику є напис: „Первому — Вторая". Тарас Шевченко, дивлячись на той пам'ятник, написав в одній своїй поемі такі слова: „Це той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину..."

Року 1782 скасовано й „Малоросійську Колеґію" і в усьому заведено суто московські порядки. 1783 р. в Україні введено кріпацтво.

Правобережна Україна. За Хмельниччини Правобережна Україна відірвалася від Польщі. По договору Росії з Туреччиною в 1714 р., Правобережна Україна знову повернулася до Польщі. В ній поновлено старий лад, проти якого боровся Хмельницький: величезні маєтки поляків, католицька Церква, презирство до українських селян, що знову стали кріпаками. Панщина все зростала, і почалися селянські повстання. Повстанці ці здобули назву „гайдамаків". На допомогу до загонів гайдамаків приходили запорожці і робили повстанців дуже сильним ворогом. Зокрема важливим було повстання 1768 р., яке назвали Коліївщиною. На чолі його стояли **Гонта** та запорожець **Залізняк.** З трудом, за допомогою російського війська, гайдамаки були розбиті, багато з них страчено.

Ці повстання, які не могла Польща придушити власними силами, показали безсилля Польщі. В ній панувала анархія, король не мав авторитету, всім правила група багатих панів.

Прапор Запорізького війська в XVII ст.

Сусідні держави: Прусія, Австрія та Росія вирішили знищити Польщу як державу і поділити її на три частини. Російська імперія дістала 1772, 1793, 1795 рр. всі українські землі на Правобережжі і завела там такі ж порядки, які були в Росії. Австро-Угорщина дістала Галичину, Буковину та Закарпаття.

Зруйнування Запорізької Січі. Московський царат неухильно дбав про те, щоб цілковито вбити саму ідею українства, щоб увесь український народ остаточно злити з народом московським. На перешкоді тому ще стояла Запорізька Січ, де незгасно тлів огонь національної свідомости і де плекалось військову силу, яка з часом могла стати проти замірів царів і збройно боронити права та вольності українського народу.

Але року 1775, з наказу цариці Катерини II, московське військо підступно напало на цей славний осередок українського лицарства, розгромило його, зруйнувало укріплення, а все козацьке майно пограбувало й вивезло. Багато запорізьких козаків тоді втекло до Туреччини, захопивши з собою тільки образ Покрови Божої Матері.

Втікачі осіли над гирлом Дунаю, де їхні нащадки живуть і досі. Останнього кошового отамана Запорізької Січі **Петра Кальнишевського** москалі вивезли на північ, де він мучився 12 років, замурований у пустельній вежі Соловецького манастиря. Потім прожив ще кілька літ у тому манастирі, ніби „на волі", і помер року 1803, на 112-му році життя. Більша частина запорожців залишилися на Запоріжжі, рядові козаки стали державними селянами, а старшина дістала російські ранґи й злилася з дідичами.

По зруйнуванні Запорізької Січі, Україна опинилася в цілковитій неволі в Московщині. Територія Запорізького Війська стала Катеринославським намісництвом.

Пізніше цариця Катерина II шкодувала, що позбулася таких хоробрих і славних вояків, якими були запорожці, і намагалася рештки їх організувати для свого війська. 12.000 колишніх запорожців року 1787 вона вжила у війні проти турків, а потім розселила їх на землях понад Чорним морем, між ріками Богом і Дністром, перейменувавши їх на „Військо Вірних Козаків". Згодом їх було переведено на Кубань, там збереглися звичаї та клейноди Запорізького війська. Та вони в тих умовах не могли стати на боротьбу за визволення України з московського ярма.

Здавалося, що зоря волі України закотилася навіки.

Перші будителі народу. Але то так тільки здавалося. Бо хоч більшість тодішньої інтеліґенції задля особистого добра, маєтків, чинів та орденів, відцуралася свого народу, соромилася його мови, звичаїв та забула давню славу України, знаходилися серед неї одиниці, які ніколи не поривали зв'язків із рідним народом. Серця їхні були повні любови до занедбаних

Гетьман Данило Апостол

Гетьман Кирило Розумовський

Іван Ґонта

Максим Залізняк

Пам'ятник Іванові Котляревському в Полтаві, 1903 р.

братів своїх, душі були вщерть переповнені вболіваннями за долю поневоленого Москвою українського народу. І ті одиниці, в найтяжчі часи того поневолення, занедбуючи себе, беззастережно віддавалися службі рідному Краєві й народові.

З тих перших відважних будителів приспаної національної свідомости українського народу треба згадати, насамперед, філософа **Григорія Сковороду** (1722-1794). Це був високоосвічений і праведний чоловік, що багато подорожував по Европі, а потім, у простому селянському одязі, з палицею та сопілкою в руках, мандрував по Україні, від села до села, збираючи навколо себе юрби жадібних знання селян і проповідуючи рідною їм мовою про те, що єдине щастя людини — це Добро і Правда. А добрим і правдивим, казав він, є той, хто дбає не тільки про себе, але й про суспільство, про загал, про свій рідний народ. У своїх проповідях він високо вихваляв гетьмана Богдана Хмельницького, як героя, батька свободи і борця за незалежне життя українського народу.

Багато зробив на користь українського народу твір під назвою „Історія Русів". Автор його до сих пір не відомий, так само й час написання: між кінцем 18-в. до другої чверти 19 в. Написана в гострому тоні проти Росії, праця ця доводила окремішність України, панування в українському народі свідомости права, свободи. В першій половині 19 ст. „Історія Русів" в сотнях рукописних примірників ходила по Україні; р. 1846 надрукована в Москві.

19 століття на Наддніпрянській Україні. Праця перших будителів українського народу промостила шлях для появи нового велетня — оборонця культури рідного народу — **Івана Котляревського** (1769-1838), що р. 1798 випустив у світ першу половину своєї невмирущої „Енеїди". Цим твором Котляревський перший показав, що українською мовою можна і треба творити не тільки звичайні літературні речі, а й давати твори світової ваги. Слідом за Котляревським почали спалахувати на українському небі нові й нові зірки діячів культурно-національного відродження, насамперед, у ділянці літературній. Нарешті, на весь широкий світ блиснула яскрава зоря поета-кріпака, невтомного борця-революціонера **Тараса Шевченка** (1814-1861). Його „Кобзар" не лише оспівував давню славу України, а й кликав народ український „кайдани порвати і вражою злою кров'ю волю окропити". Це вже були не тільки сантиментальні вболівання з приводу нещасливої долі поневоленого українського народу, чим була насичена вся попередня літературна праця будителів українського народу, а й виразний заклик до спротиву, до боротьби, до побудови „власної хати", в якій буде „і своя правда, і сила, і воля".

У Києві було зорганізовано Кирило-Методієвське Братство з участю Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова та багатьох інших передових людей того часу, що домагалися повної волі українському народові в колі вільних слов'янських держав. І хоч цьому Братству не судилося відіграти сподіваної від нього ролі, бо його царський уряд розгромив, та то вже був перший крок на Наддніпрянській Україні до організованого політичного спротиву царській владі, була перша фортеця, збудована кращими синами українського народу в його прагненні до визволення , до самостійного і ні від кого не залежного, вільного життя України.

Український рух не вгасав; осередком його був на початку 19 ст. Харківський університет, а з серидини 19 ст. головним осередком став Київський університет. Початок українському рухові в університеті поклав ректор його, **Михайло Максимович** (1805-1873). В університеті зібралася група студентів, які заклали „українську громаду", а по закінченні університету перетворили її на велику підпільну організацію — „Стару Громаду", яка вплинула на організацію таких „Старих Громад" в інших містах України: Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові. Вони об'єднували українців, які вивчали історію, археологію, літературу, фолькльор, мистецтво України. В Київській Ст. Громаді були: В. Антонович, І. Лучицький, Ф. Рильський (батько поета), М. Старицький — письменник, Ф. Кистяковський, М. Лисенко (композитор), М. Драгоманов, М. Василенко, брати Черняхівські — лікарі, Л. Старицька-Черняхівська, О. Пчілка, і т. д. Всі культурні заходи України останньої чверти 19 ст. зв'язані з Ст. Громадою.

Зокрема велике значення мала діяльність **В. Б. Антоновича** (1834-1908), професора Київського університету. Він перший поставив науково вивчення історії українського народу, як незалежного від росіян. Він заснував школу українських істориків, і його учні посідали до революції 1917 р. всі катедри історії України в університетах України. Учнями його були Д. Багалій (Харків), М. Довнар-Запольський (Київ, Мінськ), М. Грушевський (Львів,Київ), І. Лінниченко (Одеса), та інші.

Органом Ст. Громади був місячник — „Киевская Старина", що виходив до 1917 р. і був енциклопедією українознавства.

Величезну ролю в справі збудження свідомости України відограв український театр, де грали такі корифеї, як М. Кропивницький, М. Заньковецька, П. Саксаганський, М. Садовський, та інші. В великих містах не дозволяла адміністрація грати українським трупам, і це мало добре значення: вони розсипалися по менших, і виховували молодь в ідеях любови до України.

Західньо-Українські Землі в 19-му і на початках 20-го століть. Життя українського народу на Західньо-Українських Землях було на початку 19 століття таке ж безрадісне, як і на Україні Наддніпрянській в час появи Івана Котляревського. Господарське життя краю було в руках польських, а торгівля — переважно в жидівських руках.

Але Західня Україна була тоді під владою Австрії, закони якої начебто давали й українському населенню однакові з поляками культурно-національні права. Та ті права треба було обстоювати, боротись за них проти топтання їх поляками. А не було кому боротись.

Яскравим блиском у тій темряві була поява на культурному українському обрії трійки вірних своєму народові синів його: **о. Маркіяна Шашкевича** (1811-1843), **Якова Головацького** (1814-1888) та **Івана Вагілевича** (1811-1868), що ввійшли в нашу історію під ім'ям „Руської Трійці" і відіграли на Заході України таку саму ролю будителів народу, як Котляревський та інші над Дніпром.

Року 1848 в Австрії скасували панщину і запровадили конституцію. Почали виникати народні школи, а у Львові відкрито духовну семінарію, де діти українців могли вивчатися на священиків. Українське населення мало вже право посилати й своїх послів до парляменту (першого року українці мали в парляменті 35 своїх послів); було утворено „Головну Руську Раду", і вона, а також посли в парляменті, мали законне право боронити життя й інтереси українського народу. А нова конституція з 1860 р. ще поширила права населення Західньо-Українських Земель, утворила краєвий сойм, до якого українці послали 49 своїх послів.

По всій Західній Україні почали масово виникати й зростати „Просвіти", могутні кооперативні організації, спортові товариства молоді, появились політичні партії, буйно зростала

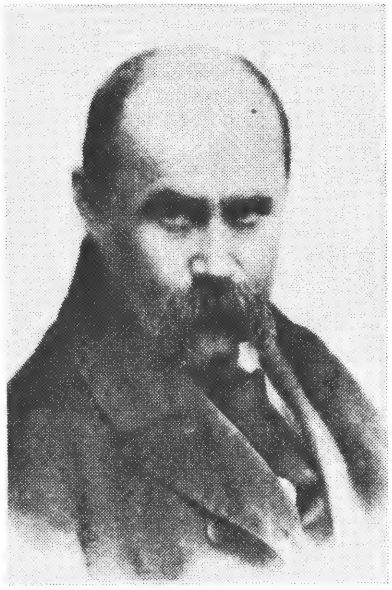

Тарас Шевченко

Група українських письменників у Полтаві в 1903 р. на відкритті пам'ятника І. Котляревському. Зліва направо: М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Пчілка, Л. Українка, М. Старицький, В. Самійленко, Г. Хоткевич.

Митрополит Андрей Шептицький

література; появився великий письменник **Іван Франко** (1856-1916), а за ним багато інших; поширились видавництва, появилась українська преса. У Львові, за допомогою з Києва (Єлисавета Скоропадська, Ол. Кониський), було закладено Товариство ім. Шевченка, що пізніше перетворилося на Наукове Товариство; українці невтомно боролися за власний університет.

Значні заслуги в ширенні освіти й національної свідомости серед українців під владою Австрії мала й Греко-Католицька Церква. Багато українців-католиків мали змогу вчитися на богословських факультетах Віденського та Львівського університету і у власній духовній семінарії у Львові. З цих шкіл виходили освічені кандидати на священиків, що дбали про збереження східнього обряду в Богослуженні та піднесення духовного, культурного й освітнього рівня народу.

Особливого розквіту й сили набрала Греко-Католицька Церква в 1901-1944 роках, під керуванням митрополита **Андрія (Шептицького).** Він користувався великим авторитетом серед українців Галичини і мав широкосяглий вплив на всі ділянки їхнього життя. Засновував високі богословські школи, опікувався закладами українського шкільництва, реорганізував і активізував чоловічі й жіночі чернечі органи. Активно сприяв створенню церков поза межами України, між іншим і в Америці й Канаді.

Україна на початку 20-го століття. На початку 20-го століття Східня Україна назовні виглядала зовсім приборканою, позбавленою змоги сказати своє слово протесту проти повного політичного й національно-культурного поневолення Москвою. Та не затихало в народі наростання спротиву цьому поневоленню.

У глибинах підпілля працювала перша політична партія — РУП (Революційна Українська Партія); широко по Україні лунали відгомони свята української культури, що його пощастило влаштувати в Полтаві на 100-ліття появи „Енеїди" Котляревського; все голосніше став лунати ваговитий голос великого вченого і патріота України — історика Михайла Грушевського (1866-1934); російська Академія Наук підтвердила окремішність і самостійність української мови.

Селянські заворушення, що спалахнули загравами пожеж поміщицьких маєтків; селянські страйки з відмовою працювати на жнивах у поміщиків; студентські хвилювання по високих і середніх школах — усе це давало відчути силу народнього протесту.

Наслідком російсько-японської війни, що коштувала величезних людських жертв, в 1905 р. вибухла на всьому терені Російської імперії революція, що змусила царський уряд у жовтні проголосити „свободу" — дуже обмежену конституцію з організацією парляменту — Державної Думи. Українці використали революційне піднесення, щоб негайно взятися до визвольної національно-культурної праці. До Державної Думи послали кількадесят своїх послів, які за всякої нагоди нагадували про Україну, про чинені їй кривди, домагалися шкіл із рідною мовою та інших прав. У місті Лубнях, на Полтавщині, появилась перша на Україні газета українською мовою „Хлібороб", у Києві почала виходити газета „Рада", що аж до 1-ої світової війни була єдиним голосом вільної української громадсько-політичної думки. Але ще надто міцний був старий царський режим, і скоро всі здобутки революції 1905 року зійшли нанівець.

Перша світова війна. 28 липня 1914 р. Австрія оголосила війну Сербії. Протягом кількох наступних днів у конфлікт втяглись і більшість інших країн Европи, між ними й царська Росія. Почалась довга кривава перша світова війна.

Для українського населення Наддніпрянської України початок війни позначився новим розгромом царським урядом усього, що почувало себе українським: розпущено й заборонено всі українські національні організації й товариства, припинено й заборонено всю українську пресу, багато української інтеліґенції заарештовано й вивезено до Сибіру.

Українці Галичини, Буковини й Закарпаття, як належні до австрійської держави, користувалися з прав, що їх ґарантувала їм державна конституція, і зараз по вибуху війни взялись формувати українське військо. В серпні 1914 року до лав Українського Січового Стрілецтва зголосилося понад 20.000 добровільців. Але через нашепти і фальшиві доноси поляків, австрійська влада дозволила зформувати тільки 2.000 Українських Січових Стрільців, які і вкрили себе невмирущою славою в боях із москалями, особливо на горі Маківці, в Карпатах.

Коли москалі захопили Галичину, розгром українських національних сил тут набрав жахливих розмірів. На фальшиві доноси жидів і поляків у Галичині розстріляно й повішено тисячі українців. Москалі повивозили на Сибір багато української інтеліґенції. Арештовано митрополита Андрія Шептицького.

Війна затяглася майже на 4 роки. Фронт кількаразово переходив по землях Західньої України і приносив великі спустошення. Багато крови коштувала війна українському народові. Господарство розвалювалось, населенню й війську не вистачало продуктів харчування. Зростало незадоволення, все частіше вибухали демонстрації протесту і проти затягання війни і проти царського ладу.

Доба Центральної Ради. Незадоволення населення російської імперії тяжкою війною, жертвами, невдачами привели в березні 1917 року до вибуху революції в Петрограді. Самодержавство впало, цар зрікся престолу, а на чолі держави став Тимчасовий Уряд. Як тільки вістка про це долинула до України, там негайно почалася організація національного життя. Відбувалися маніфестації з жовто-блакитними прапорами й співами „Ще не вмерла Україна" та „Заповіту". Відбувалися з'їзди різних прошарків населення, учасники яких домагалися свободи і широких прав. 19 березня 1917 р. у Києві постала Центральна Рада. Основу її дала громада ТУП, що об'єднувала всі партії. Головою її був М. Грушевський. 17 квітня Центральна Рада скликала Всеукраїнський Конґрес в Києві. За постановою Українського Конґресу, що складався з 1.500 делеґатів усіх земель України, — переобрано найвищий український керівний орган — Центральну Раду, на чолі з проф. Михайлом Грушевським. Її визнали за краєвий уряд з'їзди селян, робітників і вояків-українців, що служили в російській армії.

Спочатку Центральна Рада домагалася від Тимчасового Уряду лише автономії й національних прав для України, але не мала наміру цілком відриватися від російської федеративної держави. Проте, російський уряд не хотів задовольнити навіть цих обмежених вимог, і в червні 1917 року Центральна Рада проголосила у своєму Першому Універсалі, що відтепер український народ буде сам творити своє життя. Було створено перший український уряд, що звався Генеральним Секретаріятом.

Саме тоді, коли український народ почав жити вільним життям і братися до розбудови своєї країни, в Петрограді, в жовтні 1917 року, владу силоміць захопили большевики-комуністи. Вони швидко опанували більшість території колишньої російської імперії, за винятком України та деяких інших земель з не-російським населенням, де їх зустрів спротив. 20 листопада Центральна Рада видала 3-ій Універсал, в якому проголошено утворення Української Народньої Республіки. До її складу мали входити всі землі Східньої України. Універ-

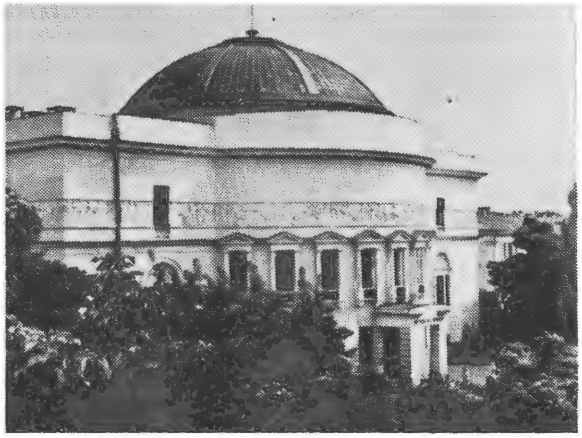

Будинок Центральної Ради в Києві

Проф. Михайло Грушевський

Гетьман Павло Скоропадський

III Український Військовий З'їзд в жовтні 1917 р. в Києві. В центрі стоять С. Петлюра і М. Грушевський.

сал передбачав, що Україна буде вільною державою, але залишиться в федеративному зв'язку з Росією. Державний устрій, згідно з 3-ім Універсалом, мав бути побудований на демократичних засадах. Скасовано приватну власність на землю — її запляновано було передати народові в користування без викупу. Забезпечено права національних меншин, встановлено 8-годинний робочий день, тощо.

Здавалося, були всі підстави для того, щоб український народ міг вільно жити і розвиватися на своїй землі. Але большевики, маючи намір здійснити революцію у всьому світі, не могли допустити, щоб існувала незалежна некомуністична держава, навіть на засадах федерації, в кордонах колишньої Росії. Тож Української Народньої Республіки вони не визнавали, а в грудні 1917 року пішли на неї війною. Червоні війська руйнували й палили українські міста і села, нищили людей, грабували поживу й майно та вивозили їх на північ.

На той час Центральна Рада прийшла до остаточного висновку, що ніякого єднання з Росією не може бути. Виконуючи волю народу, вона 22 січня 1918 року проголосила в Києві Четвертий Універсал, в якому говорилося: „Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу".

Але большевики вже підступали до Києва. Центральна Рада мала у своєму розпорядженні мало реґулярних військових частин, щоб захищати столицю, і назустріч ворогам вийшов тількищо організований Студентський Куірнь з 300 студентів-вояків. 29 січня під Крутами всі вони загинули в нерівному бою. Центральна Рада виїхала до Житомира і звідти керувала дальшою боротьбою проти большевиків. Большевики захопили Київ у свої руки і жорстоко розправилися з українським населенням.

Вже від грудня 1917 року в м. Бересті провадились переговори про закінчення війни, що почалась у 1914 році. Центральна Рада вислала на переговори своїх представників. Не зважаючи на спротив большевиків, Українську Державу було визнано як рівноправний міжнародній чинник. 9 лютого Українська Народня Республіка підписала мировий договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною й Болгарією. На підставі Берестейського договору Україна зобов'язалася доставити німецькому та австро-угорському урядам певну кількість різних продуктів, головне хліба, а за те одержати потрібні машини. Одночасно Україна просила надіслати війська на боротьбу з большевиками. Незабаром після того, мир підписали і большевики, при чому вони визнали існування України, як самостійної держави, та зобов'язалися вивести з неї свої війська. Проте, виконувати своїх обіцянок вони не поспішали і далі плюндрували окуповану ними Україну. Спільними силами українських і німецьких та австрійських військ, большевиків було прогнано з українських земель.

Та й тепер не настало на Україні бажаного спокою. Німецько-австрійські війська поводились на Україні, як окупанти, і втручалися у внутрішнє життя. Між тим виявилося, що Центральна Рада не може доставити обіцяних продуктів. Між нею та окупантами почалися конфлікти. Нарешті, німці відкрито виступили проти законного українського уряду. 28-го квітня 1918 року озброєний німецький загін удерся в Києві до залі засідань Центральної Ради і наказав роботу припинити. А наступного дня на Україні було проголошено нову форму державної влади — гетьманат. Гетьманом став Павло Скоропадський.

Від Гетьманату до кінця Визвольних Змагань. Павло Скоропадський походив з давнього козацького роду. Перед революцією служив у царській армії і досяг у ній звання генерала. Під час І війни він командував Корпусом, який українізував. Коли заснувалося Вільне Козацтво, Скоропадського вибрали головою його. Ставши гетьманом, він зробив багато для наладнання адміністративного, економічного й культурного життя країни. Були українізовані школи, театри, засновано два українські університети — в Києві та Кам'янець-Подільському, український архів, Всенародню Бібліотеку, а головне — Українську Академію Наук. Було покладено початок Автокефалії Православної Церкви. Але влада його була непопулярна серед широких мас народу, бо у своїй політиці він спирався на землевласників і взагалі на заможніші кола населення, які в більшості були зросійщені. Особливо незадоволені були селяни, бо уряд Скоропадського скасував земельну реформу Центральної Ради, згідно з якою селянин мав змогу дістати для себе землю. В листопаді 1918 року закінчилась перша світова війна, почалася революція в Німеччині та Австро-Угорщині, німецько-австрійські війська залишили Україну. З півночі почали знову наступати большевики. Гетьман увійшов у союз із протибольшевицькими представниками Антанти, і під їхнім тиском, проголосив федерацію

України з майбутньою не-комуністичною Росією. Це викликало велике обурення населення, і проти гетьмана вибухло повстання. В грудні 1918 року Скоропадський зрікся влади і виїхав закордон. Влада в Україні перейшла до рук **Директорії** Української Народньої Республіки з п'ятьох осіб, на чолі якої став спочатку письменник **Володимир Винниченко,** а потім — **Симон Петлюра.**

За одне з головних завдань Директорія поставила організацію постійної державної влади. Її мав створити Трудовий Конґрес, обраний голосуванням робітників, селян та інтеліґенції по всій Україні. Підготовка до виборів проходила в дуже тяжких обставинах: большевики вели безнастанну розкладницьку аґітацію, а біла армія загрожувала наступом з півдня. Проте, вибори відбулись, і почалась організація Конґресу.

В той час, після розвалу Австро-Угорщини, українці на західньо-українських землях заявили свою волю жити вільним, самостійним життям. В жовтні 1918 року у Львові було створено Українську Національну Раду, а 1 листопада відділи українських добровільців перебрали владу у Львові і в усій Східній Галичині. Було проголошено утворення Західньо-Української Народньої Республіки, до якої пізніше увійшли також Буковина і Закарпаття. Організовано було своє військо — Українську Галицьку Армію. Але проти молодої держави негайно виступили поляки, і почалась довга, затяжна боротьба.

22 січня 1919 року обидві державні одиниці українського народу урочисто з'єдналися в одну Соборну Українську Державу — Українську Народню Республіку. Після довгих століть роз'єднання, увесь український народ знову став справді єдиним.

Наступного дня, 23 січня, в Києві зібрався Трудовий Конґрес, який затвердив Акт Злуки всіх земель України і передав верховну владу Директорії, а виконавчу — Раді Народніх Міністрів. Ухвалено було провести загальні демократичні вибори до парляменту Соборної України й місцевого самоврядування. Директорія була уповноважена до того часу видавати закони й обороняти країну.

Війна з большевиками тривала далі. Українські війська відступили й вели далі завзяту боротьбу з большевиками. Київ перебував під червоною владою аж до 31 серпня, коли перед спільними силами військ Директорії та Української Галицької Армії большевики відступили. Столиця знову мала стати вільною. Але в той час на Київ уже наступали антибольшевицькі й антиукраїнські російські війська під проводом генерала Денікіна — т. зв. „Добровольческая Армія". Українські війська без бою покинули Київ, щоб не руйнувати його. Понад три місяці в Україні панували добровольці. Вони вели вперту боротьбу зо всім українським: закрили українські школи, Українську Академію Наук, Український університет. В грудні потерпіли

Герб Української Народної Республіки

Головний Отаман Симон Петлюра

Проголошення соборности українських земель 22 січня 1919 р. в Києві на Софійській площі.

поразку під Орлом і відступили на Дін. В Україні знову запанували большевики.

Українські війська боролися з 4 ворогами: большевиками, поляками, румунами та білими-добровольцями. У них не вистачало постачання, боєприпасів, медикаментів, їх косив тиф та інші хвороби.

На початку 1920 року голова Директорії — Головний Отаман військ УНР Симон Петлюра склав із урядом Польщі умову про спільну боротьбу з московськими військами. Об'єднані сили почали наступ і в травні здобули Київ. Але тільки ненадовго. Переважаючі сили ворога примусили їх залишити столицю. Большевики здобули великих успіхів і йшли походом на Варшаву. Перелякані поляки поспішили підписати з Москвою мирний договір, а союзників-українців залишили напризволяще.

Боротьба тривала, одначе, аж до 1921 року. Українські війська проявили велике геройство і в відкритих боях проти ворогів, і в партизанській боротьбі, і в походах у запілля ворога. Проте, не маючи надійних союзників, змушені боротися відразу на кількох фронтах, до того ж не завжди об'єднані між собою, українські війська, нарешті, були переможені. В окупованій частині України большевики проголосили „Українську Радянську Соціялістичну Республіку" і підпорядкували під свою владу всі східньо-українські землі. Волинь, Галичина, Західнє Полісся і Холмщина відійшли до Польщі. Буковину окупували румуни, а Закарпатська Україна стала частиною Чехословаччини.

Рештки армій УНР перейшли до Польщі, де вони були роззброєні та інтерновані по таборах. Восени 1921 року частина цих вояків пішла в похід проти большевиків на Україну, сподіваючись, що їх підтримає та повстане проти червоних окупантів українське населення. Але цього не сталося, і большевики перемогли. 359 полонених українців, які відмовилися іти на службу ворогові, комуністи розстріляли під містечком Базаром.

Разом з українськими військами до Польщі перейшов також і уряд УНР на чолі з Головним Отаманом Симоном Петлюрою. Пізніше постійним осідком С. Петлюри став Париж. Тут він і загинув 25 травня 1926 року від кулі посланого Москвою аґента Шварцбарта.

Східня Україна під большевиками. Захопивши владу на Україні в свої руки, большевики негайно почали запроваджувати там свої порядки. Перші роки (1918-1919) відомі, як період „воєнного комунізму". Під час нього було заборонено всяку приватну власність. Фабрики, заводи, різні підприємства, залізниці й торговельні заклади перейшли у власність держави. Селянам дозволено було залишити з урожаю тільки певну частину, а решту вони повинні були здавати державі. В Україні большевики забрали найважливіші функції, як військо, фінанси, пошту і телеграф тощо. Комуністи послідовно винищували так званих „ворогів народу": колишніх землевласників, фабрикантів, купців, вищих урядовців і військовиків, священиків, багатших селян та провідну інтеліґенцію, нераз навіть з їхніми родинами. Ці нестерпні порядки викликали незадоволення, часті селянські повстання, саботаж і інші способи боротьби. Вони ж довели Україну до повної руїни, а в 1922 році — до страшного голоду. Україна була охоплена повстаннями. Деякі загони повстанців об'єднувалися в великі частини з гарматами, доброю зброєю, під проводом отаманів. Але большевики протягом кількох років вели вперту боротьбу й перемогли.

Щоб якось вийти з цього становища, большевики вирішили тимчасово відступити від своїх плянів, і в 1922 році проголосили Нову Економічну Політику (НЕП). Згідно з нею, було знову відновлено приватну власність у невеликих підприємствах та в торгівлі. Селяни мусіли тепер здавати державі тільки певний податок, а решту урожаю могли залишити собі. Щоб здобути собі прихильність українського населення, большевики дозволили „українізацію" життя на Україні в усіх його проявах. Українську мову почали запроваджувати в установах, школах, пресі, театрах, наукових установах. Всі ці заходи за дуже короткий час зовсім відродили Україну. Економіка її процвітала, всього було досить, культурне життя досягло високого рівня розвитку. Українські письменники, поети, мистці, драматурги й науковці творили вільно й без остраху. Відродження було настільки швидке й ефективне, що Україна поступово ставала культурно й економічно незалежною від Москви. Цього червоні окупанти, звичайно, не могли допустити.

В 1929 році, коли владу в СРСР уже міцно перебрав у свої руки Й. Сталін, почалась нова крута зміна політики. Московські большевики поставили собі за завдання зробити всю країну високо індустріяльною й військово могутньою. Для цього їм потрібно було зробити

з усього населення слухняних, заляканих рабів, які безвідмовно працювали б для держави. Приватну власність знову було скасовано. Багатьох здібних людей, які під час НЕП'у зуміли організувати свої підприємства, арештовували й засилали. По селах організовували „колгоспи" — колективні господарства, до яких примушували вступати селян. Якраз тоді большевики почали закладати численні концентраційні табори в Сибіру та на далекій Півночі. Там опинилися й тисячі заможніших селян, а потім і не таких уже заможніх, що не хотіли вступати до колгоспів. Щоб примусити інших селян стати колгоспниками, на них накладали непомірно високі податки. Але це мало допомагало. Тоді червоні окупанти вдалися до нечуваного в історії людства злочину. В 1932-33 роках вони забрали від селян всі їхні запаси збіжжя та інших харчових продуктів і цим викликали страшний голод, в наслідок якого загинуло на Україні біля 7.000.000 людей. Ті, що залишились, вже не мали сили боротися, і стали невільниками-колгоспниками.

Водночас большевики почали також наступ на українську культуру. В 1929-30 роках відбулися процеси Спілки Визволення України та Спілки Української Молоді, якими почалося пляноване нищення української інтеліґенції. Протягом наступних років, аж до другої світової війни, комуністи арештовували, засилали і розстрілювали кращих українських письменників, мистців, вчених та інших працівників культури. Арештовували й засилали на каторжні роботи й багато тисяч звичайних людей, щоб їхніми руками будувати канали, залізниці, фабрики й заводи, добувати золото, освоювати дикі простори Сибіру й Півночі. Всякий прояв українського національного життя большевики нещадно переслідували. Натомість вони почали послідовно русифікувати Україну, переселяючи туди маси росіян, запроваджуючи російську мову в установах, підприємствах і школах. Комуністична пропаґанда намагалася всіма силами показати українцям, що „старший брат" — росіяни — в усьому за них вищі.

Москва руйнувала Україну також економічно, вивозила з неї багаті плоди української землі і промислові вироби. По містах і селах були великі недостачі харчів, одягу та різних виробів. Налякане терором населення жило з дня на день, не знаючи, яка доля їх чекає. А в той самий час червоні аґітатори доводили, що ніде в світі немає кращого життя, як у них.

Відродження Української Православної Церкви. Національна революція на Україні охопила всі ділянки життя і не минула й Православної Церкви. Щоправда, за 230 років залежности від Московського Синоду вона стала дуже зрусифікована і служила інтересам імперії. Але серед духовенства все таки були щирі укнраїські патріоти, які хотіли бачити свою рідну Церкву духовно й національно вільною. Про це мріяло й багато вірних по всій Україні. Ре-

Академік Сергій Єфремов

Знімка з процесу Спілки Визволення України в 1930 р., на якому засуджено 45 найвидатніших інтелектуалістів, між ними С. Єфремова, Б. Матушевського, А. Ніковського, М. Павлушкова, М. Івченка і інш.

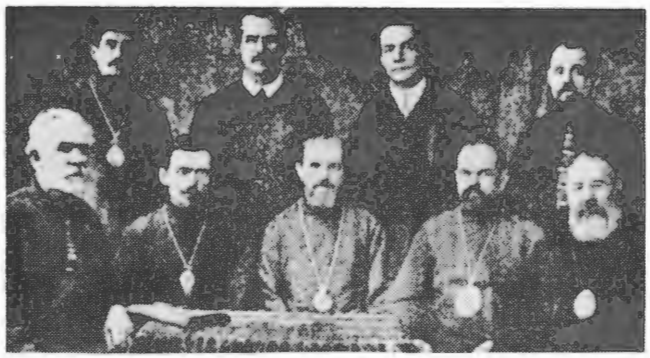

Президія Української Автокефальної Православної Церковної Ради. Сидять зліва: о. Л. Юнаків, Архисп. Й. Оксіюк, Архисп. М. Борецький, Архисп. К. Малюшкевич, Єпископ М. Грушевський. Стоять: о. Я. Чулаївський, В. Чехівський, о. Л. Карпов і С. Кобзар.

волюція дала їм нагоду домагатися, щоб Українській Православній Церкві було повернуто її споконвічні права, щоб у ній відновлено було традиційний соборний устрій, щоб у Богослуженнях та проповідях вживалося української мови.

Цей національно-церковний рух дуже занепокоїв єпископів (переважно росіян), що керували тоді Церквою на Україні. Вони переслідували священиків-українізаторів і всілякими заходами намагалися спинити поширення ідеї самостійности Української Православної Церкви. Не заспокоїлись вони й тоді, коли за автокефалію (незалежність) Української Православної Церкви висловилась українська державна влада в 1918 році, а в 1919 році Автокефалію було проголошено навіть державним законом. Але, не зважаючи на спротив єпископату, церковне відродження продовжувало зростати. 5 травня 1920 року в Києві Всеукраїнська Православна Церковна Рада, до якої входили представники духовенства й мирян, урочисто проголосила автокефалію Української Православної Церкви. Мрія багатьох поколінь православних українців стала дійсністю.

Проте, єпископи Російської Церкви на Україні не схотіли підтримати відроджену Українську Церкву. Вони не тільки відмовились увійти до неї, а навіть рішуче відмовились висвятити для українців власних єпископів. А зв'язку з іншими Православними Церквами, які могли б допомогти православним українцям, в той час не було через воєнні умови.

Виходу не було. Тоді, на Всеукраїнському Церковному Соборі в Києві 14-30 жовтня 1921 року (уже за большевицької влади) вирішено було висвятити перших двох єпископів покладенням рук священиків, як це робилося колись в давній Олександрійській Церкві. Одначе, у своїх постановах Собор заявив, що такий спосіб висвяти вживається тільки через виняткові обставини і що надалі єпископів будуть висвячувати канонічним способом, тобто покладенням рук не менше як двох єпископів. 23 жовтня 1921 року Собор висвятив на єпископа протоієрея Василя Липківського, який став першим Митрополитом Української Автокефальної Православної Церкви. Після того Митрополит Василь, з участю священиків, рукоположив на єпископа протоієрея Нестора Шараєвського. Дальші висвячення відбувалися вже тільки руками єпископів. Серед інших рукоположених архипастирів (а мала їх УАПЦерква понад 30) був і о. Іван Теодорович. В 1924 році його було послано до Америки для очолення церковного життя серед православних українців на американському континенті. Тепер він очолює Українську Православну Церкву в США.

Не зважаючи на численні перешкоди з боку Російської Церкви та утиски большевицької влади, відроджена УАПЦерква в перші роки свого існування швидко зростала й розвивалася. Вона охопила майже всі простори України і за три роки мала вже біля 1100 парафій, багатьох священиків і тисячі вірних. Народ усією душею горнувся до своєї Церкви, яка проповідувала Христову Віру рідною мовою і збуджувала не тільки релігійну, а й національну свідомість вірних. За короткий час на українську мову було перекладено більшість богослужбових книжок і написано багато українських церковних музичних композицій.

Большевицька влада, яка була взагалі проти релігії, дуже недовго толерувала цей стихійний розвиток української національної Церкви. Підіслані червоні аґенти почали розкладати Церкву зсередини і розпалювати церковні міжусобиці. Влада накладала на церковні громади непомірно великі податки, забирала й грабувала церкви, арештовувала духовенство й вірних. Нарешті, на Другому Всеукраїнському Церковному Соборі в 1927 році Митрополита

Полковник Євген Коновалець

Василя усунули з його високого становища. На митрополита було обрано о. Миколу Борецького. Після того Церкву почали переслідувати ще інтенсивніше, а в 1930 році — офіційно зовсім ліквідували, хоч багато парафій існували ще якийсь час. Більшість єпископів і духовенства і великі маси вірних було арештовано, заслано до концентраційних таборів у Сибір й на північ або замучено по тюрмах чи розстріляно. До 1937 року не залишилося на Україні жодної парафії УАПЦ.

Західня Україна під поляками. Після невдачі українських визвольних змагань, Західня Україна перейшла під владу Польщі. Поляки зобов'язалися дати українцям широку автономію і забезпечити всі їхні права. Але на ділі вони негайно взялися до жорстоких переслідувань всього українського. Українську мову усунули з державних установ, скасували українські народні школи, а середні школи зробили двомовними. Закривали читальні і освітні гуртки, суворо цензурували українську пресу і книжки. З особливою силою накинулись поляки на православних українців в Західній Україні. Примушували їх переходити на римо-католицтво, бо сподівалися, що після того вони забудуть і про свою націю та стануть поляками. Але це не вдалось, і тоді поляки почали масово руйнувати православні церкви або переробляти їх на католицькі костели.

Українці ставили спротив цим руїнницьким діям поляків. Вони вибирали своїх послів до польського парляменту (сойму), які захищали права українського населення. Боролися і революційним способом, для чого було створено підпільну Українську Військову Організацію (УВО), що потім поширила засяг своїх завдань і змінила назву на Організацію Українських Націоналістів (ОУН). На чолі її стояв полковник Євген Коновалець, якого підступно вбили большевицькі аґенти в Ротердамі (Голляндія) в 1938 році. Ця боротьба тривала безперервно аж до II війни. Крім того, українці на західньо-українських землях наполегливо розбудовували економічне життя і, наскільки можливо було в тих обставинах, життя культурне. Об'єднані у спільній меті, різні прошарки українського населення досягли великих успіхів і вперто протиставилися всім протиукраїнським заходам поляків.

Друга світова війна. 1 вересня 1939 року німецький диктатор Адольф Гітлер виступив війною проти Польщі. Це стало початком другої світової війни, в яку було втягнуто більшість країн світу. Через 17 днів, коли Польща була вже майже зовсім розбита, совєтські війська, зв'язані договором з Німеччиною, окупували землі Західньої України й Білорусії. Офіційно вони говорили, що йдуть „визволяти українців від польського панування", а насправді відразу ж почали запроваджувати тут свою комуністичну систему і вже в жовтні 1939 року включили Західню Україну до Радянського

Митрополит Василь Липківський

Митрополит Миколай Борецький

Союзу. Приватну власність було негайно скасовано. Всі підприємства, банки, залізниці й торгівля перейшли у власність держави. Наукові установи, преса, школи, театри й різні культурно-освітні організації теж опинилися під контролею комуністичної влади. Селян почали примушувати вступати до колгоспів. Большевики арештовували і вивозили на Схід або розстрілювали багато провідних українських політичних та культурних діячів. Українські політичні партії було заборонено, і вони перестали існувати, за винятком ОУН, що й далі діяла підпільно.

Те саме робили большевики і в окупованих ними в липні 1940 року Буковині й Бесарабії, що були до того під владою Румунії.

На захоплених ними територіях, большевики почали й наступ проти релігії, хоч значно меншою мірою, як на Східній Україні. Вони скасували викладання релігії по школах, провадили запеклу антирелігійну пропаґанду, закрили церковні школи. Але церков у той час ще не закривали і не переслідували й духовенства — ані православного, ані греко-католицького.

22 червня 1941 року Гітлер зламав свій договір з Москвою і пішов війною на Радянський Союз. Протягом перших кількох місяців війни німці мали величезні успіхи. До кінця осени вони зайняли майже всю Україну та стояли на підступах до Москви й Ленінграду, а на другий рік дійшли до Кавказу й Волги. До цього спричинилося найбільше те, що населення СРСР не хотіло воювати за деспотичну комуністичну владу, яка принесла йому так багато горя і страждань. Сотні тисяч червоноармійців здавались у полон. Німців вітали, як визволителів від червоного ярма.

При відступі, большевицькі війська безжально нищили промисловість, залізниці, шахти, запаси харчів. Вивезли на Схід майже всю українську інтеліґенцію. Знищили по тюрмах багато тисяч українських політичних в'язнів.

З приходом німців на короткий час почало наладновуватися економічне й культурно-національне життя. Українці перебрали владу в адміністративних установах, відбудовували фабрики, відродили торгівлю, організовували школи, наукові установи, театри, видавали газети. Після багатьох років переслідування релігії большевиками, населення знову могло вільно визнавати свою віру і ретельно відбудовувало церкви й церковне життя.

В 1942 році було відроджено Українську Автокефальну Православну Церкву. На чолі її став Архиєпископ Полікарп, який жив на Волині і від часу своєї висвяти на єпископа в 1932 році невпинно працювавав над українізацією Церкви. 8-10 лютого 1942 року він, разом із прихильним до українців Архиєпископом Поліським Олександром, висвятили для Української Православної Церкви перших трьох єпископів. До кінця 1942 року УАПЦ мала вже 15 єпископів і кількасот священиків.

Але відродження тривало дуже недовго. Німці зовсім не думали давати українцям самостійної держави і свободи. За плянами Гітлера, Україна мала стати колонією Німеччини, що постачала б харчові продукти, сировину та робочу силу. Перші прояви німецької нелюдяности проявилися в знущанні над полоненими, що добровільно здалися їм. Потім німці почали масово винищувати жидівське населення, а далі й переслідувати всякі прояви українського національного життя. Особливо нестерпно відчувався цей гніт після того, як на Україну прийшла німецька цивільна влада. Почалися арешти й розстріли української інтеліґенції, населення тримали в напівголоді, на селян накладали непосильні податки, забороняли відкривати школи. Згодом німці взялися масово вивозити населення, особливо молодь, на тяжкі примусові роботи до Німеччини.

Розчарування населення в німецькій політиці перейшло у відкритий спротив окупантам. По всій Україні, особливо ж на Волині й Поліссі, а потім і в Галичині, почав ширитись партизанський рух. Партизанські акти саботажу й терору проти німців мали великий успіх, але водночас викликали й жорстоку відплату. Згодом окремі партизанські загони об'єдналися в Українську Повстанську Армію, яка боролася проти німців, а згодом і проти большевиків.

В 1943 році почався відступ німецьких армій на Захід. Знову перекотилася через Україну хвиля побоєвищ із страшними руїнами і стражданнями для населення. Перед кінцем 1944 року всі українські землі знову опинилися під большевицькою владою.

Україна після Другої світової війни. На здобутих знову землях України, большевики негайно відновили систему страху й терору. Всякі прояви вільного українського національного життя були знищені. Свідомих українців арештовували й засилали на каторжні роботи. На заслання йшли й тисячі інших, яких большевики вважали чимось винними перед їхньою владою. Багато тих, що повернулися з примусових робіт у Німеччині, мусіли відпокутувати свою „провину" далеко за межами України. Повернуто було колгоспи, а робітники й урядовці знову стали невільниками держави. Большевики відразу ліквідували Українську Автокефальну Православну Церкву, а всіх священиків і вірних підпорядкували під зверхність Московської Церкви. В 1944 році ліквідували і Греко-Католицьку Церкву. Митрополита Йосифа (Сліпого), всіх єпископів і багатьох священиків арештували й вивезли на заслання. 8 березня 1946 року, під натиском влади, зібрався у Львові собор Греко-Католицької Церкви, який визнав недійсною Берестейську унію 1596 року і проголосив перехід усієї Церкви на православіє та злиття її з Російською Православною Церквою.

Під час війни, щоб здобути собі прихильність українців, большевики пішли на деякі поступки їхнім національним почуванням і на-

віть обіцяли повернути Україні такі державні права, як зв'язки з закордонними державами та творення власного війська. Проте, цих обіцянок вони ніколи не виконали, а з 1946 року почали поступово забирати від уряду Радянської України багато тих прав, що він колись мав. Більшість рішень приходить з Москви, і Україна мусить їх беззастережно виконувати.

Московські комуністи всіма силами намагаються знищити духовну окремішність українського народу. Стараються витворити „радянську людину", для якої батьківщиною була б уже не Україна, а увесь Радянський Союз із столицею в Москві. Невпинно провадиться русифікація. Заохочується поширення російських шкіл. Багато української молоді посилають „добровільно" на засвоєння земель Сибіру й Середньої Азії, а там створюють для них такі умови, що вони вже не можуть жити своїм національним життям і поволі русифікуються. Українців-вояків звичайно посилають на військову службу за межі України, натомість Україну заповняють росіянами. В багатьох містах України, включно з Києвом, панує російська мова.

Економічно Україна стоїть значно вище, як перед війною. Руїни другої світової війни вже відбудовано. Побудовано багато нових підприємств важкої і легкої промисловости, багато залізниць і доріг, ростуть міста і села. Проте, сам український народ не має права вирішувати, що робити із здобутками своєї праці. Усе здано державі, збіжжя й харчові продукти, а також вироби української промисловости йдуть туди, куди наказує Москва. Тому, що держава керує всім господарством країни, робітники, селяни й урядовці не мають можливости покращувати свій життєвий рівень особистою ініціятивою, вони не зацікавлені своєю працею, а через те й досі дуже часто трапляються всякі недостачі й недоліки.

Останнім часом на Україні, як і в інших республіках СРСР, все частіше з'являються голоси протесту проти економічного й культурного поневолення. Серед протестуючих особливо багато молоді, що народилася й виховалась уже за радянської влади. Большевицький уряд переслідує цих відважних борців за свободу.

Українська еміґрація. Українська еміґрація почалася після програних Визвольних Змагань, з 1919-20 рр. З Східньої України це були спочатку цивільні — дипломатичні місії, з якими виїздило багато людей. Далі — військові — армія УНР, коли її звільнили з інтернування в таборах Польщі. З Галичини — армія УГА, та уряд ЗУНР. Більша частина їх повернулися до Галичини.

Головними країнами, де оселилися еміґранти, були Австрія (Відень), Польща (Варшава), Волинь, Німеччина (Берлін), Чехія (Прага), почасти — Франція. В цілому в 1921 р. число еміґрантів доходило до 100 000 осіб. Найкраще була влаштована еміґрація в Празі: чеський уряд давав субсидії, можливість влаш-

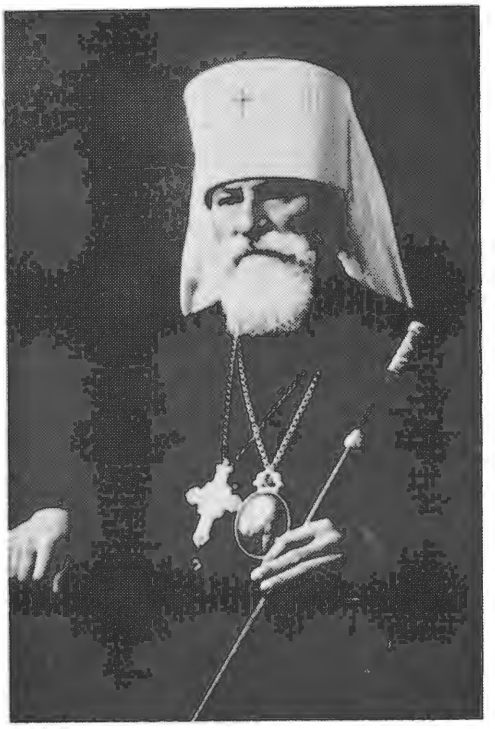

Митрополит Полікарп Сікорський

Митрополит Ніканор Бурчак-Абрамович

тувати укр. університет, господарську Академію в Подєбрадах, Педагогічний інститут, гімназію. В Берліні і Варшаві були Українські Наукові Інститути.

Після 2-ої світової війни кількасот тисяч українців опинилися за межами Батьківщини. Вони не хотіли повертатися додому, бо знали, що там їх чекає невільницьке життя під комуністичною владою або й заслання чи фізичне знищення. Перші роки більшість із них жила по таборах переміщених осіб (ДП) в Німеччині й Австрії, під опікою міжнародньої організації допомоги втікачам. Тут українські вигнанці з Рідної Землі швидко наладнали культурне життя, відкрили багато шкіл (включно із школами високими), перенесено з Праги Український Вільний Університет, Господарську Академію, засновано Богословську Православну Академію, Богословську Семінарію греко-католицьку, відновили наукові організації (Українську Вільну Академію Наук і Наукове Товариство ім. Шевченка), заснували організації молоді, закладали театри, хори, видавництва, розбудовували пресу. Заснували й відновили також багато українських політичних організацій.

В 1948 році в Німеччині було створено Українську Національну Раду, яка мала бути українським передпарляментом у вільному світі і об'єднувати дії всіх політичних партій. Водночас вибрано Виконний Орган УНР, рівнозначний урядові в державних країнах. Статут УНРади підписали представники всіх українських політичних угруповань, крім Союзу Гетьманців-Державників. Першим головою УНРади став Борис Іваницький, а головою Виконного Органу — Ісаак Мазепа. Президентом УНРеспубліки в екзилі обрано Андрія Лівицького. Українська Національна Рада провадила широку діяльність серед українців на еміґрації, нав'язувала контакти з урядами й державними діячами багатьох країн вільного світу і скрізь, де лише була можливість, виступала в обороні прав поневоленого українського народу. Українська Національна Рада могла б стати справжнім міцним Державним Центром поза межами України, але її спроможності дуже послаблює те, що не всі українські політичні партії визнають її, а деякі навіть виступають проти неї.

Церква-пам'ятник в Бавнд Бруку, недалеко Ню Йорку

На еміґрації негайно відродилося й церковне життя. Православним українцям сприяло те, що на еміґрації опинилися всі єпископи УАПЦ й багато священиків. По всіх таборах було засновано парафії, вірні пристосовували приміщення в бараках і касарнях на таборові церкви, творили хори. Добре наладнали своє життя в таборових умовах і вірні Греко-Католицької Церкви, а також і громади українських протестантів.

Вже з 1949 року почалася масова еміґрація українців за океан. Особливо багато нових поселенців прийняли до себе Америка й Канада. Чимало виїхало й до Австралії. Інші еміґранти виїжджали до Південної Америки, Західньої Европи і навіть Північної Африки. В Німеччині після 1951-52 років залишилось зовсім небагато українських еміґрантів.

Опинившись на місцях нового поселення, українці або включалися в існуюче вже там українське життя (в Америці й Канаді вже від ранніх років цього століття жило багато т. зв. „старої еміґрації", переважно заробітчан) або творили його. Засновували громадські, політичні й молодечі організації, школи українознавства, наукові товариства, хори, театри, видавництва. В розвитку національно-культурного життя багато сприяли такі українські братські організації забезпечення, як Український Народний Союз, Український Робітничий Союз та інші. Українці у вільному світі немало зробили для того, щоб ширити правду про Україну серед чужого оточення. Особливо визначними досягненнями в цій ділянці було виданя Енциклопедії Українознавства українською й англійською мовами; відкриття пам'ятників Т. Г. Шевченкові в Вінніпеґу, Вашінґтоні й Курітибі (Бразилія); відзначування Дня Української Незалежности в американському Конґресі та по багатьох містах Сполучених Штатів Америки; участь українців у Тижнях Поневолених Народів тощо.

Українська Православна Церква у вільному світі. Релігійну опіку православні українці за межами України знаходять в Українських Православних Церквах по країнах їхнього поселення. В Америці й Канаді ці Церкви засновано було ще „старою" еміґрацією, яка побудувала багато храмів, а часом і народніх домів та клюбів при них. Значна частина їхніх вірних — це колишні українці греко - католики, які повернулись до Православної Віри. В 1924 році на чолі Української Православної Церкви в Америці й Канаді став архиєпископ Іван (Теодорович), тепер блаженний митрополит Української Православної Церкви в США. Частину православних українців, що не належали до цієї Церкви, очолював єпископ Йосиф (Жук), а після його смерти — єпископ Богдан (Шпилька).

Після приходу „нової" еміґрації церковне життя значно пожвавилось. Засновано було багато нових парафій. Водночас відбулися зміни в церковному проводі та в адміністративному поділі Церков. В Канаді православні українці об'єднані в Українській Греко-Православній Церкві, з осідком у Вінніпеґу, що її очолюють блаж. митрополит Іларіон, архиєпископи Михаїл і Андрій та єпископ Борис. Канадійська Церква має єдину тепер у світі українську богословську школу — Колеґію Св. Андрія у Вінніпеґу, що готує нових священнослужителів для Канади й Америки, а також три інститути, де живуть і провадять релігійно-національну працю студенти-українці.

В Америці переважна більшість православних українців належить до Української Православної Церкви в США, очоленої блаж. митрополитом Іоаном та архиєпископом Мстиславом. Єпископами в ній є ще владики Іов і Марко. Осідок її — в Бавнд Бруку, недалеко від Нью Йорку. Там недавно закінчено будову величної святині — церкви-пам'ятника з багатим музеєм-архівом при ній. В цьому ж церковному осередку міститься й великий український православний цвинтар, де спочиває багато визначних українців. Проводові Української Православної Церкви в США підлягають також православні українці в Південній Америці. Духовну опіку над ними очолює єпископ Іов.

Крім Української Православної Церкви в США, в Америці існують ще такі окремі Українські Православні Церкви: Українська Православна Церква в Америці (очолена єпископом Андрієм), Українська Автокефальна Православна Церква — Соборноправна (архиєпископ Григорій) та Українська Автокефальна Православна Церква в екзилі (архиєпископ Палладій).

Православні українці Европи й Австралії належать до складу Української Автокефальної Православної Церкви на еміґрації, що її до 1953 року очолював блаж. митрополит Полікарп, а по його смерті — блаж. митрополит Ніканор. Владика Ніканор помер у березні 1969 року, а у вересні того ж року на соборі в От-

Митрополит Іоан Теодорович

Митрополит Іларіон Огієнко

Митрополит Мстислав Скрипник

тобруні (Німеччина) на його місце було обрано архиєпископа Мстислава. Для безпосередньої опіки над українцями в Західній Европі обрано єпископа Ореста, висвяченого під час того ж собору. Духовну опіку над українцями Австралії й Нової Зелянції очолює єпископ Донат.

Між Українською Автокефальною Православною Церквою на еміґрації, Українською Православною Церквою в США і Українською Греко-Православною Церквою в Канаді існує молитовний зв'язок і провадяться заходи для ще тіснішої, можливо й організаційної, єдности.

Українська Католицька Церква на еміґрації. Українці греко-католики, втікачі з України під час другої світової війни, почали організовувати своє релігійно-церковне життя на чужині відразу після падіння Німеччини. Якийсь час Греко-Католицька Церква на еміґрації була без архипастирської опіки, бо всі єпископи її залишилися на Україні. Пізніше папа Пій XII призначив своїм „апостольським візитатором" для вірних греко-католиків у Західній Европі єп. Івана Бучка. Коли почався виїзд за океан, українці греко-католики, як і православні, знаходили в Америці й Канаді вже добре впорядковане церковне життя, завдяки багатолітній діяльності першої еміґрації. Наплив нових еміґрантів додав сил до дальшої розбудови, і Українська Католицька Церква по цей бік океану (назву „Греко-Католицька" поступово тут перестали вживати) може похвалитися багатьма величними храмами, добре наладнаним адміністративним життям, парафіяльними школами (включно з середніми), коледжами і двома семінаріями.

Під час 60-х років в Українській Католицькій Церкві почали запроваджувати новий календар, з чим рішуче не погоджувались прихильники традиційного календаря і звичаїв. В багатьох випадках це довело до творення окремих парафій.

Релігійне життя українців-католиків в усьому вільному світі особливо зактивізувалося

Кардинал Йосиф Сліпий

після того, як в 1963 р. радянський уряд звільнив із 18-річного заслання голову Української Католицької Церкви, митрополита Йосифа (Сліпого) і дозволив йому виїхати на постійне перебування до Риму. Там він дістав титул кардинала і верховного архиєпископа. Його стараннями і завдяки пожертвам вірних, в Римі збудовано собор Св. Софії й український католицький університет.

Українську Католицьку Церкву в Америці очолюють тепер митрополит Амвросій (Сенишин) та єпископи Ярослав (Ґабро) і Йосиф (Шмондюк). В Канаді на чолі її стоять митрополит Максим (Германюк) і єпископи Нил (Саварин), Андрій (Роборецький) та Ізидор (Борецький). Українські Католицькі Церкви, очолені єпископами, є і в інших країнах поселення українців на чужині.

Ол. Воронин

Література

УСНА НАРОДНЯ СЛОВЕСНІСТЬ

Література кожного народу, в тому числі й українського, складається з стародавньої його словесної-усної творчости, що зветься „народня словесність", та творчости, закріпленої на письмі в рукописах чи друках, — писаної. Література свідчить про ступінь культурного розвитку народу, його національні особливості, про його державно-творчу працю.

В основі культури народу лежать його вірування з найдавніших часів — вірування дохристиянські. У цих первісних віруваннях українського народу, в його тодішніх релігійних переживаннях виявився його творчий дух, що позначився в скарбах багатющої й різноманітної народньої словесности. Тому, щоб зрозуміти історію української літератури й культури, ми мусимо знати дохристиянські вірування нашого народу.

Первісні люди, а з ними й наші далекі предки, вірили, що все навколо їх, вся природа: земля, сонце, місяць, зорі, вогонь, вода, вітер, рослини, навіть каміння — все живе, має свій розум, почуття, бажання, має, як і людина, свою душу. Окремі явища природи в уяві наших предків були **богами,** що допомагають людям, а деякі шкодять. Добрим богам треба було складати подяку, а злих — умилостивлювати, задобрювати, заклинати, заворожувати. Для цього потрібні були особливо сильні-маґічні слова-пісні й відповідні рухи-дії поодинокої людини чи цілого роду — танці, хороводи. Треба було знати такі слова, створити пісні та виконувати в певному місці і в певний час.

Так виникли релігійні **обряди,** що їх виконували століттями, ще задовго до християнства. Багато з них залишилося й після приняття Христової віри, деякі, в трохи зміненому вигляді, збереглися аж до наших часів.

Найперше людина звернула свою увагу на сонце, помітивши, що воно дає світло, тепло, що від нього залежить усе в природі. Без сонця наступає ніч, холод, і все ніби завмирає. Спостерегли, що завжди в один певний час відбувається ніби боротьба тепла з холодом, літа з зимою, й до цих періодів пристосовували свої обряди, ніби створили свій календар. Були обряди, що відбувалися тільки раз на рік, — свята Коляди, веснянки, купальські, жниварські — що тепер звуться **календарними святами.** Інші — весільні, похоронні, різні замовляння — проходили, коли потрібно.

Дуже старовинний **обряд Коляди** відбувався тоді, коли дні ставали довшими, бо „сонце повертало з зими на літо", а з приняттям християнства його пристосовано до свята Різдва Христового — 7-го січня. Зміст цього обряду з найдавніших часів передавали з роду в рід, і до нас він дійшов у такому вигляді.

Свято починається вже звечора 6-го січня святою вечерею — з 12 пісних страв, обов'язково з кутею та узваром, що їх ставляють на сіні на покутті, бо Христос родився на сіні, в деяких місцевостях ставлять і сніп-дідух, в якому перебувають душі померших. Тепер це лише згадка про ті обряди, що в далекому минулому були заходами вітати сонце, задобрювати всі сили природи, щоб дали більший урожай. Особливими піснями-**колядками** величали сили природи.

Та вже ж до тебе в рік Біг приходить,
В рік Біг приходить, три товариші.
Первий товариш ясне сонінько,
Другий товариш та білий місяць,
Третій товариш та дробен дощик...

Про зміни, внесені після приняття християнства, свідчить така колядка:

Перший гостонько — ясне сонечко,
Ясне сонечко — сам Господь Христос!
Другий гостонько — ясна зірниця,
Ясна зірниця — Пречиста Діва!
Третій гостонько — ясний місячик,
Ясний місячик — то святий Петро-Павло!

Колядками пізнішого походження славлять народженого Христа, чи, бажаючи добра господарям, просять:

Просим Тебе, Царю, небесний Володарю,
Даруй літа щасливії цього дома господарю.

або, для своєї Батьківщини:

Просим Тебе, Царю, просим Тебе нині,
Даруй волю, верни славу нашій ненці Україні.

Після колядок складають окремі побажання — **віншування.** Колядують 7-го січня діти, молодь, а то й старші.

А злі сили **заворожували,** щоб вони не шкодили. Так, господар перед святою вечерею виходив із хати й голосно гукав: „Морозе, морозе, йди до нас вечеряти! Як не можеш, то не йди ж на жито, пшеницю всяку пашницю!" А потім закликав: „Чорні бурі та злії вітри, приходьте до нас на святу вечерю! А коли тепер не йдете на дари Божі, то не приходьте до нас і вліті, не робіть шкоди на ярині й житі". Подібно заклинали й вовка, щоб не нищив домашню худобу. Затикали клоччям усі щілини й дірки: „не дірки затикаю, а рота моїм ворогам"; посипали маком біля коровника, щоб відьма не могла приступити до корови; зарубували поріг стайні, щоб звір не міг його переступити. Все це діялося, щоб забезпечити спокій і добробут цілому родові.

Старовинні обряди супроводжували й свято Маланки 13-го січня — молодь щедрувала, співаючи особливих пісень — щедрівок, що майже в кожній є приспів: „Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на здоров'є". У цей вечір у давнину відбувався **обряд першої борозни** — рухами показували, ніби орали землю й співали відповідних пісень. А в часи християнські при цьому вже співали: „А в полі, полі плужок ходить, а за тим плужком сам Бог ходить, Мати Божа їсти носить, Бога просить: „А вроди, Боже, жито-пшеницю". Завтра Новий Рік, дівчата в цю ніч ворожать, щоб довідатись про свою долю в новому році.

14-го січня хлопці — діти й підлітки — ходять „посівати" — **обряд першої сіянки** — сиплять різне зерно, промовляючи: „Сію-сію, посіваю з Новим Роком вас вітаю", а пізнішого походження привітання вже звучало, як молитва: „На щастя, на здоров'я та на нове літо — роди, Боже, жито пшеницю і всяку пашницю".

19-го січня Водохрище чи Йордан — священики святять на річках воду в ополонках перед хрестами й престолом, вирубаними з льоду. Господарі окроплюють свяченою водою хати й цілі оселі, щоб забезпечити від злої сили.

Далі особливими обрядами **„колодкою"** відзначається масниця — тепер останній тиждень перед постом, коли вже появляються перші ознаки весни.

Первісні люди помічали, що з прилетом птахів починає оживати природа, тому їх зустрічали особливими молитвами-піснями, **закликами.** Ось уже пізнішого походження:

Ой, вилинь, вилинь, гоголю,
Винеси літо з собою,
Винеси літо-літечко,
Зеленеє житечко,
Хрещатий барвіночок,
Запашненький васильочок!

В часи християнства, в день 40 святих, 22 березня, печуть з тіста пташки-жайворонки, як відгук старовинних обрядів.

З наступом весни, на честь її, відбували масові радісні обряди, приносили жертви богам, щоб вони дарували людям добробут. Цей час тепер співпадає з найбільшим християнським святом Великодня — Воскресіння Христа. З ним пов'язані величні обряди: освячують біля церкви паски, червоні яєчка й писанки та інші традиційні страви (це, напевно, ті колишні жертви богам) та благоговійно споживають їх; цілі три дні дзвонять дзвони, відмічаючи велич свята, а при звуках великодніх дзвонів зникає всяка нечиста сила. А **гагілки,** що їх виводять дівчата на великодньому тижні — це залишки тих пісень-молитов, якими колись цілим родом зустрічали весну. Тут велике значіння мали не тільки зміст пісні, а й потрібні маґічні дії, якими викликали зріст рослин — хлібних і квітів. Так у гагілці „Мак" дівчата й молодиці рухаються колом, потім зупиняються „тут буде мак", „сіють мак", „росте мак", „постійте, дівчата, як мак на городі" — все це показують відповідними рухами. Таке ж призначення гагілок „Кривий танець", „Сіяти просо" й багато інших. Друга частина гагілок, веснянок, полонинок розрахована на викликання особистого щастя молоді — одруження, творення родинного гнізда. Всі вони барвисті, високопоетичні. Те, що їх виводять біля церкви або й на цвинтарі, свідчить про пов'язання їх у старі часи з поминанням померших. І тепер є обряд поминання покійних у понеділок після Хоминої Неділі — **Проводи** — християнські панахиди на могилках і дохристиянські трапези.

Відзначають і **свято Юрія** (6-го травня). В цей день „сходить весна на землю" вже в повній силі, а сам Святий „відкриває небо й спускає росу й дощ на землю", ця роса особливо цілюща, нею вмиваються й виганяють до схід сонця святою вербою худобу на росу. Він „по полю ходить, жито родить", тому в цей день відбуваються церковні процесії на поля „святять царину", освячують воду в річках.

Особливе значіння мають **обряди на Зелені Свята — Тройцю.** Наші предки вірили, що душі померших в кінці весни вселяються в дерева й квіти, тому „їх" вносять у хати й оселі з клечанням (гілки дерев), з квітами й „частують" вечерею з семи страв, обов'язково з коливом (каша з пшениці з медом. Господар закликав „їх": „Сонце ясне, сонце праведне, святі наші діди — лади, духи лісів, вод і полів, зустрічаємо вас, вітаємо з літом, шануємо вас і запрошуємо!"

Церква встановила в Зелену Суботу поминання покійних, а також прийняла звичай оздоблювати на ці дні храми клечанням і квітами.

На тиждень після свята Тройці припадає **„Русальний Великдень"**, коли русалки виходять із води, де вони зимували, в поле. Там вони можуть витолочити хліба, піймати й залоскотати хлопця чи дівчину. Тому їх треба заздалегідь задобрити. Вже в клечальну суботу ввечорі господині виходили на поріг із книшами й квітами в руках та промовляли: „Русалоньки-нявоньки, красні дівоньки, ...дівчат-хлопців не займайте, жита не збивайте; по межах-суловках бігайте-грайте, ниву хороніть — просимо вас, схиляємось з книшем та квітами".

Дівчата з допомогою хлопців завивали вінки з берези, пускали їх на воду, співали русальських пісень; **„водили тополю"** (вибрану дівчину); справляли **„обряд лялі"** — звеличували дівчину вінками, піснями й грами.

В час літнього звороту сонця й найвищого розквіту природи відбувалося величне **свято Купала,** що тепер об'єднане з днем Івана Хрестителя (7-го липня). Люди вірили, що в ці дні всякі трави й зілля набирають особливої сили, яка лікує від різних хвороб і надається для приворожування; в ніч під Івана Купала розцвітає папороть — квітка щастя. Дівчата в день Купала заворожують собі долю, збирають зілля, плетуть вінки, співаючи:

По саду ходжу, виноград саджу,
Посадивши та й поливаю,
Ой поливши, та й нащипаю,
Нащипавши віночка зів'ю,
Віночка звивши, на воду пущу;
Хто віночка пійме, той мене візьме.

Прикрашують гільце, втикають у землю, рухаються навколо нього, співаючи відповідних пісень. Хлопці запалюють вогнище, перестрибують через нього, іноді парами з дівчатами; співають пісень про невижате жито, що його вже треба жати. Потім дівчата пускають по два вінки на воду зі співом:

Гей, на Івана, гей, на Купала, гей, гей, гей!
Красна дівчина долі шукала, гей, гей, гей!
Квітки збирала, віночок вила,
Долі водою його спустила.

Як зійдуться вінки, дівчина вийде заміж, потоне — залишиться дівкою до наступного року.

Після Купала, перед Петром, починаються жнива урочистим **обрядом зажинок** — першого дня жнив. В цей день, одягнувши чисту одежу, виходили з дому цілою родиною на ниву до світанку, щоб сонце зустріло їх за роботою; брали з собою святочну їжу. На ниві господар проказував: „Сонце праведне, святі Петре й Юрію, наші душечки святі, виростили ви хлібець Божий на ниві, внесіть його в наші руки... Докотись, хлібцю святий, житечко наше, у на-

Гагілки. Картина половини XIX ст.

Козак Мамай. Картина XVIII ст.

ші клуні-стодоли"... А господиня заклинала „лихі сили", що можуть перешкоджати в жнива: „... А все лихе, все зле, йди на ліси, на болота, очерети; згинь, пропади... на наші ниви не ходи"... Потім жнуть кожний по жмені збіжжя, складають із цього **зажинковий хрест;** нажавши кілька снопів, обідають „разом із пільними духами й душами родичів" і йдуть додому. Самі жнива починають на другий день молитвою в полі.

При закінченні жнив відбувалися **обжинки.** Кінчаючи жати, лишали трохи недожатого збіжжя, зв'язували його колосками вниз. Цю „Спасову бороду" лишали на ниві, вилущивши з неї кілька зерен, розсівали по ниві, промовляючи: „Роди, Боже, на всякого долю, на бідного й багатого". Плели з колосків вінок, співаючи:

„Котився наш віночок по полю,
Просився челядоньки до двору,
Возьми мене, челядонько, з собою,
Нехай же я сторононьки доповню!"

Клали цей вінок дівчині на голову, брали останній **обжинковий сніп** і йшли, співаючи, до господаря. Вручали йому вінок і сніп, бажаючи доброго урожаю на майбутнє.

Цей обряд відбувався перед Спасом (Свято Преображення Господнього — 19-го серпня). А на самого Спаса святять у церкві обжинковий вінок, садовину, квіти, дякуючи Богові за урожай.

До календарних обрядів ще належали **осінні,** серед них найважніше свято Покрови. А далі вже йдуть **зимові:** Катерини (7 грудня), Андрія (12 грудня), Варвари (17 грудня). В ці дні, особливо на Андрія — Свято **„Калити",** — молодь ворожила про свою долю. В цей час, за народнім віруванням, ворожі сили хотять знищити сонце, щоб не гріло землі. Тому сонце треба захистити-заворожити. З цією метою збиралися люди, пекли корж, подібний до сонця, що звався „Калита", відбували відповідні обрядові дії, відганяючи злі сили. Тепер молодь проводить це свято для розваги, але за певними правилами.

Різноманітні обряди відбуваються при різних нагодах родинного й громадського життя, **не пов'язані з календарем.**

Вже при народженні дитини „пупорізна баба" дотримується всіх складних обрядів, щоб „увести дитину в родину", захистити від усякого лиха, від недобрих очей, від злої сили. За певними звичаями відбуваються христини й „пострижини" в рік після народження.

В разі потреби, застосовували дуже старовинний вид народньої творчости **замовляння** — заговори, шептання. Вірили, що особливими діями й словами можна оберегти худобу, забезпечити успіх при полюванні, викликати або розбити кохання, навіть відвернути градову хмару, вилікувати хворобу й інше. Раніше були певні, що хвороба **входить** у людину, тому її треба вигнати. А таку силу має тільки баба-шептуха чи дід-знахар. Для прикладу: коли в когось пропасниця (лихорадка), баба-шептуха бере пшоно, відраховує три рази по тридев'ять пшонин, зав'язує в хустинку, дає хворому й веде його на роздоріжжя. Там він мусить кинути вузлик через голову, а баба проказує:

Вам сімдесят сім,
вам на кашу всім.
Одрікаюсь, одхрещуюсь од вас,
ідіть собі на очерета, на болота,
на нетрі, на кущі,
нате вам оце пшоно, буде що їсти.

Пізнішого походження замовляння вже вимагали після себе читання тричі „Отче наш" і тричі „Богородице Діво".

Особливі обряди при **похоронах.** Дуже важливий — „доглядати душі", бо вона перебуває в хаті до похорону, тому весь час мусять бути біля покійника люди; треба на столі ставити воду й коливо для душі. Над покійником дома, дорогою на цвинтар і над могилою тужать-голосять, промовляючи. Це свого роду поетична творчість того, хто тужить. Зміст залежить від того, хто саме вмер. Так донька плаче за матір'ю, промовляючи:

„Моя ненько, моя матінко!
Відкіля я буду Вас виглядати?
Коли Вас у гості дожидати?
Чи ок Різдву, чи ок Великодню,
Чи ок святій неділенці?"

Друга донька промовлятиме інакше.

Коли вмирають парубок чи дівчина, то їх одягають, як до шлюбу. На цвинтар несуть у відкритій труні, віко окремо, а на ньому коровай і шишки — їх роздають на цвинтарі людям. Стьожки знімають з покійниці й віддають дружкам, а квітку з покійного — боярам.

Дівчата ще дома, одягаючи вінок на покійницю, голосять:

Подруженько наша, голубонько!
Куди ти йдеш від нас?
Коли вернешся до нас?...
Чого ти перестала сміятися до нас?
Чому не подивишся на нас?

Але найбагатші, найпоетичніші обряди й пісні — **весільні.** Тут підкреслюється перехід дівчини-молодої з одного роду до другого. Тому й туга та сльози молодої, прощальні пісні дружок, перешкоди хлопців — вимоги викупу від молодого, вогнище, через яке має переїхати молода пара, коли молоду забирають остаточно до хати молодого. Інші весільні заходи спрямовані на те, щоб накликати на молодих щастя-долю. Так, прикрашають гілку дерева квітками, барвінком, стрічками — „завивають гільце" — символ щасливого родинного гнізда для молодих. Печуть шишки, дивень, коровай — священний весільний хліб, що нагадує жертву, яку колись приносили богам у час шлюбу. Хліб — символ розмноження, щастя. Коровай печуть з великими церемоніями й відповідними піснями:

Як ми коровай місили,
З Дунаю воду носили.
Ліпіть шишки, молодиці,
Носіть воду з криниці.
Пшениця-яриця!
Годі тобі в стіжку стояти,
Пора з тебе шишки бгати.

та багато інших.

Хлібом-сіллю батьки благословляють молоду, бажаючи щасливого життя, в деяких місцевостях молода при цьому плаче, промовляючи кожна своє, як:

„Чи я ж вам, таточку, не робила?
Чи я ж вам, матінко, не годила?
Чи я ж вам надокучила,
Що ви мене виряжаєте
В чужую сімейку.
В далеку земельку.
Чим же я вас прогнівила?
Простіть же мене,
Благословіть же мене!

Хлібом-сіллю зустрічають батьки молодих після вінчання. На щастя обсипає мати сина вівсом, змішаним з хмелем, цукорками й дрібними грішми під співи:

Мати сина вівсом обсипала,
Вівсом обсипала, щастям дарувала:
Пошли, Боже, щастя, як овес, рясне!

Весільних пісень дуже багато, звертають на себе увагу ті, що підкреслюють настрої матерів молодих. Від імени матері молодої при прощанні з дочкою свашки співають:

Тепер же мені
Лихая та годинонька,
Що піде від мене
Моя дитинонька.
Тепер моя хата
Не буде прибрата,
Уже ж мої сіни
Та не метені будуть,
Уже ж мої лавки
Та не митії будуть,
Уже ж мої ложки під лавкою
Та заростуть ще муравкою.

А при зустрічі невістки свекрухою така пісня:

Ой, вийди, мати, погляди,
Що ж тобі бояре привезли,
Чи вівцю, чи ярку,
Чи невістку казанку?
Тобі, мати, не журитися,
Тобі, мати, веселитися,
Тобі, мати, в печі не топити,
Тобі, мати діжі не місити,
Тобі, мати, хати не мести,
Тобі, мати, порядок вести.

* * *

Український нарід має й свою багату творчість, не зв'язану з обрядами. Тут у першу чергу треба згадати **билини** — поеми про українських богатирів, що захищали країну від печенігів, половців, татар ще в княжі часи. З билин довідуємось про силу й хоробрість богатирів: про Іллю Муромця, Добриню, Альошу По-

Весілля на Україні. Картина половини XIX ст.

Остап Вересай, славний бандурист з 1880-их років

повича, про Михайлика й золоті ворота й інших. Оспівано в них і князя Володимира Великого. Є билини, що розповідають про військові походи князів на інші держави. Творцями билин були княжі дружинники, вони ж і співали їх, приграваючи на гуслях.

Думи — Пізніші події з козацького життя 16-17 століть найшли свій відгук у думах — великі твори-пісні, в яких співець розповідає про героїчні події й виявляє свої власні переживання, викликані ними. Думи виконують особливим способом — ніби рецитують — і співають у супроводі бандури, кобзи або ліри. Творцями дум були окремі козаки — автори й композитори. Виконували їх кобзарі — свого роду фахівці. Ще і в 19-ім столітті були видатні кобзарі Остап Вересай, Гнат Гончаренко, Іван Кучеренко й інші. Поступово зміст дум доповнювали чи дещо замінювали, навіть і в музиці, й думи в нас стали колективними народніми творами.

Одна частина дум розповідає про турецьку неволю: „Плач невільника", „Втеча братів із Азова", „Маруся Богуславка" й багато інших. Ось уривок із думи:

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного ввічі собі не видають.

До них прийшла „дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка", що вже в неволі „потурчилась, побасурменилась", і сповістила, що сьогодні великодня субота, що вночі, коли пан турецький виїде до мечеті й залишить їй ключі, вона прийде випустити невольників. І дійсно:

Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає, —
До темниці прихождає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невольників,
На волю випускає
І словами промовляє:
— „Ой, козаки,
Ви бідніі невольники!
Кажу вам я, добре дбайте,
В городи християнські утікайте.

Були ще думи побутово-моралістичні, як: „Про вдову й трьох синів", „Про брата й сестру", „Поворот сина з чужини". Новіші думи оспівують героїчну добу Хмельниччини — боротьбу з поляками: „Корсунська битва", „Хмельницький і Барабаш", „Смерть Богдана" та подібні їм.

Історичні пісні. Подібні своїм змістом до дум пісні історичні, тільки відрізняються формою і мелодією. В них оспівують дійсні історичні події від 16 століття майже до наших днів. Так у піснях про Байду й про облогу Почаївського манастиря сказано про боротьбу з турками. Піснями про битву під Жовтими водами й під Берестечком відзначено боротьбу з поляками. Є пісні про зруйнування Січі, про гайдамаччину, про кріпацтво, про боротьбу з панами-кріпосниками — такі пісні про Кармелюка та про Довбуша, навіть є пісні й думи про наші Визвольні Змагання 1917-20 років.

Чумацькі пісні. — Багато журливих пісень маємо про повні пригод подорожі чумаків у Крим, особливо про їхні хвороби й смерть та похорони в степах побратимів та отаманів — такі як: „Ой, чумаче, чумаче", „Було літо", „Воли ж мої половії", „Ой, у полі криниченька" й чимало інших.

Бурлацькі пісні — такі, як „Летить орел понад морем", „Ой, гук, мати, гук", „Забіліли сніги", „Ой, що ж бо то за ворон" малюють тяжке життя заробітчан-бурлаків.

Пісні побутові. — Украніський нарід створив безліч пісень, у яких відбито все життя людини від народження аж до смерти. Так, ніжні, лагідні **колискові** пісні заколихують дитину, щоб вона спала й ніби накликають для неї щасливу долю. Надзвичайно багато **пісень про кохання,** різних ступенів і відтінків його, розкривають характер і вдачу української молоді, її високу моральність. А образ української жінки, її долю, часто недолю, змальовано в численних піснях **про родинне життя.** Там же відбито й побутові умови.

Є пісні **гумористичні, сатиричні, танечні.**

Казки — твори народньої словесности, що не мають певної пісенної форми. Це оповідання, в яких сполучаються реальні й фантастичні явища. Казки давнього походження, коли людське життя було повне таємниць і чарівних сил. В казках виступають і діють, як живі істоти, Мороз, Завирюха, Зима, Весна. Казки розповідають про ненависть мачухи до нерідних дітей; про Бабу-Ягу, про чародіїв, про шукання жар птиці й т. д. Дуже багато казок, у яких дієві особи хитра лисиця, зажерливий вовк, незграбний ведмідь, полохливий заєць та інші тварини й птахи. Є казки про правду й кривду, про добро й зло.

До усних народніх творів ще належать **прислів'я** і **приказки.** Це короткі речення, в яких висловлено народню мудрість, погляди на різні явища й події. „Брехнею світ перейдеш, а назад не вернешся", „На злодію шапка горить", „Без Бога не до порога".

Загадки — короткі речення з описом явища чи речі, які треба відгадати, наприклад: „Дівка в коморі, а коса надворі" — (вогонь і дим), „Без вікон, без дверей — повна горниця людей" (гарбуз).

Таке багатство й різноманітність народньої творчости! Ці скарби народньої мудрости використовують письменники в своїх творах, — часто беручи з усної словесности теми й поетичні засоби для власних літературних праць.

ЛІТЕРАТУРА:

Енциклопедія Українознавства, том І.
Історія української літератури, т. І., Л. Білецький.
Дохристиянські вірування українського народу, Митр. Іларіон Огієнко.
Український рік у народніх звичаях, С. Килимник.

ПАМ'ЯТКИ ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТИ

До найдавніших пам'яток української писемности належать так звані „Ізборники" (збірники) Святослава з років 1073 та 1076, Літописи, Ораторська проза, „Поучення" Володимира Мономаха дітям та поема „Слово про полк Ігорів".

Збірник Святослава

З року 1073-го. Вважають, що це — копія з болгарського оригіналу, а той оригінал — це переклад із грецької мови, зроблений для болгарського царя Симеона в кінці 9-го — на початку 10-го століття. Цей збірник — енциклопедичний. Складається з творів багатьох отців Церкви, пояснення незрозумілих слів із Євангелії, з Апостола та інших релігійних книг. Поруч із статтями церковно-догматичними, в ньому є список книжок правдивих і так званих апокрифічних, тобто Церквою не підтверджених, щось подібне до вигадок. Є уривок із популярного поучення Іоана Золотоустого „про злих жінок", стаття Епіфанія Кіпрського про чудодійну силу дорогоцінного каміння, календарні довідки, роз'яснення філософських понять про істотне й випадкове, про рід і вид, стаття Георгія Хуровського з питань стилістики, та інше. Збірник ілюстрований мініятюрами, на першій із них — князь Святослав із родиною.

З року 1076-го. Містить статті релігійно-моральні: про молитву, про піст, про читання книжок, поучення багатим, поучення Ксенофонта і Федори дітям та інше. Збірник складено з додержанням краси форми викладу. Припускають, що складено його в Київській Русі, і що в складанні його брав участь митрополит Іларіон.

Літописи

Початковий літопис (повість временних літ). Це — найстарший, відомий нам, літопис, написаний на початку 12 століття. Містить він, на початку, розповідь про розподіл землі між синами Ноя, відомості про розселення слов'ян взагалі, а східніх — зокрема; про утворення ними держави, про перших руських (українських) князів і доводить виклад до 1110 року. За найкращий список (копію) цього літопису вважають так званий Лаврентіївський з 1377 року, а також Іпатіївський — з початку 15-го століття.

„Повість временних літ" містить матеріял історичний, повісті, леґенди й оповідання — і фолькльорного, і книжкового походження. Фактичні події переплітаються з героїчними піснями або казками. Оповідання й леґенди християнського походження поєднуються з поетичними народніми переказами поганських часів.

Як і всі кращі зразки оригінальної літератури Київської Русі (України), „Повість временних літ" насичена гарячим почуттям любо-

Сторінка з „Ізборника Святослава" XI ст.

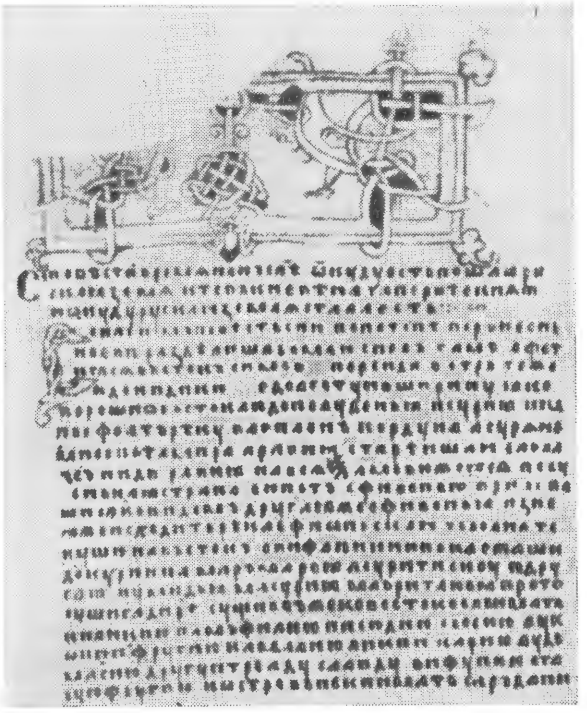

Сторінка з Лаврентіївського списка „Повісті временних літ" 1377 р.

ви до Батьківщини, глибокою патріотичною ідеєю, і на своїх сторінках відтворює героїчний образ Української Землі.

В цій повісті знаходимо, між іншим: „Оповідання про подорож Апостола Андрія", коли він, їдучи Дніпром угору, спинився був на горі, де пізніше виник Київ, поставив там хреста і заповів народження цього нашого славного міста; „Переказ про заснування Києва", як ми знаємо його з історії України; оповідання про племена обрів, про орди хозарів, про початок слов'янської писемности, про похід князя Олега на Царгород, про смерть Олега, про смерть князя Ігоря і помсту за його смерть княгині Ольги над деревлянами, про початок князювання Святослава Ігоровича, про його життя, завоювання і смерть на полі слави, та багато інших цікавих історичних матеріялів.

Київський літопис. Галицько-Волинський літопис. — Іпатієвський список „Початкового літопису" містить у собі, як продовження „Повісти временних літ", Київський літопис від 1111 до 1200 року, та Галицько-Волинський — від 1201 до 1292 року.

Як і в „Повісті временних літ", у Київському літописі маємо великі історичні повісті, а також короткі записи сучасників про тодішні історичні події.

Багато в цьому літописі відомостей про війни між українськими князями та про оборону України перед ворожими войовничими сусідами — половцями. Є розповідь про перемогу князя Ізяслава над Юрієм Долгоруким і про захоплення Києва 1151 року, докладний опис походу Ігоря Святославовича проти половців 1185 року, про зайняття Галича угорцями та про визволення від угорців у 1189-90 роках. Є спогад про землетрус у Києві року 1195-го та про смерть князя Всеволода, Ігоревого брата, року 1196-го.

Ораторська проза

До пам'яток давньої української літератури належить, як уже згадувалось раніше, і так звана ораторська (промовна) проза. Залишилися з давніх часів зразки блискучої промови митрополита київського Іларіона, що був першим українського, а не грецького роду, українським митрополитом, під заголовком: „Слово про закон, Мойсеєм даний, і про благодать та істину, Іисус Христос бувших, і як закон перейшов, а благодать та істина всю землю сповнили і віра на всі народи поширилась, і до нашого народу руського (українського), і похвала князеві нашому Володимирові, що від нього охрищені були, і молитва до Бога від усієї землі нашої".

Написане це слово, як гадають, у 30-50-их роках 11 століття. Досконалою ораторською формою „Слово" підносить християнську віру (благодать), протиставляючи її „законові" Мойсея, тобто Старому Завітові і старо-жидівській релігії.

На підставі біблійної розповіді про Авраамову жінку Сару та його рабиню Агар, автор доводить вищість християнства за Мойсеїв закон.

Для нас особливо цікава заключна частина промови, в якій автор славить князя Володимира, що прищепив християнство українському народові, а разом хвалить і сина його Георгія — Ярослава Мудрого, що побудував у Києві храм Святої Софії — „премудрости Божої". В цій похвалі митрополит Іларіон з гордістю говорить про Русь (Україну), як про країну, що „відома і чутна по всіх кінцях землі", а водночас протестує проти зазіхань Візантії на зверхність над церковно-державним уладом Русі.

Другий славний промовець, єпископ **Кирило Туровський,** письменник-промовець 60--80-их років 12 століття. Це був один із найосвіченіших представників української літератури 12 століття, коли твори тих представників відзначалися урочистою риторичною формою, алегоричним тлумаченням явищ природи та образів Біблії, з драматизацією біблійних подій, з численними афоризмами й притчами.

Промови Кирила Туровського свідчать, що він добре знав тодішню літературу і мав великий ораторський талант.

Відомо, що він написав дев'ять проповідей на теми різних свят, троє поучень ченцям та інше.

ЖИТІЙНА ЛІТЕРАТУРА

Сказаніє про Бориса і Гліба. Як знаємо з історії нашого народу, брати князі Борис і Гліб, що їх потім Церква причислила до лику святих, були замордовані братом їхнім Святополком, якого народ український прозвав „Окаянним". Серед скарбів „житійної літератури" 11-12 віку збереглося оце „Сказаніє", що має таку повну назву: „Сказаніє і страсть і похвала святим мученикам Борисові і Глібові". Появився цей історичний документ на початку 12 століття і належав до найпопулярніших (широко відомих) пам'яток житійної літератури Київської Русі-України. Хто його написав, ще досі науковці докладно не з'ясували. Думають, що автором його був Іаков-Мніх, що жив в 11 ст.

„Сказаніє" складається з двох частин (самого „житія" і чудес) і відзначається не тільки рідкісною серед таких матеріялів історичністю й реалізмом подробиць, а й тими ознаками деклямаційно-ораторського стилю, що надовго зробили його зразком для пізнішої житійної літератури, зокрема, зразком житій князівських. Крім особливостей хронікального опису подій, у „Сказанії" маємо ще й прикмети історичної воєнної повісти. Найстаріший список „Сказанія" міститься в так званому „Успенському збірнику" з 12 століття.

„Слово про князів". Цей історичний документ житійної літератури має таку повну назву: „Слово похвальне на перенесення мощей св.

Бориса і Гліба". Його виголошено було наприкінці 12 або на початку 13 століття на Чернігівщині.

Присвячене князям братам-миролюбцям Борисові і Глібові, „Слово" цікаве своїм публіцистичним патосом: піднесеним, пристрасним тоном автор дорікає князям, зокрема чернігівським, за їхні сварки, „усобиці", що через них дикі половці мають змогу нападати й пустошити Руську (українську) землю.

Києво-Печерський Патерик. Це — збірник оповідань про заснування Печерського манастиря в Києві та про життя й діяльність перших діячів його. Був цей збірник найпопулярнішим літературним твором протягом кількох століть.

Є в Патерику оповідання про життя преподобного Теодосія — ігумена Печерського манастиря, про лікаря Агапіта, про іконописця-майстра Алімпія, про Ісаака Печерського та інше.

„ХОЖДЄНІЄ ІГУМЕНА ДАНИЛА"

„Хождєніє", або подорож ігумена Данила, що був, як думають, родом із Чернігівщини — це цікавий літературний документ початку 12 століття.

Ігумен Данило описав у ньому свою подорож до Святої Землі — Палестини, де він пробув 16 місяців 1106-1107 року. Крім відомостей географічних та економічних, автор „Хождєнія" подає низку оповідань леґендарного (напівказкового) та апокрифічного (малоймовірного) характеру — і усного й літературного походження. Тому й твір цей був дуже популярний, відомий, приблизно, в 90 списках його і геть пізніше — в 15-19 століттях — під назвами: „Странник", „Паломник", „Сказаніє" та іншими.

Перебуваючи в Палестині, ігумен Данило ввесь час почував себе ігуменом українським, представником української землі. Це почуття єднає його з настроями інших письменників-патріотів Київської Русі-України.

Складається „Хождєніє" з оповідань про Єрусалим та про лавру, про Церкву Воскресіння Господнього, „Про місце на землі, де розп'ято було Христа", про річку Йордан, про печеру Іллі пророка та іншого.

Поучення Володимира Мономаха дітям. Як відомо, князь Володимир Мономах, що жив від 1053 до 1125 року, був князем енерґійним, дуже дбав про об'єднання князів для оборони рідної землі від тодішніх найлютіших ворогів України — диких половців. Це він, князь Володимир Мономах, повчав дітей, щоб „не заставало їх сонце в постелі", сам завжди вставав перед сходом сонця, дуже багато працював, дуже любив прислухатися до розумних порад свого оточення. Він сполучав у собі образ видатного державного діяча, воїна і вченого, знавця староруського письменства й візантійської перекладної літератури. З характеристики його особи можна бачити, на якому високому культурному рівні здавна перебувала стара Русь-Україна.

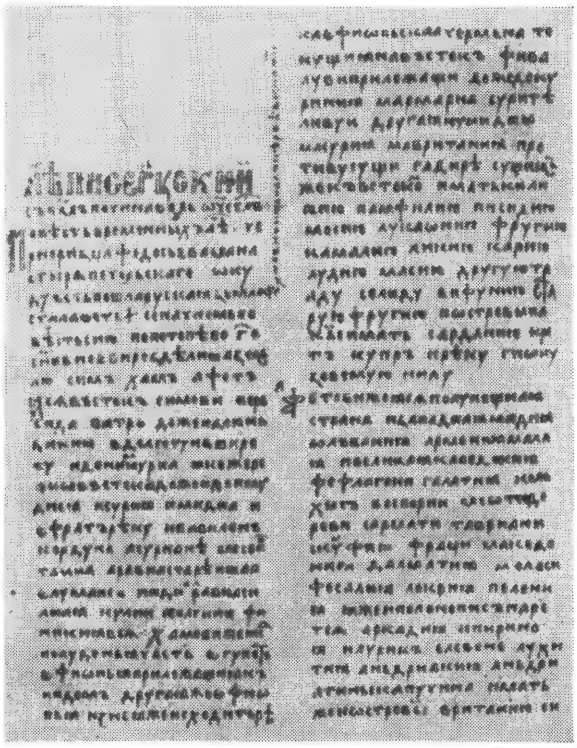

Сторінка з Іпотіївського списка „Повісті временних літ" початок XV ст.

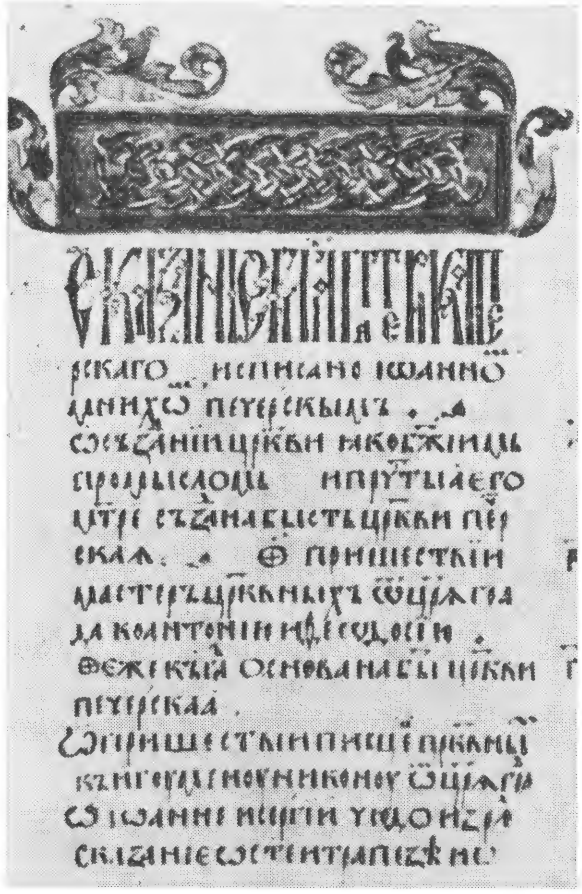

Сторінка з „Києво-Печерського Патерика" 1553-1554 р. р.

В „Поученні дітям" князь Володимир Мономах змальовує пригоди життя свого і за мирних, і за воєнних часів, та подає поради дітям, як поводитися в тому чи іншому випадку, повчає не лінуватися, а працювати й працювати для добра свого власного і для добра всього рідного народу українського.

„Слово про полк Ігорів"

В історичній скарбниці української літературної творчости з кінця 12 віку маємо неперевершений красою поетичного слова й силою людських почувань дійових осіб, твір невідомого автора — як здогадуються, якогось члена військової дружини князя Ігоря. Зветься ця велика поема „Слово про полк Ігорів". В ній автор, запалений гарячими патріотичними почуттями й уболіванням за долю рідної землі Руської (Української), змальовує один епізод із боротьби українських князів із навалою диких степових орд половців.

Подія відбувалася в час, коли Україну терзали внутрішні міжусобні війни між своїми князями, близькими між собою родичами, часто рідними братами. Невідомий автор „Слова про полк Ігорів" з великою любов'ю й співчуттям змальовує героїчний, але нещасливий похід князя Ігоря з Новгород-Сіверського на половців, що скінчився поразкою Ігоревого війська над річкою Каялою, де й сам Ігор, поранений у руку, потрапив у ворожий полон, з якого, правда, незабаром утік.

Величні картини бою з половцями, що тягся від суботи зранку до неділі, змальовані високо-мистецьким поетичним словом. З іншого історичного джерела тодішнього часу — Іпатієвого літопису — довідуємося, що один із дружинників Ігоревого полку Біловод Прокович, урятувавшись, приніс у Київ князеві Святославу вістку про поразку Ігоря, і як Святослав гірко дорікав молодим князям за їхню нерозважність: „Дав мені Бог присмирити поганих (Святослав перед тим був добре погромив половців), та ви, не стримавши молодости, відкрили ворота на Руську (Українську) землю..."

В „Слові", написаному тодішньою, близькою до церковно-слов'янської, мовою, маємо чудові уступи про те, як переживає чоловікову поразку його жінка, княгиня Ярославна. Ось уривок у переспіві Т. Шевченка:

„В Путивлі вранці-рано
Співає-плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає:
— Полечу, каже, зиґзицею,
Тією чайкою-вдовицею,
Та понад Доном полечу,
Рукав бобровий омочу
В ріці Каялі. І на тілі,
На княжім білім, помарнілім,
Омию кров суху, отру
Глибокії, тяжкії рани . . . —
І квилить-плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу . . ."

„Слово" перекладено на дуже багато світових мов культурних народів. Оригінал його, вивезений до Москви, згорів під час пожежі 1812 р. але, на щастя, збереглися копії. Це — наш великий культурний скарб.

Полемічна й богословська література

Герасим Смотрицький. Герасим Данилович Смотрицький походив із шляхетської родини на Поділлі. Докладних біографічних даних про нього не залишилось. Припускають, що помер він р. 1594-го. Був міським писарем у Кам'янці. Запрошений князем Костянтином Острозьким у 1570-х роках, працював над виданням славетної „Острозької Біблії", що вийшла 1581 р. з його передмовою й віршами на герб кн. Острозьких.

Є відомості, що Смотрицький написав кілька полемічних творів на релігійні теми і сатиру на духовенство. До наших часів збереглася лише одна книга Смотрицького, видана в Острозі 1587 р. під назвою „Ключ царства небесного", що складається з присвяти князеві Олександрові Острозькому, статті „До народів руських короткая і пильная передмова", трактату „Ключ царства небесного і нашої християнської власти нерозв'язний вузол" та статті „Календар римський новий".

Книга Смотрицького трактує питання про зверхність Римського Папи над Церквою, про новий календар та про інші дражливі питання роз'єднання Церкви Христової.

Книжка написана без заглиблення в теологічні тонкощі, багата на приказки, дотепи (інколи римовані) та іронічні вислови. Належить вона до видатних творів полемічної літератури 16-17 століття.

Іван Вишенський. Біографічні відомості про Івана Вишенського, найвидатнішого письменника-полеміста своєї епохи і одного з найзначніших представників давньої української літератури взагалі, дуже скупі. Можна припускати, що народився він коло 1550 року, помер у 20-х роках 17-го століття. Походив із Судової-Вишні в Галичині, з якого роду — невідомо. Ряд натяків у його творах дає підставу думати, що до постригу в ченці і від'їзду на Афон, Вишенський жив у різних місцевостях Галичини, Волині й Поділля. Немає певних відомостей і про освіту Вишенського, але твори його свідчать про велику начитаність його, і то не тільки в Біблії й культових книгах, та про добре знання ним полемічних творів другої половини 16 ст.

Написав Вишенський „Ізвещеніє краткоє о латинських прелестях", „Обличеніє діявола миродержця", „Посланіє до всіх, в Лядській землі живущих", „Посланіє до князя Острозького", „Посланіє до єпископів", „Позорище мисленноє" та багато інших. Твори Вишенського були за його життя поширені в Україні й Білорусі. Повної збірки творів Вишенського в рукописах не маємо.

Захарій Копистенський

Біографічні відомості про Захарія Копистенського дуже скупі. Думають, що народився він у Західній Україні і вчився в школі Львівського братства. Про дальшу освіту відомостей нема, хоч Копистенський прославився великою ерудицією (знаннями). Року 1616 записався він до Київського братства, року 1625 став архімандритом Печерського манастиря після Єлисея Плетенецького, в гуртку якого відзначався освітньою й видавничою діяльністю. Помер року 1627.

Копистенський написав „Книгу про віру" (1619 р.), „Книгу про правдиву єдність" (1625 р.), дві проповіді, присвячені Плетенецькому, ряд передмов до церковних книг, а також перекладав твори Андрія Крітського та інших церковних письменників.

Копистенський написав великий трактат „Палінодія". Це — визначний твір полемічної літератури, спрямований проти польського архімандрита Лева Кревзи. Копистенський кожне твердження в своєму творі обґрунтовує документами й посиланнями на багатьох авторів (понад 100), виявляючи широке знання не лише богословської літератури, але й юридичної, а також історичної.

Спокійний, діловий тон трактату поєднується з патетичним або гостро сатиричним, часто з використанням народніх порівнянь і приказок, коли автор перелічує кривди, які чинять українському народові польські світські й духовні вельможі.

Докладно спиняючись на поборах, відбираннях церков, наклепах, грошових карах, арештах, убивствах і всяких інших утисках і злочинах, Копистенський пророкує загибіль шляхетській державі, що пригноблює народи, які входять у її склад.

Хоч „Палінодія" не була надрукована, проте, мала велику популярність і вплинула на творчість пізніших українських письменників 17 століття.

Кирило Транквіліон Ставровецький. Став відомим як учитель Львівської Братської школи. Брав участь у боротьбі Братства проти єпископа Гедеона Балабана. В 1592 р. переїхав до Вільна, але через кілька років повернувся до Галичини, у 20-их роках 17 ст. був провідником у Замості. Помер р. 1646-го. Склав систему богословія „Зерцало богословія", де є цікаві космографічні відомості за тодішніми поглядами, збірники проповідів „Учительноє Євангеліє", „Перло многоцінноє" та збірник віршів релігійно-морального характеру. Перейшовши на унію, року 1626 став архімандритом чернігівським.

Григорій Савич Сковорода — (1728-1794)

Славний український філософ і поет Григорій Савич Сковорода народився в родині небагатого козака в селі Чернухи, на Полтавщи-

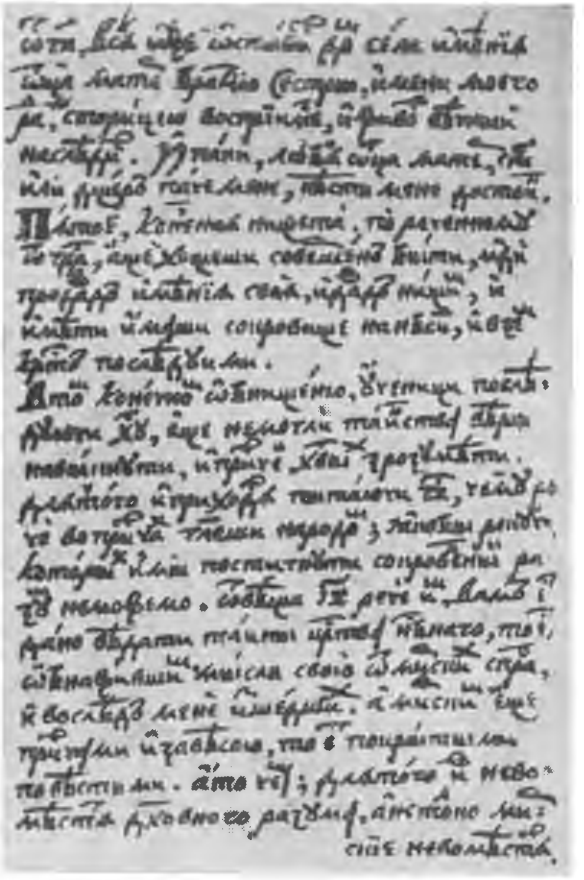

Сторінка рукопису „Книжки" І. Вишенського XVII ст.

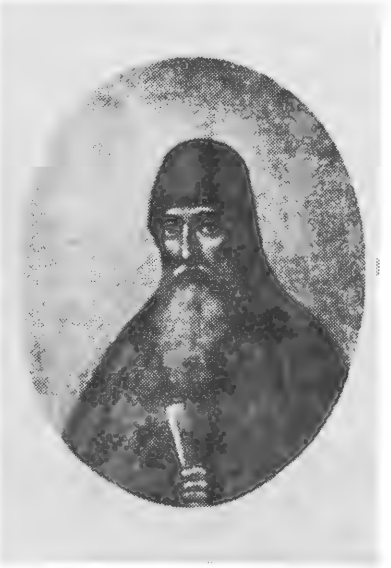

Захарій Копистенський

ні. Вчився в місцевій початковій школі, а на 16 році життя вступив до Київської Академії, де вчився, з невеликою перервою, до 1750 р. Дбайливо вивчаючи філософію, клясичні літератури й мови, Сковорода в Академії познайомився з великими ідеями відродження й гуманізму. Року 1750 виїхав за кордон, подорожував по Европі, відвідуючи університети в Відні, Офені, Пресбурзі та в інших містах, знайомлячися з системою та порядком навчання в них. Повернувся на Україну 1753 р. і незабаром став учителем поетики в Переяславському колеґіюмі, але, через надолуге втручання в його програму викладів місцевого єпископа, мусів працю тут покинути.

Пізніше Сковорода викладав у Харківському колеґіюмі теж поетику, синтаксу, грецьку мову та етику. Та й тут у його педагогічну роботу, що базувалась на ідеях народолюбства, втрутились духовні власті, і Сковорода був зацькований: він примушений був навчальну працю покинути зовсім, а з р. 1759-го став мандрівним філософом-просвітителем.

Сковорода написав низку філософських праць: „Наркісс" — „Узнай себе" — коло 1767 р., „Асхань" — 1767 р., „Разговор, називаємий алфавит ілі букварь мира" (1776 р.), „Разговор дружеский о душевном мире" (коло 1772 р.), „Брань архистратига Михаїла з сатаною" (1783) та інші. Багато написав віршів, зібраних у книзі „Сад божественних пісень" і збірки байок під назвою „Харківські басні".

За життя Сковороди твори його не друкувались, а поширювались в рукописах.

Пісня 10-та із збірника „Сад божественних пісень", уривок якої нижче подаємо, була дуже популярна, її співали під бандуру, а Котляревський використав її в своїй п'єсі „Наталка Полтавка":

„Всякому городу нрав і права;
Всяка имеєт свой ум голова;
Всякому сердцу своя єсть любов,
Всякому городу свой єсть вкус каков,
А мні одна только в світі дума,
А мні одно только не йдет з ума —
. . . Как би умерти мні не без ума . . ."

Помер Сковорода 29 жовтня 1794 р. в селі Іванівці, на Харківщині.

НОВА ДОБА

Іван Котляревський — батько нової української літератури (1769-1838)

Кінець 18 століття був дуже тяжкий для поневоленого Москвою українського народу. За царювання Катерини 2-ої скасовано останні залишки його самостійности. У 1764 р. позбавлено влади останнього гетьмана України Кирила Розумовського. Року 1775, з наказу тієї самої Катерини, московське військо зруйнувало

МАЛОРОССІЙСКАЯ
ЕНЕИДА
ВЪ ТРЕХЪ ЧАСТЯХЪ
ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ,
ЕНЕИДА
ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ,

Титульна сторінка першого видання „Енеїди" І. Котляревського, 1798 р.

Запорізьку Січ — єдину й останню фортецю оборони української самостійности. Україну зроблено шматком московської імперії. Року 1781 свободолюбних українських селян зроблено кріпаками, тобто, рабами поміщиків-землевласників. Верхівка українського народу: колишня козацька старшина, духовенство, культурні діячі почали поступово зрікатися свого народу й переходити на службу до поневолювачів — москалів чи поляків. Вони почали соромитися мови свого народу, цуратися звичаїв.

І от, коли здавалося, що для нашого народу немає вже ніякого порятунку, що незабаром він згубить усі свої культурні надбання окремого народу, світло відродження засяяло несподівано з того боку, з якого його ніхто не ждав. 29 серпня 1769 р. в родині убогого урядовця в Полтаві Петра Котляревського народився син, котрого назвали Іваном. І це йому судилося було стати першим, хто почав працю над культурним відродженням України.

Дитячі й юнацькі літа прожив Іван Котляревський у Полтаві, де вчився в семінарії. Але скінчити цієї школи не міг, бо батьки не мали чим платити за навчання. Мусів школу покинути й піти заробляти на прожиток собі лекціями для поміщицьких дітей. Ще в школі виказував він велику цікавість до писання — вже тоді пробував писати вірші. Учителюючи, в поміщицьких дворах близько зустрічався з багатьома селянами, любив з ними розмовляти та уважно записував від них пісні, приказки, оповідання. Таке близьке знайомство з чарівною мовою українського народу, його звичаями, піснями й переказами потім широко використав Котляревський у своїй творчості.

В українську історію Ів. Котляревський увійшов як основоположник, як батько новітньої украніської літератури. Він перший почав писати літературні твори живою народньою мовою, а не церковно-слов'янською, як робилося досі, і не мовами поневолювачів.

Року 1798, коли Котляревському було 29 років життя, вийшли друком перші три частини написаної ним великої книги „Енеїди", що створила йому невмирущу славу.

„Енеїда" Котляревського

За зразок до цієї своєї праці Котляревський узяв твір під назвою „Енеїда" римського поета Верґілія, що жив від 70 до 19 р. перед Р. Х. У цьому творі розповідається про втечу частини війська міста Трої (у Малій Азії), яке було зруйноване 1200 років тому греками, та про мандрівку тих троянців під проводом ватажка Енея, до Італії.

Котляревський, узявши в основу цей, один із найкращих творів давньої літератури, подав його в зовсім іншому вигляді. У нього не Еней і не троянці тікають із рідного міста, а українські козаки-запорожці пробираються із зруйнованої Січі до вільних земель за Дунаєм. Усі герої, хоч мають грецькі імена — це, насправді, українці часів Котляревського.

Пишучи цей твір, що до того має ще й жартівливу, гумористичну форму, автор хотів, щоб ця книжка зацікавила широкі верстви суспільства: і народу, і тих, що той народ утискали, та щоб вони переконалися, що й українською „мужицькою" мовою можна писати літературні твори світової ваги. Крім того, Котляревський гостро виступає в „Енеїді" проти кріпацтва, обвинувачує поміщиків за знущання з селян і негідну поведінку. Одночасно звеличує славне минуле України, коли наш край був вільний і незалежний, та кличе любити свій край і не шкодувати нічого для добра свого народу.

„Енеїда" відразу стала широко відома. Поки ще не вся вона вийшла друком, її переписували руками й читали по всіх закутках України.

Написав ще Котляревський славну п'єсу „Наталка Полтавка", що досі не сходить із кону українських театрів. Український композитор М. Лисенко створив із неї чарівну оперету, написавши музику. В „Наталці Полтавці" Котляревський з глибоким теплом змальовує життя нашого народу, і цим він дав гідну відповідь московському писаці князеві Шаховському, що теж тоді написав п'єсу, де висміював, перекручуючи мову і звичаї нашого народу, все життя й побут українських людей. Написав ще Котляревський п'єсу „Москаль Чарівник", яка менше відома.

Помер Котляревський 29 жовтня 1838 р. у Полтаві. Там його й поховано.

Григорій Квітка-Основ'яненко (1778-1843)

Другим визначним українським письменником в історії нової української літератури був **Григорій Квітка-Основ'яненко.** Народився 1778

Григорій Сковорода

Іван Котляревський

Григорій Квітка-Основ'яненко

року під Харковом у селі Основі. Змалку був хлопцем хворобливим і вчився мало. П'ятирічним хлопцем, тяжко хворий на очі, майже сліпий, був повезений до Озерянського манастиря на прощу, де чудодійно видужав і відтоді все намагався вступити в манастир, але батьки не пускали. Тільки на 23 році життя він таки покинув світське життя і вступив до манастиря, де пробув чотири роки послушником. Потім батьки таки примусили його манастир покинути.

Саме тоді в Харкові пожвавилось культурне життя. В 1805 році тут засновано університет, появились і середні школи. Квітка з головою кинувся у вир культурного життя свого міста. Брав участь у літературних вечорах, був директором танцювального клюбу, директором театру, був ініціятором заснування інституту для дівчат. 1812 року Квітка почав друкувати свої твори спочатку російською мовою, але вони значної вартости не мали. А коли надрукував своє перше оповідання українською мовою „Салдацький патрет", а після того ще багато оповідань, повістей і комедій, він висунувся в ряди найвизначніших українських письменників.

Квітка написав українською мовою п'єси „Шельменко денщик" та „Сватання на Гончарівці", що їх досі ще виставляють в українських театрах.

Найбільша заслуга Квітки-Основ'яненка в тому, що він на десять років раніше за европейських письменників почав писати про долю простих людей, а росіян випередив у цьому на цілих п'ятнадцять років.

Помер Квітка-Основ'яненко року 1843-го.

Квітка написав українською мовою 17 оповідань, з них кращі „Маруся", „Сердешна Оксана", „Перекотиполе", „Козир-дівка", „Щира любов" та багато інших.

Петро Гулак-Артемовський (1790-1865)

Гумористично-сатиричний тон, якого тримався в своїй літературній творчості Іван Котляревський, потяг за собою багатьох наслідувачів. Серед талановитіших із них треба відзначити Петра Гулака-Артемовського. Народився він на Київщині року 1790. Був викладачем у Харківському Університеті, а з року 1841 до 1849 — ректором того університету. Друкуватися почав року 1817. Найвідоміша його байка „Пан та Собака". В тій байці письменник навів широкий опис переживань собаки Рябка, що цілу ніч невтомно стеріг панське майно, скрізь бігав, нишпорив і гавкав, щоб відігнати злодіїв. Але ранком, замість нагородити його за це, пан дуже Рябка побив, бо не давав йому спати. А коли Рябко на другу ніч вирішив спати, не дбаючи про панське майно, прийшли злодії й покрали в пана багато добра. За це Рябка ще більше було набито.

Переживання Рябка в байці „Пан та Собака" — це повний драматизму образ життя українського селянства в часи кріпаччини. То ж то ця байка має характер **ідейної сатири,** в якій Гулак-Артемовський гостро протестує проти кривд тодішнього суспільного ладу.

Крім байки „Пан та Собака", Гулак-Артемовський писав ще інші байки, використовуючи світову тематику, яку переносив із чужинецьких літератур на український ґрунт.

Коли порівняємо ставлення Івана Котляревського до неправд тодішнього суспільного ладу і Петра Гулака-Артемовського, то побачимо, що протест проти неправд, чинених простому народові, у Гулака-Артемовського багато гостріший, глибший і дошкульніший. Котляревський тільки вмістив в „Енеїді" панів, які визискували селян-кріпаків, у пекло на тому світі, а Гулак-Артемовський подав під розвагу світові жахливий образ умов кріпацького, безпросвітнього життя українського селянства.

В цьому заслуга сатирика Петра Гулака-Артемовського перед усім українським народом.

Байкарі Леонід Глібов та Євген Гребінка (1827-1893) (1812 1893)

Байка — це така форма літературного твору, де автор уживає за дійових осіб не людей, а звірів, птахів, домашніх тварин, навіть рослини, надаючи їм усім прикмет людини, щоб таким способом легше висловити свій мистецький задум і розкрити перед читачем можливості самому думати й робити відповідні висновки з наставлення автора.

В українській літературі дуже помітний слід залишили два байкарі: **Євген Гребінка** та **Леонід Глібов.**

Гребінка народився року 1812 в небагатій дворянській родині під містом Пирятином, на Полтавщині. Вчився в Ніженській гімназії, потім служив у війську, пізніше учителював у військових школах. Добру пам'ять по собі залишив ще й тим, що опікувався долею Тараса Шевченка, коли той кріпаком жив у Петербурзі.

Гребінка писав українською й російською мовами. Найціннішими його творами вважають „Приказки", тобто, байки, що вийшли друком у Петербурзі 1834 року.

Гребінка в своїх байках гостро засуджує неправду суспільного життя, несправедливих суддів, донощиків, народніх одступників та легкодухів.

Помер Гребінка року 1843.

Леонід Глібов народився року 1827 в селі Веселому-Подолі, на Полтавщині. Після закінчення Полтавської гімназії та Ніжинського ліцею, був учителем історії та географії в Чернігові. Звільнений із служби вчителя за діяльність на користь української культури, бідував, поки дістав посаду управителя друкарні в Чернігові.

Леонід Глібов писав ліричні поезії, байки, приказки, поезійки для дітей та драматичні твори. Своїми приказками для дітей здобув собі глибоку любов та прихильність української дітвори.

Помер Леонід Глібов року 1893.

Левко Боровиковський, Амврозій Метлинський (1806-1889) та інші (1814-1870)

І Левко Боровиковський, і Амврозій Метлинський — поети, належали до письменницької групи романтичного напрямку творчости, так званої „харківської школи". Дослідники українського романтизму в літературі ділять письменників цього напрямку на три окремі групи. Да найстарших романтиків зараховують Левка Боровиковського (1806-1889), студента харківського університету, потім гімназійного учителя. Він захоплювався народніми піснями, радо збирав приказки, перекази, леґенди, і все це широко використав для своєї літературної творчости. З романтичних творів Боровиковського найбільше відомі: „Маруся", „Зимний вечір", „Чорноморець", „Розставання".

Значення Боровиковського в тому, що він один із перших в українській літературі дав зразки романтичної лірики. Писав багато байок, переспівів народніх пісень, балад, побудованих на мотивах народньої поезії. В „Чорноморці" оспівано смерть козака та тугу за ним його матері, сестри й дружини. До вбитого козака пригортаються три ластівки:

Де матуся рида,
Там кривава ріка
Протікає до моря глибокого,
Де рідненька сестра —
То вже річка пройшла
І просохла, не влившись до моря.
А де жінка була — і росиці нема,
І зів'яла трава край покійного . . ."

Українська народня пісня і твори поетів „харківської школи" вплинули на поетичну творчість **Амврозія Метлинського.** Народився він на Полтавщині року 1814. В дитячих роках його бабуся розповідала йому багато казок, співала українських пісень і посіяла в його душі любов до рідної мови й рідного народу. Вчився в Гадяцькій повітовій школі. По закінченні харківського університету, був професором російської літератури в тому університеті, потім покликали його до Києва, де він і помер року 1870-го. Року 1839 видав збірку поезій „Думки й пісні та ще дещо", р. 1848 видав альманах своїх і чужих писань, в р. 1854 — збірник українських народніх пісень.

Метлинський — один із найвизначніших представників украніського романтизму. Вся його поезія насичена смутком та романтичною тугою за славним минулим України. До української літератури ввів Метлинський нові мотиви, нові настрої і збагатив українську літературну мову.

Петро Гулак-Артемовський

Леонід Глібов

Євген Гребінка

Левко Боровиковський

Маркіян Шашкевич та „Руська Трійця" (1811-1843)

Становище на Західніх Українських Землях на початку 19 віку було ще менш безрадісне, як на Україні Придніпрянській в час появи Івана Котляревського. І тут не було ні шкіл, не було ні свідомої української інтеліґенції. Селянство безнадійно борсалося в безпросвітній темряві, тяжко працюючи на панщині. Нечисленна українська інтеліґенція з погордою ставилась до живої народньої мови, духовенство не тільки в щоденному житті, а й у проповідях уживало мови польської.

Ясним блиском у тій темряві, серед якої блукали галицькі українці на початку 19 віку, була поява альманаху „Русалка Дністрова", виданого старанням Маркіяна Шашкевича та його друзів Якова Головацького й Івана Вагілевича, що ввійшли в історію української літератури під ім'ям „Руської (Української) Трійці".

Народився Шашкевич у селі Підлиссі, батько його був священиком. Учився Маркіян у Золочеві, у Львові і в Бережанах. Уже в гімназіяльні часи пробував писати вірші — польською мовою. Після гімназії вступив на філософський курс духовної семінарії у Львові, звідки його незабаром виключили за недозволену прогулянку до міста. Батько розгнівався і відцурався сина — відмовив йому всякої допомоги на прожиття й дальше навчання. Маркіян мусів, тяжко бідуючи, заробляти на шмат хліба. Але з запалом узявся вивчати слов'янські літератури. В році 1836 видав у Мадярщині (бо в себе цензура не дозволила) славетний альманах „Русалка Дністрова" живою народньою українською мовою. Це була збірка українських народніх пісень та оригінальних творів самого Шашкевича і його друзів. „Русалка" викликала велике захоплення серед ідейних прихильників Шашкевича і стала початком відродження й дальшого розвитку української літератури в Західній Україні.

РУСАЛКА
ДНѢСТРОВАЯ.

Ruthenische Volks-Lieder.

У БУДИМѢ
Пишаномъ Короля, Вечучилищи Пештанскомъ.
1837.

Титульна сторінка першого видання „Русалки Дністрової", 1837 р.

Живучи в злиднях, у тяжкій боротьбі за існування, Шашкевич набув грудну недугу, від якої й помер 1843 р., до останнього дня життя не випускаючи з рук творчого пера. Його друг Головацький згодом зрікся ідеалів своєї молодости, підпав під вплив росіян і виїхав до них на службу, Вагілевич перейшов до польського табору.

Шашкевич писав багато поезій, оповідань і повістей з життя рідного народу. Велика його заслуга в тому, що він перший на Галицькій Україні почав культурне відродження, як Котляревський за Збручем.

Тарас Шевченко (Народився 9-го березня 1814 р., помер 10-го березня 1861 р.)

Найбільший український поет Тарас Шевченко народився 9 березня 1814 р., в селі Моринцях, Звенигородського повіту, на Київщині, в родині бідного селянина-кріпака. Коли Тарасові було 2 роки, батько переїхав із усією родиною до недалекого села Кирилівки, що тепер зветься Шевченкове село. У Тараса була сестричка Катря, старша за нього, яка його дуже любила й жалувала, та менший брат Микита. Коли Тарасові було 9 років, померла його мати, як їй було 32 роки. Батько мусів одружитися вдруге з удовою, в якої було своїх троє дітей. Як прийшла мачуха в хату, в хаті стало пекло. Мачуха чомусь не злюбила Тараса, часто його катувала, примушувала важко працювати. Рятуючись, він забігав десь у бур'яни і там просиджував годинами, голодний, часом до вечора. Через два роки після матері помер і його батько. Малий Тарас покинув рідну хату і пішов у світ шукати кращої долі.

Спочатку взяв його до себе в науку місцевий дяк Богорський. За науку мусів Тарас важко працювати на дяка. Дяк-учитель був великий п'яниця і про хлопцеву науку не дуже дбав. Проте, спритний і допитливий хлопець за два роки встиг навчитися читати церковні книги та трохи писати. Люди кликали його читати псал-

тиря над померлими і за те платили якісь копійки. Але вчитель одбирав од нього його бідні заробітки і залишав йому тільки десяту копійку. Малий Тарас ті копійки витрачав на папір та олівці, забігав десь у бур'яни, робив із паперу зошита, гарно розмальовував його всякими візерунками і записував у нього українські пісні та колядки.

Побачивши, що в такого учителя, як Богорський, він мало чого навчиться, Тарас покинув його і пішов шукати вчителя кращого. Один маляр у селі Лисянці подивився на Тарасову долоню і сказав, що не годиться він ні в шевці, ні в бондарі. Пробував Тарас бути і пастухом, і хліборобом, але скрізь йому не щастило. А коли вже якийсь маляр хотів узяти його до себе в науку, то виявилося, що на це треба дозволу поміщика пана Енґельгардта, якому Тарас належав, як кріпак. Пішли до пана, а той, дізнавшись про Тарасові малярські здібності, забрав його до себе в покої за „козачка" — наймита-попихача.

У 1829 році Енґельгардт переїхав до міста Вільна, а потім до Варшави, і забрав із собою хлопця Тараса. Він і тут тихцем малював, пан це помітив і вирішив посилати його в науку до місцевих малярів, щоб зробити з нього „домашнього художника" (мистця-маляра). Але скоро пан мусів залишити Варшаву й переїхав до Петербурґу. Там він оддав Тараса в науку до маляра-ремісника Ширяєва, де хлопець провчився 4 роки. Користи з тієї науки Тарасові було мало, але вечорами любив він ходити до петербурзького літнього парку і там, до місяця, змальовував фіґури богинь, що ними був прикрашений сад. Там однієї ночі він познайомився з українським художником Сошенком, який дуже зацікавився долею талановитого хлопця. Сошенко познайомив Тараса з поетом Гребінкою, з російським поетом Жуковським, відомим мистцем-малярем Брюловим та іншими культурними діячами. Всі вони заходилися визволити Шевченка з кріпацтва. Пан зажадав 2.500 золотих рублів викупу. Гроші здобули, продавши намальованого Брюловим портрета Жуковського.

І 22 квітня 1838 року Шевченко став вільною людиною. Він учився багато самотужки, вступив до Академії Мистецв, багато читав, набував широку освіту.

В цей час, од великої туги за Україною, почав писати рідною мовою поетичні твори. У 1840 році вийшов друком перший „Кобзар" Шевченка, в якому було вісім творів. „Кобзар" викликав на Україні велике захоплення. Наступного року вийшла друком велика поема Шевченка „Гайдамаки", і відтоді Шевченко вже став славним поетом, дорогим для всієї України.

В році 1843 Шевченко відвідав Україну. Тяжко було йому, тепер вільній людині, бачити свій народ і своїх рідних сестер та братів і далі

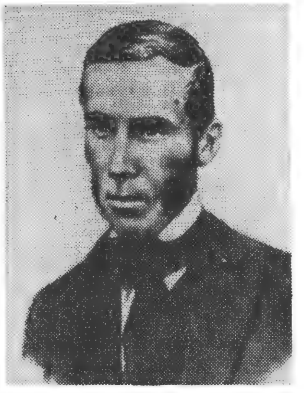

Амврозій Метлинський

Маркіян Шашкевич

Яків Головацький

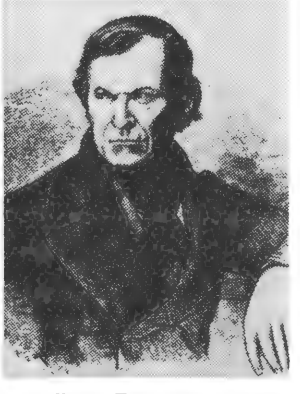

Іван Вагилевич

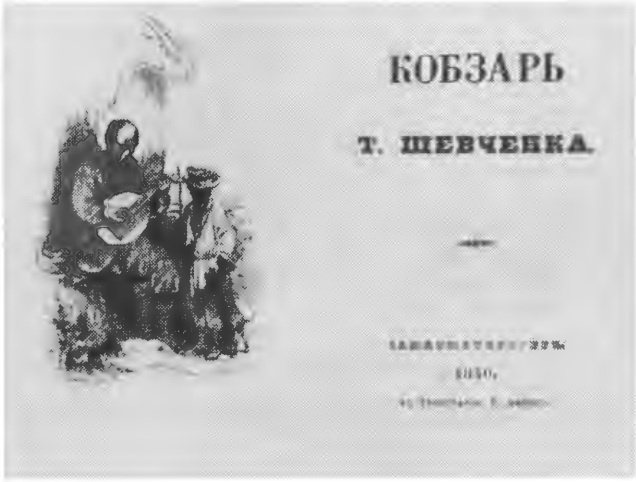

Титульна сторінка першого видання „Кобзаря" Т. Шевченка, 1846 р.

кріпаками. На Україні всі славні гетьманські церкви й палаци — свідки давньої слави українського народу — лежали в руїнах. Під враженням баченого, Шевченко почав писати, повні гніву й обурення проти поневолювачів-москалів, твори. Тут він написав поему „Розрита могила" — один із кращих своїх творів. А повернувшись до Петербурґу, написав свій славний „Сон", де гостро висміяв московських поневолювачів, разом із самим царем.

У 1845 році Шевченко скінчив Академію Мистецв і повернувся на Україну. Хотів був уже залишатися тут постійно. В Києві став членом таємного Кирило-Методієвського Братства, яке складалося з видатних діячів української культури. Братство мало на думці добитися скасування кріпацтва на Україні і взагалі поліпшення долі українського народу. В цей час Шевченко написав найкращі свої твори, як „Суботів", „Кавказ", „Послання" та багато інших. Тоді ж написав, бувши в місті Переяславі, свій невмирущий „Заповіт".

На донос якогось москаля, Братство було викрите, і всіх учасників його заарештували й судили. Шевченко дістав найтяжчий присуд: на 10 років заслання простим солдатом до Оренбурзької фортеці в Середній Азії. На присуді сам цар Микола І-ий дописав своєю рукою: „І заборонити писати й малювати". Тяжка була солдатська муштра, але заборона писати й малювати була страшніша за всі пекельні муки. Та якось таки він ухитрявся, часом діставши десь клапоть паперу та огризок олівця, виливати на папері свої думи та болі за долю України. З тими записками, що дбайливо ховав їх у чоботях за халявами, він крився, як із найбільшим своїм скарбом. З тих його „захалявних книжечок", ми й довідалися пізніше, яке то безрадісне, яке тяжке було життя-поневіряння на тому засланні нашого великого поета.

А коли помер цар Микола І-ий, Шевченкові друзі в Петербурзі почали добиватися, щоб його вже звільнили. І 10-го квітня 1857 р. новий цар Олександер ІІ-ий підписав амнестію, тобто, наче прощення решти часу за присудом. А коли Шевченко повертався додому, його зупинили в місті Нижньому-Новгороді й наказали повертатися до Оренбургу, бо ні на Україну, ні до Петербурґу цар наказав його не пускати. І тільки через півроку, після довгих клопотань друзів, йому дозволили повернутись до Петербурґу. Приїхав він старим дідом, із зруйнованим тяжкою неволею здоров'ям, і 10 березня 1861 року в Петербурзі помер.

Там його й поховали, а в травні того самого року друзі його перевезли його тіло в важкій олив'яній домовині на Україну й поховали на Чернечій горі під Каневом, де „лани широкополі, і Дніпро, і кручі", — на тій Україні милій, що її так любив і що за неї життя своє віддав Тарас Шевченко.

Значення Т. Шевченка

1961 року минуло перше століття з дня смерти Т. Шевченка. Український історик і літературознавець Д. Дорошенко пише про нього так:

„Не одно змінилося в поглядах людськости на громадські справи за цей час, змінилася й доля України, якою найбільше журився Шевченко. А тим часом думки, висловлені мужицьким сином сотню літ тому, й досі не перестарілися, не втратили своєї сили, не згубили своїх чарів, свого могутнього впливу на людські серця . . . Ці думки втілив наш поет у національну форму, властиву духові українського народу, і через те вони особливо близькі, зрозумілі і дорогі кожному українцеві . . .

. . . Та найдорожче, найцінніше для нас у поезії Шевченка — це її глибоко-національний зміст і громадський напрям, це — виявлення в її могучих поетичних образах ідеалу вільного і незалежного життя України, того ідеалу, що присвічує нам і досі у наших змаганнях. Поезія Шевченка орґанічно виросла на історичному українському ґрунті, і на власному житті поета, мов сонце в краплині води, відбилася сумна доля його рідного народу . . ." (З передмови до „Кобзаря", вид. 1953 р., стор. 24-25).

Український народ високо шанує Шевченка — борця за вільну і незалежну Україну, кожна українська душа в світі згадує його „незлим, тихим словом", його ім'ям під час відродження Української Держави в 1917-1920 роках називано полки української армії, його ім'я з гордістю носили наші культурні установи — від сільської „Просвіти" починаючи, і найвищою культурно-науковою установою, як „Наукове Товариство у Львові" кінчаючи; його твори перекладено майже на всі культурні мови народів світу.

А в нашій еміґрантській літературі знаходимо, між іншим, таку поетичну оцінку Великого Пророка України:

„Коли б не Він, то й люди б нас не знали,
Коли б не Він, про нас не чув би світ:
В могилі забуття кістки б наші стлівали,
А до могили забур'янився б і слід . . ."

(З поезії „Хвала Шевченкові" О. Кобця у книжці „Сходить Сонце", стор. 193).

На Шевченковій поезії виховувались і ще сотнями літ будуть виховуватися молоді покоління українського народу, бо його поезія — то втілення ідеалів Краси, Добра і Високої Справедливости.

Тарас Шевченко

Пантелеймон Куліш
(1819-1897)

Після смерти Тараса Шевченка найвидатніше місце на полі українського письменства посів Пантелеймон Куліш. Народився він 27 липня 1819 року в містечку Вороніжі, на Чернігівщині, в родині заможнього господаря Олександра та його жінки Катерини. Змалку Кулішева мати розповідала йому багато про старовину, розмовляла тільки українською мовою, дуже гарно й часто співала чарівних українських пісень. Крім матері, яка скоро померла, в дитячих роках на майбутнього письменника великий вплив мала сусідка-поміщиця Уляна Мужиловська. Під її впливом батько віддав малого Панька вчитися до гімназії в Новгород-Сіверському. А через те, що там навчання провадилося російською мовою, якої малий Куліш зовсім не знав, то вчився він погано. Тільки опанувавши викладову мову, став першим учнем. Вже в гімназії читав твори Гулака-Артемовського, Квітки, Гоголя. Далі вчився в київському університеті.

Пантелеймон Куліш

Покинувши університет, учителював у Луцьку заради заробітку і вже там почав писати історичну повість „Михайло Чернишенко". Пізніше переїхав на вчительську посаду до Києва, звідки щоліта подорожував по Україні, відвідував місця, що були свідками козацької слави, прислухався до народніх розмов, записував пісні й перекази. За участь у Кирило-Методієвському Братстві був заарештований і засуджений та засланий до міста Тули, де він пробув понад три роки. З ним поїхала туди й молода дружина, пізніше талановита письменниця Ганна Барвінок, що ділила з ним усі невигоди життя на засланні.

Після звільнення Куліш жив у Петербурзі і тут виявив кипучу діяльність на громадсько-культурному полі, не залишаючи ввесь час і творчого пера письменника; придбавши власну друкарню, багато видавав українських книжок. Зокрема, тоді видав великий етнографічний збірник „Записки о Южной Руси", написав і видав свій визначний історичний роман „Чорна Рада". Взагалі, літературна спадщина Куліша

Марко Вовчок

дуже багата й різноманітна. Він переклав на українську мову Святе письмо, створив український правопис, що так і став зватися „кулішівкою", написав поему „Маруся Богуславка", кілька збірок поетичних творів, як „Україна", „Досвітки", „Хуторна поезія", „Дзвін" та інші. Чарівне його оповідання „Орися"; писав і драматичні твори.

До останньої хвилини життя не покладав творчого письменницького пера, помер Куліш у своєму хуторі Мотронівці 2 лютого 1897 року.

Марко Вовчок — співець народньої недолі (1834-1907)

Тяжку недолю закріпаченого українського селянства в минулому столітті глибоко відчула і змалювала в своїх творах визначна українська письменниця Марія Вілінська-Маркович, відома під літературним псевдонімом Марко Вовчок.

Народилась вона 10 грудня 1834 р. в селі Єкатеринівка, Орловської губернії (на Московщині), у маєтку батьків, поміщиків українсько-литовського роду. В Орлі познайомилася з Опанасом Марковичем, який, разом із Шевченком, П. Кулішем та іншими, брав участь у Кирило-Методієвському Братстві і був за те сюди засланий. Згодом вона вийшла за Марковича заміж. Хоч і виховувалась вона в московському оточенні, проте, дуже полюбила українську мову, що її пізнала від свого чоловіка; перейняла від нього і любов до стражденного українського народу. Пізніше Марковичі переїхали на Україну й жили в Чернігові, Києві, Немирові та в інших містах. Тут Марко Вовчок уважно прислухалася до української мови, вивчала й опанувала її так, що навіть Шевченко був вражений красою і багатством писань її. „Вишила вона ввесь сік і запах українських квітів", — так висловився про неї П. Куліш. А разом із тим, вона бачила тяжку кривду, що її зазнавав поневолений український селянин, спостерігала гірке, безпросвітнє життя його і в свій час стала на оборону його.

Деякий час Марко Вовчок була за кордоном (в Італії, Англії, Німеччині, Франції), де її з пошаною приймали письменницькі кола тих країн. Останні роки жила на Кавказі. Там і померла в 1907 р.

Перша збірка творів Марка Вовчка, під назвою „Народні оповідання", вийшла з друку в 1857 р. Згодом з'являлись і були друковані й інші оповідання її, що до першого збірника не ввійшли.

Значна частина оповідань Марка Вовчка змальовує трагічні образи безталання закріпаченого українського селянства. Розкриваючи щирими й простими словами гірку долю поневолених людей, Марко Вовчок голосно протестує перед усім світом проти того страхіття. Вона вірить, що голос пробудженого людського сумління скаже, нарешті, своє слово, і це велике зло зникне з лиця землі. Цим вона продовжує невтомну боротьбу з кріпаччиною, почату в українській літературі Іваном Котляревським і ведену далі іншими письменниками й поетами, особливо Т. Шевченком.

Про страхіття кріпаччини говорить Марко Вовчок у оповіданнях „Інститутка", „Козачка", „Ледащиця", „Горпина" та інших. З особливо теплим і щирим співчуттям описує вона долю жінки-кріпачки, якій надто тяжко доводиться зносити гнітюче ярмо поневолення.

В оповіданні „Два сини" Марко Вовчок говорить ще й про інше тодішнє зло — солдатчину. У ньому вона змальовує переживання матері-вдови, від якої силоміць забрали до війська обох синів її — всю її надію. Один із них загинув у війську, а другий повернувся через багато років до старої матері — знесилений, з тяжкою хворобою, і тут помер. Залишилася вона з своїм горем сама.

Марко Вовчок була саме в розквіті своєї творчої праці, коли здійснилось те, чого так прагнула і вона, і кращі люди тодішнього часу. Року 1861-го кріпацтво було скасоване. Тоді письменниця перейшла до інших тем із народнього життя.

Написала Марко Вовчок і кілька оповідань та казок для дітей. („Кармелюк", „Дев'ять братів і десята сестриця Галя", „Сестриця Мелася" та інші). Особливо відоме дитяче оповідання її „Маруся". У ньому письменниця змальовує героїзм маленької дівчинки Марусі, яка ані на хвилину не вагалася піти в далеку й небезпечну дорогу в умовах війни, щоб тим допомогти козакам — борцям за Україну. Це оповідання здобуло собі велику популярність у Франції. Його там друкують у всіх шкільних підручниках і, на прикладах дій української дівчинки-героїні, французькі діти вчаться любити свій рідний край і без вагання, коли потрібно, йому служити.

Марко Вовчок посідає значне місце в українській літературі як співець народньої недолі і борець за добро свого народу.

Тарас Шевченко, коли був на засланні в середньо-азійських степах, з великою радістю зустрів появу творів Марка Вовчка, бо відчував, що в цій молодій письменниці є сила, яка продовжить його боротьбу за кращу долю українського народу. Він присвятив їй поезію, що так і зветься: „Марку Вовчку":

Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав! Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких . . .
Світе мій! Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене і огрій,
І оживи моє побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднеє; І оживу,
І думу вольную . . . Твоєю думу назову!

Ганна Барвінок
(1828-1911)

Письменниця Олександра Кулішева, відома під псевдонімом Ганни Барвінок, походила з роду Білозерських. Народилася в батьковому хуторі Мотронівці, на Чернігівщині, року 1828-го. Батько був чернігівський землевласник. Була одружена з українським письменником П. Кулішем. на її весіллі, коли одружувалася з Кулішем, був присутній Т. Шевченко, і він так захопив і зворушив її своїми співами, що молода вирішила подарувати йому все своє придане (посаг), щоб дати змогу поетові поїхати за кордон удосконалювати свою освіту. Хоч із того нічого й не вийшло, бо тоді ж судили й заслали Т. Шевченка, проте, добрий намір майбутньої письменниці свідчить про її добру, чутливу вдачу.

Літературну працю почала Ганна Барвінок оповіданням „Лихо не без добра", надрукованим в альманасі „Хата", що його видав Куліш року 1860-го. Потім написала багато інших оповідань. Письменниця використовувала в своїй творчості казкові мотиви, переплітаючи їх народніми піснями. Головну увагу в своїй творчості віддавала жіночій долі, за що Куліш називав її „поетом жіночого горя".

Видатніші оповідання Ганни Барвінок: „Русалка", „Не було добра змалку, не буде до останку", „Домонтар", „Вірна пара", „Хатнє лихо" та інші, в яких відбито правдиві образи тодішнього народнього побуту й виведено цікаві постаті українського селянства.

Померла Ганна Барвінок року 1911-го.

Ганна Барвінок

Олекса Стороженко
(1805-1874)

Олекса Стороженко походив із давнього козацького роду. Предки його були полковниками й сотниками і володіли селами на Полтавщині. Там він і народився року 1805-го. Молоді літа провів поза рідним краєм. Вчився у військовій школі в Петербурзі, потім пішов на військову службу. Коли його полк перевели на Україну, він часто їздив по Україні скуповувати коні для війська і при тій нагоді вислухував оповідання старих людей про старовину. На Катеринославщині познайомився з 96-літнім запорожцем Микитою Коржем, який розповідав йому про останні дні Запоріжжя. Року 1829-го Стороженко брав участь у війні з турками, де був поранений, потім покинув військову службу. Останні роки життя пробув на своєму невеличкому хуторі в Горіщині, де розкошував серед прекрасної природи та розвів буйний сад. Тут і помер року 1874-го.

Стороженко був не тільки талановитий письменник, а й композитор, мистець-маляр та різьбар. Всі його оповідання, теми до яких черпав із народніх переказів, визначаються чарівною красою й чистотою мови. Написав багато

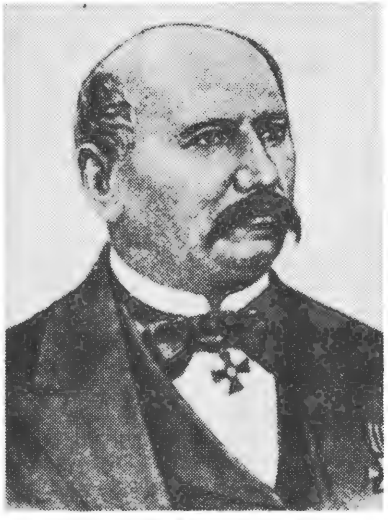

Олекса Стороженко

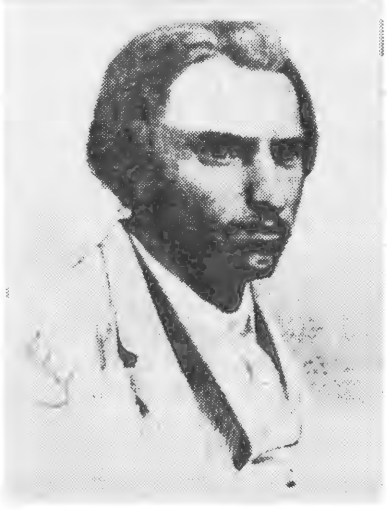

Степан Руданський

побутових, гумористичних, а також історичних оповідань.

Але найбільшого розголосу набуло його оповідання „Марко Проклятий". Марко Проклятий — це вічний бурлака, що мусить до кінця світу покутувати за свої страшні гріхи. Він убив колишню свою наречену за те, що в час його відсутности вийшла за іншого заміж, убив її чоловіка, потім свою рідну сестру й матір. Він мусів постійно носити з собою тяжку торбу з головами вбитої матері й сестри. Він пробував покінчити життя самогубством, але й смерть його цурається. За допомогою баби Яги він живим потрапляє до пекла, але й там його не приймають . . . Ще й сьогодні в українському народі жива приповідка: „товчеться, як Марко в пеклі . . ."

Велика заслуга Стороженка в тому, що він зібрав усі народні перекази про Марка й передав їх поетичною формою. Письменник Артемовський-Гулак, прочитавши на старості літ поему про Марка Проклятого, написав на рукописі власною рукою: „зроду кращого не читав і читати не буду".

Степан Руданський (1833-1873)

Байкар, гуморист і ніжний та глибокий лірик, Степан Руданський народився року 1833-го в селі Хомутинцях, на Поділлі, в родині священика. Вчився в Шаргородській парафіяльній школі, потім у Кам'янець-Подільській духовній семінарії. Батько його хотів, щоб і син пішов його слідами та став священиком. Проте, Степан Руданський мав на думці інше. Він ще в семінарії захоплювався українською народньою мовою, піснями та побутом простого народу. На цьому ґрунті дійшло у нього з батьком до повного розриву, і Степан покинув рідну хату, виїхав до Петербурґу, де вступив на медичний факультет університету, щоб стати лікарем. Жив він там у холоді й голоді, і з тих часів походить незабутній гумористично-траґічний вірш Руданського, що починається так:

„У нетопленій хатині,
У сурдуті і плащу,
Сидить студент медицини
Третій місяць без борщу..."

Проте, і в цих тяжких обставинах Руданський розвинув жваву поетичну творчість. Року 1861 він скінчив університет і, як лікар, виїхав до Ялти в Криму, бо життям у злиднях і холоді підірвав своє здоров'я. А там лікарська праця, невідрадні обставини життя, невдале подружжя остаточно зруйнували письменника, і року 1873-го, не доживши й до 40 років, він помер. Тяжкий смуток і скорботу життя виявив у передсмертних поезіях:

„На могилі не заплаче
Ніхто по мені.
Хіба чорний крук закряче,
Чорна хмаронька заплаче
Дощем по мені..."

Степан Руданський залишив по собі добру пам'ять серед бідних людей, до яких хилився серцем і помагав щиро, безкорисним лікуванням.

Писав баляди, ліричні поезії, що з них кілька стали народніми піснями, як от:

„Повій, вітре, на Україну,
Де покинув я дівчину,
Де покинув карі очі,
Повій, вітре, опівночі..."

Славна його поезія на громадянську тему:

„Та гей, бики! Чого ж ви стали?..."

що вважалася революційно-збудною піснею цілих поколінь. Відомий Руданський, як автор „співомовок" — коротких жартів, дотепів, приказок.

Анатоль Свидницький (1834-1871)

Анатоль Свидницький був дуже талановитий письменник, але долю мав нещасливу — зовсім подібну до долі Степана Руданського. Важкі, невідрадні життьові обставини завчасно загнали і його в могилу, коли йому не було ще й 40 років.

Свидницький здобув собі ім'я повістю „Люборацькі", що появилася друком тільки через 25 років по його смерті. В цій повісті Свидницький змалював образ стародавнього побуту українського духовенства і показав, як молоде українське покоління, що вийшло з того середовища, відбивалося від рідного ґрунту підо впливом російської та польської культури. Хлопці набували бюрократичних нахилів, дівчата — шляхетської погорди до селянства.

Повість Свидницького „Люборацькі", що своєю темою та характерами дійових осіб нагадує повісті Нечуя-Левицького: „Старосвітські батюшки та матушки" і „Причепу", має безсумнівну літературну цінність. Автор виявив у ній уміліcть спостерігати життьові явища та постаті, подав ряд вірних, закінчених образів із побуту, заговорив своїм власним, окремим, часто дотепним стилем.

Крім повісті „Люборацькі", Анатоль Свидницький написав ще 17 оповідань із селянського життя та життя й побуту тодішнього українського духовенства.

Трагізм життьової долі письменника Анатоля Свидницького полягав ще й у тому, що не тільки за життя його не бачив він своїх творів друкованими, а що й самого його незабаром забули.

Коли року 1885 Франко хотів видати його повість „Люборацькі", то писав до Кониського: „Напишіть, ради Бога Святого, хоч яку вісточку про Свидницького. Чи він живе, чи ні, і що він за один?".

Юрій-Осип Федькович
(1834-1888)

Федькович народився в родині буковинського управителя маєтків Адальберта Гординського-Федьковича, католицького віровизнання, і при народженні дістав ім'я Осип-Домінік. Року 1862, перебувши тяжку недугу, перейшов на православну віру й охристився з ім'ям Юрія. Але в історії літератури його так і звуть — Осип-Юрій Федькович.

В дитячих роках Федьковича великий вплив на нього мала його старша сестра Марійка, що оповідала йому казки та співала українських пісень. Це й розбудило в ньому високий поетичний талант. Учився Федькович у нижчій реальній школі в Чернівцях. На 15-му році життя мандрував по Молдавії, де познайомився з німецьким малярем і поетом Рудольфом Роткелем. Роткель познайомив його з творами німецької літератури і, спостерігши у самого Федьковича поетичний талант, заохочував його до писання німецькою мовою. На 19-му році життя, за намовою батька, вступив Федькович до війська, де пробув 10 років, і зненавидів військову службу так, що все життя потім нарікав на батька.

В 1872 р., на запросини львівських українців, виїхав до Львова, де взявся складати для „Просвіти" популярні книжечки, а для театру — писати драматичні твори. Незабаром із львівськими українцями не поладив і повернувся до рідного Путилова (на Буковині). Коли р. 1875 його відвідав Драгоманов, то з жалем завважив, що Федькович марнує свій талант.

Скоро після смерти батька, Федькович переїхав до Чернівець, де прожив біля десяти років у домі, що дістався йому від батька. В цей час захоплювався астрологічними дослідами (вивчав небесні простори).

Федькович належить до найвидатніших українських ліриків. У перших його ліричних поезіях головний зміст — солдатське життя. В солдатських („жовнярських") думах гарно й оригінально висловлено велику тугу новобранців за рідними сторонами.

„Жовнярські думи" визначаються щирим, глибоким почуванням, простотою вислову і мелодійністю.

Найкращі з більших поем Федьковича: „До руського Боянства", „На скін (смерть) Шевченка", „Король Гуцул" і „Довбуш".

З бігом часу муза Федьковича стала підпадати під вплив Шевченкового генія, а разом із тим його поезія втрачала оригінальні риси.

Помер Осип-Юрій Федькович 11 січня 1888 року.

Олександер Кониський
(1836-1900)

Кониський народився 1836 року на Чернігівщині. Походив із стародавнього роду, який у 17 віці перебрався з Галичини на Чернігівщи-

Анатоль Свидницький

Юрій Федькович

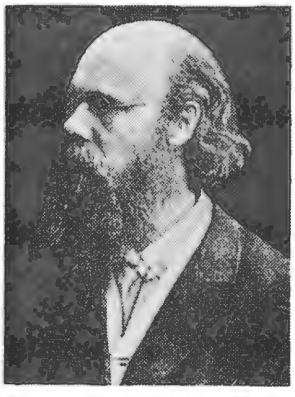

Олександер Кониський

Іван Нечуй-Левицький

ну. Учився в чернігівській гімназії, звідки його виключили за писання українських віршів. Освіту свою доповнював потім самотужки. Визначався видатними організаційними здібностями і в громадське життя вносив рух і запал. За жваву участь у громадській праці був висланий на північ — до Вологди. Тяжко занедужавши там, дістав од царя дозвіл виїхати за кордон. При переїзді через Львів у 1865 р. познайомився з галицькими українцями. Заснування славетного Наукового Товариства імени Шевченка завдячують, головним чином, його заходам. Після видужання, повернувся на Україну й жив у Києві, де до смерти провадив громадську й літературну діяльність, постійно підтримував зв'язки з галицькою українською інтеліґенцією. Помер року 1900-го.

Літературну діяльність почав Кониський у журналі „Основа", де містив свої перші поетичні спроби. У Житомирі видав збірку поезій „Порвані струни", під псевдонімом Яковенко.

В багатьох своїх творах Кониський спиняється над трагічною долею українського народу. У поемі „Проповіді на горі" славив високі ідеї Христової науки. В інших поетичних творах енерґійно закликав земляків до праці для рідного краю, з непохитною вірою, що „ніколи не пропаде те в світі, що гірким потом хто полив . . ."

Дуже цінний твір Кониського — його двотомовий життєпис Тараса Шевченка. Одначе, головне в його творчості — це оповідання й повісті, яких написав понад п'ятдесят. В них докладно змальовував життя й діяльність українців — і інтеліґенції й простолюддя, гірку долю безземельних селян, брак освіти, економічні злидні. Відоміші його повісті: „Грішники", „Непримиренна", „Вісім днів із життя Люлі" та багато інших.

Найбільше ідеалізував Кониський у своїх писаннях людей праці, бо „життя складається з дрібних вчинків і вимагає дрібної, але невсипущої праці".

Іван Нечуй-Левицький (1838-1918)

Життя українських селян після скасування кріпацтва, працю сільської інтеліґенції в народі та національні прагнення її, ставлення української інтеліґенції до москалів і поляків глибоко висвітлив сучасник Кониського Іван Нечуй-Левицький. Народився 13-го листопада 1838 року в старій родині священика в містечку Стеблеві, Канівського повіту на Київщині, над річкою Россю, серед чарівної природи. Ось як змальовує він місце свого народження в повісті „Бурлачка": „Од самого берега Росі, на південь, де Канівський повіт сходиться з Звенигородським, починається такий рай, якого трудно знайти на Україні . . ."

Батько письменника о. Семен був добрим проповідником, був добре освіченою людиною. Мати Ганна веселої вдачі, говірка і співуча, щиро прихильна до давніх народніх демократичних традицій; вона і вщепила в серце сина глибоку любов до українського слова. Батькові оповідання про старовину, українські пісні матері, Шевченків „Кобзар", твори Гребінки та інші оберегли його від денаціоналізуючого впливу російської школи. Вчився він у духовній школі в м. Богуславі, потім у Київській семінарії, а пізніше в Київській академії.

Перша його повість „Дві московки" появилася у львівській „Правді" року 1868-го.

Ні один із українських письменників до нього не дав таких яскравих картин народнього горя й народньої радости, як зробив це Нечуй-Левицький у своїх повістях „Старосвітські батюшки та матушки", „Микола Джеря", „Кайдашева сім'я" та інші.

Перебування в різних місцевостях України: в Полтаві, у Сідлеці, Кишеневі, де він був учителем гімназій, і вчителювання в Каліші дало йому змогу придивитися з різних боків до життя української інтеліґенції й простолюддя.

Крім повістей, писав Нечуй-Левицький і драми: „Маруся Богуславка", „На Кожум'яках", розвідки наукового характеру та видавав книжечки для народньої освіти.

Панас Мирний (1849-1920)

Другий після Нечуя-Левицького визначний український повістяр — Панас Мирний. Це — літературний псевдонім Панаса Рудченка. Народився він 1 травня 1849 р. на Полтавщині. Походив із давнього козацького роду. Учився в Миргороді й Гадячі і вчився дуже добре. Але ті школи давали мало знань, і він доповняв свою освіту власними силами. На 14-му році життя примушений був заробляти на себе і вступив на урядову службу.

Перший літературний виступ його стався в 1872 році, на 23-му році життя, коли видруковано було його вірша „Україні" в журналі „Правда". Того ж року там же видруковано оповідання „Лихий попутав". Писав Мирний повісті, поезії, оповідання, драми. Головний зміст його творів — тодішня соціяльна неправда ладу, конфлікти між багатими й кріпаками. Його герої шукають правди і боряться з насильниками та визискувачами бідних. Письменник глибоко відчував людську психологію і яскраво відтворював її в постатях героїв своїх творів.

Найбільший твір Панаса Мирного — „Хіба ревуть воли, як ясла повні?" — це широке полотно селянського життя й побуту з другої половини 19 століття. Герой повісті Чіпка стає бунтарем проти кривд тодішнього життя, але темні сили, з якими він усе життя боровся, не дають йому повернутись на шлях мирного, чесного життя трудівника. Закінчує Чіпка своє життя в Сибіру, а дружина його Галя збожеволіла й сама собі відібрала життя.

Викінчувати повість „Хіба ревуть воли . . .” допомагав Панасові Мирному його рідний брат Іван Рудченко (псевдонім Іван Білик).

Панас Мирний написав ще багато оповідань та повістей. Дуже гарно виявив глибочінь дитячої психіки в оповіданні про сільського хлопчика Пилипка — „Морозенко”.

Помер Панас Мирний року 1920-го, в тяжкій нужді й голоді.

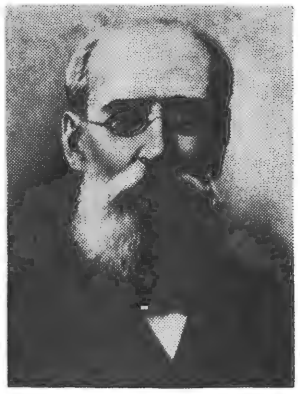

Панас Мирний

Борис Грінченко (1863-1910)

Борис Грінченко народився на Київщині в панській родині, де вживали, як розмовну, тільки російську мову. Бувши в нижчій клясі гімназії в Києві, Борис Грінченко вперше познайомився з „Енеїдою” Котляревського та „Приказками” Гребінки, і був дуже захоплений красою української мови. А вже коли перечитав Шевченкового „Кобзаря”, то під його впливом вирішив і сам писати українською мовою. Замолоду мусів залишити науку й заробляти на прожиття канцелярською працею. Довго учителював на селі.

Борис Грінченко

З року 1880-го почав Грінченко писати українською мовою поезії, оповідання й драми, друкуючи їх у київських, галицьких та буковинських виданнях. Крім того, видавав книжечки для науки дітей і для освіти народу.

В поетичних творах закликав до праці й любови до рідного краю:

„Хоч у недолі й нещасті звікуєм,
Долю онукам дамо, —
Ми на роботу на світ народились,
Ми для борні живемо!”

Володимир Самійленко

Багато написав Борис Грінченко дрібних оповідань із народнього та дитячого життя. В повістях: „Соняшний промінь”, „На розпутті”, „Під тихими вербами” Грінченко подав цікаві зразки народнього побуту.

Грінченко зробив велику вкладку в українську культуру своїм українсько-московським словником, що має до 100 тисяч слів, і своєю фразеологією (зразками народньої мови), що досі має високу наукову вартість.

Історик української літератури Сергій Єфремов так писав про Грінченка:

„Це — лицар обов’язку громадського, людина повинности в найкращому цього слова розумінні, повинність стає йому за сторожеву башту, за маяк, що освічував його трудовий шлях”.

Помер Грінченко в 1910 році в Італії, куди виїхав був на лікування.

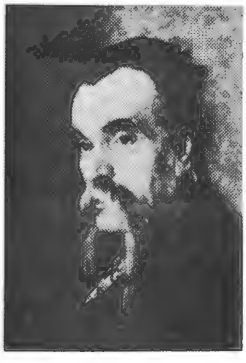

Михайло Старицький

Володимир Самійленко (1864-1925)

Володимир Самійленко (літературний псевдонім „Сивенький") був першим із українських поетів, що в своїх поетичних творах кликав українське громадянство до об'єднання, до згоди, в ім'я творчої праці для свободи, для добра свого народу. В одній своїй поезії він писав:

„Гей, хто хоче всім свободи,
Поєднаймось, як брати,
Сонце правди, світлом згоди,
Боже, шлях нам освіти!"

Вже перші поезії Самійленка, між ними переклад на українську мову першої пісні Гомерової Іліяди, виявили його поетичний талант. Самійленко видав збірку поезій „Україні", виявляючи в них неабияку силу поетичного слова. В деяких видно гострий сарказм, сатиру, щирий гумор, інші відзначаються гарною, легкою формою та красою мови.

Найбільше вславився поет своєю сатирою на тих із українських земляків, що тільки на словах, та й то криючись (щоб, бува, поліцай не підслухав), боряться за рідну Україну. Сатира зветься „На печі" й змальовує таких „патріотів". Ось уривок із неї, цієї сатири, написаної в 100-літні роковини нової української літератури, у зв'язку з ювілеєм Івана Котляревського:

„Хоч пролежав я цілий свій вік на печі,
Але завше я був патріотом, —
За Вкраїну мою чи то вдень, чи вночі,
Моє серце сповнялось клопотом.

Бо та піч — не чужа, українська то піч,
І думки надиха мені рідні;
То мій Луг дорогий, Запорожська то Січ,
Тільки в форми прибрались вигідні.

Наші предки колись задля краю свого
Труд важкий підіймали на плечі,
Я ж умію тепер боронити його
І служити, не злазячи з печі...

...І у мріях скликаю численні полки
З тих, що стати за край свій охочі,
Слово ж маю на те, щоб ховати думки,
Якщо зраджують їх мої очі..."

Написав Самійленко ще поему „Герострат" — про того зайдиголову, що бажаючи здобути собі безсмертну славу, підпалив величний храм Артеміди в Ефесі. Переклав на українську мову „Божественну комедію" італійського поета Данте, а також комедію Мольєра „Тартюф".

Помер Самійленко 1925 року в Києві.

Драматурги: Михайло Старицький (1840-1904), Марко Кропивницький (1840-1910) і Іван Тобілевич — Карпенко-Карий (1845-1907)

Михайло Старицький народився в селі Клішинцях, на Полтавщині, в родині старосвітського поміщика, 14 грудня 1840 р. Учився в Полтавській гімназії, потім в університетах у Харкові й Києві. За своє життя він розвинув жваву культурну діяльність, як організатор аматорських театральних вистав, як керівник великої театральної трупи, як видавець, поет, повістяр і драматург.

За почином Старицького, з участю талановитих артистів: трьох братів Тобілевичів (Карпенка-Карого, Садовського й Саксаганського) та артисток Марії Заньковецької й Ганни Затиркевич, вперше на Наддніпрянщині виникла постійна українська театральна трупа. В 1883 році їй дозволено було давати українські вистави з умовою, щоб одночасно виставлялося й щось по-російському. Почали грати в Москві й Петербурзі, бо в Києві не дозволяли. Потрібний театральний репертуар виготовляли талановиті драматурги М. Старицький, М. Кропивницький та Ів. Тобілевич.

Старицький на літературне поле виступив уперше 1868 року з ліричними поезіями. В 70-их роках виявив і драматургічну творчість, написавши комедії „Різдвяна ніч", „Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка", „Чорноморці", „За двома зайцями", драми „Ой, не ходи, Грицю", „Циганка Аза" та багато інших. Його історичні драми „Богдан Хмельницький", „Облога Буші", „Маруся Богуславка" здобули широку популярність. Помер Старицький 14 квітня 1904 року.

Марко Кропивницький народився в селі Жеванівці, на Херсонщині, в родині управителя панських маєтків. 1871 року вступив в Одеський театр, і першим виступом у ролі Стецька в „Сватанні на Гончарівці" здобув великий успіх. 1873 року виставив свій перший драматичний твір „Дай серцю волю — заведе в неволю . . ." 1875 року виступав на українських сценах у Галичині. Згодом, за участю Заньковецької та Садовського, утворив свою власну театральну трупу, що здобула собі велику славу.

Кропивницький написав 44 драматичні твори, між ними: „Дві сім'ї", „Глитай або ж павук", „Олеся", „Невільник", „Титарівна", „По ревізії" та інші.

Іван Тобілевич, відомий в українському письменстві під псевдонімом Карпенко-Карий, народився в селі Арсенівці, на Херсонщині, 1845 року, в родині управителя панських маєтків Карпа Тобілевича — людини з природи дуже розумної, з багатим життєвим досвідом, дотепного оповідача. Мати походила з кріпацького роду.

На 13-му році життя Іван Тобілевич закінчив повітову школу в Бобринцях. Мріяв про високу школу, але довелося йти працювати для заробітку. Поширював свою освіту далі власними силами. Працював у повітовому суді в Єлисаветграді та в поліційному бюрі в Херсоні. Потім усе своє життя присвятив українському театрові.

Написав багато п'єс, між ними „Бондарівна", „Розумний і дурень", „Наймичка", Мартин Боруля", „Сава Чалий" та інші.

Найвидатніша комедія Івана Тобілевича — „Суєта" з вдумливою аналізою людського життя, своєю ідейною основою висувається на одно з перших місць між його драматичними творами. Ця комедія ставить автора її на вершини української драматургії. Українське село в сірому, буденному вбранні, хижацька гонитва різних глитаїв за грошима, за землею, за наживою, безоглядний визиск людської праці, темне царство насилля, самолюбство — це улюблені теми драм і комедій Карпенка-Карого. Дуже часто автор проводить думку, що на безталанні одного будується щастя другого, при чому автор знає людську душу і вміє добачити деякі явища в людському житті.

Драматичні писання Старицького, Кропивницького та Тобілевича заохотили й інших українських письменників до драматургічної творчости. Крім Лесі Українки, Франка, Мирного, Грінченка, визначилися ще в драматургії Людмила Старицька-Черняхівська — драми „Сафо", „Крила", „Гетьман Дорошенко", та Любов Яновська — з драмами „На Зелений Клин", „Дзвін до церкви скликає, та сам у ній не буває", „Людське щастя" та інші, О. Олесь — „По дорозі в казку", Степан Васильченко — „Недоросток", „Кармелюк", „Не співайте півні, не вменшайте ночі", Спиридон Черкасенко — „Про що тирса шелестіла", „Казка старого млина", а силою свого стихійного таланту довгий час панував в українському театрі Володимир Винниченко з багатьма його п'єсами: „Мементо", „Щаблі життя", „Гріх", „Закон" „Молода кров" та іншими.

Марко Кропивницький

Іван Тобілевич

Іван Франко
(1856-1916)

Іван Франко народився в селі Нагуєвичах, Дрогобицького повіту, 15 серпня 1856 р. Був сином селянина-коваля. У батьковій кузні перебував Франко часто малим хлопцем, приглядався до батькової праці, прислухався до цікавих селянських розмов. Іскри, що розсипалися від ударів батькового молота, запалювали в серці майбутнього поета вогонь любови до праці, до боротьби, до свого народу.

Ці перші глибокі дитячі переживання майстерно переказав Франко пізніше в оповіданні „У кузні".

Коли йому було 6 років, батько віддав малого Івана до сільської школи в сусідньому селі Ясениці-Сільній. Через два роки малий вступив до другої кляси Дрогобицької так званої нормальної школи.

Незабаром помер його батько, і цю втрату Іван глибоко відчув і тяжко пережив.

Нелюдяно-жорстоке ставлення деяких учителів до селянських дітей-школярів зродило в серці хлопчини перші відрухи бунту проти всякого насильства дужчих над слабшими взагалі. Описи таких знущань з дітей подав Франко пізніше в оповіданнях: „Красиво писати", „Отець

Іван Франко

гуморист", частково — в чарівному оповіданні „Грицева шкільна наука", над яким письменник, як потім писав у своїх спогадах, працював цілих три роки.

За допомогою вітчима Гаврилика, Франко закінчив нормальну школу й гімназію в Дрогобичі. В той час незвичайне враження на нього справив Шевченків „Кобзар", що його подарував Франкові учитель Верхатський. Франко скоро вивчив „Кобзаря" напам'ять. Захоплювався також творами Марка Вовчка і Панаса Мирного. Вже в гімназії почав збирати народні пісні. На гімназійні часи припадає також початок його літературної творчости. Почав писати віршами й прозою ще в нижчій гімназії.

Ширше поле для розгорнення літературної роботи й для наукових дослідів простелилося для Франка у Львові, де він вступив на філософічний факультет університету. У Львові став членом академічного гуртка, в якому в той час провадились гарячі мовні та національні дискусії.

До Львова привіз Франко кілька зошитів з готовими літературними творами — оригінальними й перекладними. Українська студентська молодь видавала тоді у Львові журнал „Друг", у якому, а також у виданому студентами альманасі „Дністрянка" з календарем на 1877 р., Франко почав друкувати свої твори. В „Дністрянці" появились двоє його оповідань: „Два товариші" і „Лесишина челядь".

У липні 1877 р. Франка заарештували, разом із усією редакцією „Друга". Ув'язнених обвинувачували за зносини з Михайлом Драгомановим з Наддніпрянської України. Франкові закидали участь у соціялістичній діяльності. Вісім тижнів тримали його в слідчій в'язниці, а дев'ять місяців, без вироку суду — в тюрмі між кримінальними злочинцями — злодіями та волоцюгами. Ця подія тяжко відбилась на дальшому житті Франка. Особливо гірко було йому бачити, як —

„Відцуралися люди мене,
Цей та той надійде та мине!
Тільки боязко скоса зирне...
Чи бояться ті люди мене?"

Проте, і в такій атмосфері, по виході з тюрми, Франко не припиняв кипучої громадсько-політичної й літературної праці. Написав у той час запальні революційні поезії: „Каменярі", „Вічний революціонер", а прозою — ряд реалістичних оповідань, що відомі тепер під загальною назвою „Бориславські оповідання" із життя тяжко працюючих, бідних людей.

Разом із письменником Михайлом Павликом почав Франко року 1878 видавати часопис „Громадський Друг", що його назву, через постійне конфіскування прокуратурою, пізніше змінив на „Дзвін", потім на „Молот".

На початку 1880 р. Франка вдруге заарештували й тримали в тюрмі три місяці. З тюремних переживань написав Франко оповідання „На дні", „До світла" та інші. А після звільнення з тюрми й на цей раз, почав Франко з Іваном Балеєм видавати часопис „Світ", де видрукував початок своєї славної повісти „Борислав сміється". В журналі „Зоря" видрукував не менше славну повість „Захар Беркут", що й донині читається з захопленням. У 1885 й 1886 рр. Франко двічі їздив до Києва, де за другим разом одружився. Помер, після довгої недуги, 28 травня 1915 року. На його могилі в 1933 р. споруджено пам'ятник у вигляді каменяра, що молотом розбиває дику скелю.

У великому і величному українському культурному сузір'ї, між трьома найблискучішими зірками нашого літературного неба — Тарасом Шевченком, Іваном Франком, Лесею Українкою — що так яскраво освітили українське життя в кінці 19 й на початку 20-го століття, найбільшу численно і найрізнороднішу спадщину залишив по собі Іван Франко. Треба б цілої книжки, щоб тільки коротко переказати зміст його високовартісних творів усіх форм і напрямків. Та ми примушені обмежитися тільки згадкою про спадщину найціннішу, про твори найважливіші.

Франко писав поезії, оповідання, великі повісті, великі й малі казки для дітей і дорослих („Лис Микита", „Абу-Касимові капці") та багато дрібних казок, перекладав на українську мову кращі зразки світової літератури, написав слова до другого нашого національного гимну: „Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служить . . .", залишив по собі цілу гору сутонаукових праць, здобувши ними й серед чужинців ім'я видатного вченого.

Своїми поетичними творами Франко стоїть на одному з найвизначніших місць в українській літературі. Написав і видав збірки поезій: „З вершин і низин", „Мій ізмарагд", „Із днів журби", „Зів'яле листя", „Семпер тіро", „Давнє і нове". Із збірки „Зів'яле листя" варто навести тут (і запам'ятати) хоч би такі уривки поезії, справді ніким ще неперевершених у силі вислову й глибочині сердечних почувань безнадійно закоханого юнака:

„...Як в дорозі знайду горе,
Що тобі несе удар,
Сам його до себе справлю,
І прийму його тягар.

А як щастя часом схоче
В мою хату загостить,
Я його до тебе справлю,
Най голубочком летить..."

Незабутня його поема „Мойсей" варта глибокого простудіювання, бо зміст її — це життя й боротьба українського народу за волю, зо щасливе життя, а пророк Мойсей — то сам Франко, що всього себе до краю віддав на службу своєму рідному народові.

Леся Українка
(1871-1913)

Леся Українка (справжнє ім'я й прізвище її Ляриса Петрівна Косач) народилася 25 лютого 1871 року в місті Звягелі на Волині, в родині відомого в свій час українського діяча Петра Антоновича Косача та рідної сестри славного українського наукового й громадсько-політичного діяча Михайла Петровича Драгоманова — Ольги Петрівни Косач, що сама була письменницею, відомою в літературі під ім'ям Олени Пчілки.

З дитинства Леся Косачівна мала дуже добрі умови для свого розвитку. Михайло Драгоманов був справжнім духовним батьком майбутньої поетки, її вчителем і керівником. Коли мати Лесі Українки дбала, щоб донька її стала українською письменницею, то дядько її Драгоманов зробив те, що вона стала людиною і борцем.

Більшу частину свого життя, змалку починаючи, прикута до ліжка невиліковною недугою, Леся Українка, проте, самоосвітою досягла такого освітнього розвитку, що йому міг позаздрити не один член академії наук у світі. Вона досконало знала европейські і клясичні мови — англійську, французьку, німецьку, італійську, грецьку, латинську, та кілька слов'янських мов, у додаток до прекрасного вивчення і знання своєї рідної мови — української, усної поезії та історії свого народу.

Літературну творчість Леся Українка почала вже на 12-му році життя. В хворому тілі молодої поетки жила надзвичайна завзятість, сильна воля і героїчний дух. Року 1892-го вийшла в світ перша збірка оригінальних поезій Л. Українки „На крилах пісень" та перекладів з німецького поета Гайне. Літературної майстерности Л. Українка пильно вчилася в найкращих світових поетів. На перекладах із німця Гайне та француза Віктора Гюґо вона відточила своє слово і за десять років такої невтомної праці над собою досягла великих успіхів.

В найтяжчі хвилини фізичних страждань від недуги, Леся Українка не кидала пера, не впадала в розпач, а залишалась незламною і гордою. В таких умовах вона написала свою славну поезію „Контра спем сперо" (всупереч надії — сподіватися). Уривки з неї подаємо:

„Геть, думи, ви хмари осінні!
То ж тепера весна золота!
Чи то так у жалю, в голосінні
Проминуть молодії літа?...

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть, думи сумні!

І ще один уривок — із другої славної поезії Лесі Українки:

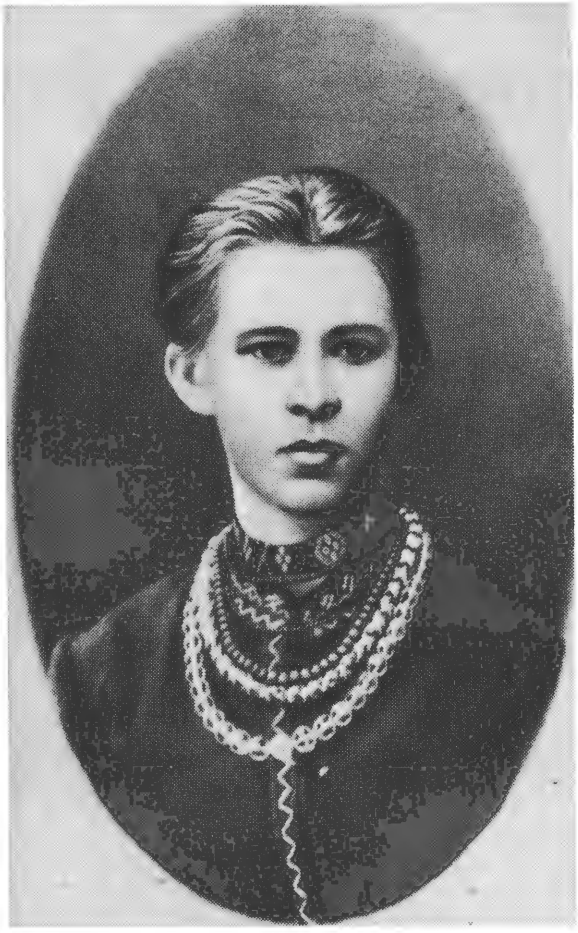

Леся Українка

Олена Пчілка

Ольга Кобилянська

„Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскриться?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той, що здійма вражі голови з плеч?

Месники дужі приймуть мою зброю,
Кинуться з нею одважно до бою...
Зброє моя, послужи воякам
Краще, ніж служиш ти хворим рукам!

Як і для Т. Шевченка, Біблія була для Л. Українки найулюбленішою книгою. Вона з нею не розлучалась ніколи. Черпала з неї багато матеріялів для своєї поетичної творчости. Ще 1888 р. написала поему на біблійну тему „Самсон". І потім упродовж усієї своєї творчости зверталась до біблійних образів, щоб висловити свої палкі почування безмежної любови до поневоленого українського народу. На тему Вавилону написала Л. Українка кілька драматичних поем: „Вавилонський полон", „На руїнах", „В дому роботи — в країні неволі". Символічний зміст тих поем розкрила поетка в поезії: „І ти, колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя!", що закінчується такими значущими словами:

„І доки рідний край Єгиптом буде?
Коли загине новий Вавилон?"

Новий Вавилон — це царська Росія. Тільки пекуча ненависть до царського деспотизму, ненависть до гнобительського самодержавства могла створити такі рядки, як, наприклад, у поезії „Хай буде тьма!", де показано царську Росію, як хаос, що запанував на землі по слову „бога земного".

Глибоку красу української природи, силу і чари народніх вірувань Леся Українка показала в прекрасній казці-феєрії „Лісова пісня". Твори Лесі Українки видано на еміґрації в 12-тьох томах, і з усіма ними кожному українцеві треба докладно познайомитися. Померла Л. Українка 1 серпня 1913 р. в Києві. Ів. Франко писав про Л. Українку: „Ця хвора, слабосила дівчина — трохи чи не єдиний мужчина на всю соборну Україну".

Ольга Кобилянська
(1863-1942)

Ольга Кобилянська народилася в 1863 році в містечку Гурагоморі, на Буковині, в родині понімеченого урядовця. Захоплена творами німецької літератури, почала писати оповідання німецькою мовою й друкувала їх у віденських та берлінських журналах. На українську мову перейшла під впливом відомих українських громадських діячок Наталії Кобринської та Софії Окуневської.

У своїх писаннях — оповіданнях і повістях — створила лаву гордих героїнь із надлюдськими пристрастями й пориваннями, і перенесла на український ґрунт літературні течії, перед тим в українській літературі незнані.

В оповіданнях і повістях: „Людина", „Царівна", „Земля", „В неділю рано зілля копала", „Через кладку" та інших Кобилянська виявила глибоке знання жіночої душі, а водночас і глибоко-поетичне відчування краси природи, чудові образи якої насичують особливо повість „В неділю рано зілля копала" та оповідання: „Битва", „Некультурна", „Природа' та інші.

У повісті „Царівна", написаній формою щоденника, Кобилянська подала психологічну картину почувань та переживань дівчини з ніжною поетичною душею, з шляхетними прагненнями, вразливої на красу природи, — дівчини, якій доля судила жити серед суворих, сірих обставин життя.

Кобилянська в своїх творах ставала до боротьби за права жінки, як людини, за самостійне становище її в суспільстві. Для цього вона ставить українському жіноцтву й усьому українському громадянству перед очі високий ідеал жінки з тонкими почуваннями та відчуттям краси.

В повісті „Земля" Кобилянська змальовує прив'язання селян до землі, гіркі злидні солдатського життя, тугу вояків за домівкою та рідною.

А взагалі, в усій своїй творчості О. Кобилянська захоплює читача тонкою аналізою психічних переживань героїв та героїнь і хорошими описами гірської природи. Вона — поетка лісів та поетка землі.

Незвичайне захоплення красою природи та буйним світом народньої фантазії зближає повість „В неділю рано зілля копала" з „Лісовою піснею" Лесі Українки та з повістю Михайла Коцюбинського „Тіні забутих предків".

Наталія Кобринська
(1855-1920)

Жіноче питання, якому так багато уваги присвячувала письменниця Ольга Кобилянська, вперше поставила на порядок денний перед українським суспільством Наталія Кобринська. Вона перша почала домагатися для української жінки повних прав на освіту й розвиток.

Наталія Кобринська народилася року 1855 в родині священика Озаркевича. Батько її був ще й послом до парляменту. В молодому віці вийшла заміж за священика Кобринського, високо-інтеліґентну людину з артистичною вдачею. Після передчасної смерти чоловіка, виїхала до Відня, де, за намовою студентів, згуртованих коло т-ва „Січ", почала писати оповідання.

Вже перший її літературний твір — оповідання „Пані Шуминська", або, як воно ще звалося — „Дух часу" — написане р. 1883 й надруковане р. 1887, зацікавило українське суспільство і викликало загальне признання для автора.

Заохочена тим першим успіхом, Кобринська гаряче взялася до праці на громадському

й літературному полі. В році 1884 з її почину засновано в Станиславові перше на Україні Жіноче Товариство, р. 1887 видала вона жіночий альманах „Перший вінок", у якому взяли участь: сама вона, Олена Пчілка, Уляна Кравченко, Людмила Василевська (Дніпрова Чайка), Климентія Попович-Боярська, Леся Українка та інші.

В українському письменстві Наталія Кобринська здобула видне місце своїми реалістичними оповіданнями: „Дух часу", „Задля кусника хліба", „Виборець", „Жидівська дитина", „Ядзя і Катруся", написаними й виданими між 1884 та 1893 роками. В оповіданні „Дух часу" змальовує Кобринська переживання доброї старенької попаді давнього типу, пані Шуминської, у зустрічі з духом часу нового, тобто, з настроями і прагненнями молодого покоління.

Тема оповідання „Задля кусника хліба": недоля сироти-попівни, що, не маючи належної освіти, не може заробляти на себе й на рідних, і виходить заміж за „нелюба", заради шматка хліба.

В повісті „Ядзя й Катруся" — картинно змамьоване життя двох дівчат із того самого села — пасивної, бездіяльної панни Ядзі та активної, життєрадісної Катрусі.

В пізніших оповіданнях Кобринська захоплювалася фантазією народніх казок. Закінчила свою творчість оповіданнями на воєнну тематику з часів першої світової війни.

Наталія Кобринська

Михайло Коцюбинський

Михайло Коцюбинський (1864-1913)

Михайло Коцюбинський належить до найталановитіших українських письменників, що діяли наприкінці 19-го й початку 20-го століть. Звуть його „поетом краси природи та краси людської душі".

Народився Коцюбинський у Вінниці, на Поділлі. Закінчив Шаргородське духовне училище і склав іспит на народнього вчителя. Деякий час жив у Бесарабії, де працював над винищуванням філоксери — хвороби на виноградниках. Ця праця дала йому тему для оповідання „Для загального добра".

Через тяжку хворобу — ревматизм — мусів покинути службу і переїхав до Чернігова, де дістав працю в земській управі. Тут і прожив до кінця життя, беручи жваву участь в українському громадському житті. Часто, для підкріплення здоров'я, їздив до Італії, де проживав на острові Капрі, та в гуцульські гори, до Криворівні.

Від 1890 р. почали з'являтися друком його оповідання й новелі „П'ятизлотник", „Для загального добра", „Ціпов'яз", „Дорогою ціною". Згодом ті оповідання ввійшли до збірок: „У путах шайтана", „У грішний світ", „Поєдинок", „Дебют".

В оповіданнях М. Коцюбинський подає малюнки тодішнього життя, поширюючи давню

Марко Черемшина

Грицько Чупринка

тематику новими темами з бесарабського та кримського життя. Коцюбинський в українському письменстві розвинув психологічну новелю й продовжував жанр соціяльної повісти. Тематика його творів була така: безвихідне лихо соціяльного ладу („Ціпов'яз", „Фата Морґана"), перші зародки протеству проти того лиха („Під мінаретами"), жахливі наслідки зусилля погасити полум'я протесту: („Він іде", „Сміх", „Персона ґрата"), людська темнота, дикі інстинкти, апатія („В путах шайтана", „На камені", „Лялечка", „Поєдинок", „Дебют") та поруч того — гарні людські поривання („Помстився", „П'ятизлотник").

Дуже високо стоїть його оповідання „Цвіт яблуні" і ліричний монолог — „Інтермеццо". Найбільший твір Коцюбинського — „Фата Морґана", повість дає образ соціяльних відносин в українському селі перед і в час революції в Росії 1905-го року.

До вершин мистецького оформлення дійшов Коцюбинський у повісті „Тіні забутих предків" (1913) р.) — одній з найцінніших повістей в українському письменстві. В цій повісті, недокінченій через передчасну смерть письменника, Коцюбинський чарівно оспівав красу гірської природи й поезію української гуцульської душі.

Марко Черемшина (1874-1927)

Тематикою своїх оповідань, добрим знанням душі селянина, глибоким співчуттям його турботам та його гореві зближається до Стефаника Марко Черемшина — літературний псевдонім Івана Семанюка.

Народився Черемшина 13 липня 1874 р. в селі Кобаках, Косівського повіту, в родині сільського дяка. Перші роки життя провів у діда Олексюка, в обставинах стародавнього гуцульського побуту та живих гуцульських традицій. Після закінчення сільської школи, вчився в гімназії в Коломиї. Правничі студії закінчив у Відні, був адвокатом. Помер 25 квітня 1927 р. в селі Кобаках, куди їздив відвідати свою матір. Перше оповідання Черемшини з'явилося друком у 1896 році в чернівецькому журналі „Буковина". Звалося це оповідання „Керманич". Слідом за тим оповіданням появилися на сторінках „Літ.-Наук. Вісника" та в журналі „Буковина" інші його оповідання, що ввійшли в збірку „Карби" (1901 р.). Знаємо ще дві збірки писань Черемшини: „Село вигибає" та „Верховина".

Для творчости Марка Черемшини характерний ніжний ліризм. Ось, наприклад, уривок із його оповідання „Карби":

„У пригорщі брав би тото зелене село, леліяв би, як дрібненьку запашну отаву, гладив би, як паву.

Дивіть, хитається межи горами, гей дубова колиска у віночку, чічки розкидає.

Хотів би тоті чічки позбирати, вітрові не дати, в садочку посадити. Та скільки разів рука за ними потягне, стільки разів серця підіймає. Сухі надмогильні квіти на цвинтарних струпішілих хрестах"...

В оповіданні „Туга" тужить Марічка за Юрійком, що пішов на війну:

„Заржав кінь у лісі, а я минаюся.

Беру, каже, свій кріс та свого коня, може борше тоту Україну виборемо. А як я коня закосичила та й чорну гриву заплела заплітками, та він присягався, що не на війну, а на весілля йде.

— А яка, питаю, буде тота Україна?

А він схопився у стременах срібних та й каже:

— Всі гори, долини та й полонини, як земля вширшки, як небо ввишки..."

В особі Черемшини має гуцульська Верховина оригінального співця.

Грицько Чупринка (1879-1921)

Чарівливий поет Грицько Чупринка народився в м. Гоголеві, Остерського повіту, на Чернігівщині в козацькій родині хліборобів. Захоплений з ранніх юнацьких років життя підпільною революційною, протицарською роботою, не спромігся здобути систематичної освіти. Здобував її власними зусиллями.

В літературу вступив майже одночасно з поетом О. Олесем — року 1907. Вже в перших збірках своїх поетичних творів „Огнецвіт", „Метеор", „Ураган", що вийшли року 1910, і „Контрава", „Білий гарт" — 1911 р., „Контрасти" — 1912 р., показав себе оригінальним і вибагливим майстром поетичної форми. В його поезіях музика слова, легкість і ґраціозність ритмічної будови й багатство рим доходять часом до вершин технічних досягнень. Наприклад:

Поміж листом —
Поміж рястом
Дзвінко,
Гінко,
Дрібно, часто
Соловейко виграє..."

Або: „З вікна". Зимовий етюд:

Мов пушинки,
Порошинки
На покрівлі,
На будівлі
Ніжно падають сніжинки,
Так легенько
В'ються, в'ються
В сніговій молочній млі,
Мов не хочуть пригорнутись,
Мов бояться доторкнутись
До змертвілої землі...

Багата також поезія Чупринки мотивами. Він захоплюється красою природи, чарами кохання, зацікавлюється проблемою смерти, загробним життям. Є в нього поетичні твори з настроєвими образами смутку ночі, зажурених

смерек, тихих кладовищ, з мотивами народніх вірувань у чарівний огнецвіт Купальної ночі, що приносить людям щастя.

Чупринка одночасно й активний борець за долю Рідного Краю:

„Розкішний степ... Убогі села...
Це ти, мій краю чарівний?
Мій рідний край такий веселий,
Мій рідний край такий сумний...

А все ж надійним вільним жаром
Твої сини вже розпеклись,
О, краю! Може незабаром
Ти будеш вільний, як колись..."

Поет загинув передчасно, розстріляний московськими чекістами 28 серпня 1921 р. за організування повстання проти червоної Москви.

Василь Стефаник
(1871-1936)

Василь Стефаник народився в с. Русові, Снятинського повіту, в Галичині, в родині селянина, року 1871. Вчився в гімназії в Дрогобичі, медицину студіював у Кракові. Від 1908 р. був послом австрійського парляменту.

Дуже талановито вмів переказати душевні переживання героїв своїх коротеньких і яскравих оповідань-новель, переважно переживання селян. Історики літератури звуть його співцем гарту селянської душі.

Оповідання Стефаника вийшли збірочками: „Синя книжечка" (1899), „Камінний хрест" (1900), „Дорога" (1901), „Кленові листки" (1904), „Моє слово" (1905), „Земля" 1926 р.).

Характер нарисів-новель Стефаника наскрізь оригінальний. Він зупиняється тільки на окремих моментах людського життя і висвітлює їх із таким знанням умов селянського побуту, з таким розумінням селянської психіки, такою вразливістю на людські страждання, такими глибокими власними творчими переживаннями, що його оповідання завжди стоятимуть на чільному місці в українській літературі.

Ось, для прикладу, уривок оповідання „Камінний хрест". Селянин Іван Дідух прощається з рідним селом, перед виїздом у Канаду. Він просить селян: „...Ви знаєте, що я собі на своїм горбі хрестик камінний поклав. Такий тяжкий, що горб його не скине, мусить його на собі тримати так, як мене тримав. Хотів я по собі стільки пам'ятки лишити. На тім горбі я вік свій провів і окалічився. Коли б я міг, то я б його в пазуху сховав та й узяв із собою в світ. Банно мені за найменшою кришкою в селі, за найменшою дитиною, але за тим горбом не перебаную... Дивіться, стою перед вами й говорю з вами, а цей горб не виходить мені з голови. Все забуду, а його не забуду. Співанки знав колись, та й на ньому забув, силу мав, та й на ньому лишив.

Одна сльоза котилася по лиці, як перлина по скалі.

— То я вас прошу, ґазди, щоб ви, як будете на святу неділю поле святити, щоб ви ніколи мого горба не минали..."

Василь Стефаник

Богдан Лепкий

Степан Васильченко

Спиридон Черкасенко

Закінчує Стефаник оповідання описом хвилини від'їзду: „Плоти попри дороги тріщали й падали — всі люди випроваджували Івана... Аж як зупинилися перед хрестом, що Іван йо-по поклав на горбі, то він трохи прочунявся й показував старій хрест: „Бачиш, стара, наш хрестик? Там є вибито й твоє ім'я. Не бійся: є моє і твоє".

Богдан Лепкий
(1872-1941)

Богдан Лепкий народився 9 листопада 1872 року в подільському селі Крегулець у родині священика. Помер 21 липня 1941 р. Народню й середню школу закінчив у Бережанах, університетські студії — у Відні, Львові й Кракові. Після закінчення університету був учителем гімназії в Бережанах, а з 1899 року — у Кракові. В час першої світової війни працював у таборах біженців та воєнно-полонених українців у Німеччині й Австрії, де викладав історію української літератури. Потім став професором університету в Кракові.

Поетичні твори Богдана Лепкого, що вийшли друком у збірках: „Осінь", „Листки падуть", „Над рікою", „З глибин душі", „Поезіє, розрадо одинока...", визначаються щирістю почувань, тонкою вразливістю поета на красу природи, та вибагливою, викінченою формою. Року 1911 написав Лепкий поетичний твір „Голос надії", в якому передбачав близьку світову завірюху. В тому творі він писав:

„А я кажу вам: день іде,
Іде така година,
Коли ні тут, ні там, ніде
Кордонів жодних не буде,
Лиш даль далека, синя.

А я кажу вам: близько час
І хвиля недалека,
Що буря зірветься нараз,
Згуртує й позмітає нас
І зблизька і здалека.

Хто каже вам, що все одно,
Де жити, де вмирати,
Той тягне вас в багно, на дно,
Той вам дає без дна судно
І каже кермувати.

А я вам кажу: майте слух,
І позір тому дайте,
Що вам говорить волі дух
Про близьку хвилю завірюх
І хвилі тої чайте!..."

Крім ліричних поезій, писав Лепкий оповідання, навіяні тужливими спогадами та сердечним теплом про українське село й звичаї в ньому. Написав також низку повістей: „Під тихий вечір", „Сотниківна", „Зірка". Дуже відома його історична повість „Мазепа" з чотирьох окремих частин, у якій автор звеличує постать великого українського гетьмана та його величну ідею української державности.

Написав слова до чарівної пісні: „Видиш, брате мій, товаришу мій, — відлітають сірим шнурком журавлі у вирій..."

Степан Васильченко
(1879-1932)

Так само, як Михайло Коцюбинський і Василь Стефаник, вносить нові засоби й нові надбання европейських письменників у свою творчість один із найвизначніших майстрів мистецького слова, неперевершений автор оповідань для і про українських дітей, Степан Васильович Васильченко (псевдонім Степана Панасенка).

Народився він року 1879 в містечну Ічні, на Чернігівщині. Закінчив учительську семінарію і служив народнім учителем по різних кутках України. В час учителювання добре пізнав село, сільську дітвору, її звички і прагнення. Після революції 1905 р. Васильченко оселився в Києві. В році 1915 з'явилася перша книжка його оповідань, що її зустріли дуже прихильно. Починаючи з року 1922, виходять нові збірки його оповідань. Крім оповідань, писав Васильченко й драматичні твори: „Зіля Королевич", „Недоросток", „У жнива", „На перші гулі".

Хоч у своїх творах Васильченко часто порушує давні етнографічно-побутові теми, проте вміє він висвітлити їх зовсім по-новому. В тому й міць його таланту. При тому виявляє дуже добре знання селянського життя й психіки української дитини. Васильченко в своїй творчості постійно сплітає світ дійсний, реальний, із світом мрійним, уявним, світом чарівної казки. Хвилини сірого буденного життя вміє овіяти подувом ніжної поезії, звичайну подію заквітчати мистецькими задумами. Ця гра світла й тіней, мрій і дійсних переживань, це химерне чергування реалізму із романтикою, виступає в ряді оповідань Васильченка: „На світанні", „Арабески", „Дома", „Дощ", „В хуртовину", „Оксана" та інші.

Стиль оповідань Васильченка, особливо в описах природи, захоплює красою образів, багатством порівнянь, синонімів, нових епітетів. Мова чиста, багата й гнучка. Автор уміло вживає словника народньої поезії, пристосовуючи часто стиль і мову своїх творів до ладу і ритміки народньої пісні.

Спиридон Черкасенко
(1876-1939)

Спиридон Черкасенко народився року 1876 в Новому Бузі, на Херсонщині. Закінчив учительську семінарію, після чого учителював. Згодом працював на залізниці й на шахті в Донбасі.

Писав (часто під псевдонімом Петро Стах) поезії, оповідання й драматичні твори. Друком вийшла збірка його оповідань „Вони перемогли" і драматичних творів: „В старім гнізді", „Хуртовина", „Жарт життя", „Про що тирса шелестіла", „Северин Наливайко" та інші, а також повість „Пригоди молодого лицаря".

Найбільше уславився Черкасенко своєю драматичною поемою „Казка старого млина", написаною року 1914 на тему боротьби нових умовин і нових форм життя в Україні з давньою „казкою степів". Ця драматична поема Черкасенка характером своїм наближається до „Лісової пісні" Лесі Українки. Поезію давнього життя в Україні змальовує Черкасенко в „Казці старого млина" такими словами:

„Живе тут казка степу.
Як легіт ніжная, як фея красна,
І все навкруг — і степ, і срібні хвилі,
І дикі скелі, й хмари у блакиті,
І вільний вітер, ніч і день — усе
Живе!...

В поетичних творах Черкасенка часто зустрічаються заклики до змагань за краще життя.

Помер Спиридон Черкасенко на еміґрації року 1939-го.

Олександер Олесь

О. Олесь
(1878-1944)

О. Олесь — це псевдонім Олександра Кандиби. Народився він року 1878 на Слобожанщині. Перша збірка його поезій „З журбою радість обнялась" вийшла в світ року 1907-го й відразу поставила автора її на чільне місце в українській літературі.

Вийшов поет у світ „у майовий день", коли „шумів травою степ широкий", і вдарив у життєрадісні, дзвінкі акорди особистої й громадської національно-революційної лірики.

Володимир Винниченко

То були бурхливі дні революційних часів та незабутні події першої світової й національно-визвольної української війни, що про них поет писав так:

Сонце на обрії, ранок встає, —
Браття, вставайте,
Ранок стрівайте
Ранок встає!...

Але в міру того, як почали все вище й вище підійматися хвилі чорної реакції, що грозила затопити всі надії на революційний ранок життя народу, поет виявляє і свою зневіру в чарівній поезії „Айстри".

Поруч мотивів національно-громадської лірики в Олеся є також мотиви особистої, інтимної лірики — ніжної, часто сумовитої, завжди тонко викінченої у вислові:

Коли хочеш знать, серденько,
Як тебе люблю, —
Єсть тут гай один близенько,
Там щебече соловейко про любов мою...

Павло Тичина

Ліризмом навіяна також символічна Олесева „По дорозі в казку". Гіркою сатирою на еміґрантські дні життя повна його „Перезва".

Володимир Винниченко

(1880-1951)

Коли надійшла передбачувана Богданом Лепким у його поезії „Голос надії", страшна хвилина потрясення всього світу й зокрема українського життя, українська література озвалася на те потрясення високими проявами творчости окремих талановитих українських письменників. Франко дав свого невмирущого „Мойсея", Коцюбинський озвався широким полотном соціяльних взаємин на селі „Фата морґана", заговорив різнобічно й мальовничо про внутрішні хвилювання в народі, про стихійні вибухи революційних настроїв, високо талановитий повістяр і драматург Володимир Кирилович Винниченко.

Характерна особливість творчости цього письменника являє сміливість його у виборі тем та своєрідне висвітлення їх. Цікавлять його різні, часто дражливі питання родинного та суспільного життя, і він вишукує життьові контрасти, знаходить їх, насамперед, на ґрунті соціяльних взаємовідносин у суспільстві й намагається вияснити причини „дисгармонії" в людських взаєминах.

Краса і сила, нужда і горе, боротьба з визиском людського тіла і душі, боротьба за щастя в умовах тяжкої, сірої буденщини — це мотиви його оповідань, із яких відоміші: „Краса і сила", „Кузь і Грицунь", „Історія Якимового будинку" та повістей: „По-свій", „Рівновага", „Голота", „Божки", „Записки Кирпатого Мефістофеля" та драм: „Шаблі життя", „Мементо", „Базар", „Брехня", „Молода кров", „Гріх" та інші.

Винниченко мав, безсумнівно, великий, оригінальний талант, він володів силою вислову, рухом та динамікою в творчості, але були в нього й наскрізь неґативні прояви в письменницькій і громадській творчості. Часом намагався Винниченко деякі низькі людські інстинкти, прагнення життьових насолод та розкошів виправдати особливою філософією. В цьому — від'ємне в творчості цього, щедро Богом обдарованого, представника найталановитіших одиниць в українській літературі з часу перших декад двадцятого століття.

Павло Тичина

(1891-1967)

Павло Тичина народився в селі Пісках, Козелецького повіту, на Чернігівщині, року 1891. Середню освіту здобув у чернігівській духовній семінарії, вищу — в Києві.

Року 1918 виступив Тичина із збіркою поезій „Сонячні клярнети". Вслід за нею вийшла збірка „Золотий гомін" (1921 р.). Разом із появою їх виринула на обрії українського літературного життя нова, свіжа, оригінальна поетична сила. Великі надії покладалися на нього. Він виступив із новими засобами поетичної творчости, із „сонячними клярнетами", „золотим гомоном" слів, єднаючи багатство нових образів і нових символів із музикою нових мелодій. Сонячність настроїв, гомінкі життєрадісні акорди, віра в перемогу визвольних національних поривань, чарівна евфонія музичного слова — це питомі риси його поезії в ранніх часах творчости.

Колись співав, тоді ще наш, Тичина:

„Гаї шумлять —
Я слухаю, —
Хмарки біжать —
Милуюся.
Милуюся-дивуюся,
Чого в душі моїй
Так весело.

Гей, дзвін гуде —
Іздалеку,
Думки пряде
Над нивами,
Над нивами-приливами,
Купаючи мене,
Мов ластівку..."

Колись умів також Тичина оригінальним ладом дати прекрасний вислів своїм національним почуванням, наприклад, у поемі „Скорбна Мати", де релігійним образам надавав український національний кольорит:

„Проходила по полю —
Зелене зеленіє...
Назустріч учні Сина:
Возрадуйся, Маріє!
Шукаємо Ісуса.
Скажи, як нам простіше
Пройти до Емауса?
Звела Марія руки,
Безкровні, як лілеї:
Не до Юдеї шлях ваш,
Вертайте й з Галілеї.
Ідіте на Вкраїну,
Заходьте в кожну хату, —
Ачей вам там покажуть
Хоч тінь його розп'яту..."

Про творчість пізнішого часу — в розділі „Підсовєтська література".

Олексій Воронин

УКРАЇНСЬКА ПІДСОВЄТСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Короткий період української державности 1917-20 років розкрив широкі обрії перед українською літературою, але часті зміни влади і війна з Росією не сприяли письменницькій творчості на Великій Україні. Видавництва обмежувалися переважно друкуванням шкільних підручників, політичного характеру брошур і перевиданням творів клясиків, а письменники поринули в громадсько-політичну працю. В Києві відновився заснований у 1898 р. „Літературно-Науковий Вісник", виходили альманахи („Музагет", „Ґроно"), журнали „Шлях", „Книгар", у яких брали участь М. Грушевський, В. Винниченко, Л. Старицька-Черняхівська, а з молодих поетів М. Рильський, М. Зеров та ін. Глибший слід у цьому періоді залишила поетична творчість О. Олеся, П. Тичини („Золотий гомін"), Ґр. Чупринки (розстріляного большевиками), С. Черкасенка, В. Самійленка, М. Вороного. З поразкою визвольних змагань майже всі ці поети, а також чільні прозаїки, як В. Винниченко і М. Левицький, виїхали на еміґрацію. Старші письменники, що залишилися на Україні, як Гнат Хоткевич, С. Васильченко, Л. Старицька-Черняхівська, А. Кримський, М. Філянський, П. Капельгородський, на якийсь час замовкли. Підсовєтська українська література зародилась фактично не з большевицьким переворотом у Петроґраді, в Росії, і не з окупацією України совєтськими військами, а дещо пізніше — з проголошенням НЕП'у (Нової Економічної Політики) в 1921 році і з початком так званої „українізації", коли після русифікаційного натиску Україні признано деякі автономні права. Окремі збірники, що появлялися до того часу, літературної вартости не мають.

З першими спробами творення „пролетарської" літератури виступили ще в початкових роках приходу большевиків до влади Василь Блакитний-Елланський (1893-1925), автор збірки поезій „Удари молота і серця", Гнат Михайличенко (1892-1919) з „Блакитним романом", Василь Чумак (1900-1919), Андрій Заливчий (1897-1918).

Відмовляючись від клясичної спадщини і вважаючи, що чисто пролетарська культура має бути творена „ляборaторним шляхом", большевики почали масово організувати т. зв. „пролеткульти" — загальноросійські культурно-освітні організації, що мали формувати рух за творення цієї нової культури. Офіційним органом, що мав гуртувати навколо себе всіх тих, хто бажав стати „пролетарським письменником", був у Харкові, тодішній столиці УССР, журнал „Шляхи Мистецтва" (1921-1922).

До „пролеткультів" потягнулася молодь з комсомолу, з армії, комнезаму, з партійних осередків і вузів (високих шкіл). Усі письменники і поети поділились на „наших" і „не наших" — так званих „попутників" з кругів інтеліґенції, що ще стояли в опозиції до совєтського режиму.

Микола Куліш

Юрій Яновський

Микола Хвильовий

Володимир Сосюра

Низький культурний рівень пролеткультівців виразно позначався на їхній літературній продукції, що мала відповідати вимогам „нової доби в історії людства".

Після невдалої спроби з „пролеткультами" урядові чинники дають дозвіл на створення письменницьких організацій „Плуг" (1922-32), „Гарт" (1923-25) і Аспанфут (1922-23). Перша з цих організаційна на чолі з С. Пилипенком мала об'єднувати селянських революційних письменників, друга на чолі з В. Елланом, підкреслюючи в своїй програмі марксівську ідеологію та партійні засади — „пролетарських" письменників, а третя, нечисленна — панфутуристів, що стояли на крайніх лівих позиціях. Появляються альманахи „Плуг" і „Гарт", місячники „Червоний Шлях" (у Харкові) і „Життя і Революція" (в Києві). Згодом виникають літературні організації „Молодняк" і ВУСПП — Всеукраїнська Спілка Пролетарських Письменників.

Тематика поетичних і прозових — в основному малої форми — творів на початку цього періоду охоплювала коло тем революції, повстань, недавньої „громадянської війни", клясової боротьби і повоєнної руїни та відбудови. Деякі відважніші письменники прибирали у своїх творах „езопівську мову" і, наприклад, описуючи українських партизанів, представляли їх червоними партизанами, а викриваючи ніби „болячки нового побуту", змальовували цей творений большевиками побут у такому непривабливому вигляді, що викликали у читачів антисовєтські ремінісценції.

Тогочасний літературний критик І. Кулик про „попутників" писав, що це були люди, які, „навіть позбувшись свідомого націоналізму, не могли позбавити себе його підсвідомих, атавістичних пережитків і інтуїтивно залишалися більше українцями, ніж пролетарями". Так народжувалися доноси до ГПУ, нацьковування цензури на всіх тих письменників, які ще виявляли незалежність думки. Пізніше доноси стали невід'ємним складником літературного побуту.

Проголошена в 1925 р. комуністичною партією індустріялізації країни знайшла своє відображення в численних на цю тему віршах і оповіданнях. У присвяченому найпопулярнішому поетові В. Сосюрі характеристичному для того часу вірші читаємо:

Гей, молоді селюки,
Ососюртеся!
Але не кидайте овечий рай,
А там в хлівах співайте
Про блимання трамваїв.
Востаннє гейкніть на волів
І лемешем старим
Останню борозну пройдіть.
На кобзу бринькать перестаньте!

У сприятливих умовах „українізації" в наступних роках творяться нові письменницькі організації: після розпаду в 1925 р. „Гарту" — Вапліте (Вільна Академія Пролетарської Літератури), пізніше „Пролітфронт", що гуртували „олімпійців", найбільш талановитих письменників „масовізму"; група „неоклясиків", згаданий „Молодняк" — організація комсомольських літераторів, „Нова Ґенерація" — футуристичні письменники, об'єднання київських літераторів „Ланка" та ін.

Запроваджений Леніним НЕП, що закінчив період т. зв. військового комунізму, викликав серед деяких „правовірних" письменників і поетів-комуністів розчарування і гостру реакцію. Характеристичним для цих настроїв є такий вірш М. Хвильового:

Куди звернуся я? Дощі! Дощі! І мряка!
Куди дивлюся я? Запорошило — ніч.
Крізь хуртовини рев далекий дзвін на сполох.
Дзвонар рятує десь, а дзвони замело...

Або автобіографічний вірш Володимира Сосюри:

Довго, довго я був із собою в бою...
Обсипалось і знову зеленіло в гаю,
пролітали хвилини, як роки...
Рвали душу мою два Володьки в бою,
і обидва, як я, карооки,
і в обох ще незнаний, невиданий хист, —
— рвали душу мою
комунар
і
націоналіст...

У прозі 20-30-их років на чільні місця виходить ряд талановитих письменників: М. Хвильовий („Кіт у чоботях", „Я", „Мати", „Редактор Карк"), Г. Косинка („В житах", „На золотих богів"), О. Копиленко („Буйний хміль"), П. Панч („Там, де верби над ставом") та ін. Появляються в літературі „широкі полотна" — романи. Ідейно-тематичний і стилевий діяпазон її значно поширюється від дореволюційного реалізму (П. Панч, К. Гордієнко, А. Головко) до імпресіонізму (Г. Косинка) і експресіонізму (І. Сенченко, І. Дніпровський). Народжується жанр фантастично-пригодницької літератури (Ю. Смолич — „Господарство д-ра Гальванеску"), О. Слісаренко („Зламаний ґвинт"), гумористики і сатиричної літератури (О. Вишня, К. Котко, Ю. Вухналь).

Великим успіхом у стужілого за книжкою читача користуються повісті А. Головка „Бур'ян", О. Слісаренка „Чорний Ангел", В. Ґжицького „Чорне озеро", П. Панча „Голубі ешелони", Б. Антоненка-Давидовича „Землею українською" та ін.

У тих роках активну участь в літературному житті брали також галичани, що з тих чи інших причин опинилися на Великій Україні — згаданий уже В. Ґжицький, В. Бобинський, М. Ірчан, В. Атаманюк, М. Гаско, М. Кічура, І. Ткачук, О. Березинський, А. і І. Крушельницькі. В Харкові вони об'єдналися в літературній організації „Західня Україна". В період „єжовщини" майже всі були фізично знищені.

У перший ряд письменників тоді вийшли: Ю. Яновський (1902-1954), майстер динамічного

стилю з його перейнятими патосом героїки персонажами (роман „Чотири шаблі"); В. Підмогильний, що, почавши з імпресіоністично-психологічної новелі, перейшов до широких літературних форм — „Проблема хліба", „Військовий літун", „Місто"; також добрий перекладач з французької мови; М. Івченко — роман „Робітні сили", гостро критикований як „націоналістичний"; П. Панч, А. Любченко, О. Слісаренко, А. Головко, О. Досвітній, Г. Епік.

У поезії чільне місце займає Павло Тичина, який радісним вітанням зустрів був українську національну революцію, а пізніше став вірним трубадуром совєтського режиму і навіть міністром освіти УССР. Почавши блискучою збіркою „Соняшні кларнети" (1918), він у 1933 р., в році великого голоду на Україні, віршем „Партія веде" остаточно убив у собі поета. Щасливо перейшов всі сталінські чистки, помер у Києві в 1967 році.

Володимир Сосюра, розпочавши свій творчий шлях у перші роки совєтської влади, в історію підсовєтської літератури ввійшов як видатний поет-лірик. В „Історії української літератури" (Київ, 1957) підкреслюється його „слабу ідейну підготовку, в окремих віршах невміння розібратись у соціяльній демагогії українських націоналістів". Центральне місце в його поезії займають збірки „Червона зима" (1921), „Серце" (1931), „Нові поезії" (1937), вірш „Любіть Україну" (1944), вже після війни підданий гострій критиці. Його поеми „Відповідь" і „Запроданці" — насичені ненавистю виступи проти „отруйної ідеології буржуазного націоналізму і космополітизму". Нагороджений сталінською премією першого ступня. В. Сосюра, талановитий, але невисокої особистої культури ліричний поет, також щасливо уникнув кулі енкаведиста і, залишивши численні збірки поезій, помер у Києві в 1965 році.

Найяскравішою групою з-поміж старших поетів був у Києві гурт т. зв. неоклясиків — П. Филипович, М. Зеров, М. Рильський, М. Драй Хмара і Ю. Бурґгарт-Клен. Назва цієї групи, пише в своїх спогадах Ю. Клен, „була випадкова і вказувала лише на те, що ці поети вчилися у клясиків, тобто майстрів, які дали невмирущі зразки поезії. А це, розуміється, було не на руку пролетарським „поетам", які не хотіли вчитися. Також і офіційна критика відносилась до „неоклясиків" з неприхованою ворожнечею. Вони стояли осторонь літературного життя, гордо замкнувшись у своїм „п'ятірнім ґроні". Їхню працю так схарактеризував у своїм вірші Микола Зеров:

Та був один куток, де їх невтомний галас
безсило замовкав: самотній кабінет,
де мудрий Аристарх, філолог і естет,
для нових поколінь, на глум зухвалій моді
заглиблювався в текст Гомерових рапсодій...

Усі вони були знищені, крім Рильського, який в тому періоді увесь свій талант віддав на послуги совєтському режимові (під цим огля-

Павло Филипович

Микола Зеров

Михайло Драй-Хмара

Юрій Клен

дом знаменний його присвячений Сталінові вірш „Із-за гір та з-за високих"), і О. Бурґгарта-Клена, якому пощастило виеміґрувати закордон, де опублікував він свою монументальну поему „Попіл імперій".

У поезії 1920-30 рр. визначне місце займає Микола Бажан (1904) своїми насиченими філософськими медитаціями експресіоністичними збірками „17-ий патруль" (1926), „Різьблені тіні" (1927), „Будівлі" (1929). В роках сталінських чисток Бажан цілковито пішов на послуги режимові.

З інших поетів цього періоду треба ще відзначити пізніше замученого на Соловках Є. Плужника (1898-1936), тонкого лірика, розстріляних у підвалах НКВД співця Полісся Дмитра Фальківського (1898-1934) та співця Чорного моря Олексу Влизька (1908-1934), експресіоніста Тодося Осьмачку, що помер на еміґрації, спаленого в 1941 р. під час утечі большевиків з Харкова В. Свідзінського, Тереня Масенка, В. Мисика, Леоніда Первомайського, С. Голованівського, М. Йогансена, П. Усенка, А. Малишка, автора популярного „Рушничка" та ін.

У драматичному мистецтві тих часів вирізнялись своїми талантами І. Дніпровський (п'єса „Яблуневий полон"), Я. Мамонтов („Республіка на колесах"), І. Кочерга („Пісня про свічку"), „ідеологічно витриманий", але пізніше знищений І. Микитенко („Диктатура"), а також найталановитіший з-поміж них Микола Куліш (1892-1937), що залишив по собі п'єси „Народній Малахій", „Мина Мазайло", „Маклена Ґраса" і „Патетична соната", яку на українську сцену не допущено.

Велике пожвавлення в українське літературне життя внесла культурна дискусія (1925-28), що її розпочав Микола Хвильвой і що її відразу проголосили його противники, як політичну дискусію.

Першим і основним гаслом М. Хвильового у цій дискусії було „Европа, а не Москва!" При цьому він підкреслював, що має на думці психологічну Европу та західньоевропейську літературу і не змішує поняття політичного союзу з Москвою із політикою. Другим його гаслом було — „Азіятський ренесанс", тобто відродження на чолі з Україною гноблених східніх країн. Третім — „Дайош пролетаріят! Дайош інтеліґенцію!" — тобто, не обмежуючись офіційною українізацією, все українське населення поставити на службу української державности. І четверте: „Ренесанс вітаїзму" — стиль проповідуваної ним літератури.

Дискусія, в якій М. Хвильового підтримувала частина студентства і цілий ряд письменників та літературознавців, перетворилась на своєрідну ревізію основних засад творення не лише української літератури, а й культури, порушувала питання колоніяльного становища України, підносила проблему українського месіянізму. Тож не дивно, що в її розпалі з висловами обурення звернувся до ЦК КП(б)У Сталін. У своєму зверненні він м. ін. писав: „. . . коли західньоевропейські пролетарі з захопленням дивляться на прапор, що повіває в Москві, український комуніст Хвильовий не має нічого іншого сказати на користь Москви, крім того, як закликати всіх українських діячів до втечі від Москви".

Пізніше, вирікаючись своїх ідей і каючись, Хвильовий писав: „Хвильовізм — це теорія боротьби проти КП(б)У, яка (теорія) створена під натиском ідеології українського войовничого фашизму, під натиском ідеології тої урбанізованої української буржуазії, що мріє зробити з України велику імперіялістичну державу". У 1933 р. М. Хвильовий покінчив життя самогубством.

Гніт совєтської цензури і обмежування творчости письменників увиразнилися в постанові РКП(б) „Про політику партії в галузі художньої літератури" в 1925 р. та в постанові 1932 р. „Про перебудову літературно-художніх організацій". А вже в 1934 р. на І-му з'їзді совєтських письменників тодішній улюбленець Сталіна, російський письменник Максим Ґорький зформулював основні принципи так званого методу „соціялістичного реалізму", який остаточно позбавив письменника творчої свободи, бо вимагає від нього творити лише в інтересах партії і дивитися на світ лише крізь партійну призму.

Розпочата в 1929 році колективізація сільського господарства і зв'язані з тим масові вивози на північ селян, розкуркулювання і створений Москвою на Україні штучний голод 1932-33 рр. катастрофічно позначились на українській літературі. Розгром української інтеліґенції почали большевики в 1930 році з процесу Спілки Визволення України (СВУ) в Харкові, в якому засуджено на чолі з академіком Сергієм Єфремовим 45 науковців і письменників. У зв'язку з убивством С. Кірова в Ленінґраді в 1934 р. розстріляно українських літераторів Г. Косинку, О. Влизька, К. Буревія і ін. Жертвами большевицького терору падають Ю. Яловий, Досвітній, Епік, Вражливий, Йогансен, Слісаренко, Коцюба, Калянник, Підмогильний, Філянський, Савченко, Л. Могилянська, Б. Тенета, В. Поліщук, А. Панів, М. Дукин і багато інших.

На початку 30-их років, після гострої зміни курсу національної політики, всі письменницькі об'єднання під тиском цензурно-партійних чинників „самозліквідувались" і створено єдину Спілку Письменників СССР, а в 1934 році, внаслідок поділу цієї Спілки на республіканські організації — Спілку Письменників України.

З черговою хвилею „чисток" згинули в підвалах НКВД і ті, „ідеологічно витримані", що „критикували" й „викривали" вже розстріляних, літературні критики Коваленко, В. Коряк, колишній голова спілки письменників І. Кулик. У харківському будинку письменників „Слово", де було кругло сто мешкань, порожніх стояло

85. Ця чорна сторінка в житті українського народу знайшла своє окреме відображення в тій розгромленій українській підсовєтській літературі: даремна річ шукати в тогочасних книжках опису тих страхіть, що їх переживало конаюче село, що їх переживали люди по містах, кожної ночі чекаючи на „чорного ворона". Натомість масово друкувалися безвартісні під мистецьким оглядом „твори", в яких змальовувалося „щасливе життя радянських громадян під мудрим проводом геніяльного Сталіна". Рівночасно множилися т. зв. „виробничі романи" з героїчними стахановцями й стахановками, безмежно відданими партії колгоспниками.

Саме в той час, у час „завершення побудови соціялізму", здіймалися одна за одною хвилі кривавого терору: Москва очищала Україну від ворогів, дійсних, потенціяльних і вигаданих. Свій смертельний похід почала вона з винищення „буржуазних націоналістів" — колишніх петлюрівців, членів вже давно розв'язаних політичних партій, духовенства, куркульських дітей . . . Сотні тисяч людей згинули на фальшиві доноси.

Під час другої світової війни політичний терор послабшав, і всі фізично здорові письменники, що з тих чи інших причин уникнули репресій, були покликані на фронт переважно як військові кореспонденти. Майже всі вони вступили до комуністичної партії, щоб доказати свою льояльність режимові. Літературна творчість завмерла. Рештки письменників скупчуються в м. Уфі, на Сибіру. Мобілізуючи всі засоби проти німців, у Політбюрі ЦК КПСС вирішили використати навіть релігійні та патріотичні почування російського і поневолених Москвою народів. Появились бойові ордени Богдана Хмельницького і Олександра Невського. Сосюра пише свій вірш „Любіть Україну", що його з літаків скидають над окупованими німцями територіями. Із концтаборів повертають декого з культурних діячів і письменників — О. Вишню, М. Терещенка, І. Виргана, А. Шамрая. Звільнений з ув'язнення Остап Вишня пише свою „Самостійну дірку" — книжку гуморесок, спрямованих проти українських націоналістів.

Повоєнний наступ на українське культурне життя („ждановщина") почався в 1946 р. В році 1947 за вказівками з Політбюра ЦК КПСС на пленумі Спілки Письменників України засуджено цілий ряд письменників за „націоналістичні помилки". Гострої критики зазнали В. Сосюра, М. Рильський, С. Крижанівський і навіть завжди „правовірні" Корнійчук і Тичина.

У 1954 р., вже після смерти Сталіна, коли большевики відзначали 300-ліття „возз'єднання" України з Росією, українські поети і письменники (М. Рильський, А. Малишко, Н. Рибак та ін.) виступили з цілою серією романів та поем, присвячених цьому ювілеєві.

У 1956 р., після XX з'їзду КПСС, почалася „реабілітація" декого з винищених Сталіним

Микола Бажан

Остап Вишня

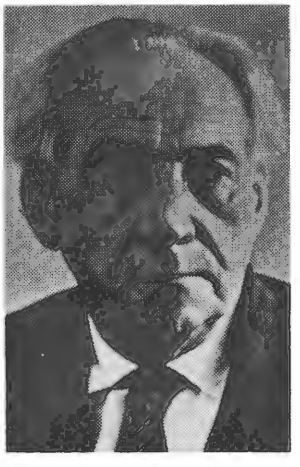

Максим Рильський

Олесь Гончар

письменників і культурних діячів, яка тривала до 1961 року. Водночас „реабілітовано" також цілий ряд проскрибованих за Сталіна дореволюційних українських літераторів і культурних діячів (О. Олесь, М. Драгоманов, Панько Куліш, Б. Грінченко та ін.), з вибраними творами яких уперше мав можливість запізнатися український читач молодшої ґенерації. Тоді ж, з огляду на зростаючі серед української молоді опозиційні настрої, масовими накладами почала появлятися „антибандерівська література" — низької літературної якости оповідання, повісті і кінофільми з часів боротьби УПА та українського революційного підпілля. Деякі письменники (П. Панч та ін.) беруться до тематики з часів української національної революції 1917-21 років, очевидно, насвітлюючи її з офіційних партійних позицій.

Крім письменників старшого покоління Ю. Яновського (помер у 1954 р.), Олександра Довженка, який повернувся із „добровільного заслання" в Москві до Києва, Б. Антоненка-Давидовича і В. Ґжицького, звільнених із концтабору, Петра Панча, Натана Рибака, Ю. Смолича (голови створеного при КГБ Комітету за поворот на батьківщину), активно виступають в літературі Олесь Гончар (романи „Прапороносці", „Людина і зброя", тричі перевиданий на еміґрації „Собор"), Василь Козаченко, О. Ільченко (популярний роман „Козацькому роду нема переводу"), В. Кучер, Павло Загребельний, Платон Воронько та ін. З поетів старшого покоління продовжують літературну творчість Сава Голованівський, Наталя Забіла, Марія Пригара, Н. Нагнибіда, П. Усенко, Л. Дмитерко та ін.

В Україні виходить кілька ілюстрованих тижневиків і чотири літературно-художніх та громадсько-політичних місячники: „Вітчизна" (Київ), „Дніпро" (Київ — для молоді), „Жовтень" (Львів) і „Прапор" (Харків).

В 1961 р. з'являється в українській підсовєтській літературі гурт молодих, талановитих поетів, названих пізніше „шестидесятниками": Ліна Костенко, Іван Драч, Євген Летюк, Євген Гуцало, Микола Сингаївський та ін. Ламаючи заржавілі окови „соцреалізму", вони вносять свіжий дух в поезію, сповнюють її патріотичними мотивами, ориґінальною формою, спертою на національних традиціях, але й до певної міри зближеною до західньоевропейської поезії. Це — люди, які не зазнали „культу особи", не плазували перед Сталіним та іншими партійними „вождями", а тому вважають себе вправі судити своїх „батьків". Нині вже кількість молодих і наймолодших поетів на Україні доходить до п'яти соток, хоч, звичайно, далеко не всі вони дорівнюють своїми талантами згаданим вище.

Окреме місце серед „шестидесятників" посідає Василь Симоненко (1935-1963), що не був, як І. Драч, модерністом, але був глибоко ориґінальним і щирим поетом, який, взявши собі за приклад Тараса Шевченка, присвятив увесь свій талант боротьбі проти російського шовінізму, обороні свого гнобленого народу. Невідомий автор передмови до нелеґально поширюваної на Україні збірки поезій В. Симоненка писав: „Колись історики літератури може й назвуть Василя Симоненка найталановитішим поетом свого покоління. Але ми знаємо, що серед нас не було і немає поета більшої громадської мужности, більшої рішучости, більшої безкомпромісности, ніж Василь Симоненко". Характеристичним для громадської лірики цього поета є такий, наприклад, уривок з вірша „Ґранітні обеліски":

Мільярди вір — зариті у чорнозем,
Мільярди щасть — розвіяні упрах . . .
Душа горить, палає лютий розум,
І ненависть регоче на вітрах.
Коли б усі одурені прозріли,
Коли б усі убиті ожили,
То небо, від прокльонів посіріле,
Напевно репнуло б від сорому й хули.
Тремтіть убивці, думайте, лакузи,
Життя не наліза на ваш копил.
Ви чуєте? — На цвинтарі ілюзій
Уже немає місця для могил.
Уже народ — одна суцільна рана,
Уже від крови хижіє земля,
І кожного катюгу і тирана
Уже чекає зсукана петля . . .

В 1966 році відновились нагінки проти цілого ряду українських письменників і поетів, зокрема проти найталановитішої з-поміж поетів Ліни Костенко, М. Вінграновського, Івана Драча за „націоналістичні тенденції" в їхніх творах. Молодого літературного критика Івана Світличного, який дозволив собі навіть критикувати міністра освіти Білодіда, — заслано до концтабору. Гострих цькувань зазнав вилучений з літературного процесу Іван Дзюба, автор літературно-критичних нарисів п. н. „Звичайна людина чи міщанин" і джерельної науково-популярної студії „Інтернаціоналізм чи русифікація?". „Центральна тема цієї його студії — загрозливе становище України в комплексі безпосередніх і далекосяжних цілей російсько-радянського режиму" (С. Олійник).

1966-67 рр. позначилися в Україні подіями, які піднесли край заслони над старанно приховуваною совєтським режимом від світу ситуацією. Це був ряд судових процесів над молодими українськими науковцями, письменниками, поетами і журналістами, які в обличчі веденої Москвою русифікації підносять відважний голос протесту.

Численні факти, що про них українська еміґрація лише здогадувалась, потвердилися навіть в офіційних совєтських публікаціях, а найяскравіше насвітлені вони в документах, що нелеґальними дорогами дісталися на Захід. Документами цими є тексти заборонених в Україні для друку промов, виголошених з тієї чи іншої нагоди, вірші, оповідання, сатиричні нариси („захалявна література"), листи до редакцій совєтських газет і журналів в обороні нищеної Москвою української літератури, звер-

нення, вислані до найвищих партійних і урядових чинників. Автори цих документів напевно знають, на яку небезпеку вони себе наражають, протестуючи проти партійно-урядової лінії в національній політиці. І немає сумніву, що здають вони собі справу з того, що успіху тими протестами не досягнуть. Але вони, представники молодої української ґенерації, позначені виразним духом соборности-всеукраїнства, вважають, що це їх найперший обов'язок стати в обороні прав свого народу бодай з позицій офіційної конституції УССР і СССР. Репрезентантом „захалявної літератури" може бути нелеґально переслана і опублікована на Заході збірка поезій невідомого автора — чи авторів — під назвою „Крик із могили".

Досі відомо про засланих до концтаборів за „буржуазний націоналізм" таких українських літераторів, мистецтвознавців і науковців: М. Масютка, В. Мороза, С. Караванського, М. Осадчого, Б. Гориня, А. Шевчука та ін. „Лихо з розуму" Вячеслава Чорновола — нелеґально поширювана на Україні збірка матеріялів про цих „злочинців" — увійде в історію української культури як один із найбільш переконливих актів обвинувачення проти терористичного московсько-большевицького режиму в Україні.

На т. зв. Об'єднаному пленумі правління творчих спілок СССР, який відбувся в грудні 1969 р. в Москві і в якому взяли участь також найвищі партійні чинники, виразно виявилось занепокоєння правлячої верхівки становищем у ділянці літератури і мистецтва. У своїх виступах фактичні керівники культурного процесу в СССР (начальник Політуправління армії, ген. Єпішев) рішуче вимагали від письменників і мистців творити лише так, як наказує партія, і погрожували тюрмою та засланням усім тим, хто обстоюватиме свої права на свободу творчости.

Похмура тінь Сталіна щораз вище підноситься над поневоленими комунізмом країнами.

В. Давиденко

Василь Симоненко

Ліна Костенко

Євген Маланюк

Оксана Лятуринська

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Енциклопедія Українознавства, Сарсель, Франція.

Ukraine — A Concise Encyclopaedia, Vol. I, published for UNA.

Історія Української Літератури, т. II, в-во АН Української РСР, Київ, 1957.

Укранська Радянська Енциклопедія, АН Української РСР, Київ, 1959-65 рр.

С. Николишин — Культурна політика большевиків і український культурний процес.

М. Гальчук — Літературне життя на підсовєтській Україні. І. Проза 1920-30 років.

Вячеслав Чорновіл — Лихо з розуму (портрети двадцяти „злочинчів"). Збірник матеріялів.

Іван Дзюба — Інтернаціоналізм чи русифікація?, в-во „Сучасність", 1968.

Василь Симоненко — „Берег чекань", — вибір і коментарі І. Кошелівця, в-во „Пролог", 1965.

І. Кошелівець — Панорама найновіщої літератури в УРСР, в-во „Пролог", 1963.

Шістдесят поетів шістдесятих років — Антологія нової української поезії, упорядкування, вступна стаття і довідка Б. Кравцева, в-во „Пролог", 1967.

ЕМІҐРАЦІЙНА ЛІТЕРАТУРА

В своєму, хоч і короткому, огляді української літератури ми не можемо не згадати письменників-еміґрантів і їхній вклад у загальну скарбницю всеукраїнської літературної творчости.

Ще після трагічного закінчення визвольних змагань 1917-1921 р.р. значна частина письменників опинилася за межами батьківщини. І вже в таборах інтернованих скоро розгорнули свою творчість, видавали на шапірографах свої газети та журнали, як „Веселка", за участю Є. Маланюка, Ю. Дарагана, М. Чирського, М. Гриви й других. Згодом, вийшовши з таборів, об'єдналися в угруповання, центрами яких були Львів, Прага й Варшава.

Письменники-еміґранти в Галичині й значна частина місцевих групувалися в „Літературно-Науковому Віснику", що пізніше називався „Вісник" (1922-23 р. р.), у Львові під редакцією Дмитра Донцова (1883), теж еміґранта з України. Цей журнал виховав ціле покоління націоналістів Галичини й Волині.

Багато письменників, особливо поетів, зосередили свою творчість у Празі, в Чехії, де від 1922 р. видавав журнал „Нова Україна" Микита Шаповал. Серед поетів перше місце займав **Юрій Дараган** (1894-1926), вояк армії УНР, що в своїх високомистецьких віршах оспівував вояцький героїзм княжого Києва, добу Мазепи й сучасну йому боротьбу. Видав збірку поезій „Сагайдак".

Микола Чирський (1902-1942) залишив по собі збірку ліричних поезій „Емаль" та кілька драм, комедій і комічних сцен — „П'яний рейд", „Отаман пісня" й інші.

Поет **Олекса Стефанович** (1900-1970) в своїх високомистецьких поезіях оспівав княжу добу, богатиря Іллю Муромця, добу Хмельниччини, а також найновіші події — героїв Базару; є його твори з релігійною тематикою та присвячені Волині „Волинські сонети".

Оксана Лятуринська (1902-1970) в своїх поетичних творах відроджує сиву давнину землі української — доісторичну добу й княжі часи. Її збірки „Гусла" та „Княжа емаль".

Збірка поезій „Зодіяк", драматична поема „Вічний корабель", повість „Засів" та збірка новель „Помста" належать **Леоніду Мосендзу** (1897-1948).

Глибоку віру в людину, постійність своїх переконань, громадське наставлення виявив у своїх поезіях, що ввійшли в збірку: „Світлість", „Суворість", „Вірую", **Юрій Липа** (1900-1944) — видатний громадський діяч, лікар, воїн, що й загинув у лавах УПА. В своєму тритомовому збірнику новель „Нотатник" описав героїчні події й постаті лицарів визвольних змагань 1917-1921 р.р. Відомі його історична повість „Козаки в Московії" та драматичні твори: „Вербунок", „Мотря", „Поєдинок". Найбільше значення мали його блискучі статті: „Бій за українську літературу", „Призначення України", „Розподіл Росії", що формували політичну думку й дії суспільства.

Євген Маланюк (1897-1968) — передовий поет і визначний публіцист. Він дав новий напрямок українській поезії й має багатьох послідовників. Літературна спадщина його — 11 збірок поезій, серед них: „Стилет і стилос", „Земля й залізо", „Вибрані поезії", „Остання весна", „Серпень" та інші. Його поезії то традиційного, то модерністичного напрямку. Тематика історична ще зі скитських часів, події останніх десятиріч, а між ними найжахливіші події — штучний голод 1933 р. Крім того, книги есеїв: „Нариси з історії нашої культури", „До проблеми большевизму", „Книга спостережень" — два томи.

Олег Ольжич — справжнє прізвище Кандиба (1909-1944) в своїх невибагливих формою поезіях, що ввійшли в збірку „Рінь", показує войовниче й суворе життя наших далеких предків. А в збірці „Вежі" відображає жорстокості сучасної йому доби. Сам він був активним учасником боротьби за визволення України, членом проводу націоналістів і в цій боротьбі загинув, розстріляний німцями в 1944 р. Уже після його смерти вийшла третя збірка поезій „Підзамчя".

Яскравою поеткою-патріоткою була теж учасниця націоналістичного руху **Олена Теліга** (1907-1942). Найвищою ідеєю її було служіння словом і чином Україні. Вона рвалась у „боях ранений мій трагічний Київ", щоб „злитись знову зо своїм народом". В самий тяжкий час німецької окупації таки прибула до Києва. Була там головою спілки письменників і редактором журнала „Літаври". Німецька влада нищила всіх, хто намагався працювати для українського народу. І скоро здійснилася мрія поетки: „...щоб Бог зіслав мені найбільший дар: гарячу смерть — не зимне умирання" — її розстріляно в київському ґештапо.

Поети празької групи майже всі друкувались у львівському „Віснику". В цьому журналі активно працював і згаданий у попередньому розділі Освальд Бурґгарт (1891-1947) під псевдонімом **Юрій Клен.** Прибувши до Німеччини в 1931 р., він вважав своїм обов'язком бути речником українського народу, бо українська духовість стала для нього своєю на все життя. Свої власні поезії писав він українською мовою та перекладав цією мовою численні поезії европейських поетів. Окремими збірками вийшли його „Прокляті роки" — протест проти терору в Україні — та „Каравели". Численні блискучі його статті в галузі літературної критики. Найцінніша з них — „Спогади про неоклясиків". Писав і новелі: „Яблука", „Медальйон", „Пригоди архангела Рафаїла". Завершенням його поетичної праці стала епопея „Попіл імперій", що вийшла в світ уже після його смерти. Це високомистецька картина жахливих подій, що їх спричинили більшовицькі й гітлерівські злочинці.

У „Віснику" містили свої поезії й прозові твори молоді націоналісти, а серед них **Богдан Кравців** (1904). Окремими виданнями вийшли його збірки віршів: „Дорога", „Сонети й строфи", „Остання осінь", „Під чужими зорями" ще у Львові й Празі. А на еміґрації — „Зимозелень", „Дзвенислава", ряд перекладів; збірки літературно-критичних статтей; „На багряному коні" — про знищених українських письменників та антології: „Поети чумацького шляху" і „Шістдесят поетів шістдесятих років".

Літературне середовище Варшави створило групу „Танк". Там виходив журнал-квартальник „Ми", а при ньому „Бібліотека Українського Державника". Навколо їх об'єдналися ті, хто був вірний ідеям Головного Отамана Симона Петлюри. Тут містила свої поезії **Наталія Лівицька Холодна** (1902), що мала й окремі збірки: „Вогонь і попіл" та „Сім літер". До цієї групи належали критик, літературо й шевченкознавець **Павло Зайців, А. Крижанівський, Ярослав Драгинич, Борис Ольхівський,** співпрацювали з ними **Є. Маланюк** і **О. Теліга.**

Пожвавлення й „особорнення" української літературної творчости наступило з прибуттям великої кількости письменників із Наддніпрянської України в 1942-1943 роках до Львова. Та великого розмаху літературний процес набрав у 1944-1949 р.р. у еміґраційних таборах Німеччини й Австрій, а розквіту — від 1950 р. в країнах нового поселення, особливо в Америці й Канаді.

Уже в 1945 р. було засновано об'єднання українських письменників на чужині під назвою „Мистецький Український Рух", скорочено „МУР", що поставило своїм завданням творення „великої літератури". Високоякісні твори мали служити своєму народові й поповнювати скарбницю світової літератури. Започатковано було Альманах „МУР", виходили журнали „Літаври", „Заграва", „Світання", „Літературно-науковий Вісник" та літературні додатки до газет. Появляються окремими виданнями більші розміром і глибші змістом твори, переважно художня проза.

З новими творами виступає **Улас Самчук** (1905) — відомий передовий прозаїк. Виходять його двохтомова повість „Юність Василя Шеремети", романи й повісті „Ост", „Темнота", „Чого не гоїть огонь", „На твердій землі" та перевидано трилогію „Волинь".

Поспішає здійснити свої творчі задуми **Докія Гуменна** (1904), що розпочала свою творчість у 1924 р. Дала кілька оповідань про тяжке життя селянства в повоєнні роки й викликала осуд офіційної української й російської критики за „куркульську ідеологію" та „наклепи на партію". Мусіла замовкнути. Зате на чужині, в тяжких для неї умовах, до 1970 року дала 19 томів своїх високоякісних творів. „Діти чумацького шляху" в чотирьох томах романахроніки — життя кількох родин хуторян до революції й після неї; боротьба їхнього моло-

Олена Теліга

Олег Ольжич

Улас Самчук

Іван Багряний

дого покоління за краще життя, за освіту. Повість „Велике Цабе", есеї-візії „Родинний альбом" і „Благослови, мати" та роман „Золотий плуг" — це все заглиблення авторки в праісторію, шукання глибоких коренів української нації, висвітлення керуючої ролі жінки-матері. „Мана", „Жадоба", „Скарга майбутньому" — психологічні аналізи характерів і почуттів дієвих осіб, переважно жінок. „Хрещатий яр" — трагічний образ Києва й подій у ньому в час останньої війни. „Багато неба" і „Вічні вогні Альберти" — високомистецькі нариси — та збірка новель „Серед хмаросягів" свідчать про надзвичайну спостережливість авторки. А в казці-феєрії „Епізод із життя Европи Критської" вона доводить світові незаперечне право України на самостійне життя.

До визначних прозаїків і поетів належить **Іван Багряний** (1907-1963). Творчий шлях розпочав у 1926 р. Бувший в'язень радянських в'язниць і концтаборів. На еміґрації, в час примусової репатріяції, випускає свою брошуру „Чому я не хочу повертатися до СССР". Перекладена на багато мов, вона показала світові справжню причину втечі з дому людей і врятувала їх. Потім видав збірку поезій „Золотий бумеранг", повість „Тигролови" — це повні пригод події з життя політичного в'язня, який утік на ходу потяга, що, переповнений „заключонними", віз їх у тайгу. Роман „Сад Гетсиманський" викриває страшні катування в застінках ГПУ. Обидва ці твори, перекладені на кілька західніх мов, викликали високі оцінки критиків і читачів. Крім того, вийшли його драматичні твори: „Генерал", „Розгром", „Морітурі"; повісті „Маруся Богуславка", присвячена підсовєтській українській молоді, та „Огненне коло" — глибокий аналіз трагедії української дивізії під Бродами; віршований памфлет „Антін Біда" та кілька книжок для дітей і текстів пісень. Останній роман „Людина біжить над прірвою" вийшов уже після його смерти.

Серед прозаїків значне місце займає своїми реалістичними творами **Василь Чапленко** (1900 р.). Започаткував свою творчість у 1927 р. Уже на чужині вийшли історично-побутова повість „Пиворіз", пригодницька повість „У нетрях Копет-дагу", збірки оповідань: „Любов", „Муза", „Зойк"; історичний роман „Чорноморці"; драматичні твори: „Знайдений скарб", „Гетьманська спадщина", „Третя сила", „Чий злочин?", віршована сатира „Ісько Ґава" та оповідання про дітей „Увесьденечки". Чотирьохтомовий твір — повісті „Півтора людського", „Українці", „Загибіль Перемітька" та „Люди в тенетах" про часи визвольних змагань і події 1918-1930 років на рідній авторові Січеславщині (Катеринославщині).

Людмила Коваленко (1898-1969). Перше її оповідання видрукувано в 1923 році. На еміґрації в 1946 р. в журналі „Заграва" вміщено її комедію „Ксантіппа" — яскравий образ жінки грецького філософа Сократа. А в романі-утопії „Рік 2245" авторка своєю фантазією сягає на 300 років уперед і бачить, що український нарід і до того часу, після атомових катастроф, збереже свої незнищимі духові сили. Далі йдуть її збірки коротких оповідань: „Давні дні", „Віта нова"; „Дві краси" — збірка 11 новель, серед них кілька блискучих гуморесок. „В часі й просторі" — 6 п'єс, найвизначніша з них драма „Домаха", де розгромлену, але неупокорену Україну виразно символізує героїня-селянка, переконана, що „нашому роду не буде переводу" (українському народові). Трилогія „Наша не своя земля" складається з окремих частин: „Степові обрії", „Прорість" і „Її окрадену збудили", об'єднаних одним задумом показати розвиток громадської, політичної й національної свідомости українського суспільства, особливо молоді, 19 сторіччя, кінчаючи добою відновлення української державности та боротьбою за неї в роках 1917-1920. Після смерти авторки лишилось невиданим оповідання „Тиха вода" про Володимира Антоновича й багатьох членів Старої Громади. Працювала вона й над своєю повістю про Олександра Безбородька — в її архівах лишилися історичні відомості про нього та окремі невикінчені розділи.

Галина Журба (1888). Розпочала свій творчий шлях понад 50 років тому. Вийшовши на еміґрацію в 1920 р., пише патріотичні твори „Зорі світ заповідають", „Революція іде", а в 1955 році в Америці вийшов її автобіографічний роман „Далекий світ" і пізніше — роман „Тодір Сокір". Твори цієї сеньйорки української літератури, особливо останні, відзначаються яскравими характеристиками дієвих осіб, мистецьким розгортанням ситуацій та захоплюючими її спогадами про минуле своє й оточення.

Софія Парфанович (1898-1968). Почала писати в двадцятих роках цього сторіччя. На чужині появилися „Загоріла полонина" — збірка оповідань з життя бойківських селян зі збереженням особливостей їхньої мови. „Люблю діброву", „У Лісничівці" — яскраві описи природи, „Вірний приятель" — про людей і кота, „Такий він був" — мистецько-драматична повість про вірного пса, що перейшов зі своїми господарями через усі пригоди еміґрування. „На схрещених дорогах" — повість про трагедію „Остовок" — дівчат з України, молодих матерів. Останній твір „Карусь і ми" — оригінальна повість, де авторка звертається до своєї автомашини, як до живої істоти, ділиться зі своїм Карусем переживаннями й спогадами про батьківщину — це ніби автобіографія письменниці.

Дарія Ярославська. Перша її повість „Полин під ногами" вийшла 30 років тому. На еміґрації вийшли її твори: „Поміж берегами", „В обіймах Мельпомени", „Її Нью Йорк". Заплянувано трилогію „Повінь", якої перший том „На крутій дорозі" вже видрукувано. Це роман, що розповідає про повне пригод і тра-

гічних несподіванок життя в таборах людей, що мусіли залишити свій рідний край. Люди з різних просторів України, різного віку, освіти й фаху, двох віровизнань зустрілися й створили свої „Куточки України". Все це й складні взаємовідносини майстерно показала авторка. Друга частина „Острів ДіПі" доповнює й поглиблює розпочате в першій.

Ольга Мак — живе в Бразилії. В оповіданні „Чудасій", в романі „Порти переконань" показує тяжку підсовєтську дійсність, а на тлі того характеризує людей зі своїм особистим духовим життям. В оповіданні „Лебідка" накреслила яскравий образ княгині Ольги. А її роман у двох частинах „Жаїра" тримає в напруженні увагу читача, що слідкує за трагічною боротьбою населення одної з країн Південної Америки з колонізаторами-іспанцями.

Про боротьбу за фізичне існування й збереження душі за радянських часів на Україні пише **Олена Звичайна** в оповіданнях „Селянська санаторія", „Оглянувшись назад" і в повісті „Ворог народу".

М. Морська, літературний псевдонім **Марії Струтинської,** перевидала свою повість „Буря над Львовом" — образи інтеліґенції, громадських і політичних діячів цього міста, охопленого бурею останньої війни. Нові твори: „Помилка доктора Варецького" — повість та оповідання „Молодий сад", драма „Який чистий сніг", „Я найменша" — психологічний нарис.

Частину свого літературного дорібну вмістила в збірку оповідань „На грані двох світів" **Марія Цуканова**. Це чотири оповідання й одна картина, що змальовують постаті й психологічно умотивовані події та пригоди українців у країнах нового поселення. Повість „На грані двох світів" має фантастично-історичну майстерно розгорнену тему.

Ряд повістей належать перу **Ярослави Острук.** Серед них особливу увагу притягає повість „Родина Ґольдів" — трагічна історія родини жида-лікаря в добу німецької окупації, збіг драматичних обставин приводить до визволення.

Повісті „Альбатроси" й „Наречений" написала **Оксана Керч**. В останній розповідається про драматичну долю „двох Україн" під двома займанщинами, про підпільну боротьбу української молоді за волю України, якій вони підпорядковують особисте щастя й гинуть за неї.

Своїм стилем і художніми засоабми подібний до „Нареченого" твір **Мирослави Ласовської** „Під чорним небом".

Крім уже згаданих прозаїків-мужчин, слід відзначити **Василя Гайдарівського** (1908). Друкував він свої оповідання ще в кінці 20-х років. На чужині вийшли „Ще одно кохання", „Заячий пастух", „Зоре моя вечірняя" та збірка оповідань „А світ який гарний". Тут показано образи звичайних робітників Донбасу — справжніх пролетарів, що теоретично є господарями країни, а під впливом всевладного терору стали трагічно самітними, автоматами в

Софія Парфанович

Микола Понеділок

Тодось Осьмачка

Докія Гуменна

масках. Такий у оповіданні з цього збірника „Мерехтливі зорі" партієць-бриґадир, що врешті довірочно радить приятелеві: „Усього бійся, Григорію... бійся людей. Моя душа засохла. Я ніколи не буваю відвертим. Ніколи не говорю щиро... Всіх боюсь". Таке ж страшне маскування бачимо і в оповіданні „Непрошений гість". Але коли випадково зникає маска, виявляється, що під нею справжня людина, в якій найжорстокіша система не може вбити людської душі.

Трагічну самітність молоді в повоєнні роки мистецьки переконливо показав у повісті „Шляхи" **Юрій Тарнавський** (1934). Це покоління втрачених надій творить свій світ життя, свої погляди, відмінні від суспільства.

Не мало цікавих сюжетами, психологічно витриманих творів дав **Анатолій Галан** (1901) — нариси, фельєтони, гуморески, що були надруковані в різних журналах на Україні й на еміґрації. Вийшли окремо його вісім книжок на теми совєтського й еміґраційного життя: „Пахощі", „Поразка маршала", „Володар-страх", „Записки слідчого" та інші. Низка окремих оповідань, серед них „Синя пляма", „Перестрашені люди", доповнюють його творчість.

Почавши свою літературну працю збіркою новель „Щастя", **Павло Маляр** (1910), перейшов до великої повісти „Хліб" у двох частинах і роману-трилогії „Золотий дощ". Перша частина її „Чайка" вже викликала позитивну оцінку критики за оригінальність стилю, багатство й образність мови, яскраві постаті дієвих осіб, ідейність змісту. Передбачають, що автор „От-от опиниться на верхів'ях української прози".

Розлогий роман **Володимира Несторовича** „Серця й бурі" мистецьки змальовує події в час першої імперіялістичної війни, російський полон, табори полонених австрійців, а серед них і вояків-українців, аж на Далекому Сході; революцію, а після неї зустріч із українськими поселенцями Зеленого Клину. Взаємини осіб різних характерами й їхні пригоди стверджують, що українська людина буде жити фізично й духово за всяких умов.

Кілька речей мистецької прози дав **Іван Смолій.** Серед новель вирізняється „Останній бій". Повісті „Кордони падуть" і в „Зеленому підгір'ї" з часів першої окупації більшовиками Галичини. Тоді вперше зустрілися люди „звідти" з місцевими мешканцями, й автор яскраво описує їхні взаємовпливи та зудари.

Досить великий літературний дорібок **Зосима Дончука** (1903) — дев'ять окремих книжок. Він запропонував увазі читача збірки оповідань „Чорні дні", „Через кладку", сатиричні повісти „Гнат Кіндратович", „Море по коліна", „Ясновидець Гері", романи „Прірва", „Перша любов", „Будинок 1313", „І бачив я" та окреме оповідання „Десята". Хоч ці речі не зовсім витримані стилістично, обтяжені дрібними деталями, вони, особливо з темами підсовєтської дійсности, дадуть молодим читачам багато матеріялу до пізнання жорстокої доби поневолення українського народу.

Сказали своє слово й письменники-гумористи. **Микола Понеділок** (1922) у своїх збірках „Вітаміни" та „Соборний борщ", що складається з окремих гуморесок, дотепно висміює неґативні риси побуту й поведінки різних прошарків еміґрації, загострює свою сатиру, коли змальовує життя під совєтами. Інші збірки „Смішні сльозинки" та „Говорить лише поле" складаються з новель, просякнутих (особливо друга) його ліричним чуттям до тяжкої долі земляків. А збірка „Зорепад" — вияв невимовної туги автора за батьківщиною й її обездоленим народом. Це почуття не міняється у всіх шести оповіданнях і двох повістях цієї книги. Письменник дбає про чистоту мови й її образність і має в цьому великі досягнення. Є в нього й п'єси: „Знедолені", „Лейтенант Фляєв", „А ми тую червону калину".

Іван Керницький — псевдонім Ікер (1913) має іншого роду гумор — доброзичливий сміх і ніби вибачливе ставлення до людських недоліків. Такого напрямку його щотижневі фельєтони в пресі й книги „Перелетні птахи", „Циганськими дорогами".

Анатоль Гак (псевдонім) чи Антоша Ко, **Мартин Задека** (1893) — прозаїк, драматург, фейлетоніст. Автор численних гуморесок на Україні й еміґрації, тут друкованих у різних органах преси, та книжку „Міжплянетні люди" і збірник оповідань та фейлетонів „На двох трибунах".

ЕМІҐРАЦІЙНА ПОЕЗІЯ

Великий вклад в українську літературу внесли еміґранти-поети. Ми вже раніше згадували творчість поетів першої еміґрації. Після другої світової війни вийшли на чужину дехто з уже відомих поетів, а багато молодших розпочали тільки тут свої поетичні спроби.

До поетів, що вже мали свої творчі досягнення, належить **Тодось Осьмачка** (1895-1962), — поет, прозаїк, перекладач. Селянський син, він поніс із собою в світ творчість, що зросла з могутньої родючої сили українського чорнозему. Коли його „викинув сизохребетний степ... на трудний камінь вулиць городських", він зустрівся з найбільшим ворогом України — владою, що безоглядно нищила духово й фізично найкращі сили нації, й оголосив:

Нехай у лапах вашої гордині
в безодню тріпає земля,
на бій із вами виступить однині
душа знеможена моя.

І це своє приречення він здійснив: вся його творчість — безкомпромісова боротьба з ворогом українського народу, шукання правди. Поет високої обдарованости, він володіє надзвичайної сили образами, йому тільки властивим стилем, що ставить його в ряди европейських поетів. Мова його блискуча. Він залишив по собі високої вартости твори: ще до еміґрації — три збірки поезій, а на чужині — „Сучасни-

кам", поему „Поет", „Китиці часу", „Із-під снігу"; повість „Старший боярин", „Ротонда душогубців", що вийшла і англійською мовою; високомистецькі переклади важливих творів Шекспіра та Оскара Вайлда.

Василь Барка (1908) — поет, що почав писати ще на Україні, де вийшли дві збірки його поезій. В Німеччині появилися збірки „Апостоли" та „Білий світ", що своєю побудовою й образністю нагадують козацькі думи. Збірка „Псалом голубиного поля" свідчить про глибокі почування автора, висловлені свіжими, яскравими символами. В його творчості відображено й релігійний світогляд, як:

Моляться сонячники.
Грім на хмарі Біблію читає...
Тополя пошепки: страшний який
Твій плач, Ісає!

Моляться сонячники.
Голод. Мати немовля вбиває...
Тополя закричала: он який
Мій рай, Ісає!

(„Рай")

Збірка „Океан" — ліричні поезії з різними відтінками почувань, збагачені образністю мови й своєрідністю стилю. „Трояндний роман" — найвищий ступінь поетичної творчости Барки. Досконало перекладений німецькою мовою, цей твір найшов шлях українській поезії в світову літературу. Інші збірки „Хліборобський орфей", „Правда Кобзаря", „Лірник" — також високого поетичного рівня. Пише він і прозою. Його повість „Жовтий князь" — правдомовний, глибокий змістом, осуд жорстокого окупанта України за нечуваний злочин — штучний голод, що винищив мільйони людей.

Михайло Орест (1901-1963) — видатний поет, що продовжував працю неоклясиків — п'ятірного ґрона, до якого належав його рідний брат Микола Зеров. Орест підніс українську поезію до можливих вершин, дорівняв її до нової високомистецької поезії інших народів. Відомі його мистецькі переклади, особливо ціла антологія німецької поезії українською мовою, та з французької і англійської мов. Власні збірки: „Луни літ", „Душа й воля", „Державна слава".

Вадим Лесич (1909). Почав писати ще у Львові, де вийшли три його збірки поезій. Поет шукає все нових засобів поетичного вислову мовних і технічних і знаходить їх. Твори його ліричні, надзвичайно різноманітної тематики. Особливою ліричністю просякнуті його поезії „З дитинства" — теплі спогади про минуле. Багато уваги присвячує поет недолікам сучасної доби. Його поезія „Чорний фільм" — рішучий протест проти диких проявів життя. На еміґрації появилися його збірки поезій: „Ліричний зошит", „Поезії", „Розмова з батьком", „Крейдяне коло", „Кам'яні луни", „Вибрані поезії", поема „Напередодні". Деякі його твори перекладено чужими мовами. Сам він перекладає польських поетів українською мовою.

Борис Олександрів (1921). Перша збірка поезій „Мої дні", що вийшла в 1948 році, ще

Михайло Орест

Вадим Лесич

Борис Олександрів

Святослав Гординський

свідчить про впливи на поета його видатних попередників — українських неоклясиків. Але друга — „Туга за сонцем" показує, що поет уже стає на свій власний шлях у доборі тем, володіє своїми художніми засобами, уміє висловити свої особисті почуття й захопити ними читача. Частину віршів написано ще на початку еміґрації, тому в них відчуваємо тугу за Україною, за рідною матір'ю: „Матінко! Образе горя народнього! Он над тобою вже круки багряніі". Є й така хвилююча поетів усіх часів і всіх народів тема — кохання: „Ти зорею просвічуєш гадку, і за тебе я часто тремчу, як сліпець, що ступає на кладку"; поетичні листи до друзів та інші. У цій збірці є й високомистецькі його переклади поезій з різних мов. Пише він і гуморески — вийшли дві збірки: „Свирид Ломачка в Канаді" та „Любов до ближнього".

Яр Славутич (1918). Твори поета різноманітні й багаті тематично: історичні поеми, думи, патріотичні марші, чиста лірика, — об'єднані в кілька збірок. Перша з них „Співає колос". Деякі вірші в ній мають автобіографічний характер — поет „під спів колосу починає свої пісні", переважно про степи рідної Херсонщини. Це майстерні малюнки природи і праці серед неї. В поезіях зі збірки „Гомін віків" автор переносить свою увагу в глибоку давнину аж до кімерійців, скитів, через київську славу, запорожців аж до подій останньої світової війни й еміґрації. Це спокійна розповідь про різні часи нашої історії й героїв; стиль і поетична мова відповідають кожному з цих періодів. У збірці „Правдоносці" оспівано велику мужність і героїзм українського народу, що поніс правду на вигнання. „Спрага" — філософська збірка, написана вишуканими образами, в яких розум переважає почуття. Далі йдуть збірки „Оаза" й „Маестат", де поет минулу славу переносить у сучасність і скеровує на майбутнє. Тут він оспівує славу гетьмана Мазепи, передає його заповіт:

На слугування України
Своє життя, свої думки,
Душі горіння, гнів палкий,
Усе віддати ви повинні.

В збірку „Трофеї" поет умістив кращі твори з попередніх збірок. Славутич — автор статтей і книжок із літературознавства. Має переклади українською мовою.

Святослав Гординський (1906) — поет, мистець - маляр, перекладач і критик. Кілька збірок його поезій появилися у Львові ще від 1933 р. На еміґрації вийшли його збірка „Вогнем і мечем", переспів „Слова о полку Ігоревім", Антологія „Поети Заходу". Має багато перекладів іншомовних поетів. Працює над удосконаленням своєї творчости — шукає вибагливіших форм поетичного вислову. Досягнув високої майстерности в побудові своїх власних віршів і в перекладах творів чужомовних поетів.

Леонід Полтава (1921) відомий своїми збірками „За мурами Берліну", „Біла трава"; більшими поетичними творами як „Поема про Тараса Шевченка" та „Баляда про п'ятого лебедя", написана після смерти останнього члена п'ятірного ґрона неоклясиків, Максима Рильського, а в ній:

Мій старий друже, батьку мій Максиме, —
Я лісом Голосіївським ридаю,
І терплячи за нашу рідну Матір,
Виводжу правду на стрімкі шпилі:
Немає місця лебедям крилатим
На цій прокаженій землі.

Написав він і лібретта до опери композитора Антона Рудницького „Анна Ярославна" та до дитячих опер „Лис Микита" й „Лісова царівна" — обидві музики Овчаренка; багато віршів і оповідань для дітей. Має й книжки: „У вишневій країні"; „Подорожі й пригоди Миклухи-Маклая" та історичний роман „1709" — доба гетьмана Мазепи.

Олекса Веретенченко (1918). Почав писати ще на батьківщині, там вийшла його перша збірка поезій „Перший грім". А на чужині — збірка „Дім вічности" та поема „Чорна долина". Його поезії будовою й ритмікою нагадують народні пісні. Поетичні засоби багаті свіжістю, лірично глибокі. Переклав українською мовою поему Байрона „Мазепа". Останні його поезії ввійшли в збірку „Заморські вина".

Остап Тарнавський (1917). Писав ще у Львові. На еміґрації появилися збірки поезій: „Слова і мрії", „Життя", „Мости", „Самотнє дерево". Твори його сприймаються не легко, бо вони, хоч і модерні своїми поетичними засобами, але в них не відчувається внутрішніх переживань автора, і вони не викликають такого ж почуття в читача. Поезії без штучно створених образів, наближені до традиційної форми, мають більший успіх. Пише він і прозою. Відомі його оповідання „Вихід у призначення", „Сповідь отця Сократа"; збірка есеїв „Туга за літом" та літературознавчі статті: „Поет, учений, громадянин" (Юрій Клен) і „Поет української революції" (Павло Тичина) та „Традиція Кожом'яки" (Улас Самчук).

Олег Зуєвський (1920) — поет - символіст, великої культури, глибоких почувань. Збірки його поезій „Золоті ворота", „Під знаком фенікса". Відомі його високоякісні переклади поетів С. Ґеорґі, Р. М. Рільке, Е. Дікінсона та сонетів Шекспіра.

Ігор Качуровський (1918). Поезії його то неоклясичні, то символістичні, яскраві своєю образністю, навіяні ліричною теплотою. Окремі збірки поезій: „Над світлим джерелом", „В далекій Гавані"; поема „Село". Не менше талановитий він і в прозі, про що свідчать його „Шлях невідомого", „Залізний куркуль" — повісті та роман „Дім над кручею". Крім того, відомі його есей „Новеля як жанр", монографія „Строфіка". Деякі твори поета перекладено на чужі мови, перекладає й він сам іншомовні поезії українською мовою.

Олександер Неприцький - Грановський (1887). Поет-сеньйор, у якого, хоч і „Лунами минули літа молодії", і тепер виявляється моло-

дече захоплення, живе сприймання явищ природи в спорідненості з людиною. Його зворушує чарівна природа, дає йому надхнення, викликає цілий потік художніх образів. Поет часто одухотворює явища природи, вони діють, як живі істоти: ніч „гаптує зорями темний оксамит неба", „в квітках ранок спокійно дрімає і п'янить, як вином, моє серце". Турбує його майбутня доля людини, доля його батьківщини. Звідти його слова:

При сталій праці рідній батьківщині,
Бігме, немав коли старіться!
І як мені інакше жити нині?
Тому я прошу вас: — Борітеся
За Неї, — а не між собою!
Ото ж, об'єднані, — до бою!

Від 1913 року у США — науковець, професор університету, він находить час і надхнення писати простими, але хвилюючими поетичними рідними словами. Його поезії ще на Україні вийшли трьома збірками. В Америці появилися збірки: „Іскра віри", „Осінні узори", „Гімни сонцю", „Сни зруйнованого замку" та окремі поезії в різних журналах.

Богдан Нижанківський (Бабай) (1909) — поет і прозаїк. Збірки поезій „Щедрість", „Вагота"; оповідання й нариси вийшли ще у Львові. „Новелі" в 1941 р. „Вірші іронічні, сатиричні й комічні' — Бабай.

Відомі пародії й сатиричні епіграми **Теодора Курпіти** (Теока). У 1940 р. опублікував свої „Карикатури з літератури".

Роман Купчинський (1894) прославився як творець широко відомих стрілецьких пісень, автор ліричних поезій, драматичних творів, повісти. На еміґрації вийшли його „Мисливські оповідання" та сатирична поема „Скоропад".

Михайло Ситник (помер у 1959 р.) — його поезії глибоко ліричні, щирі, поетичні, навіяні непереможною тугою за батьківщиною.

Олекса Гай - Головко — не шукає вибагливих форм і глибоких символів; поезії його щирі, оптимістичні. Він стверджує, що Бог послав його „полювать за людською душею, щоб у ній побачити Тебе", шукає таку людину й часами находить серед тих, що „серця і мізки в торбах сюди привезли" (на еміґрацію). Автор „Коханіяди" й „Сурмача", він написав „Антологію канадських англомовних поетів" — збірка перекладів українською мовою.

Микола Щербак — автор патріотичних поезій, має збірки: „Вітри над Україною", „П'янкий чебрець", „Шлях у вічність", „Багаття". Написав багато віршів для дітей, друкованих у різних журналах, і окремі книжечки „Віршована абетка" та „Волошки".

Василь Онуфрієнко — твори його не дуже високої поетичної якости, він пише „не викрутами слів... про все, що накипіло", його „слова прості, як вітру спів". Він переконаний, що „Той не поет, що нам в словах не дав тепла, що туги не приніс і радостей, й спокою" і сам

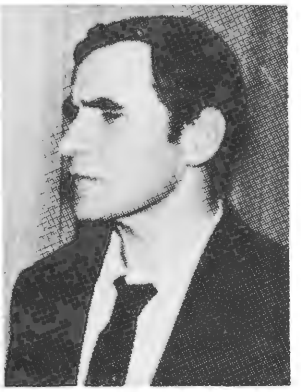
Василь Барка

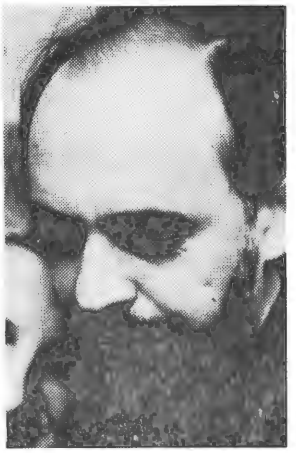
Богдан Бойчук

Патриція Килина

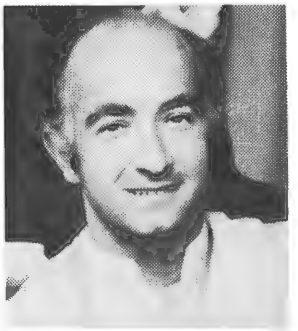
Юрій Тарнавський

дає таке тепло читачеві. Його книжки „Сталін у пеклі" та поема „Симон Петлюра".

Ганна Черінь. — Ліричні її твори часто мають іронічні відтінки; барвисті й цікаві нариси з подорожів, талановиті гуморески, численні віршики для дітей, легкі для їхнього сприймання — така різноманітна творчість поетеси.

У різних журналах і газетах можна зустріти поезії **Володимира Біляєва, Алли Коссовської** (збірка „Бабине літо"), **Марини Приходько, Марти Тарнавської, Олександри Черненко, Лідії Далекої, Ірини Шумілович-Шуварської:** збірка поезій „Співуче світло" та збірка оповідань „Недільний ранок".

Окремо слід зазначити творчість поетів (серед них дехто пише й прозою) — це **Емма Андієвська, Богдан Бойчук, Женя Василевська, Віра Вовк, Патриція Килина, Богдан Рубчак, Юрій Тарнавський** — модерністи, новатори, для яких мистецька форма вислову важніша від змісту твору.

Поважна група поетів і письменників присвятили свою творчість дітям. Крім уже згаданих раніше, слід ще відзначити працю в цій галузі Романа Завадовича, Володимира Барагури, Петра Кізка, Лідії Гаєвської, Галини Чорнобицької, Іванни Савицької, Діми, Катерини Перелісної, Лесі Храпливої, Олени Цегельської.

Еміґраційна література багата й мемуарами - спогадами. Їх писали в часи після першої світової війни О. Лотоцький, Е. Чикаленко, В. Дорошенко, В. Андрієвський, В. Приходько й інші. Новіші такого роду твори дали О. Грищенко — „Мої зустрічі", У. Самчук — „На білому коні" та „П'ять до дванадцятої", Й. Гірняк — „На шляхах Леся Курбаса" та „Останні дні з Остапом Вишнею"; Ф. Дудка „Моя молодість", колективна збірка спогадів про неоклясиків „Безсмертні'; п'ро суспільно - політичні події написали К. Паньківський „Роки німецької окупації" і А. Чернецький — „Спомин з мого життя". Є й видатні перекладачі, що збагатили українську літературу творами світового письменства. До них, крім зазначених раніше, належать **Олена Василева,** що має й свої власні твори, — повість „Море життейское", роман „Коли орбіти схрещуються", оповідання й новелі.

Анна - Галя Горбач — перекладає на німецьку мову; окремо вийшли переклади: „Синій листопад", „Антологія укр. оповідань 20 сторіччя", твори Коцюбинського (вибрані) „Кам'яна душа" Хоткевича.

Ігор Костецький — перекладач Шекспіра, Вайлда, Еліота, сам поет, літературознавець. Його „Оповідання про переможців", „Там, де початок чуда", збірка драматичних творів „Театр перед твоїм порогом".

Олександер Филипович — переклади американських поетів Г. Лонґфело, Едгард По, К. Стенбірґ.

Відома своїми перекладами англомовних поезій **Оксана Соловій.**

Літературна критика. Визначні критики-літературознавці Ю. Шевельов-Шерех, В. Сварог, Ю. Лавриненко, В. Гришко, Б. Подоляк, В. Чапленко, І. Костецький, Л. Луців, П. Одарченко, І. Кошелівець, М. Шлемкевич, Ю. Клиновий, Ол. Чернова, І. Коровицький, М. Гарасевич, В. Барка, Б. Рубчак і інші сприяли піднесенню еміґраційної творчости до вищого рівня.

Віра Драч

ЛІТЕРАТУРА:

Енциклопедія Українознавства, II-й том.
Збірники „Слово", три томи.
Статті в журналах „Нові дні" й інших.
Твори окремих письменників.

Театр

В 1964 році ми повинні були б відзначити століття українського професійного театру, що працював, „крізь труди, кров, крізь муки, злигодні, крізь бурі", як писав дослідник нашого театру С. Чарнецький. А відома діячка і письменниця Людмила Старицька-Черняхівська так згадувала першу виставу української професійної трупи в Києві в 1882 р.:

„Публіка захопила фойє, коридори. Обличчя всім пашіли, очі блищали . . . стояв живий гамір, дзвеніла українська мова . . . не втіха од гарної гри святий захват, що сльози викликав на очі, а в серці збуджував найкращі людські почуття".

Цих двох прикладів досить, щоб упевнено сказати, що наш театр у всі епохи, у всі доби був тим цінним явищем, що „збуджував в серцях найкращі почуття".

Коли йти в далечінь віків, то величезну вагу театру в житті нашого народу слід шукати в багатьох народніх звичаях і обрядах.

I

На них легко встановити й першу ознаку театру, а саме — його постійне життя протягом круглого року, а разом з цим і відновити „первісний сезоновий театр", як писав Г. Лужницький. У **весняну** пору театральні моменти заповнюють **веснянки,** під час яких вживаються всі засоби театру: танок, пісня, слово, міміка, окресленість окремих типів, про яких іде мова. Така веснянка, як „Король", може служити за приклад ідеального сполучення мотивів танку й пісні, а гра „Ворона" відображає вже й чітке окреслення типів.

Літній театр центрується навколо головнішої події, вистави „Купала" (23 червня), в яку входять такі театральні моменти: роблення лялечки (Купала), хороводні пісні, стрибання через вогонь на березі річки, плетення вінків і пускання їх на воду тощо.

В **осінню** пору театральні моменти маємо в святі Обжинок (напр., церемонія вручення вінків господареві й частування), а особливо пізніше, в святі Андрія. Цей обряд дуже багатий на розмови (діялог) і в цьому є неодмінний елемент драми — конфлікт двох протилежних сил.

Зимовий театр концентрується навколо свят Різдва, Маланки й Василя, в колядках і щедрівках. Крім пісні й слова, в цей час вводиться ще й третій елемент театру — машкара, маскування. Найбільш популярна була машкара „Кози". Козу роблять з дерева, прикривають хутром, а схований під хутром парубок „грає" за козу. Крім того, популярні машкари „Кобила" й „Ведмідь".

Другим виявом старовинного театру є **народня драма.** Обряд нашого весілля акад. М. Возняк, напр., прирівнює до античних трагедій грецького драматурга Софокла, бо в ньому є „хори", тобто група акторів, що пояснює подію, є строфи і анти-строфи. Найважливіші моменти весілля це: сватання, заручини, печення короваю, дівишник (коли збираються самі подружки молодої), роблення гильця, посад, вінчання й покриття голови молодої та заключне свято. Тут відображають умовно і старий звичай „умикання", тобто викрадання дівчини, і прощання з рідною хатою, при чому молода завжди подається, як бідна і нещасна, а старший боярин — це завжди комічна фігура.

Десь після першого руйнування Запорізької Січі російським імператором Петром I, в народі зложилась драма „Цар Максиміліян", яку часом ще називали „Трон". Крім чисто народніх типів, в драмі зображено конфлікт Максиміліяна (в якому пізнати Петра I) з „непокірним сином Адольфом" (син Петра, Олексій, якого Петро наказав скарати на смерть). В драмі виступає правосуддя (смерть), що зрубує голову „несправедливому Максиміліяну" за його „діла" над народом (Україною), бо правосуддя сильніше за земні вчинки.

В самому імені **„Максиміліян"** вже чути впливи Візантії, а найбільше ці впливи видно в третій рисі старовинного театру, яку репрезентували **скоморохи** (на сходах до хорів храму Св. Софії в Києві у фресках є реально зображе-

Скоморохи. Фреска з XI ст. в Софійському соборі в Києві.

ні скоморохи княжих часів), що завжди були при княжих дворах. Згодом скоморохи почали мандрувати по містах і зробилися популярними й серед простолюддя. Вони звичайно забавляли глядачів невеличкими сценками-жартами з біжучого життя.

Нарешті, **четверта** риса старовинного театру представлена т. званою **літургійною драмою,** що була винесена окремо, поза церковною службою візантійського обряду. Одна з літургійних драм „Омовеніє ніг" відправлялася в Страсний четвер перед Великоднем і символізувала Тайну Вечерю, де за Ісуса Христа був архиєрей, а 12 апостолів представляли священики (часом Юду грав мирянин). Друга (менш поширена) „Шествіє на осляті" оповідала про в'їзд Ісуса Христа в Єрусалим. Третя „Пещное действо" відбувалася на Різдво і оповідала про чудо врятування невинних юнаків з печі, куди їх було кинуто з наказу царя Ірода. В цій третій драмі вже помітно впливи західньоевропейських літургійних драм, так зв. **Містерій.** В ній також є зачатки наступної театральної епохи — церковно-шкільного театру.

II

Церковно-шкільний театр (Г. Лужницький називає його „театр козацького барокко") охоплює період біля двох століть (16-18 століття). За офіційну дату першої такої постановки вважають 29 серпня 1619 р. В цей день в містечку Кам'янка Струмилова (поблизу Львова) на ярмарку між діями польської драми було вставлено дві українські інтермедії Якуба Гаватовича (1598-1679) **„Продав кота в мішку"** і **„Найкращий сон".** Маємо відомості також, що в 1614 р. учні єзуїтської колеґії в Луцьку виконували українською мовою діялог на честь уніятського митрополита В. Рутського, а в 1616 р. з'явилася у Львові **різдвяна вірша** Павми Беренди, писана в формі діялогу.

На основі цих даних ясно, що перші сторінки українського церковно-шкільного театру складалися під впливом західньо-европейського театру, зокрема в численних єзуїтських школах, де драми писались в польській мові, а останні сценки, **інтермедії,** додавалися в українській. Другим чинником, що творив церковно-шкільний театр були **православні** школи, де драми писались церковно-слов'янською мовою, а інтермедії також давалися в українській.

В стінах Києво-Могилянської Академії ці дві течії об'єднались. В цій Академії вистави були обов'язковими в клясах піїтики й риторики, тобто в клясах красномовства й поетики. Вони мали вплив поза межами України, в Москві й у країнах на Балканському півострові.

Митрополит Петро Могила, головний творець Академії, застосував форми західньоевропейських вистав, а тому в стінах Академії ставились історичні трагікомедії, мораліте й мираклі. Акторів (питомців Академії) навчали згідно з трактатом Франциска Ланга, єзуїта, що писав про те, як має актор рухатись і грати. Вистави відбувались в церковно-слов'янській мові, а загальна популярність інтермедій в українській мові спричинила те, що їх вставлялось у драми чимало. Могилянська академія помалу стала центром української театральної культури, а в 17-му столітті вже ясно виявила тенденції проти Московщини. Зразком цього є знаменитий діялог С. Дівовича „Разговор Великороссіи с Малороссіей" (1762), де Україна змагається проти Московщини й обстоює право жити своїм власним життям. Формально театральні вистави в Академії скінчились 1765 р., коли відомий русифікатор Самуїл Милославський заборонив їх.

Церковно-шкільна драма мала кілька типів репертуару **Різдвяного** циклу. У п'єсі Дмитра Туптала – одного з найвизначніших драматургів Академії — дія дає перебіг різдвяних подій: являються пастирі, звіздочоти, царі, Ірод, вбивство немовлят, плач Рахилі, смерть Ірода в пеклі. В пролозі й епілозі виступають символічні постаті: Людська Натура, Обильна Надія, Любов, Смерть, Земля, Небо та інші.

Друга — це **великодні драми.** В них страждання й смерть Ісуса Христа становлять тільки тло, а більше оповідається біблійні сцени (Фараон і Мойсей, апостол Петро й жиди, тощо), в ній співаються канти. Найкраща п'єса цього циклу — „Слово о збуренню пекла". Дія відбувається в пеклі, Люципера сповіщають про смерть Христа, який вкінці з'являється і руйнує пекло.

Третя група — це п'єси із життя святих („аґіоґрафічні"), з яких найкраща драма „Олексій — Божий чоловік" (1673). Вона оповідає, як Олексій утік з дому, щоб неодружуватись, потім повернувся і жив роками, як чужий, у домі батька і відкрився лише перед смертю.

Четверта група — це так звані „мораліте", в яких показано боротьбу зла й добра, багатства й бідности, розпусти й високої моралі. З'явились вони вперше на Заході, а в Україні зразком їх є „Воскресіння Мертвих" Юрія (Георгія) Кониського або „Трагикомедія" В. Лащевського, або переробка притчі про багатого й Лазаря.

До п'ятої групи належать т. зв. „трагикомедії" писані на історичні сюжети. Одна з них, „Володимир" (1705), присвячена гетьманові І. Мазепі, написана Теофаном Прокоповичем (1680-1741). Створена вона на зразок европейського клясицизму, показує життя князя Володимира, його боротьбу з поганськими жрецями і прийняття християнства. Інша п'єса „Милість Божія" (1728) — найвищий зразок церковно-шкільної п'єси не тільки під оглядом драматургічним, але й під оглядом патріотичної свідомости й демократичного світогляду. Заторкує вона тему боротьби козацтва й Хмельницького проти поляків. Близько до цієї теми стоїть трагикомедія „Фотій" (1749 р.) Г. Щербацького теж про боротьбу українців з поляками.

Окремо треба розглядати т. зв. **інтермедії,** які заполонили церк.-шкільний театр в останнім періоді. Починаючи від Я. Гаватовича, далі через М. Довгалевського та Ю. Кониського, вони закінчуються в сатиричних сценах Івана Некрашевича („Ісповідь", „Супліка на попа"), де виявлено „конфлікт церковних і світських чинників". А в живій народній сценці „Ярмарок", (1790) І. Некрашевич підходить вже близько до сатири Котляревського. Він мав своїх декораторів, механіків, кравців, численну групу танцюристів. Техніка театру тоді була досить висока. Напр., в п'єсі „Свобода од віків рождженная" (1701) під час дії гасли сонце, місяць і зорі; мерці вставали з гробів, на бурхливім морі тонув корабель, кидали в море Йону, його ковтав кит і викидав потім на берег. У п'єсі „Олексій — чоловік Божий" на сцені були рай, пекло й земля, з пащі змія йшов дим. В інтермедіях було не менше деталів.

І саме інтермедія перемогла. Коли було заборонено виставляти драми, живі народні сценки зробилися бажаним гостем по всіх українських ярмарках. Жива народня мова, постаті, знайомі народові (селяни, запорожці, поляки, москалі, цигани і т. д.), а також актори з колишніх студентів Академії (часто недокінчених, що їх звали „мандровані дяки") — все це сприяло успіхові інтермедії. Та утиски влади ускладнювали часом навіть можливість і таких вистав. Тоді було знайдено портативну форму — і так постав славетний **Український вертеп** — ляльковий театр, що утримався до 80-х років 19-го ст. Григорій Галаган оповідає, що в 1770 році до його прадіда „зайшли з вертепом київські бурсаки" (залишивши текст відомого Сокиринського вертепу), а письменниця Олена Пчілка бачила вертеп ще в 1881 р. в Луцьку на Волині.

Дмитро Туптало.

Георгій Кониський.

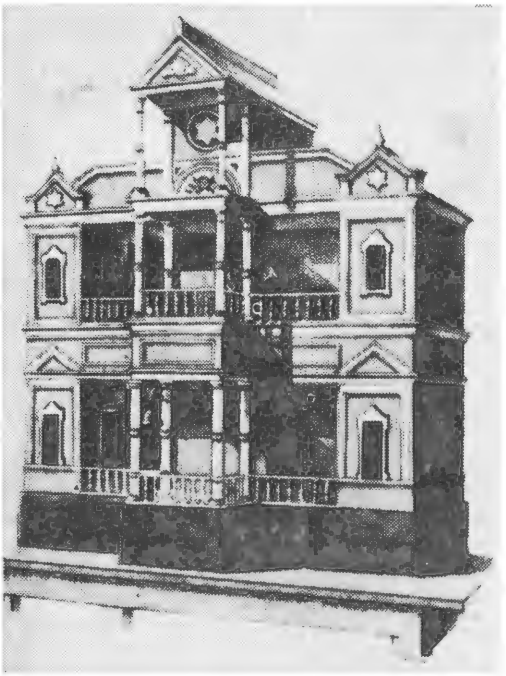

Вертеп родини Галаганів. Малюнок 1875 р.

Вертепна вистава (як кожна вистава шкільно.-церковного театру) поділялась на дві частини: релігійну і світську (трагічну й комічну). Ляльки релігійної частини групувались навколо різдвяної дії, ляльки світської мали національно-побутове забарвлення. З-поміж ляльок особливої уваги заслуговує лялька Запорожця, більш рухлива, що все протестує проти нівечення його прав Москвою. Вертепна скринька мала два поверхи: верхній для релігійних сцен, нижній — для побутових. За задньою стіною сидів виконавець, що водив ляльками і говорив за них різними голосами. До нас дійшло чимало вертепних текстів. Вони мали чималий вплив на творчість Котляревського.

III

19-те століття український театр зустрічав у невідрадних умовах. Львів і близькі до нього околиці до 30-х років 19 ст. не бачили українських вистав. Театри, хоч і почали засновуватись по містах (в Харкові — 1791 р., в Києві — 1808 р., або в інших містах, як Одеса, Чернігів, Кременчук, Бердичів, Кам'янець-Подільський), але там ішли вистави або російською, або польською мовами.

Перший притулок традиції церковно-шкільного театру знайшли у так зв. **кріпацькому театрі.** На Україні, в т. зв. Гетьманщині, селян закріпачено (зроблено рабами поміщиків) в 1783 р., і українські поміщики, наслідуючи столицю, почали влаштовувати в себе по маєтках театри, де грали їхні кріпаки. Мистецька вартість цих вистав була невелика, але вони дали змогу затримати традицію церковно-шкільного театру, бо в таких театрах бували й вертепи, й сценки з народнього побуту, розіграні бурсаками. Крім того, цей театр підготував багато акторів для майбутнього театру (напр., М. Щепкина, друга Шевченка, що зробився славним московським актором, хоч завжди вважав себе за українця).

З відомих кріпацьких театрів треба назвати театр Трощинського (с. Кобилиці, Полтавщина), театр Ширая (с. Спиридонова Буда, Гіричівщина), театр Гавриленка в Кобеляках, Волкенштейна та ін. Більшу ролю в творенні професійного театру відіграли **театральні антрепренери.** Були поміж ними росіяни, поляки, українці (Квітнак, Рекановський, Щепкін). Репертуар їх складався (помимо інтермедій в першому періоді) з драм, мелодрам, трагедій, трагикомедій, водевіля, опери, балету, комічної опери й понтоміми. Була сила переробок з чужих сюжетів. Часто грали п'єси, розраховані на „розкішні" ефекти в романтичному пляні, як „Українка або чарівний замок, наповнений духами", „Олена або розбійники в Україні". Театр опанувала сльозлива драма з нещасним коханням та сирітською долею; п'єси, сповнені жахів, де фігурували потворні злочинці, ворожбити з надлюдськими чарами, мертвяки, що опівночі виходили з домовини, русалки, лісові духи тощо.

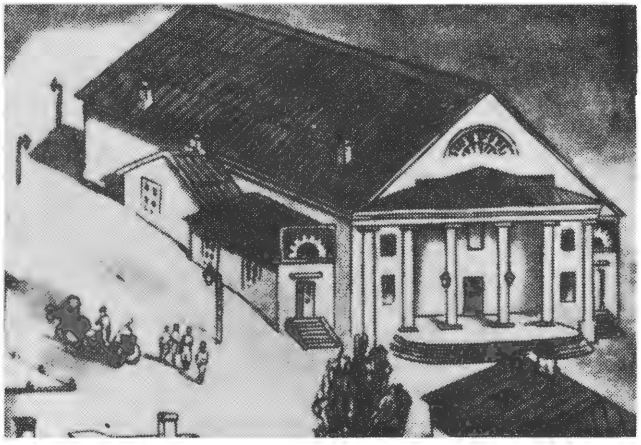

Перший театр у Києві. Малюнок 1850 р.

Творець перших українських драм І. Котляревський також зазнав впливів цього репертуару на його дві п'єси: „Наталка-Полтавка" і „Москаль-Чарівник", що їх вперше виставлено 1819 р. в Полтаві. На Котляревського безперечний вплив мали такі речі, як одноактова французька п'єска **„Le soldat magicien"** чи водевіль кн. Шаховського „Козак-стихотворець", разом з п'єсою Сервантеса „Саламанська печеря" та комічною оперою А. Абесимова „Мельник-колдун". Але, маючи безсумнівний драматургічний хист, Котляревський створив щось зовсім нове, оригінальне, національно-самобутнє. З „Наталки-Полтавки" почався український побутовий театр, тобто театр, де велику увагу приділялось відносинам, умовам життя і побуту українських селян і козаків. За „Наталкою-Полтавкою" створилась ціла ґалерія послідовників, як невідомого автора комічна опера „Любка, або сватання в селі Рихмах" (30-ті роки 19 ст.), „Чари" Кирила Тополі (1837 р.), що дали сюжет для „Ой не ходи, Грицю", „Купала на Івана" С. Шерепері-Писаревського, (1840 р.), оперетка Квітки-Основ'яненка „Сватання на Гончарівці" (1831), „Чорноморці" Я. Кухаренка (1836), „Різдвяна ніч" (1864) і „Сорочинський ярмарок" (1876), лібретто Старицького, музика Лисенка на матеріялі М. Гоголя, та інші.

З „Москаля-Чарівника" почалось формування української комедії та водевілю. Батько Миколи Гоголя Василь Гоголь-Яновський написав комедію „Простак", сильнішу за „Москаля-Чарівника". Проф. Д. Чижевський писав, що „Простак" наближається до справжньої народньої комедії. Цю лінію продовжують п'єси Г. Квітки-Основ'яненка: водевіль „Бой-жінка", та комедії „Шельменко — волосний писар", „Шельменко — денщик" та „Приезжий из столицы" (що безпосередньо вплинув на створення „Ревізора" Гоголя). Окремо стоїть драма Квітки „Щира любов", мелодрама, що вийшла мало сценічною. Більше театрального хисту ма-

ли О. Голембійовський та П. Свенцицький, що переробили для сцени повість Квітки „Маруся".

На ґрунті численних романтичних мелодрам на кінець 30 років оформилась і українська історична трагедія. Треба згадати, що історик М. Костомаров пробував пересадити на український ґрунт романтичну драму такими своїми творами, як „Сава Чалий" (1838), „Переяславська ніч" (1841) та „Кремуцій Корд" (1862). Панько Куліш також написав драму „Колії" (1860). Та ці п'єси були мало придатні для театру, більше для читання, тому на сцені перемогла мелодрама на зразок „Гаркуша" О. Стороженка чи „Назар Стодоля" Т. Шевченка (написаний 1842 р., а на сцену потрапив лише в 1864 р.).

В Галичині, що належала тоді до Австро-Угорської імперії, після знесення кріпацтва, склались легші умови для українського побутового театру, де була і музика, і співи, й танці, комедії і мелодрами. Аматорські драматичні гуртки переробляли цей репертуар для своїх можливостей і, врешті, виробились умови для створення професійного театру „Руської Бесіди" у Львові 1864 р. З ініціятиви о. О. Озаркевича, що організував драматичне товариство, було перероблено „Наталку-Полтавку" під назвою „Дівка на виданню, або на милування нема силування". Пізніше в Коломиї було виставлено „Москаля-Чарівника" (що в переробці називався „Жовнір-чарівник"). „Сватання на Гончарівці" Квітки (в переробці „Сватання, або жених навіжений"), „Купала на Івана" Писаревського („Весілля"). В Перемишлі аматори теж виставили переробки обох п'єс Котляревського.

Таким чином, світський театр 19 ст. чітко устабілізувався в романтично-побутовому пляні, відштовхнувшись від народньо-обрядових традицій. Але, напр., у Львові, традиції церковно-шкільного театру затрималися довше і створили другий няпрямок в репертуарі. Представником його є Р. Мох (1816-1891), що написав кілька драм, базуючись на інтермедіях, і яскраво забарвивши їх місцевим побутом. („Справа в Клекотині", „Терпен-Спасен", „Розпука орендарська" тощо), від чого збагатився оригінальний національний репертуар.

Різноманітний репертуар кріпацького, професійного і аматорського театрів дуже допоміг зростанню **акторських сил.**

Найвидатніший з них — **Михайло Щепкін** (1788-1863), вийшов з кріпацького театру, від 1808 до 1822 р. працював, як професійний актор, у Харкові, Ромнах, Кременчуці, від 1816 р. грав у полтавській трупі М. Штейна, якою керував І. Котляревський, В сезон 1821-22 р. мав власну трупу в Києві, а потім перейшов до театрів у Москві. Щепкін був актором сценічного реалізму, пройнятий чутливістю. Він підкреслював сценічні образи, а його українська мова була надзвичайно музикальна і співуча. Гоголь го-

Степан Писаревський.

Яків Кухаренко.

Василь Гоголь (Яновський)

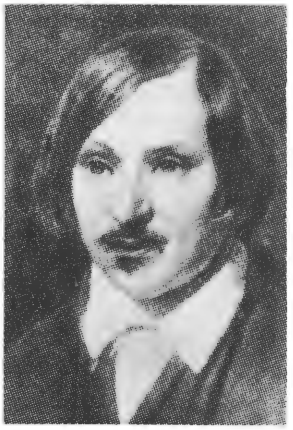

Микола Гоголь.

ворив, що в Щепкіна у виконанні завжди чути „сльозу".

Проте, більшість свого акторського життя Щепкін провів на російській сцені, а слава „першого українського професійного актора" дісталась **Карпові Соленикові** (1811-1851 р.), що передчасно помер від сухот. Соленик закінчив віденський університет і виділявся серед акторів своєю інтеліґентністю. На запрошення перейти на імператорську сцену в Петербурґ, Соленик відповів відмовою, зазначаючи, що він українець, любить Україну і не залишить її. Соленик успішно конкурував із Щепкіним у виконанні типів українського репертуару. Особливо добре вмів він передати внутрішнє життя селянина, хоч його образи і в не побутових п'єсах були бездоганні.

Слави видатного українського актора на Лівобережжі зазнав і **Іван Дрейсих** (1797-1888), про якого критик Мізко, аналізуючи в журналі „Основа" гру Соленика, писав: „Із сучасних акторів до цього ідеалу українського актора ближче всіх актор харківського театру п. Дрейсих". Дрейсих був подібний до Щепкіна і умів виявляти контрасти людської психіки (в ролі Шельменка він умів і вихвалятись перед простаком і приховати своє лукавство під виглядом простоти, коли того треба було у відносинах із начальством).

З інших відомих акторів цього періоду слід зазначити **Угарова,** що був першим виконавцем ролі Виборного в „Наталці-Полтавці" і грав однаково добре і драматичні й комічні ролі, але мало працював над своїм великим талантом; **Рекановського,** що був і добрий антрепренер; **Тимофія Домбровського,** що був першим виконавцем ролі Стецька („Сватання на Гончарівці"), акторів, що в той же час були й авторами водевілів — **Г.** та **С. Карпенків,** та ін.

З акторок найвизначніша була **Катерина Налетова (1793-1874),** що була й доброю співачкою, яку М. Щепкін називав „знаменитою акторкою на Україні", і яка грала в його трупі в 1821 р. в Києві. В 1813 р. вона виступала разом з Котляревським, а пізніше грала в його п'єсах Наталку та Тетяну („Москаль-Чарівник"). Характерна акторка **Данилова** вславилася своїм виконанням ролі Терпелихи. Пречудове сопрано мала **Янковська,** що грала в Херсоні.

Гра акторів цієї доби відзначалась тенденцією відтворювати місцевий типаж з одного боку, а з другого —— нахилом до штучної пози і піднесеної декламації. Режисура тоді була на невисокому рівні взагалі. Лише окремі режисери, як, напр., Карл Зелінський, були на висоті доброго режисера-антрепренера і чудового знавця театру. Назагал, вистави обставлялися бідно, а головне — вони здебільшого були чужі українському глядачеві.

В наслідок цього, в 60 роках 19 століття починається широкий зріст **аматорського** театру серед укр. інтеліґенції, що плекає думку про потребу створити один національний театр. Так, у Чернігові, в гімназії, ставив вистави Опанас Маркович, а режисерами були Ілля Дорошенко та Дмитро Старицький, що домагались бездоганної якости вистав. На початку 60 р. склався гурток аматорів у с. Бобринці, на Херсонщині, де брали участь тоді ще молоді М. Кропивницький та І. Тобілевич (пізніше автор і актор Карпенко-Карий). Трохи згодом організувався аматорський гурток в м. Єлизаветі (Херсонщина), душею якого був поміщик Тарнавський з дружиною, Кефала, Новицький, Островерхий, а потім туди перейшли М. Кропивницький та І. Тобілевич, і там же відбулися перші виступи майбутніх славетних акторів М. Садовського та П. Саксаганського (брати Тобілевичі).

Чи не найповажніший аматорський гурток був київський, що згуртувався в родині Ліндфорсів, і на чолі якого стояли М. Лисинко та М. Старицький. Там грали видатні українські діячі, як П. Чубинський, О. Русов, О. Левицький, сестри Марія та Софія Ліндфорс. В 1873 р. відбулась знаменна вистава опери „Різдвяна Ніч" в київському міському театрі, що сколихнула все громадянство. Емський указ 1876 р., що забороняв вистави укр. мовою, припинив цю діяльність.

У Львові було більше свободи, й ентузіясти театральної справи з товариства „Руська Бесіда" на чолі з **Юліяном Лаврівським** заклали перший професійний театр, що мав свою прем'єру в Народному Домі 29 березня 1864 р. На першу виставу директор театру **Омелян Бачинський** вибрав інсценізацію повісти Квітки „Маруся", що пройшла з величезним успіхом. 5. 5. 1864 р. в театрі „Руської Бесіди" відбулась друга визначна для укр. театру подія – вперше виставлено „Назар Стодоля" Т. Шевченка. Театр виїздить з виставами до Коломиї, Станиславова і Чернівців. Репертуар складається з переробок п'єс І. Котляревського, Квітки, Стороженка та ін. наддніпрянських авторів, а також і водевілів звідти. З Західньо-українських драматургів театр виставляє: Р. Моха „Опікунство", І. Гушалевича „Підгоряне" з музикою М. Вербицького та „Сільські пленіпотенти", комедію „Заручини напомацьки", історичні трагедії і мелодрами В. Ільницького, — „Настася", Якимовича „Роксоляна", А. Яблоновського „Ольга". Крім того, брали багато західньоевропейських п'єс в перекладах: як опери Г. Доніцетті, мелодрами А. Коцебу. Було, напр., виставлено „Жорж Данден" франц. драматурга Мольєра у перекладі І. Наумовича й переробці Д. Лозовського під назвою „Гаврило Бамбуля".

Актори перших років театру „Руської Бесіди" складались з професійних мистців, що мали змогу раніш працювати в театрах Центральної України (Омелян та Теофіля Бачинські, Павлин Свєнцицький), польських акторів, здібних аматорів.

Після багатьох змін в керівництві театру, в 1874 р. його перебрала **Теофіля Романович,**

що вела його до 1880 р. Будучи сама доброю характерною акторкою, вона згуртувала добірний акторський склад, підібрала режисерів, поширила репертуар і коло діяльности театру (зокрема на Буковину через введення буковинських акторів — О. Федькович, С. Воробкевич). Прикрасою трупи була молодша сестра директорки **Марія Романович,** чудова співачка та акторка на ролі молодих героїнь. **Михайло Душинський-Козолевич** грав героїчні ролі, тут же почав свою кар'єру трагік **Владислав Площевський.** Режисерами були: **Марко Кропивницький,** якому доручено було ставити оперети, **Іван Гриневецький,** який, після кількох змін директорів, став разом з Біберовичем директором театру (з 1881 р.) „часи управи яких становлять найкращу добу в історії української сцени в Галичині" (С. Чарнецький).

Тим часом в Наддніпрянській Україні царський уряд 1881 р. дозволив знову українські вистави. Тут почався період побутового театру, що закінчився формально в часах Першої Світової Війни. В цей час помітний зріст драматургів, у лави яких вступають Марко Кропивницький, Михайло Старицький, І. Карпенко-Карий, Леся Українка, Володимир Винниченко, Олександер Олесь, Спиридон Черкасенко, Борис Грінченко, Любов Яновська, Людмила Старицька - Черняхівська, Гнат Хоткевич, Іван Франко, Григорій Цеглинський, Ярослав Лопатинський та інші... „Драматургія проходить шлях від народної драми з танками, музикою і співом, від мелодрами на побутовій чи історичній основі, до реально-побутової або соціяльної п'єси, психологічної драми, нарешті, до символічних творів". (Енцикл. Укр-ва).

В цей же час виростає ряд **режисерів,** що працюють в різних напрямах, аж до постановок символістичних п'єс, які раніш були чужі для укр. театру.

Крім режисерів, прикрашають сцени такі **актори** першого пляну, як Марія Заньковецька, Ганна Затиркевич, Іванна Біберович, Степан Янович, Андрій Стечинський, А. Максимович, Л. Манько, М. Садовська-Барильотті, О. Ратмірова, Л. Лінницька та багато інших.

Також стає на власні ноги **театральна освіта.** Від 1904 р. засновується в Києві Музично-Драматична Школа, де драматичний відділ очолює акторка (донька драматурга) Марія Старицька. Ця школа дала ряд визначних акторів.

В 1907 році виникає перший стаціонарний (постійний) театр Садовського в Києві, а в провінції працює понад 30 українських труп, деякі гірші, деякі ліпші. Кращі з них, як і трупа Садовського, гуртували навколо себе акторську молодь (Трупи Д. Гайдамаки, С. Суслова, О. Суходольського та ін.). В 1890 р. засновано в Києві перше театральне товариство братів Тобілевичів, що принесло стільки тріюмфів для українського театру. В 1881 р. російське міністерство внутрішніх справ дозволило Г. Ашка-

Михайло Щепкін.

Михайло Старицький

Марко Кропивницький у ролі Тараса Бульби.

ренкові та М. Кропивницькому організувати власну театральну трупу, до складу якої увійшли актори, що їх пізніше звали „корифеї укр. театру". У 1882 р. вони організувались у акторське товариство і почали давати вистави по більших містах України з величезним успіхом. В 1883 р. керівником трупи став М. Старицький і поставив театр на високий мистецький рівень, але заборона вистав на Волині, Київщині, Полтавщині і Чернігівщині змусила т-во в 1885 р. розпастись на дві частини: трупа Кропивницького і трупа Старицького. Перша в 1886-1887 році виступала в Петербурзі з величезним успіхом, що мусіли визнати навіть російські критики (О. Суворін).

Та на кінець 80-х років стало ясно, що побутовий театр став відцвітати, а майже одночасно закінчилася і „золота доба" театру „Руської Бесіди" в Галичині, коли в січні 1889 р. помер Гриневецький, і Біберович залишився сам. Перший надавав мистецький напрямок, другий був добрим адміністратором. До заслуг цієї антрепризи треба поставити: 1) Згуртування акторських сил, 2) новий оригінальний національний репертуар, зокрема постава ряду історичних п'єс („Федько Острожський" та „Галька Острожська" О. Огоновського, „Павло Полуботок" та „Чернігівка" -- переробка Й. Барвінського з Костомарова, „Настя" В. Ільницького) та нових п'єс **побутового театру** центральної України (п'єси Кропивницького, Карпенка-Карого, П. Мирного), опер М. Лисенка „Різдвяна Ніч" та „Утоплена", а з місцевих П. Бажанського „Олеся" та „Марта", зі світового репертуару „Розбійники" Шіллера, та його ж „Інтриґа і любов", „Розбитий дзбанок" Клейста, „Честь" Зудермана та „Дивна пригода" Ґольдоні, а також перекладено і введено в репертуар чимало французьких та італійських опереток. На день свого 25-ліття (1889) театр мав всі підстави пишатись своїми досягненнями.

На жаль, дальші 15 років не принесли нових успіхів. На це склались:

а) політичні причини. На центральній Україні, крім цензурних утисків, гострий курс русифікації перетяв шлях антрепризам укр. побутового театру. З початком 90 років рос. уряд організує в Києві і Харкові надзвичайно сильні рос. трупи М. Солонцова і М. Синельникова, як протидію укр. ансамблям. Репертуар цих театрів поширювався, а укр. трупи були штучно затиснуті в рамках побутового театру, який вже менше цікавив публіку.

б) з мистецького боку це була доба, коли література почала опановувати театр, а в театрі почали відокремлюватись кола діяльности драматурга, режисера, актора, декоратора тощо. Український театр міг би добре побороти ці труднощі, коли б не **матеріяльні причини,** через які укр. трупи мусіли вічно мандрувати, пошукуючи „доброї каси". Через це в Центральній Україні поставала сила провінційних труп, а у Львові за 15 років безупинно мінялись директори „Руської Бесіди".

Певна стабілізація наступила в середині нашого століття, коли Микола Садовський, що керував театром „Руської Бесіди" повернувся до Києва і заснував стаціонарний (постійний) театр там, а на його місце у Львові прийшов талановитий Осип Стадник, а потім Сірецький з Чарнецьким.

Театр Садовського в Києві став центральним пунктом побутового театру в останнім періоді. Садовський дбав за добрий репертуар і, крім кількох кращих п'єс Кропивницького та Карпенка-Карого і Старицького, він ставив п'єси нових авторів: Лесі Українки („Камінний господар"), І. Франка („Украдене щастя"), В. Винниченка („Брехня", „Натусь", „Молода кров"), С. Черкасенка („Казка старого млина", „Про що тирса шелестіла"), символічні етюди Олеся тощо. Також вживалось чимало перекладних п'єс: „Зачароване коло" Рідля, „Надія" Гейрменса, „Вогні Іванової Ночі" Зудермана, „Мазепа" Словацького, „Бог помсти" Шолом Аша, „Тепленьке місце" Островського тощо.

Окреме місце мали опери. Перекладні: „Продана наречена" Сметани, „Галька" Монюшки, „Сільська честь" Масканьї, а також і оригінальні: „Катерина" Аркаса, „Енеїда", „Утоплена" і „Різдвяна ніч" Лисенка, „Роксоляна" Січинського та інші.

З акторів у театрі Садовського працювали такі зірки, як **М. Заньковецька, Г. Борисоглібська, С. Панківський, О. Полянська, І. Загорський, Ф. Левицький, М. Малиш-Федорець** та багато інших; майбутні оперові співаки: **Марія Литвиненко, М. Микиша** та багато інших; з майбутніх режисерів там були **Лесь Курбас, С. Бутовський** (також і як співак), **І. Мар'яненко;** відомі декоратори: **В. Кричевський, М. Бурачек,** балетмайстер **Верховинець** (Костів), хормайстер **О. Кошиць,** і, нарешті, такий машиніст сцени, як **К. Домбровський.**

Найважливіше, що театр Садовського став **містком** від **побутового** театру до театру **европейського** і зокрема поклав шлях до створення укр. опери. Правда, ділянку опери дуже широко розгорнув у Галичині **Й. Стадник** за час його директорства в театрі „Бесіди" (1906-1913). Помимо опер, згаданих в театрі Садовського, Стадник виставив „Фауста" Ґуно, „Жидівку" Галеві, „Мадам Батерфляй" Пуччіні, „Кармен" Бізе, „Євген Онєґін" Чайковського, „Казки Гофмана" Оффенбаха, „Травіяту" Верді та ін. Також досить збагатився і драматичний репертуар театру: Стадник ставив „Примари" Ібсена, „Романтичні" Ростана, „Золоте зерно" Пшибишевського, „Вишневий сад" Чехова, „Міреле Ефрос" Ґордіна та ін.

Наступні директори театру „Руської Бесіди" (Р. Сірецький та Ст. Чарнецький) також ввели його на нові шляхи. Вони ставили „Осінь" О. Олеся, „Новоженці" Бьерстерне

Бьернсона, „Сонце руїни" В. Пачовського та ін. Воєнні дії 1914 р. припинили працю театру. Окупаційна рос. влада в Борщеві заборонила вистави.

В цій добі було багато видатних режисерів і акторів.

Найстарший з них — **Марко Кропивницький** (1840-1910), будував вистави на акторській техніці та на ансамблі акторів. На нього зробив свій вплив відомий німецький Майнінґенський театр, що в 70-х роках гастролював по Україні. Він був учителем цілої плеяди молодих акторів, і сам був винятковим актором, пропрацювавши в театрі майже 40 років. Його амплуа були комічні (Іван Карась, козак Цибуля) чи характерні (Хома Кичатий), чи й героїчні ролі (Тарас Бульба, гетьман Мазепа).

Другий режисер і найбільший драматург 19-го ст. **Михайло Старицький** (1840-1904) був практичним творцем живої картини і особливо добре відтворював цю картинність в історичних драмах. За його вказівками актори йшли впевнено і легко по лінії образу, яку намітив він, як режисер.

Режисерський та акторський талант **І. Гриневецького** (1850-1889) розвинувся під впливом театрів Відня, Познані та укр. побутового театру (він вивчав сценічну працю М. Кропивницького). Це був метеор укр. сцени, що блиснув усіма барвами і раптом згас. Він дивився на театр, як на святиню. Як актор, він був найкращий в характерних ролях та ролях темних, зловісних характерів.

Величезний вклад в укр. театр зробили три брати Тобілевичі, відомі під їх театральними прізвищами — **М. Садовський, О. Саксаганський** та **І. Карпенко-Карий.** З них Карпенко-Карий вславився більше, як драматург.

Середній брат — Микола Садовський (1856-1933), як режисер, працював безпляново, поривами, деякі сцени розробляв майстерно і в деталях, інші лишав нерозроблені; давав велику волю акторові у створенні сценічного образу. Вславився в ролях героїчних (Сава Чалий, Богдан Хмельницький, Назар Стодоля). Належав до т. зв. акторів „нутра", внутрішнього чуття і таланту, а не плянової праці. Виїздив з урядом УНР за кордон, в 1926 р. повернувся в Україну і помер там у злиднях. Був незрівняним виконавцем народньої пісні.

Молодший Тобілевич — Опанас Саксаганський (1859-1840) знав напам'ять кожну п'єсу і перед тим, як прочитати її акторам, розробляв її до найменших деталів, домагався гармонійного акторського ансамблю. Як актор, бездоганно виконував характерні та комічні ролі, філіґранно володів жестом, інтонаціями, робив спроби грати в світовому репертуарі („Розбійники" Шіллера).

Ми вже згадували про режисерів театру „Бесіди" у Львові.

З акторів того театру треба згадати **Степана Яновича,** що мав славу героїчного актора

Микола Садовський.

Опанас Саксаганський.

Марія Заньковецька

Брати Тобілевичі. (М. Садовський, І. Карпенко-Карий, О. Саксаганський).

(жив він 1862-1909, а син його відомий в укр. театрі Лесь Курбас). Як актор на різні амплуа, славився **Андрій Стечинський,** а найбільшим артистом, які колись ходили по дошках укр. сцени в Галичині, С. Чарнецький вважає **Василя Юрчака** (1876-1914). Він змушував театр сміятись і плакати. Це була постать оповита серпанком ліризму . . .

З акторок, що зв'язали своє життя символічно з Україною, найперше треба згадати **Марію Заньковецьку** (1860-1934), найкращу в драматично - героїчних ролях. Бездоганна спостережливість і акторська уява, швидке і легке перевтілення, вроджена шляхетність, почуття міри, глибоке вчування в момент душевних страждань — такі основні риси нашої геніяльної акторки, яку прирівнювали до світової слави акторок — Сари Бернар та Елеонори Дузе. Окрему сторінку становить її громадська діяльність в театрі.

Талант **Любови Лінницької** (1866-1926) був більше „нутряного" характеру. Ось як згадує про неї поет Микола Вороний: „Статурність постаті, експресія руху, дзвінкий, гнучкий голос, чудова міміка, особливою красою якої були очі-карі, променисті, повні життя".

З характерних акторок вславилася **Ганна Затиркевич - Карпінська** (1856-1921), корифей сцени. Вона вміла показувати зворушливе крізь смішне і була може найбільш вдалою в п'єсах побутового театру, в ролях сварливих і енерґійних жінок. (Риндичка в „По ревізії", Секлета в „За двома зайцями" тощо).

З акторок „Руської Бесіди" у 80-х роках найвизначнішою була **Іванна Ляновська-Біберовичева** (1861-1937), акторка на ролі героїчні (Рогніда в „Ярополку", Рута в „Олезі", Гальшка Острозька), та на драматично-побутові. В кінці 90-х років полонила сцену **Катерина Рубчакова** (1880-1919) дуже талановита акторка в національному репертуарі та в світовому (Ібсен, Ростан, Ґорький та інші); була також доброю співачкою в операх. Дмитро Антонович писав про неї „Вроджена сценічна інтеліґенція, надзвичайна інтуїція, дар вживатись у лиця й ситуації були основами її таланту".

Дальші революційні зміни в укр. театрі йшли в ногу з існуванням молодої Української держави. В 1917 р. в Києві постала театральна Рада, що ухвалила заснувати новий театр, незалежно від побутового. Заснувався **„Національний театр"** (керівник — І. Мар'яненко, М. Вороний до червня 1918 р.), що все ж в основі лишався побутовим, не зважаючи на зусилля режисера Гр. Гаєвського модернізувати його.

Рівночасно з „Національним театром" восени 1917 р. постав **„Молодий театр"** під керівництвом **Леся Курбаса** (1887- — дата смерти невідома, бо згинув на засланні). Курбас створив гурток ентузіястів і ще в 1916 р. почав з ними працювати над постановкою клясичної трагедії „Цар Едіп". Літом 1917 гурток з успіхом поставив „Базар" Винниченка, і це вирішило долю постійної трупи. В першому сезоні „Молодий театр" мав реалістично-символічно-побутовий репертуар. („Чорна пантера" Винниченка, „Осінь", „При світлі ватри" О. Олеся, „Танець життя" та „Йоля" Жулавського і „Молодість" Гальбе). Після літа в Одесі, „Молодий театр", підтриманий Театральною Радою, відкрив сезон в Києві в дальших пошуках театральности („Затоплений Дзвін" Гауптмана, „Горе брехунові" Ґрільпарцера, театралізація вертепного дійства, „Кандіда" Бернарда Шова та „У пущі" Л. Українки). Але епохальною виставою став „Цар Едіп", де вперше принцип суцільного ритму знайшов утілення в масових хорових сценах.

Театральна Рада, після невдалого експерименту з Національним театром, вирішила восени 1918 р. організувати три театри — оперу, Державний Драматичний Театр і Державний Народній Театр. В Драматичному театрі режисерами були **Б. Кривецький** і **О. Загаров,** вихованці Москов. Художнього театру, що будували працю на засадах реалістично-психологічної школи. Ядро репертуару складали п'єси Ібсена, Винниченка, Гауптмана. Народній театр був під керівництвом П. Саксаганського, який на-

магався знайти нові національні форми театру через акторську майстерність корифеїв укр театру. У нього працювала Заньковецька, Лінницька, Л. Шевченко та інші.

В 1919 р. цей театр злився в Держ. Драматичним Театром, де працювали Борисоглібська, Н. Дорошенкова, Є. Коханенко, П. Карпенко та інші. В Галичині під кінець 1918 р. постає Український Театр під дирекцією **Миколи Бенцаля** (1891-1938), що в 1919 р. перетворився в **Новий Львівський театр** та дав кілька цікавих вистав („Молода кров" Винниченка, „Суєта" Карпенка-Карого тощо), працюючи головним чином в користь Укр. Червоного Хреста. В складі його працювали майбутні славетні актори, як **А. Бучма, І. Рубчак, Й. Гірняк** та інші. Цей театр восени 1919 р. виступав у Вінниці, де його трупа поповнилась правим крилом „Молодого театру", що відійшли від Курбаса, не погодившись щодо мистецьких засад театру. (На чолі цієї групи був Гнат Юра, а грали в ній О. Юрський, О. Ватуля, П. Самійленко і ін.). В січні 1920 р. вони разом з частиною „Нового Львівського Театру" організували новий мистецький колектив під назвою **„Театр ім. І. Франка"**. Того ж 1918 р. частина театру „Руської Бесіди" під дирекцією К. Рубчакової організувала в Станиславові **„Український Черновецький Театр"**, що грав у Чернівцях, а потім з великим успіхом об'їхав усю Буковину. Прихід румунської влади припинив життя театру. Основний склад повернувся до Станиславова і грав там до травня 1919 р., коли постав театр Зах. Укр. Нар. Республіки під дирекцією Стадника.

Тим часом, з приходом совєтської влади в Україну в 1919 р., „Молодий Театр" змусили злитися з Держ. Драмат. Театром. Примусове співробітництво Курбаса і Загарова не могло бути плідним, бо вони мали різні мистецькі цілі в театрі. Зовнішні обставини також не сприяли праці. З приходом армії Денікіна в Київ театри були закриті. Частина з них (Загаров) виїхали до Кам'янця Подільського, де був укр. уряд, інші подались на провінцію. На весні 1920 р. совєтська влада змусила всіх театральних мистців об'єднатись у **Театрі ім. Шевченка.**

Використавши традиційне Шевченківське свято, Курбас поставив об'єднаними силами акторів кол. Молодого і Держ. Театрів поему „Гайдамаки", скомпонувавши її в 3-х актах. Хори, музика, пантоміма були органічними чинниками вистави. Критика (П. Рулін) зазначила, що „Гайдамаки" — клясична вистава нового укр. театру. Одначе обставини змусили Курбаса залишити Київ. Під назвою „Київський Драмат. театр" він з групою послідовників переїхав влітку 1920 р. в Білу Церкву, а потім в Умань (де поставили „Макбета" Шекспіра), а в січні 1922 р. постало **„Мистецьке Об'єднання „Березіль"**.

Восени цього ж року інша група акторів кол. Держ. Драм. Театру заснувала **Театр ім.**

Лесь Курбас.

Сцена з вистави „Гайдамаки" під режисурою Л. Курбаса в 1920 р.

Сцена з вистави „Макбет" під режисурою Л. Курбаса в 1924 р.

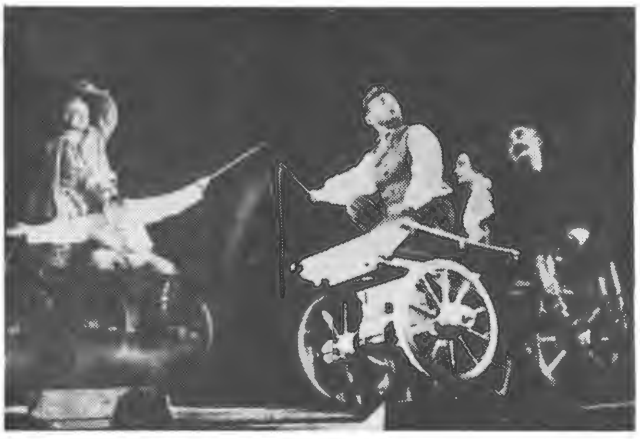

Сцена з вистави „Диктатура". У ролях (зліва направо) Д. Мілютенко, Й. Гірняк, М. Крушельницький, С. Федорцев, А. Бучма, Театр „Березіль" в 1930 р.

Заньковецької. В листопаді 1925 р. розпочав свою діяльність **Одеський Державний Театр Драми,** фундаторами якого були М. Терещенко та інші.

На весні 1926 р. в Кіровограді (був. Єлисаветград) було створено І-й **Робітничий Театр,** який в 1933 р. переведено до Чернігова. 1927 в Харкові розпочав свою працю **Червонозаводський Театр,** який в 1933 р. теж переведено до центру Донбасу, бувш. Сталіно, тепер Донецьк. Мистецьким керівником був Загаров, а в складі трупи були такі сили як **Л. Гакебуш, Є. Зарицька, Ніна Горленко, М. Тагаїв, А. Крамаренко** та інші. В серпні 1929 р. заснувався **Український Театр Музкомедії** (так в совєтах називають опереточний театр). По більших провінційних містах знову почали творитись українські театри, тепер уже постійні.

В Західній Україні перші спроби стабілізувати театральне життя під польською владою належали кільком театрам: театр „Штука" в Перемишлі (що потім назвав себе „Драматичний Театр ім. Франка"), та в Станиславові, Коломиї, Дрогобичі і Луцьку. В 1922 р. знову почав працювати театр „Бесіда" під дирекцією Овчарського. Сюди переїхав режисер Загаров і пробував тут здійснити свої ідеї щодо театру (реалістично-психологічний стиль). Він поставив „Гріх" Винниченка, потім „Тартюф" Мольєра, „Візник Геншель" Гауптмана, „Отелло" Шекспіра. В складі трупи були Загаров, **М. Морська, Й. Стадник, С. Стадникова, Г. Борисоглібська, Г. Совачева, М. Крушельницький, М. Бенцаль, В. Блавацький** та інші. На жаль, „Бесіда" швидко відмовилась від театру. Загаров виїхав на Закарпаття і, склавши там по собі добру пам'ять, повернувся на підсовєтську Україну.

В обставинах Польщі, новий і свіжий подих в театральне життя вніс В. Блавацький (1900-1953), що в 1927 р. був у „Березілі", потім керівником в театрі „Заграва", де відкрив нову сторінку в пошуках театральности. „Заграву" створила група акторів, поміж них і Василь та Людмила Сердюки. Репертуар „Заграви" Блавацький складав по трьох лініях: 1) модерного трактування побутового театру („Ой, не ходи, Грицю"), 2) світових модерних вистав („Цвіркун у запічку" Діккенса, „Святе полум'я" С. Могема тощо). Сучасна інтерпретація (тлумачення) релігійного театру під впливом Клоделя („Голґота" і „Камо грядеш" Г. Лужницького) і 3) історичні інсценізації („Батурин" за Б. Лепким).

Більш традиційний був театр **ім. Тобілевича** під дирекцією Миколи Бенцаля (репертуар музично-драматичний, народні драми), що склався 1929 р. на ґрунті театру Й. Стадника. Об'єднання цих двох театрів не було випадкове: театр того часу ставав на ґрунт **умовного реалізму.** Після смерти М. Бенцаля (універсального актора, доброго режисера і виняткової людини) театр прийняв назву „ім. Лесі Українки", а мистецьким керівником став **Володимир Блавацький,** тимчасом як Й. Стадник з групою своїх прихильників і далі ставив оперетковий та перекладний репертуар.

З-поміж побутових театрів найвидатніше місце посіли два театри: Волинський театр під режисурою **Миколи Певного** з добре опрацьованими постановками та театр ім. Садовського (дир. **О. Карабіневич** та його дружина **А. Барвінок).**

IV

Якщо підсумувати театральне життя в Україні за останні 50 років, то там постало понад 100 театрів, з яких 70 грає українською мовою, але дуже часто ставить рос. п'єси в укр. перекладах. Більшість нових театрів боролись проти приватних антрепренерських театрів (в совєтах вони набрали назву „трудові колективи"), бо ті й далі хотіли ставити п'єси етнографічно - побутового театру (т. зв. „горілчано-гопаківські" п'єси).

Найбільш принципово стояв на цій лінії театр „Березіль" під керівництвом **Леся Курбаса,** що в 1926 р. переїхав до Харкова, де тоді була столиця УССР. Курбас почав від експресіоністичного театру, коли внутрішнє видиво мистця передається (проєктується) назовні через ритм, деклямації, міміку й рухи (часом майже акробатичні). Режисер Курбас будував постановки не на декораціях, а на спеціяльних дерев'яних конструкціях, на світляних ефектах і найновішій техніці. Він вводив у виставу музику, як частину драматичної дії, вимагав великої узгідненості гри акторів. В київському періоді вже за совєтської влади ставились експресіоністичні п'єси Г. Кайзера („Газ"), Е. Толера („Машиноборці", „Людина — маса"), Е. Сінклера („Джіммі Гіґґінс"). Останню п'єсу ставили в інсценізації Курбаса. Окремо він ще написав п'єсу „Рур". В цих виставах „Березіль" рішуче відходить від літератури в театрі, а ставить на-

голос на **театральному видовищі.** Вистави стають синтетичні. Кожна деталь щось означає. Театр **не відтворює життя, а властивими йому засобами впливає на життя.** Звідси у Курбаса гасло думаючого, активного театру.

Кожна вистава мала свою спеціяльну (для режисера) проблему. „Газ" розв'язував проблему масового стилізованого руху. „Джіммі Гіґґінс" — проблему того, як показати переживання героя (тут вони являлись у виді окремих постатей). Клясичний і романтичний репертуар ставився по-новому („Макбет" Шекспіра в поставі Курбаса, „Жакерія" Мериме — Б. Тягна, „Змова Фієско в Ґенуї" — Я. Бортника, „Сава Чалий" — Ф. Лопатинського).

Театр брав старі п'єси, як „За двома зайцями", і переробляв їх на совєтську дійсність, при чому вставляв інтермедії, як колись робив Мольєр у своєму театрі. Поскільки совєтська дійсність мала багато недоліків, театр пробував висміювати їх в сатиричних ревіях, оперетах, фарсах. („Шпана" — В. Ярошенка, „Алло на хвилі 477" — Остапа Вишні, М. Йогансена та Хвильового). Такі вистави, як „Пролог" С. Боднарчука і Курбаса, „Золоте черево" Ф. Кроммелінка і навіть аґітаційна „Диктатура" Микитенка, дають вже цілком гармонійну синтетичну виставу. Найновіше те, що „Березіль" шукає **українського стилю** вистави. Ще в „Молодому театрі" Курбас був під впливом укр. барокко, тепер знаходить ці традиції в драматургії М. Куліша, якого поступово сам виплекує. „Народній Малахій", „Мина Мазайло" і „Маклена Ґраса" Куліша подаються засобами модерного театру в найбільш випуклій традиційно-українській формі. Тут театр максимально впливає на життя, а це йшло всупереч вимогам офіційної совєтської лінії. Курбаса арештовують після нещадної „критики" в пресі і засилають на Північ, де він і гине. Ім'я його скреслено з історії театру, і тільки в 1957 р. дозволено сучасникам оцінити його працю. Разом з Курбасом арештують і кількох його співробітників (Й. Гірняк). Театр ще раз міняє назву і стає **„Харківським Театром ім. Шевченка",** де після Курбаса керує М. Крушельницький, а з 1953 р. — О. Сердюк. Деякі актори, як Бучма, Ужвій, переходять до Києва в театр Гната Юри, решта лишається.

Театр ім. Франка, де керував **Г. Юра,** до 1926 р. був у Харкові, а тоді його переведено до Києва. У своїх перших роках праці цей театр проголосив гасло **монументального реалізму,** але часто відступав від нього і впадав у чистий **натуралізм.** Він також ставив „Мину Мазайла" Куліша і „Диктатуру" Микитенка, але в реалістичному, натуральному до останніх деталів пляні. Деякі вистави були подані на дуже високому рівні, як „Камінний Господар" та „Лісова Пісня' Л. Українки, „Добрий вояк Швейк" за Гашеком (переклад з чеського), „Сон літньої ночі" Шекспіра та інші. Цей театр поширив рямки укр. репертуару та вихо-

Ніна Горленко в ролі Домахи з одноіменної п'єси Л. Коваленко.

Микола Певний

Віра Левицька

вав молодих акторів. В 30-х роках легко перейшов на копіювання Московського Художнього Театру і методу Станіславського. Зараз гол. режисером є Скляренко. В цьому театрі грало багато видатних акторів.

Заповітом третього театру **ім. М. Заньковецької** фундатори його поставили: продовжувати і розвивати **реалістичні традиції театру корифеїв.** Цим і пояснюється праця в ньому О. Саксаганського як режисера. Після гастролів у Полтаві, Кременчуці, Черкасах і Чернігові, театр три роки (1924-27) працював в Дніпропетровську, а з 1928 р. осідає на постійну працю в Запоріжжі. В листопаді 1944 р. театр переведено на постійну працю до Львова, де він працює й тепер. На кінець 20-х років вже видно творчу лінію театру: з одного боку це реформа укр. театру зсередини, про що мріяв, як педагог, Саксаганський ще в Держ. Народному Театрі. Він ставить „Отелло" Шекспіра та „Уріель Акоста" Гуцкова, а пізніше — „Розбійників" Шіллера та „Овечу криницю" Лопе де Веґа. Отже, на клясиці давалась акторові змога творити романтичну, піднесену виставу. Це особливо виявилося пізніше на новому українському репертуарі. Коли Микола Куліш, а пізніше Дніпровський з його „Яблуневим полоном" знайшли для себе ідеальне виявлення в „Березілі", а театр ім. Франка ставив п'єси офіційних сов. драматургів Микитенка (1897-1937) і О. Корнійчука (1905-), то два найвизначніші укр. драматурги І. Кочерга (1881-1952) і Я. Мамонтів (1888-1940) найліпше тлумачення знайшли саме в театрі ім. Заньковецької. У виставах п'єс Кочерги („Фея гіркого миґдалю", „Пісня про свічку') та Мамонтова („До трьох півнів", „Республіка на колесах") виявлено театральну романтику цих авторів та їх нахил до символічного забарвлення. Так само цікаво театр поставив „Вія" у переробці Остапа Вишні та „Підземна Галичина" М. Ірчана. Мистецьким керівником після смерти Саксаганського був **Б. Романицький,** потім **Б. Тягно** (помер в 1964 р.). Зараз керує театром С. Сміян. Склад трупи поповнювався кількакратно з переїздом до нових міст і в ньому зібралось чимало видатних акторів, режисерів і декораторів.

Крім цих трьох, в Україні працює ще кілька визначних театрів, що йшли вперед проти обмежености й вузости побутового театру різними стилевими шляхами, з запалом провадячи різні експерименти. Перетяв цю працю сов. режим, коли в 1933 р. ухвалив ввести в театри стиль „соціялістичного реалізму". Отже, було встановлено диктатуру одного стилю, що призвело до трагічних для укр. театру і його діячів наслідків. Всі театри мусіли показувати „щастя" народу і всі мусіли працювати однаково. В наслідок цього, наступила **уніфікація, стандарт і одноманітність стилю вистав.** Театр перестав впливати на життя. Коли в 1926 р. М. Куліш смів критикувати партію в своїй п'єсі „Хулій Хурина", то в 1954 р. В. Минко в п'єсі „Не називаючи прізвищ" сміє вже тільки критикувати — і то обережно — заступника народнього комісара. Режисер не смів уже переробляти п'єсу, бо драматург став для нього офіційним представником влади. Експериментальна праця припинилась, а деякі жанри (напр., сатира) зовсім зникли. Тому совєтську укр. драматургію не можна поділити за стилями, бо всі твори реалістичні, а тільки за темами. Отже, є військова тематика („Професор Буйк" Я. Баша, „Нескорена Полтавчанка" П. Лубенського, „Шлях на Україну" Левади та інш.); 2) П'єси з колгоспного життя („Калиновий Гай", „Крила", „Над Дніпром" О. Корнійчука, „Над річкою Хоролом", „На хуторі біля Диканьки" В. Минка та інші); 3) Про відбудову промисловости („Макар Діброва" О. Корнійчука, „Дальня Оленя" В. Суходольського, „Дніпрові зорі" Л. Баша); 4) Драми психологічної сфери з ідеєю виховання сов. патріотизму („Істина" І. Кочерги, „Остання зустріч" О. Левади, „Він — мій син" Ю. Мокрієва та інш.); 5) П'єси анти-американського пропаґандивного характеру („Під золотим орлом" Я. Галана, „За другим фронтом", „Життя починається знову" В. Собка); 6) Пропаґанда сов. минулого („Арсенал" Суходольського, „Ніч та полум'я" М. Зарудного; 7) Біографічні п'єси — про Шевченка: (І. Кочерга „Пророк", Ю. Костюк „Тарас Шевченко"); Про Франка (Л. Смілянський „Мужицький посол", і його ж про Л. Українку „Червона Троянда"): Про М. Лисенка (Ю. Мокрієва „Творець пісні").

Обмежені спроби обережної сатири (на малих, не на великих) дав В. Минко. О. Левада зробив спробу в шуканні нової театральної форми („Фавст і смерть"), хоч зробив це під впливом успіху п'єси рос. драматурга О. Арбузова „Іркутська історія". Новиною була тема астронавтів.

Примус для акторів сучасного укр. театру в Україні грати лише „в системі" Станіславського приводить до відображення життя у формах самого життя, а не розкриття засобами мистецтва правди вищого порядку.

До решти недоліків сучасного стану укр. театру треба віднести слабу культуру сценічної мови акторів. В репертуарі мало не-совєтських авторів. Рос. театри перетягають до себе визначніших акторів і режисерів. До зовнішніх успіхів належать вистави п'єс укр. драматургів поза межами України (в Німеччині, Австрії, Китаю, Кореї — комуністичних). Також в Москві й Ленінґраді часто ставлять переклади укр. п'єс. Укр. театри гастролювали в інших національних республіках Сов. Союзу, але за межі держав, де совєти мають вплив, не виїздили. В останньому періоді було чимало вистав світової клясики (Шекспір, Мольєр, Ґольдоні, Кальдерон, Гюґо тощо). Як позитивне явище, відзначається поява на сцені історико-романтичної драми 19 ст., яку з 30-х років не було дозволено виставляти. Відрадне явище — чис-

ленні інсценізації клясичних творів укр. літератури (І. Франко, П. Мирний, О. Кобилянська тощо).

V

До 1945 р. доводилось окремо розглядати театральне життя в Центральній Україні і в Галичині. За часів II Світової Війни театральне життя зосередилось саме в Галичині, бо хоч у Києві й робились спроби організувати театр, але німецька окупаційна влада всі ці проєкти скреслила, а театральну студію „Ґроно" в 1943 р. примусово вивезено до Німеччини. Центральним пунктом театральної культури у Львові був Оперовий театр, що плекав 4 мист. ділянки: драму, оперу, оперету й балет. Драматичний сектор стояв високо, дякуючи наявності таких мистців, як В. Блавацький та чоловий актор „Березіля" Й. Гірняк. Театр дав ряд цінних вистав: „Мина Мазайло" М. Куліша, „Камінний господар" Л. Українки, „Ревізор" Гоголя, „Самодури" і „Хитра вдовичка" Ґольдоні, „Скупар" Мольєра, „Тріюмф прокурора Дальського" К. Гупала, „На полі крови" Л. Українки. Завершенням праці драмат. сектору була постава „Гамлета" Шекспіра (1943), перший раз на українській сцені. Постава **Й. Гірняка,** декорації **М. Радиша** і **М. Григоріїва,** Гамлета грав В. Блавацький. У виставі брали участь визначні сили: **Б. Паздрій, В. Левицька, Л. Шашарівська** та інші.

Цікаве явище являла собою периферія Галичини, куди наїхало чимало фахових сил з Києва, Харкова та інших міст. В Тернополі працювала опера з Дніпропетровська. В Дрогобичі, в Станиславові, в Коломиї, в Перемишлі — скрізь були свої театри, де ставились п'єси нового репертуару. В Буковині були театральні вистави під керівництвом **Сидора Терлецького** (1919-1940), що скупчив чимало акторських сил.

Від 1920 р. починається розвиток театру в Закарпатті, що посилився з приїздом туди М. Садовського. Після нього театром проводили по черзі Загаров, Я. Барнич, М. Певний, Ф. Базилевич, Г. Совачева, М. Аркас.

Після 1945 р., коли багато акторів опинились у таборах ДіПі в Німеччині й Австрії, почалась і там праця багатьох театр. колективів. Найбільші можливості мали два колективи: **Ансамбль Українських Акторів** (керівник В. Блавацький) та **Театральна Студія** (кер. Й. Гірняк і **Олімпія Добровольська).**

Перший працював у Німеччині (Авґсбурґ і Реґенсбурґ) та ЗСА (Філядельфія) і припинив своє існування фактично зі смертю свого керівника (1953). Найбільшим мистецьким успіхом були: „Народній Малахій" М. Куліша, п'єси Ю. Косача „Ворог" і „Ордер"; „Антиґона" Ануї, „Люкреція" Р. Обе, „Домаха" Л. Коваленко, „Інспектор кличе" Дж. Прістлі та інш. В акторському ансамблі були: Н. Горленко, М. Степова, В. Левицька, Л. Шашарівська, Є. Дич-

Володимир Блавацький в ролі Гамлета.

Олімпія Добровольська і Йосип Гірняк.

ківна, Б. Паздрій, Р. Тимчук, Є. Курило, В. Шашарівський та інші.

Театральна Студія почала працю в Ляндеку (Австрія), потім в таборі в Міттенвальді в Німеччині, пізніше — в Ню Йорку. В репертуарі Студія гостро ставила актуальні проблеми. Епохальна вистава, що ввійшла в історію укр. театру, була постава „Козак Мамай", поставлена в калейдоскопі старовинного вертепу і сучасного рев'ю. Також ставились модерні переробки побутових п'єс („Пошились у дурні", текст І. Керницького, інсценізація новель М. Хвильового), а з клясики — п'єси Л. Українки („Лісова пісня", „Оргія", „Бояриня"). Від 1957 р. з виставами не виступає. Серед решти професіоналістів варт назвати **С. Крижанівського** (ЗСА), **С. Теліжина, Л. Кемпе, М. Тагаїва, Г. Ярошевича** (Канада) та інш.

З членів Театральної Студії створився новий колектив під керівництвом **В. Лисняка.** Відійшла від Студії Тамара Позняківна. Лідія Крушельницька зорганізувала дит. театр. На перше місце в театрі Лисняка висуваються **Л. Кукрицька** і **О. Кириченко,** а також **Шуган.** Постава „Камінного Господаря" цим театром викликала великий розголос і дискусію; була вона в модерному стилі. Рештки театру Блавацького (відійшла В. Левицька, Є. Дичківська і багато чоловіків) час від часу виїздять з постановками із старого й нового репертуару.

Валеріян Ревуцький

Музика

Музика — яке це чарівне слово! Хто з нас не любить слухати співу чи гри на музичнім інструменті, або сам співати чи грати? А любимо ми музику тому, що вона дає нам душевне вдоволення, заспокоює нас, злагіднює наш біль чи горе, дає полегшу при праці. Мати співає пісеньку немовляткові, щоб вколисати його до сну. Коли дитина підростає, починає сама співати і не покидає співу аж до старости, або й до смерти. Та й по смерті відпроваджують людину на вічний спочинок при співі сумних пісень.

Що означає і звідки походить слово **„музика"**? Старовинні греки не вірили в одного Бога, а в багатьох богів і богинь. Одні богині піклувались мистецтвом і сприяли людям, які писали літературні твори, малювали, різьбили, співали або грали на музичних інструментах. Ці богині називалися **музи,** і від цього слова походить назва „музика" для означення мистецтва співу чи гри на музичних інструментах.

В оповіданні, казці, вірші ми вживаємо слів, що складаються із складів. Таким складам у музиці відповідають **тони.** Тони — це звуки, які постають від коливання (дрижання) повітря. Вітер рухає дерево, рух галузок викликає порух повітря, і ми кажемо, що дерево шумить. Подібні звуки дають різні предмети: телеграфічні дроти під впливом вітру, шклянка, коли в неї вдарити ложечкою, залізний предмет, коли вдаряє об камінь і т. д. Так само постають звуки, коли ми торкаємось струн скрипки чи фортепіяна. Головні струни — м'язи в нашій горлянці — видають звук під впливом поруху повітря, яке витискаємо з наших легенів.

Звуки можуть бути високі і низькі. Звуки, висоту яких можемо визначити за допомогою музичного інструменту, ми й називаємо **тонами.** Шуму вітру, телеграфічних дротів, дзюрчання води в струмку не можемо точно визначити і тому не називаємо їх тонами. Тони мають „краску" і силу: іншу краску має тон скрипки, іншу тон труби. Якщо вдаримо сильніше в клявіши фортепіяна, тон буде голосніший, а коли торкнемо струну легенько — тон буде слабий і тихий.

Відколи існує музика? Мабуть вона давніша від людської мови, бо щоб видати з горлянки звук, не треба вміти говорити. Діти-немовлята, хоч спочатку не вміють говорити, видають горлом звуки. А втім і тварини, хоч не вміють говорити, видають звуки, а деякі птахи співають дуже гарно.

Основою кожного співу, кожної пісні є **мелодія** і **ритм.** Мелодія (слово грецького походження) — це ряд тонів, які йдуть у різних віддалях один за одним. Але ці тони не творять мелодії, якщо не будуть пов'язані ритмом, а ритм — це рух, це час тривання тонів — коротший або довший. Мелодії церковних співів, напр., складені з тонів, які йдуть повільно, їх ритм спокійний; мелодії веселих пісень чи танкових мають ритм жвавий, скорий. З ритмом пов'язане також і наше життя: серце б'ється точно визначеним рухом-ритмом; наші легені втягають і випускають повітря також рівномірним рухом, а якщо в нашому організмі порушується ритмічна праця органів, людина хворіє. І пісня-спів без ясного ритму немов хвора й нецікава.

МУЗИКА В ЖИТТІ ЛЮДИНИ

Музика пов'язана з життям людини більше, ніж інше мистецтво. Тому й недивно, що старовинний філософ висловив таку думку: „Якщо хочеш знати, який лад в країні, послухай музики його мешканців". Це значить, що нарід, який має гарні музичні твори — нарід здібний і творчий. Як тільки людина появиться на Божому світі, для немовляти вже існує готова „музична література" — колискові пісні. Колискові пісні — це твори бабусь, матерів чи нянь, це частина народної творчости, призначена на заспокоєння немовляти. Своїми початками сягають вони глибокої давнини, початків людської культури. Український народ має багато колискових пісень, і вони дуже різнородні. З них дитина пізнає довколішній світ, зокрема — тваринний: „А-а, котів два, сірі, білі обидва", або „Котику сіренький, котику білень-

Музикант. Фреска XI ст. з Софійського собору в Києві.

кий, не ходи по хаті, не буди дитяти". Колискові пісні своїм ритмом і мелодією заколисують дитину до сну та переносять її в уявлену країну дитячого світу:

Ой, ходить сон коло вікон,
А дрімота коло плота.
Питається сон дрімоти:
А де будем ночувати?

Колискові пісні дають дитині спонуку й самій пробувати співати, вони виробляють у дитини музичний слух; і тому український народ славиться своєю музикальністю, своїми народними піснями, що в Україні співали дітям багато колискових пісень, яких інші народи не мають. Тепер в Україні не співають так, як колись, бо мама в селі працює ввесь день в колгоспі, а діти часто виховуються в дитячих яслах, а там нема кому співати колискових пісень. В Америці діти також не завжди чують колискові пісні, бо часто мамі доводиться працювати, і вона повертається з роботи втомлена.

Коли дитина підростає, пісня лишається її товаришкою життя. Тепер співає дівчинка колискових пісень своїм лялям, а мама учить дитину інших пісень, відповідно до її умового розвитку, як от: „Де ти, кицю, ходила? У млині сиділа. Що ти, кицю, робила? Житечко молола". Перші пісні релігійного змісту, зрозумілі дитині, це колядки, в яких прославляємо народження Божого Дитятка. Дитина сприймає їх легко, якщо при цьому бачить вертеп чи картинки, на яких зображено народження Ісуса. З переходом дитини до школи зростає її зацікавлення піснями з іншою тематикою:

Як то срібно дзвоник грає
Гей, до школи нас скликає.

У піснях дитина дістає також поняття про дім, родину: „Люблю Бога, тата, маму, Люблю всю родину. Люблю щиро нашу тиху Рідную хатину". Дитина пізнає з пісні батьківщину своїх батьків, дідів, прадідів: „Наша славна Україна. Наше щастя і наш рай. Чи на світі є країна Ще миліша за наш край?" З переходом дитини в юнацькі роки, зростає її зацікавлення іншим пісенним змістом. Хлопців більше цікавлять пісні з вояцькою тематикою, як козацькі, стрілецькі, повстанські, в яких відбивається мужність, сила, відвага, геройство. Дівчата цікавляться більше піснями про красу, кохання, материнство.

МУЗИКА І СПІВ

У розмовній мові часто говоримо про спів і музику, як про два різні поняття, а в дійсності спів — це тільки одна галузь музичного мистецтва, яке ділимо на вокальне та інструментальне. Вокальна музика — це спів, бо „вокс" у латинській мові означає „голос". Сюди належать пісні, співані одним голосом (сольоспіви), двома, трьома чи більше голосами або цілим гуртом, який називаємо хоровим співом. Інструментальна музика — це гра на музичних інструментах, які поділяємо на **струнні,** як скрипка, гітара, фортепіян; **духові,** як труби, флейти, клярнети, саксофони; **ударні,** як барабан, літаври, мідяні тарелі (чинелі), ґонґ чи ксилофон. Інструменти творять оркестру, яка, залежно від складу інструментів, може називатись духовою, струнною або симфонічною. Крім музичних інструментів, яких вживають усі культурні народи, кожний народ має ще свої, питомі йому **народні інструменти.** Має їх і український народ здавен-давна. Арабський подорожник з десятого століття, що бував на українських землях, писав у своїй книжці, написаній ще 925 року, що в Україні грають на лютні (інструмент, подібний до мандоліни) гуслях (мала арфа) і сопілці, довгій на два лікті (приблизно півтора ярда). За княжих часів грали також на інструментах, подібних до скрипки, як це видно з давніх малюнків, що збереглись на стінах церкви Св. Софії в Києві. Вживали тоді також духових інструментів, як рогів тура або довгих кісток тварин, всередині порожніх. Під час археологічних розкопок біля села Молодої в Буковині знайдено дві флейти, зроблені з рогів оленя. Вчені встановили, що їх вік

Інструментальний ансамбль. Рисунок з XVII ст.

сягає десятків тисяч років до народження Христа. З музичних інструментів, знаних в Україні за козацьких часів, найбільш відома **бандура.** Вироблена вона з одного кусника дерева у вигляді грушки, всередині порожня. На верхній, пласкій частині „верхняку" і на „ручці" натягнуті струни, що їх для звуку треба торкати пальцями. На бандурах грали і при тому співали бандуристи, які провожали козаків у походи та оспівували воєнні подвиги й події, або грали козакам для розваги. Після знищення козаччини, бандуристи жили серед народу, ходили по селах і містах та під супровід бандури співали про давню славу. У більшості вони були сліпі від народження або від хворіб і мали хлопців-поводатарів, які водили їх і вчились пісень та гри на бандурі. Бандуристів переслідувала російська влада, яка не дозволяла, щоб люди дізнавалися з пісень про давню славу України і про ворогів, що занапастили волю українського народу. Відомими бандуристами були Остап Вересай, Михайло Кравченко, Терешко Пархоменко та багато інших. Укр. письменник Гнат Хоткевич (1877-1942) полюбив бандуру, навчився на ній грати і давав концерти, співаючи українські думи і пісні. Другий з новітніх бандуристів це **Василь Ємець,** що, як вояк, брав участь у визвольних змаганнях. Він живе в Каліфорнії і на еміґрації виробив новий зразок бандури, яка має більше струн і на якій можна грати складні твори. Під впливом цих новітніх бандуристів, гра на бандурі не перевелася, і тепер багато укр. молоді вчиться грати на бандурі. Група бандуристів з України, що опинилася на еміґрації в Америці, створила „Капелю Бандуристів ім. Шевченка" під проводом Г. Китастого, потім і В. Божика.Вони влаштовують концерти і в Америці, і в Европі, і цим дають змогу чужинцям пізнати наш народний інструмент, зацікавлюють людей нашою піснею і нашою музичною культурою. Дівчата також цікавляться бандурою і вчаться на ній грати та виступають на концертах.

Подібними до бандури були **кобза** і **торбан.** Від кобзи пішла назва „кобзар", себто той, що грає на кобзі, як це бачимо з поезії Т. Шевченка „На розпутті кобзар сидить і на кобзі грає; кругом хлопці та дівчата — як мак процвітає. Грає кобзар, виспівує, вимовля словами, як москалі, орда, ляхи бились з козаками". Наш великий поет Т. Шевченко назвав книжечку своїх поезій „Кобзар", а його самого називають кобзарем України, бо він у своїх творах оспівує красу й минуле України. В Канаді, в м. Саскачеван, проживає на еміґрації один із старших кобзарів **Павло Конопленко,** який дає концерти на кобзі, а також учить грати на ній. До кобзи подібний **торбан,** на якому при дворах українських князів та боярів грали музиканти-торбаністи в часі забав і гостин. До народніх інструментів зачисляємо також **ліру,** яка була знана в Европі вже від 10 ст. Це дерев'яний інструмент у вигляді видовженої скриньки з трьома

Дмитро Бортнянський

Гулак Артемовський

Петро Ніщинський

Микола Вербицький

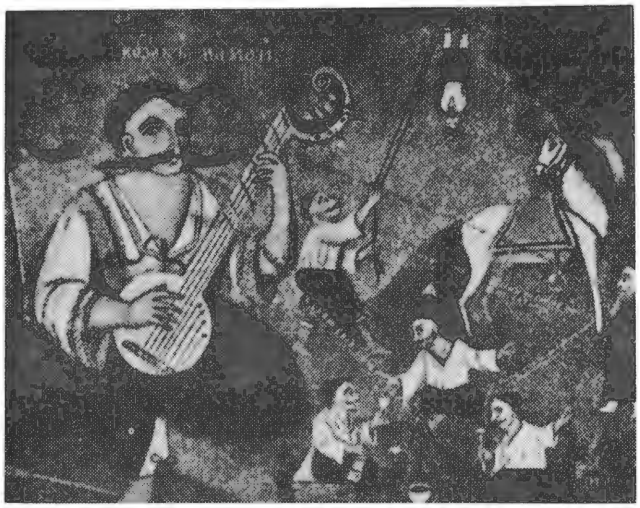

Козак Мамай. Народня картина з XVIII ст.

струнами і дерев'яним кружком, який обертається за допомогою корби і зачіпає струни, які від цього видають протяжні сумовиті звуки. Мелодію грає лірник на середній струні, натискаючи клявіші, а дві крайні струни видають тони в квінту (у п'ять тонів нижче або вище). Лірники також були здебільшого сліпі; вони ходили від села до села в часі різних свят, співали і грали на лірі пісні релігійного або побутового змісту, а люди за це обдаровували їх грішми. **Цимбали** мають вигляд прямокутної плоскої скриньки, на якій натягнено 12 або й більше дротяних струн, по 4 в одному „пасмі", а кожне пасмо видає один тон. Грають на цимбалах, вдаряючи по струнах дерев'яними молоточками або паличками. На Гуцульщині дуже люблять грати на цимбалах. До духових інструментів зараховуємо **дуду, дутку, сопілку, флояру** і **трембіту** — народній інструмент гуцулів. Це все довші чи коротші дерев'яні рурки, на яких грають, вдуваючи устами повітря.

НАРОДНЯ МУЗИКА

Музичні твори поділяємо на народні й авторські. Народні твори—це пісні зі словами або й мелодії без слів, як от мелодії до танків. Хто їх створив – невідомо, тільки зі слів можна зрозуміти, чи творили їх дівчата, чи хлопці, жінки чи чоловіки, селяни, чи козаки. Творці народніх пісень виявляли в них свої почування, горе чи радість — і в словах і в мелодії до танків. Таку пісню співали спочатку в одному селі, згодом у сусідніх селах, вона поширювалась далі і стала відомою скрізь в народі, тому й називаємо її народньою піснею.Українські народні пісні дуже давні, давні, як і український народ. В давнину було небагато письменних людей, тому і не було кому записувати пісні, з яких багато забулось. Щойно в 19 ст. з'явились перші записи пісень, видані потім друком, завдяки вченим, які цікавились нашою народньою творчістю, як **Цертелев, Максимович, Срезневський** та ін. Перші записи пісень з нотами робив **В. Трутковський,** а пізніше наш славний музика **Микола Лисенко** та багато інших. Чужинці також цікавились українськими народніми піснями і записували їх, або використовували їх у своїх творах, як чех Єдличка, поляки Коціпінський, Завадський та ін. Німецький поет Фрідріх Боденштедт переклав деякі укр. пісні німецькою мовою. Син гетьмана Кирила Розумовського Анрій Розумовський, будучи послом при дворі австрійського імператора у Відні, мав домашню оркестру з українців. На концерти цієї оркестри в своїм палаці Розумовський запрошував і знаменитих віденських музик. Бував на цих концертах і славетний композитор Людвиг Бетговен, якому подобалися укр. народні пісні, і він використав їх мелодії в своїх творах (смичкових квартетах і сонатах). Інший славетний композитор і піяніст Франц Ліст, концертуючи 1847 р. по Україні, чув укр. народні пісні в с. Воронинцях, де він відпочивав у знайомих, і використав їх у фортепіяновому творі під заголовком „Жнива у Воронинцях". Укр. мелодії можна почути в творах інших чужинецьких композиторів (напр., у 2-му концерті Чайковського повторюється мотив „Унадився журавель до бабиних конопель").

Кобзар Г. Гончаренко і торбаніст О. Бородай.

Деякі з наших народніх пісень стали народніми піснями інших народів, як от „Їхав козак за Дунай" з німецьким текстом можна стрінути в збірниках німецьких пісень. Ця пісня, а також „Ой, не ходи, Грицю" були знані у Франції на початку 19 ст. Щедрівка Леонтовича „Щедрик" загально знана в Америці, як „Реве та стогне" — в Японії, „Ой місяцю, місяченьку" — в Данії. Чому ж чужинцям так подобаються українські народні пісні? Бо вони гарні і словами, і мелодією, і ритмом, а гарне кожному подобається.

Українські народні пісні дуже давні, особливо наші **обрядові пісні,** як колядки, щедрівки, веснянки, купальські, обжинкові, весільні чи похоронні. З приходом християнства на Україну, багато пісень дістало інший, християнський зміст. Пізнішого походження є **історичні пісні** та **думи,** в яких оспівується боротьба з наїздом на Україну половців, татар, турків, москалів та поляків. **Козацькі думи,** що мають характер ритмічної розповіді (речитатив) з мелодійними прикрасами, оспівують козацькі воєнні походи. Все це — пісні, що постали в народі, авторів яких ми не знаємо.

Авторські пісні це ті, що їх створили відомі нам люди, поети і композитори, як напр. наш національний гимн „Ще не вмерла Україна" є авторським твором, бо слова написав Павло Чубинський, а музику — Микола Вербицький. Також „Заповіт" Т. Шевченка — це його слова, до яких мелодії писали кілька композиторів, а найбільш знана мелодія написана Іваном Гладким.

ЯК РОЗВИВАЛОСЬ УКР. МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО

Про початки нашої музичної культури в давній Русі-Україні не маємо докладних відомостей. Народні пісні перетривали століття, бо їх передавали з уст до уст, з покоління в покоління. Про твори авторської музики і про композиторів, що їх творили, і про виконавців цих творів — співаків, музик, залишилось в нашій історії мало відомостей. Український народ споконвіку жив на шляху, що провадив із Сходу на Захід, в Европу, і тим шляхом в давнині проходили напівдикі племена кочовиків, які нападали на наші землі. Вони нищили оселі наших предків, вбивали людей, або брали в полон-ясир, палили або руйнували міста, манастирі і замки, в яких зберігалися давні літописи і пам'ятки нашої культури. Ось чому залишилось так небагато точних відомостей про життя наших предків, про давню нашу історію.

Музична культура прийшла в Україну двома шляхами: зі Сходу, з Візантії, разом з християнством, і з Зах. Европи, завдяки зв'язкам наших князів і королів із західньо-европейськими володарями. З Візантії, разом з священиками, в Україну прибули також церковні співаки і принесли богослужбові пісні в болгарській мові, яка бодай частинно була зрозуміла

Микола Лисенко

Кирило Стеценко

Микола Леонтович

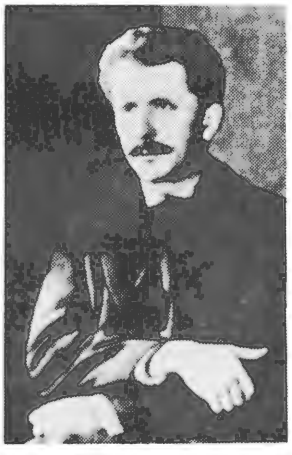

Станіслав Людкевич

місцевому населенню. Зчасом ті співи змішалися з місцевими українськими співами, і так витворилися нові пісні, чи як називаємо це в церковній музиці „напіви". Від грецьких і болгарських співаків навчилися співати і місцеві співаки, а про деяких знаходимо згадки в давніх літописах, як от про **Метусу,** що був відомим співаком при дворі перемиського єпископа, про що згадує галицько-волинський літопис з 1241 р. За панування Ярослава Мудрого (1019-1954) процвітав хоровий спів під проводом дириґентів, яких називано тоді „реґентами". В княжих теремах були співаки і музиканти, які ходили з князями в воєнні походи, як „віщий Боян", про якого є згадка в „Слові о полку Ігоревім". Також пізніше, за гетьманщини, були хори і оркестри в гетьманських дворах: у Богдана Хмельницького, у його сина Тимоша і при дворі Мазепи в Батурині. Про вартість хорового співу і про твори, які ті хори виконували, найкраще свідчать слова німецького священика, який, слухаючи співу в церкві Київської Братської Академії, так захопився, що сказав із сльозами на очах „Повні небо і земля слави Твоєї!", про що записав у своєму творі

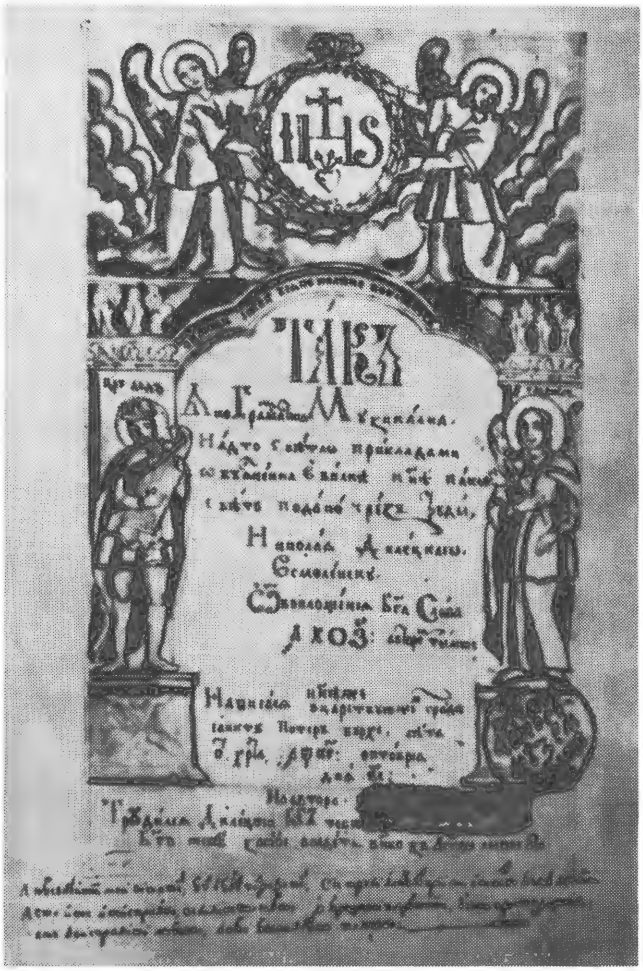

Титульна сторінка рукопису Миколи Дилецького „Граматика музикальна" з 1723 р.

під заголовком „Релігіозе Киовіензес криптее" (в латинській мові), виданій 1675 р. в Німеччині, в м. Єна.

Перші богослужбові пісні були одноголосні, вірні співали всі разом мелодію пісні; згодом співали двома, а то й більше голосами, себто хором. Такий спосіб співання називається **„партесний спів".**

Головними осередками, де плекали такий хоральний чи партесний спів, так церковний, як і світський, були міста Київ і Львів. У „Братській школі", основаній Братством львівських міщан у 1566 р., крім звичайних шкільних предметів, учили також співу. Першим друкованим збірником церковних співів був Ірмологіон, виданий у Львові 1707 р. До того часу пісні переписувались руками, і займались цим переважно ченці (монахи).

УКРАЇНСЬКІ КОМПОЗИТОРИ

Одним із визначних тодішніх музик був **Микола Дилецький,** народжений 1630 р. в Києві. В 1675 р. видав він перший підручник теорії музики, який згодом перевидали москалі в російській мові, і цей підручник був єдиним підручником для навчання музики. Завдяки Дилецькому, в Московщині запроваджено партесний спів, який в Україні був уже знаний. Також нотні значки (ноти) того часу перейняли москалі з України. Був це час, коли Московщина набирала культури від України. В Україні було багато добрих співаків, і з України набирали їх до царського хору в Петербурзі. Одним з таких співаків був **Гаврило Головня,** який навчив москалів друкувати церковні книги з нотами. З доручення цариці Єлисавети, Головня їздив по Україні, вишукуючи хлопців з добрими голосами. Так попав до царського хору знаний пізніше вчений-філософ **Грицько Сковорода,** що не тільки гарно співав, але й укладав пісні та вірші. До царського хору попав і видатний композитор **Дмитро Бортнянський.** Народився він 1751 року в м. Глухові на Чернігівщині, малим хлопцем співав він у церковному хорі, а звідти забрали його до царського хору в Петербурзі. Там дістав він музичну освіту в дириґента того хору італійця Галюппі, який, вертаючись на батьківщину, забрав у Італію і Бортнянського для дальшого навчання, бо Італія в ті часи славилася високою музичною культурою. Бортнянський побував у Венеції, Римі, Больонії та Неаполі, пізнав старовинну культуру і закінчив музичне навчання та став сам писати музичні твори. В Італії написав він три опери до італійських текстів, а саме: „Креонт", „Алкид" і „Квінс Фабій", які виконувались в італійських театрах. Вже як прославленого композитора, Бортнянського відкликали назад до Петербурґу і призначили дириґентом царського хору та вчителем музики при царському дворі. Він творить нові опери до французьких текстів (бо тоді у

вищих колах суспільства вживалась французька мова, як мова розмовна), сонати для фортепіяна та ін. Але найбільшу славу принесли Бортнянському його хорові твори до церковних текстів, які називано тоді духовними концертами. Таких концертів написав він 35 для мішаного хору на чотири голоси, 10 для подвійних хорів (у 8 голосів), 14 гимнів „Тебе Бога хвалим" та багато пісень до св. Літургії. Твори церковної музики були видані друком муз. вид-вом Юргенсона в Москві, вони розходились по світі, і їх співали всі церковні хори. Зокрема поширились вони в Україні, бо в цих творах чути українські мелодії, молитовний настрій української церкви. Большевики, захопивши владу, наказали спалити всі твори Бортнянського, бо він своєю творчістю викликав молитовний настрій. Помер Бортнянський в 1825 р. в Петербурзі.

Старший від нього роками, хоч помер раніше, був **Максим Березовський.** Народився також у Глухові в 1745 р. Вчився в Київській Академії, як і Бортнянський, був забраний до царського хору, а звідти вислано його в Італію, де в м. Больонії вчився він у видатного музики-вчителя Падре Мартіні, у якого пізніше вчився і славний композитор Вольфґанґ Моцарт. Опери Березовського також виставлялись в італійських театрах („Демофонт" і „Іфігенія"), але, як і Бортнянський, здобув він слави своїми духовними концертами і творами духовної музики. Помер у Петербурзі в 1777 р.

Третім великим композитором того часу був **Артем Ведель,** народжений 1767 р. в Києві. Вчився в Київській Академії, був диригентом хору в Москві, згодом в Києві і Харкові, був ченцем Київо - Печерської Лаври, покинув манастир і, як Сковорода, мандрував по Україні. Москалі підозрівали його, що він бунтує народ проти царя за кривди, зроблені українському народові (зруйнування Запорізької Січі, закріпачення вільних раніш селян і т. д.), і за це ув'язнили його. У в'язниці Ведель захворів і, вийшовши на волю, помер у Києві 1808 р., на 45-му році життя. Ведель також уславився своїми духовними концертами, яких написав коло 20, та іншими творами духовної музики, які визначаються глибокими музичними думками, великим композиторським умінням та духом національної укр. музики.

На Московщині працювали ще інші українські музики, як **Степан Давидов, Петро Турчанинів,** які життьовими обставинами змушені були працювати для Московщини, бо на Україні вони працювати не могли через переслідування рос. урядом всяких проявів української самобутности. Та, не зважаючи на переслідування, в Україні не завмирало музичне життя. Писав свої музичні твори **Степан Писаревський,** творив **Семенів; Гулак-Артемовський** (1831-1873) написав безсмертного „Запорожця за Дунаєм", який не сходить зі сцени й досі. **Петро Сокальський** (1832-1887) написав працю про рос. і укр. народню музику, вказуючи окреміш-

Остап Нижанківський

Олександер Кошиць

Нестор Городовенко

Платон Майборода

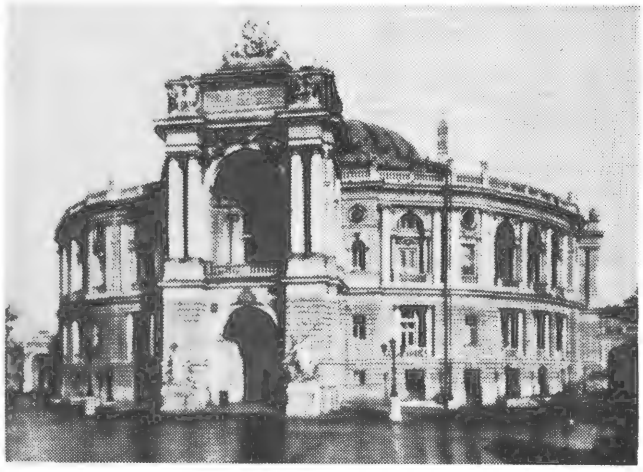

Оперний театр в Одесі.

ність, відрубність укр. музики від російської. **Петро Ніщинський** (1832-1896) – написав чимало пісень і створив музично-етнографічну картину „Вечорниці", з якої хорову пісню „Закувала та сива зозуля" виконують залюбки і тепер на концертах. В тому ж часі починає відроджуватись культурне життя на західньо-українських землях, в Галичині й Буковині, які належали до австро-угорської держави. Під впливом творів Т. Шевченка, Маркіян Шашкевич з своїми друзями пробуджують національну свідомість, постають українські товариства та організації, поміж ними і театральні та хорові гуртки. Сюди доходять твори Бортнянського, якими цікавляться співаки, поширюють їх у відписах та виконують їх не лише в церквах, але й на концертах. Головними осередками музичного життя стають Львів і Перемишль, де існували добрі церковні хори. З Перемишля вийшли перші піонери відродження українського музичного життя, як **Микола Вербицький** (1815-1870), автор музики національного гимну „Ще не вмерла Україна", „Заповіту" Т. Шевченка, хорових церковних і світських пісень та музики до народніх оперет, **Іван Лаврівський, Віктор Матюк, Максим Копко** та **Іван Кипріян**. Всі названі були священиками, що поруч своєї праці на церковному полі, клали підвалини для розвитку музичної культури. З Перемишля вийшов також **Наталь Вахнянин** (1841-1908), автор опери „Купало" та хорових і сольових пісень, один з основників співочого товариства „Боян" у Львові та „Музичного Т-ва ім. Миколи Лисенка", яке організувало першу музичну школу в Галичині під назвою „Вищий Музичний Інститут", що в першій половині 20-го ст. уже мав свої відділи по всіх більших містах Галичини. На Буковині значну ролю в розвитку музичної культури відіграв **Сидір Воробкевич,** професор Духовної Семінарії в Чернівцях, поет і композитор, автор хорових творів, музики до нар. пісень та теоретичних підручників.

Батьком української національної музики називаємо **Миколу Лисенка,** народженого 1842 р. в с. Гриньки на Полтавщині. Його батьки походили з давніх козацьких родів і жили в своїх маєтках на селі, де малий Микола чув укр. народні пісні, які зацікавили його музикою. Вчити грати на фортепіяні його почала мати, а потім вчився музики й будучи в гімназії та університеті в Києві й Харкові. По закінченні університету був два роки в Німеччині, де закнчив консерваторію в Ляйпціґу. Повернувшись до Києва, віддався праці, як учитель музики, був організатором хорів і композитором. Нелегко довелось йому працювати, бо тодішній російський уряд переслідував усі прояви українського культурного життя. М. Лисенко ще за студентських часів почав збирати і опрацьовувати укр. народні пісні, і за своє життя зібрав їх багато та опрацював для хорів, одного голосу з фортепіяном, а також для фортепіяна та інших інструментів. Найбільше вокальних творів написав Лисенко до поезій Т. Шевченка, які появилися друком під назвою „Музика до Кобзаря Т. Шевченка". З них найбільш важливі три кантати (великі твори для хору, сольових голосів і фортепіяна чи оркестри): „Радуйся, ниво", „Б'ють пороги" і „На вічну пам'ять І. Котляревському". Лисенко також творець української національної опери. Він написав: „Чорноморці", „Майська ніч або Утоплена", „Енеїда", „Тарас Бульба" і оперу-мініятюру „Ноктюрн". Для дитячого театру написав три опери: „Коза Дереза", „Пан Коцький" і „Зима та весна". Називаємо Лисенка батьком української музики, бо він у своїх творах користувався народніми мелодіями, за сюжети для своїх творів брав події з українського життя і своєю музичною творчістю підніс українську музику до світового значення.

Учнями М. Лисенка були: **Кирило Стеценко** (1882-1922) — автор сольових і хорових творів та дитячих опер „Івасик-Телесик", „Лисичка, котик та півник". **Микола Леонтович** (1877-1921) вславився дуже вдалими обробками народніх пісень.

Хорові твори української музики, а з-поміж них і твори Лисенка, Леонтовича і Стецен-

Оперний театр у Львові.

ка, впровадив у широкий світ також учень Лисенка, світової слави дириґент **Олександер Кошиць** (1875-1944), який з хором, що називався „Українська Республіканська Хорова Капеля", концертував по столичних містах Европи і Америки в роках 1919-1922. Співом цієї капелі захоплювалися не тільки слухачі українці, але також визначні чужинці-музики, які в газетних статтях і рецензіях з захопленням писали про красу української пісні та надзвичайне виконання хору під управою Кошиця.

З визначних композиторів тієї доби треба ще назвати двох братів **Степових,** — Федора, відомого під іменем **Федір Якименко** (1876-1945), автора фортепіянових та оркестральних творів, який жив на еміґрації і помер у Парижі, та його брата **Якова Степового,** автора хорових і сольових творів на слова Шевченка, Олеся, Франка та Лесі Українки, а також фортепіянових творів.

В Зах. Україні в тому часі виділявся композитор **Денис Січинський** (1865-1909), автор хорових та сольових творів, які відзначались гарними тужливими мелодіями, та опери „Роксоляна"; **Ярослав Лопатинський** (1871-1936) — автор опер „Еней у мандрівці" і „Казка скель" та сольових пісень, **Остап Нижанківський** та музичний етнограф **Філарет Колесса** (1871-1947), який написав багато наукових праць про українські народні пісні. Нову добу української музики на зах. укр. землях започаткував **Станіслав Людкевич** (нар. 1879 р.), директор Муз. Ін-ту ім. Лисенка у Львові, а за совєтської влади — професор Львівського університету. Людкевич — творець великих оркестральних симфоній та хорових кантат, як „Кавказ", „Заповіт" Шевченка. „Наймит" і опери „Довбуш", а також численних сольових і хорових та інструментальних творів. **Василь Барвінський** (1888-1963) учився в Празькій консерваторії, а з 1916 р. був директором Ін-ту ім. Лисенка у Львові. Засланий совєтською владою на Сибір, повернувся в 1958 р. у Львів з надірваним здоров'ям і по кількох роках „на волі" — помер. Він є автором фортепіянових творів, як прелюдій, орк. концертів, мініятюрних творів для дітей, „Наше сонечко", симфонічних творів та творів для хорів і сольоспіву.

Ще в 1917 р., з відродженням української державности, в Міністерстві Освіти в Києві створено окремий відділ, в якому працювали такі визначні музики того часу, як **Кирило Стеценко, Олександер Кошиць, Микола Леонтович, Віктор Кривоусів, Яків Степовий** і **Станіслав Людкевич.** Музичний Відділ сприяв тому, що створено було симфонічну оркестру під дириґентурою О. Горілова та оперний ансамбль. На початку 1919 р., на доручення Гол. Отамана Симона Петлюри, зорганізовано Українську Республіканську Капелю (мішаний хор), яка під проводом О. Кошиця виїхала з концертами, як ми вже про це згадували. В трагічний для України 1919 р. поляки зайняли

Соломія Крушельницька

Олександер Мишуга

Модест Менцинський

Михайло Голинський

Галичину, румуни — Буковину, а в кінці року большевики зайняли Центральну Україну — і багато українців виїхало за кордон. То були здебільшого військовики, поміж якими було й чимало здібних молодих музик, які в різних країнах Европи намагались продовжувати своє музичне навчання, а закінчивши його, повернулись (до Галичини) і тут включилися в працю музичних інститутів, як учителі.

В совєтській Україні залишилось та працювало і працюють багато визначних музик, як **Микола Вілінський** (1875-1956), **Микола Скорульський** (1887-1950, **Борис Яновський** (1875-1950), **Пилип Козицький** (1893-1962), **Борис Лятошинський** (1895-1968), **Михайло Вериківський** (1892-1960), **Віктор Косенко** (1896-1938), **Юрій** і **Платон Майбороди** і один із найвизначніших з-поміж них — **Віктор Ревуцький** (1889-1968), автор оркестральних творів (симфоній), фортепіянових концертів, творів для різних інструментів хору і сольоспіву.

Багато з музик, що виїхали за кордони Батьківщини, продовжують тут свою музичну діяльність, як композитор і дириґент **Антін Рудницький,** композитор- - бандурист **Григорій Китастий.** Деякі з них вже померли, як **Павло Печеніга-Углицький** (автор опер, м. ін. „Відьма") помер 1945 р., **Микола Фоменко** (1961), **Василь Безкоровайний** (1966), **Михайло Гайворонський** (автор багатьох стрілецьких пісень) — (1947).

МУЗИЧНІ ВИКОНАВЦІ

Це співаки-солісти та солісти-інструменталісти, як скрипалі, віолончелісти, піяністи, дириґенти. Виконавці оживляють зачаровані в музичних нотах думки композиторів і допомагають слухачам зрозуміти їх. Поміж співачками вславилась за кордонами нашої Батьківщини **Соломія Крушельницька,** що як оперна співачка виступала в театрах Італії та в столицях багатьох країн Европи; передчасно померла сопрано **Оксана Петрусенко, Зоя Гайдай;** тенори: **Семен Гулак-Артемовський,** співав в оперному театрі в Петербурзі, **Іван Алчевський** (Париж), **Модест Менцінський** (Стокгольм), **Олександер Мишуга, Михайло Голинський, Іван Козлов-Мишуга, Михайло Голинський, Іван Козлов**щений совєтами в 1941 р.), **Адам Дідур, Олександер Носалевич, Іван Паторжинський.** Піяністи: **Любка Колесса, Борис Максимович, Тарас Микиша, Софія Дністрянська,** з молодих — **Роман Рудницький** в Америці. З-поміж дириґентів вславилися: **Олександер Кошиць, Нестор Городовенко, Мирослав Антонович** (зорганізував в Голляндії, в м. Утрехті хор, який співає укр. мовою твори церковної та світської музики.

Хорове мистецтво процвітає не тільки в Україні, але й скрізь, де тільки живуть українці. Розвивається також і музичне шкільництво, яке готує нових співаків, інструменталістів та композиторів. Музичні школи існують не тільки в Україні, , але й на чужині, де поселилися еміґранти. В Америці існує Укр. Музичний Інститут, з відділами по більших містах. В Канаді, в Торонто — Ін-т ім Лисенка, а крім цього, багато учителів мають свої власні школи.

Осип Залеський

Образотворче Мистецтво

Українське образотворче мистецтво було вже від прийняття Християнства на послугах Церкви. До цього мистецтва належить: монументальне і станкове малярство, іконостаси та прикраси богослужбових книг. Монументальне малярство творять композиції, виконані на внутрішніх стінах храмів, які органічно зв'язані з архітектурою в одну нерозривну цілість. Їхнє головне завдання своїм змістом пояснювати мирянам значення св. літургії, а відтак повчати про вічні правди Божі і науку Христа. До творів станкового мистецтва належать ікони, виконані на дереві, вони призначені для престолів, або розміщені за спеціяльними іконографічними приписами у вигляді цілої стіни, т. зв. іконостасу, що відділює святилище (вівтар) з головним престолом від храму вірних. До будови церков уживано в Україні найбільш тривалих матеріялів таких, як камінь, цегла, а там, де було важко їх дістати, використовувано дерево. Дерев'яні церкви ставали часто жертвами пожежі, тому найстарші святині з того матеріялу, що вціліли до наших часів, походять щойно з 16 сторіччя, раніше побудовані не збереглися.

Всі муровані церкви (головно на терені Києва і Чернігова) були розмальовані у візантійському стилі, себто відзначалися урочистим виглядом, своєрідним схематичним рисунком, вибагливим кольоритом та глибоким релігійним змістом. Темами цих розписів і мозаїк були перш усього сцени з життя й страстей Ісуса Христа та Його тріюмфу через Воскресіння, відтак зображення Богоматері, св. Івана Предтечі, св. угодників Божих і янголів. Для збереження глибини Божих правд прийнято окремі іконографічні закони, яких мистці були зобов'язані строго дотримуватися, що, зрештою, допомагало їм у творчій праці.

Попри релігійну тематику в ділянці монументального малярства, Церква не забороняла виконувати композиції зі світськими зображуваннями, до цих відхилень належали в катедрі св. Софії в Києві портрети вел. князя Ярослава Мудрого та його дітей, або сцени з життя самого князя.

Першими мистцями, що виконували розписи найстарших храмів Києва (Десятинної церкви й катедри св. Софії), були греки, спроваджувані з Візантії, які, попри свою мистецьку діяльність, займалися також вишколюванням талановитих малярів на своїх наслідників з-поміж місцевого населення. Так у чергових святинях із тої доби (Михайлівський манастир, церква св. Кирила в Києві та Єлецький манастир у Чернігові) бачимо твори нового покоління українських мистців, в яких наочно виступають своєрідні місцеві надбання (ґраціозні постаті святих та сміливість композиційних задумів).

Українське церковне малярство незабаром здобуло широке признання й славу також поза межами України з боку її сусідів: поляків, білорусів і москалів. Вони радо запрошували давніх українських досвідчених мистців до розмальовування їхніх святинь. Польські королі користувалися впродовж майже 200 років (від 1390-1570-их років) українськими малярами, доручуючи їм прикрашування їхніх найвибагливіших храмів у Кракові, Ґнєзні, Люблині, Сандомирі, Вислиці й Супраслі. Всі ті розписи (за вийнятком Ґнєзна) збереглися до наших часів, а про їхній вигляд і стиль свідчать найбільш пророчисто ще й написи, виконані кириличним письмом, тогочасною українською мовою, при повній відсутності польських написів.

Ці пам'ятки середньовічнього українського церковного малярства тим цінніші для нас, що вони постали на чужій території в добі, коли на нашій батьківщині лютували грізні наїздники — татари й турки, які нищили пам'ятки нашого мистецтва. Ще перед їх приходом московські князі, зокрема князь Андрей Боголюбський, пограбував київські святині та вивіз із них дорогоцінні ікони, чаші й ризи до своєї північної столиці Суздаля. Отже, дальший розви-

Пантократор. Мозаїка в центральній бані Софійського собору в Києві. XI ст.

ток українського мистецтва у великокняжій добі, а також в епосі ренесансу, припинився на деякий час, зокрема на наших центральних землях, в добі татарсько-турецького лихоліття, але з відновленням нашого політичного життя в козацькій державі цей розвиток знову оживає. Українське церковне мистецтво доходить до справжнього розквіту під опікою київського митрополита Петра Могили (1596-1647) й гетьманів Івана Самойловича (1672-1687) та Івана Мазепи (1644-1709). Замітне явище, що в добі Богдана Хмельницького прибули в Україну три чужинці-мандрівники, які цікавилися головним чином політичними й суспільними справами на нашій батьківщині, а при нагоді своєї подорожі виготовили спомини, в яких багато уваги присвятили також описам пам'яток українського мистецтва. Тими мандрівниками були: француз інженер Гійом Боплан (1600-1673), голляндець Абрагам Вестерфельд, що був визначним малярем і ґравером, та араб архидіякон Павло з міста Алеппо в Сирії. Перший зі згаданих мандрівників був інженером при дворі польського короля і мав будувати оборонні укріплення проти козаків, але, виконуючи цю працю, він використав своє перебування в Україні для пізнання наших звичаїв та умовин життя. Вислідом його спостережень постала книжка у французькій мові п. з. „Опис України" (1650), яка вийшла згодом кількома накладами і була перекладена на різні мови. Другий із них А. Вестерфельд виконав низку рисунків із видами тогочасного Києва, при чому звертав спеціяльну увагу на архітектурні пам'ятки нашої столиці, в яких наочно відтворено дійсний стан поруйнованих місць. Твір Вестерфельда можна вважати ілюстраційним матеріялом до „Опису України" Бопляна й чергової книги Павла з Алеппо. Архидіякон Павло відбув дворічну подорож зі своїм батьком Макарієм, сирійським патріярхом, вони переїздили через Україну до Москви, й цю виправу Павло описав арабською мовою в творі п. з. „Мандрівка патріярха Макарія". Одна п'ята частина цієї об'ємистої книги присвячена Україні, в якій автор докладно описав нашу батьківщину зі всіми її культурними надбаннями, звертаючи пильну увагу на твори мистецтва та на стан освіти широких шарів населення. Чимале значення в тому творі має опис зустрічі патріярха Макарія з Богданом Хмельницьким, що відбулася в місті Богуславі.

Порівнюючи твори Бопляна і Павла з Алеппо та рисунки Вестерфельда, бачимо широкий образ стану українського мистецтва з-перед 1600-го року й пізніше, вже під опікою наших тогочасних церковних і політичних діячів. При видатній матеріяльній допомозі українських гетьманів, козацької старшини та мирян, відбудовувано понищені храми, будовано

Володимирська Богоматір. Ікона XI-XII ст.

нові та прикрашувано їх багатими розписами. Заслуженими жертводавцями на цьому полі були — як вище згадано — митрополит Могила, гетьмани Іван Самойлович та Іван Мазепа, що збудували власним коштом чималу кількість величавих святинь у Києві,Чернігові й Переяславі.

Попри малярство з релігійною тематикою, розвинулося в тій добі ще й світське портретне малярство, а також мініятюри й прикраси богослужбових книг.

Найкращим доказом глибоких релігійних почувань наших предків являються іконостаси. Найстарші, збережені до наших часів, походять з 17 століття на терені Галичини, а саме: в Рогатині, у Львові та Маняві. Вони перетривали всі воєнні страхіття і разом з дещо пізнішими київськими дають уявлення про красу іконостасного мистецтва в тогочасній Україні.

На грані 18-го і 19-го віків вславилися в ділянці портретного малярства Антін Лосенко (1737-1773), що став згодом професором і ректором петербурзької Академії мистецтв, далі Дмитро Левицький (1735-1822), що був теж професором цієї Академії, та Володимир Боровиковський (1757-1825). Вони виконали цілий ряд портретів видатних осіб із столичного світу, при чому Боровиковський, який найбільше уваги присвячував церковному малярству, зумів, попри портрети, створити ще й низку прекрасних ікон.

Тут слід згадати про численні випадки використовування творчих сил з України й насильне вивоження їх до Москви і Петербурґу, де вони мали збагачувати російське мистецтво й культуру. Таким яскравим прикладом цього насильства був саме Антін Лосенко. Його вивезли ще в хлоп'ячому віці з України до царського хору в Петербурзі, бо був обдарований прекрасним голосом. В юнацьких роках втратив свій голос, але тому, що відзначався також великим малярським хистом, його прийняли до Академії мистецтв, яку закінчив з найвищою нагородою — йому признали стипендію на дворічне перебування в Італії. Там він знову здобув відзначення — дві медалі від французької Академії мистецтв. В 33-му році свого життя був іменований професором петербурзької Академії мистецтв, а в 36-му році помер на сухоти.

Як в українському письменстві, так і в історії нашого мистецтва, центральне місце займає Тарас Шевченко. Уродженець села Моринці, кріпак, позбавлений права відбувати вищі студії, він переміг усі перешкоди на дорозі до своєї вимріяної мети — став студентом петербурзької Академії мистецтв та закінчив освіту під проводом визначних педагогів: Брюлова, Йордана та ін. Вже під кінець своїх студій в Академії Шевченко постановив прославити Україну власними малярськими творами і з тою метою виконав 6 ритовин, назвавши їх „Живописна Україна". В цій збірці були композиції на історичні й побутові теми, як наприк., „Дари в Чигирині" (чужинецькі посли чекають на по-

Тайна вечеря. Деталь розпису в Сандомирі. XV ст.

Портрет знатного військового товариша Григорія Гамалії. 60 рр. XVIII ст.

Покрова з портретом Богдана Хмельницького. XVII ст.

Дмитро Левицький: портрет священика. 1779 р.

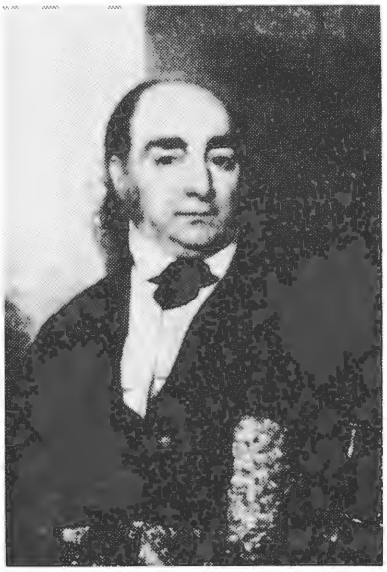

Володимир Боровиковський. портрет І. Безбородька. 20 рр. XIX ст.

слухання у Богдана Хмельницького), „Свати" (де зображено обряд сватання в Україні), „Судна рада" і ін. Невдовзі після закінчення студій Шевченка арештовано за приналежність до Кирило-Методіївського братства й за писання протидержавних поем та заслано його на 10 років в киргизькі степи. Все таки, навіть у тих надзвичайно важких умовинах життя, Шевченко, коли тільки міг, малював та писав. І саме під кінець його ув'язнення він виконав другу серію своїх малюнків під заг. „Притча про блудного сина", в якій змалював темні сторінки суспільного життя в сучасній йому Росії.

Шевченко помер на 47-му році життя, а прожив тільки 12 років на волі. Решта його життя припадає на роки кріпацтва і ув'язнення. Та все таки він залишив величезну духову спадщину літературну і мистецьку. Ця остання нараховує 840 малярських і графічних творів.

І як кожний великий мистець, так і Шевченко, оставив по собі наслідця: духових переємців, що визнавали ті самі ідеї, якими він жив. До його наслідників належав перш усього Лев Жемчучніков (1828-1912), російський дворянин, маляр і етнограф, який зукраїнізувався підо впливом Шевченка та виїхав в Україну, щоб там пізнати край і мешканців. Вислідом його переїзду була постанова продовжувати видавання циклу „Живописна Україна", що його започаткував Шевченко. Жемчужніков виконав при співпраці з мистцями Костем Трутовським і Василем Верещагиним 49 ґравюр, темами яких були ілюстрації до історії України та побутові сцени, що відповідали задумам Шевченка й продовжували це важливе видання.

До послідовників Шевченка на цьому полі належав і видатний мистець Кость Трутовський (1826-1893). В своїх творах він змальовував побут українських селян, не тільки їхні смутки, але також радощі життя. До цього роду його творів належать сцени обрядові та родинні.

Слідами Жемчужнікова і Трутовського пішли другі українські мистці, що зображува-

Тарас Шевченко „Катерина". 1842 р.

ли красу нашої батьківщини, вони малювали краєвиди, насичені ясним соняшним кольоритом, райдужною грою тонів, а над усе погодою. Так само й сцени з народнього життя, які вони відтворювали, відзначаються життєрадісними, безтурботними настроями. Вже чужинці відмітили ці прикмети української образотворчости, зауважуючи, що притаманною рисою українського малярства є глибоке відчуття форми, гра кольорів та майстерність виконання. Характеристичне явище, що цими самими прикметами відзначаються також українська поезія і українська музика, зокрема народня. Ці три ділянки нашого мистецтва становлять контраст до російського малярства, поезії та музики, які насичені сумними настроями і мелянхолією.

Представником українського побутового малярства був також Порфир Мартинович (1856-1933). Він виконав низку зразково опрацьованих портретів своїх сучасників, чумаків і односельчан, а також ілюстрації до „Енеїди" Котляревського, до „Гайдамаків" Шевченка та зарисовував нутра селянських садиб.

Почесне місце в історії українського мистецтва зайняв Микола Пимоненко (1862-1912), який поєднував історичну і побутову тематику в таких своїх творах як: „Похід", „Козаки від'їжджають", „Весілля в Київщині", „По воду", „Жнива" та інші. В його образах відчуваємо гордість мистця за свій нарід, прадідню культуру, але й протест проти займанщини. Пимоненко був учителем малярства в Київській мистецькій школі, до його вихованців належали такі видатні мистці, як Фотій Красицький, Олександер Мурашко, Григор Світлицький та інші.

Фотій Красицький (1873-1944), небіж Шевченка, з Київської школи виїхав на дальші студії до петербурзької Академії, яку закінчив після семи років, нагороджений трьома медалями. Образи Красицького (з-поміж них найбільш відомий „Гість із Запоріжжя") насичені соняшним кольоритом, в них відбивається чар української природи.

Не меншу популярність здобув собі в цілій Україні Амвросій Смаглій-Ждаха (1855-1927) — уродженець Одеси. Він виконав декілька серій листівок з ілюстраціями до українських народніх пісень, в яких щасливо пов'язано дві ділянки мистецтва — малярство й музику. Кожна його листівка зображує якийсь мотив пісні, прекрасно відтворений і збагачений орнаментикою. Листівки Ждахи були поширені не тільки в Україні, але також і по інших слов'янських землях. З українських мистців Галичини доповнював цю групу Іван Труш (1869-1940), знаменитий пейзажист і портретист, що залюбки малював також сцени зі селянського життя. Загальновідомий його образ „Гагілки", в якому відчувається передвесняний настрій.

Другим визначним мистцем, що розгорнув свою мистецьку діяльність на терені Галичи-

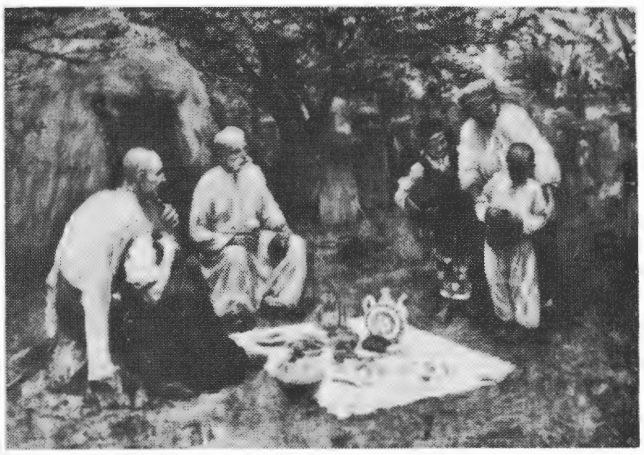

Фотій Красицький „Гість із Запоріжжя". 1911 р.

Микола Пимоненко „Ворожіння на різдвяні свята". 1888 р.

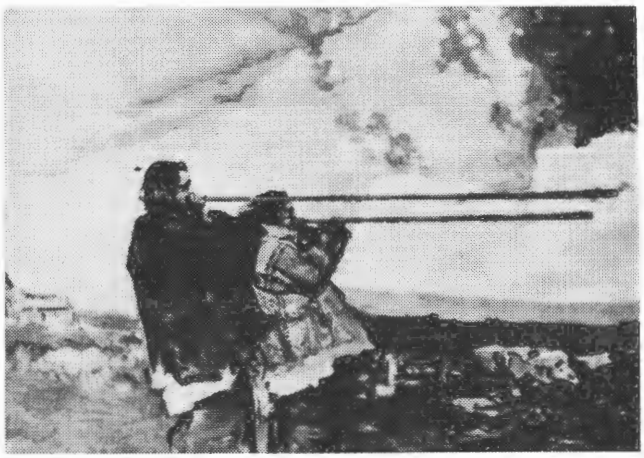

Іван Труш „Трембітярі". Початок XX ст.

Опанас Сластьон „Гайдамаки". 1886 р.

ни був Олекса Новаківський (1872-1935). Він закінчив студії в краківській Академії мистецтв, нагороджений золотою медалею. Визначний кольорист із дуже широкою тематикою, маляр краєвидів, фіґуральних композицій і портретист. З доручення митрополита Шептицького провадив у Львові мистецьку школу, з якої вийшло чимало талановитих молодих мистців.

До цієї групи мистців належать також Борис Крюків (1895-1967) і Микола Бутович (1895-1962). Вони були вихованцями різних мистецьких центрів: Крюків учився в Києві, а Бутович вийшов із німецької школи, проте обидва займалися однаковою тематикою — малюванням сцен із козацького життя. Їхні твори сповнені безтурботного, погідного настрою, вони зображують запорожців, не тих, що воюють, а тих, що після воєнних походів розважаються жартами і співами. Крім цього, улюблена тематика Бутовича — пребагата українська мітологія, яку він знав краще, ніж хто інший. Скрізь у своїх творах він відмічував гумористичний елемент. Бутович виконав також ілюстрації до „Енеїди" Котляревського, досі ще не видані і збережені в Українській Вільній Академії Наук у Ню Йорку.

На окрему увагу в царині українського малярства заслуговують наші ілюстратори. До них належать в першу чергу Іван Їжакевич (1864-1962) та Опанас Сластьон (1855-1933). Їжакевич почав вчитися малярства 15-ти літнім юнаком у мистецькій школі Києво-Печерської Лаври, відтак перенісся до петербурзької Академії мистецтв, а після її закінчення став загальновідомим ілюстратором столичних журналів, здобуваючи признання і славу. Все таки ці признання в столиці Росії не вдоволяли його, і він вернувся до Києва, де розгорнув широку діяльність. Там став учителем у мистецькій школі і виховав чимало здібних українських мистців. Попри свою педагогічну працю, він присвятився ілюструванню цілого „Кобзаря" Шевченка, виконавши для цієї книги сотки малюнків, а крім того, створив низку композицій на побутові теми. Їжакевич заохотив Сластьона продовжувати його діло, а саме зілюструвати поему Шевченка „Гайдамаки". Сластьон прикрасив цю поему Шевченка якнайкращими малюнками, впроваджуючи декоративні мотиви. Так оформлена книга стала згодом настільним альбомом майже в кожній українській хаті.

Групу українських ілюстраторів доповнюють ще два видатні мистці: Охрім Судомора (1889) та Петро Андрусів, нар. 1905 р. Перший із них учився у Їжакевича, але оскільки Їжакевич був у своїх малярських працях реалістом, остільки Судомора любувався в декоративності форм, впроваджуючи до своїх малюнків (здебільшого ілюстрацій до казок) орнаментаційні мотиви. Ілюстрації Андрусева можуть

Юрій Нарбут „Еней з військом". 1919 р.

служити прикладом зразково виконаних малюнків і розбуджують творчу фантазію юних читачів.

Багато гумору й веселости знаходимо також в образах та ілюстраціях дуже популярного Едварда Козака (нар. 1902 р.). Саме він зілюстрував поему Івана Франка „Лис Микита". Щоправда, вже перед ним дехто з наших мистців виконував ілюстрації до цієї поеми, але малюнки Козака втішаються найбільшою популярністю.

Дуже важливе виховне значення має малярство з історичною і релігійною тематикою. В ділянці історичного малярства великі заслуги мають мистці: Микола Івасюк, Микола Самокиш, Сергій Васильківський, вищезгаданий Петро Андрусів, а з-поміж жінок Надія Сомко-Макаренко. Визначний історичний маляр Микола Івасюк (1865-1930) мистецькі студії відбував у віденській і мюнхенській Академіях мистецтв. Після повороту зі закордону присвятився історичному малярству й виконав низку композицій, що мали вплив на розбудження патріотичних почувань. До них належали образи: перш усього велике полотно „В'їзд Богдана Хмельницького до Києва", „Хмельницький після Зборівського бою", „Богун під Берестечком" та інші. Мистець виконав теж низку знаменито мальованих портретів.

Другим видатним мистцем у цій ділянці творчости був Микола Самокиш (1860-1944) — маляр баталіст, професор петербурзької Академії мистецтв. Він виконав низку картин, зв'язаних із добою Хмельницького, прикл., „Бій під Жовтими Водами", „Бій Кривоноса з Яремою Вишневецьким", а далі виготовив спільно з С. Васильківським альбом українських орнаментів. Вже один факт, що українець став професором петербурзької Академії мистецтв, мав далекосягле значення, але не менш важна величезна кількість виконаних ним образів, що доходить до числа 10 тисяч.

В найновіших часах присвячуються історичній тематиці Петро Андрусів та Надія Сомко. Обоє згадані мистці малюють свої історичні образи, сповнені не тільки захоплення нашим славним минулим, але й з метою передати цю любов також молодому поколінню.

Вже вище був поданий опис церковних розмалювань, на цьому місці годиться доповнити його вислідами мистецьких зусиль з ділянки релігійного живопису 19-го і 20-го віків. Дуже своєрідним мистцем у цій царині є Микола Ге (1831-1894), визначний релігійний маляр, що походив з французької родини. До його творів належать такі образи, як „Тайна вечеря" (за цю композицію признано йому титул професора петербурзької Академії мистецтв), „Христос перед Пилатом", „Розп'яття", „Мироносиці йдуть до гробу Христа" та ін. Ге був сповнений любови до Ісуса Христа, сам залюбки прилюдно виголошував науки про Христа, а своїм найбіднішим кріпакам роздавав землю (він був землевласником в Україні).

Сергій Васильківський „Вибори полковника Мартина Пушкаря". 1901-1908 рр.

Олексій Новаківський „Автопортрет з дружиною". Початок XX ст.

Василь Кричевський „Ярмарок у Сорочинцях".

Анатоль Петрицький „Інваліди". 1924 р.

Михайло Бойчук „Дівчина".

Другим видатним українським мистцем, що вславився в ділянці релігійного малярства, був Петро Холодний (1876-1930). Свої мистецькі студії відбував доривочно, напівприватно, за своєю професією він був хеміком і фізиком. За часів Української Держави його іменовано віцеміністром освіти. Коли ж, з уваги на це становище, мусів виїхати з Києва на еміґрацію, він опинився у Львові і щойно там блиснув своїм вийнятковим малярським хистом. На доручення галицького митрополита Шептицького, він розмалював каплицю Богословської Академії у Львові, виконав ікони до іконостасу цієї ж каплиці, а в церкві Успіння Божої Матері у Львові запроєктував вітражі (кольорові вікна), що належать до справжніх архітворів у цій ділянці. Ціла краса тих вітражів лежить в тому, що мистець потрактував їх, як кольорову візію, як щось не реальне, а Боже. Творчим шляхом свого батька йде також його син Холодний Петро молодший — автор розпису Церкви-Пам'ятника в Бавнд Бруку, та ікон у дерев'яній церкві в Гантері, Ню Йорку та інших церквах.

В ділянці релігійного малярства на терені Америки визначилися побіч вищезгаданих ще й Михайло Осінчук (1890-1969), Святовлав Гординський (нар. 1906) та Сергій Макаренко.

Одним із найбільше заслужених українських мистців 20-го сторіччя став Василь Кричевський (1872-1952). Він був всестороннє обдарованим артистом, що виявив себе як знаменитий архітект, як графік, як маляр та як видатний знавець народнього мистецтва, а навіть кінематографії. Він використав здобутки української архітектури і зіставив їх у завершеній формі в будинку Полтавського Земства, чим створив зразок нашого власного стилю в будівництві. Відтак впровадив до українських друкованих книг прикраси, сперті на орнаментиці козацького барокко. В галузі малярства був самоуком, як і Холодний, але не потребував ні-

Олександер Архипенко „Жінка в кріслі".

яких спеціяльних студій, бо був обдарований загостреним обсерваційним хистом у сфері кольору і форми. Василь Кричевський був обраний в 1918 р. першим ректором Української Державної Академії мистецтв у Києві, яку большевики закрили та перейменували на Інститут Мистецтва. Також молодший брат Василя Федір (1879-1947) був видатним малярем — автором великих образів, в яких відтворював народні звичаї, а також гуцульський побут. Взагалі родина Кричевських вийнятково заслужена в історії нашого мистецтва, бо не тільки обидва брати, але й син Василя Микола та внука Катерина виявили себе якнайкраще в ділянці малярства.

Творчість родини Кричевських, зокрема її сеньйора Василя, а поруч нього Петра Холодного (батька), являється вицвітом українського мистецтва в самій Україні. Репрезентантом нашого малярства на заході Европи, а головно на терені Франції, є Олекса Грищенко (народж. 1883) — видатний маляр-імпресіоніст, якого твори, зокрема морські краєвиди, знайшли високе признання критики.

Шириною мистецьких зацікавлень відзначаються два малярі: Віктор Цимбал (1901-1968) і Михайло Дмитренко (нар. 1908). Без перебільшення можна їх назвати монументалістами, бо вони виконали самі великі твори. Цимбал бачив на власні очі найтрагічніші події з історії нашого Зриву в рр. 1918-1923 і відтворив їх у вигляді візій. До них належать зайняття Києва червоними окупантами й марево голоду в Україні, спричиненого большевицьким наїздником. Але цей же мистець зумів присвятити українським дітям прекрасні речі: зразково виконані ілюстрації до українських байок. Дмитренкові належить розмалювання українських церков у Торонто й Янґставні. До цеї групи слід зачислити також Александра Климка (нар. 1910 р.) — проєктанта, який працює для американських кінових підприємств; саме він виготовив декорації на світову виставу в Ню Йорку 1965 р.

На широку арену виринули в останньому часі Яків Гніздовський (нар. 1915 р.), Любослас Гуцалюк (нар. 1923 р.) і Зіновій Онишкевич. Вони здобули собі вже нині заслужене признання не тільки української критики, але також і чужинецької.

Вишколом українських молодих талантів займаються на цьому терені в Ню Йорку Любомир Кузьма (нар. 1913 р.) — добрий маляр і рисівник, а у Філядельфії — Петро Мегик і П. Андрусів. Вони присвячуються щиро й віддано педагогічній праці й здобули на цьому полі великі досягнення. Для плекання рідного мистецтва вони заснували спеціяльний журнал п. з. „Нотатки з Мистецтва" з метою виявлення нашої мистецької культури та її здобутків у минулому й сучасному.

Підо впливом Василя Кричевського працював у царині книжкової графіки Юрій Нарбут (1886-1920) — наш найбільший артист у

Олекса Грищенко „Турки".

Микола Бутович „Запорожець і красуня". 1953.

Галина Мазепа „Три дівчини".

цій ділянці, що здобув собі першість в історії графіки цілої Слов'янщини. Поважні заслуги на цьому полі мав теж Павло Ковжун.

В ділянці малярства найновішої доби звертає на себе увагу Володимир Бачинський (нар. 1936 р.). Після закінчення мистецьких студій у Ню Йорку він відбув подорож до Італії, звідкіля вернувся зрілим малярем.

Вже вище була згадка про українських жінок, що заслужилися для нашого образотворчого мистецтва. Цей перелік слід доповнити ще такими іменами, як Галина Мазепа — ілюстраторка казок, Марія Дольницька — сьогодні вже европейської міри емалієрка; Людмила Морозова, Софія Зарицька, Марія Фіцалович-Стиранка, Марія Гарасовська-Дачишин, а з молодших Ніна Мриц-Мудрик, Роксоляна Лучаковська-Армстронґ, Аркадія Оленська-Петришин та Оксана Лукашевич-Полон.

Яків Гніздовський „Пшеничний лан". 1960 р.

Петро Холодний, мол. „Дівчина в хустці".

Українські мистці й мисткині здобули собі вже тепер таке велике признання, що їхні твори можуть бути на кожній світовій виставі й здобуватимуть скрізь лише найвищі оцінки.

Дам'ян Горняткевич

Народне Мистецтво

ВИШИВКА

Споконвіку людина прагне не лише створити досконалі й зручні знаряддя праці чи речі щоденного вжитку, але й намагається прикрасити своє житло, зброю, посуд та одяг, задовольняючи таким чином свої естетичні потреби. Це потягнення до краси у величезній мірі притаманне українському народові. Речі, які нас оточують, з якими ми стикаємось щодня, прикрашає наш народ різноманітними декоративними взорами. В усіх галузях українського мистецтва узори ці досягають надзвичайної гармонійности й досконалости.

Вишивка — це одна з таких декоративних прикрас, що з непам'ятних часів стала невід'ємною частиною нашого побуту.

Дослідники вважають, що перший крок до вишивки був зроблений тоді, коли первісна людина спробувала з'єднати кусні звірячих шкір для одягу. Смуги примітивних вишивок ішли саме вздовж швів, а згодом уже бачимо, що святковий одяг не лише вишивають, а навіть зшивають декоративними швами, або змережують.

Безперечно, окремі елементи вишивок мали символічне значення, пов'язане з певними релігійними традиціями та обрядами дохристиянської доби нашої історії. На жаль, значення багатьох символів до нас не дійшло, але такий відомий дослідник, як К. Сосенко, в своїх розвідках приходить до висновку, що мотиви зірок і розет у нашому народному мистецтві — це відгомін культу (почитання) сонця й інших небесних світил.

Саме слово **узір** (староукраїнське **Узороч**) К. Сосенко виводить із староукраїнської мови, де воно означає „світила", „зорі".

Не менш старовинний мотив райського дерева, або дерева життя, що зберігся на рушниках Полтавщини й Київщини. Самі рушники, крім декоративної прикраси нашого житла, були широко вживані в обрядах сватання, під час весілля чи похорону та в багатьох інших традиційних святах.

Назви деяких низинкових елементів, як „баранячі роги", „орли", „замороки", „вовчі зуби", безперечно, ховають за собою певне символічно-магічне значення.

З прийняттям християнства, в наших узорах з'являються мотиви хреста й виноградної лози.

Пожвавлені торговельні зв'язки з іншими країнами, напевно, мали вплив на характер українських вишивок, але занесені зразки не лише копіювали, а й змінювали і пристосовували до місцевих потреб, смаків та матеріялів, бо народна вишивка тісно пов'язана з побутом, національною своєрідністю і традиціями кожного народу.

Не обійшлося, певно, і без того, щоб інші народи в свою чергу не запозичили і не використали наших вишивкових мотивів і стібів.

Старовинні українські вишивки виконували лляною або вовняною ниткою на конопляних, лляних, вовняних тканинах та шкірі.

Нитки фарбували переважно рослинними барвниками (сік ягід, кора, трави). Часто вживано білу, восковану, або сіру, забарвлену попелом нитку. В сучасних вишивках найбільше вживають бавовняну, фабрично фарбовану, заполоч (ДМС).

Занесені з Візантії церковне шитво та гапт (шиття срібною та золотою ниткою) були відомі на наших землях ще за княжої доби, але найбільшого розквіту досягли у 16-17 ст.ст. Вишивкам цього типу притаманні фантастичні, стилізовані рослинні орнаменти (мотиви) вільного рисунка. Не зважаючи на те, що церковне шиття плекалося по манастирях та поміж заможньої верстви населення і в народі не було поширене, все ж у його орнаментації виразно помітно вплив народної художньої творчости.

Дослідження численних зразків наших вишивок свідчать, що незалежно від того, коли і в якій частині України даний орнамент виконано, він завжди органічно пов'язаний з формою виробу. Напр., розглядаючи крій жіночих або чоловічих сорочок, бачимо, що композиція і розміщення взору залежить від крою сорочки.

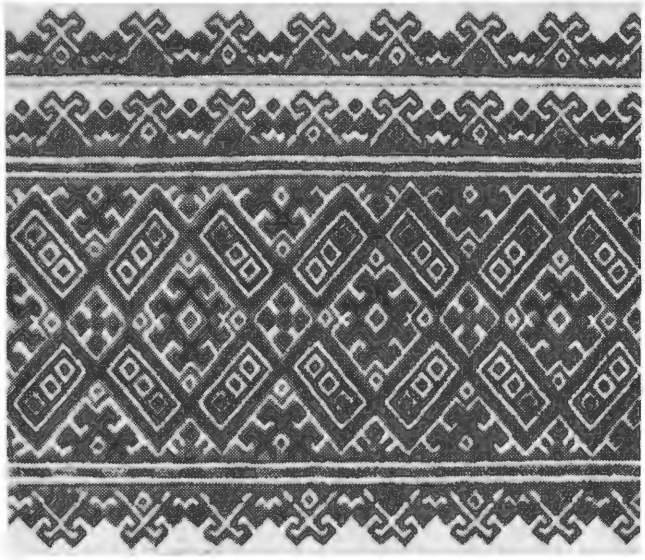

Низь. Станиславівщина.

Вишивки різних місцевостей і частин України відмінні і за технікою виконання і за орнаментом, кольоритом та композицією. Крім того, помічаємо різницю між скромними мотивами на речах буденних та пишними взорами святкового одягу. Є також певні візерунки й кольори, вишивані лише на вбранні дітей або чоловіків чи жінок, молоді чи людей старшого віку.

Не можна забувати, що кольорове та композиційне творення орнаменту і наших вишивок тривало протягом століть, а може й тисячоліть. Кожний елемент взору і колір дібрано й досконало укомпоновано нашими вишивальницями. Отже, щоб зберегти спадщину, передану нам нашими прабабунями з глибини віків, треба дотримуватись кольорів, композицій і техніки виконання (ті самі стіби) першоджерельних зразків.

В українських вишивках нараховують біля ста різних стібів або швів. Усі **стіби** можна поділити на прозорі й непрозорі. Деякі з них вживають лише, як допоміжні (контурні — для обвідки контурів, виповнювальні — для виповнення якимсь кольором площі взору і викінчувальні — для кращого закінчення вишивки). До них зараховуємо такі стіби: обмітка, зубці, ретязь звичайний та повний, бігунець, полтавський верхоплут, косичку, соснівку, плетінку, шнурочок та ланцюжок (останній часом вживають і як самостійний стіб у взорі).

Часом вишивку виконують якоюсь однією технікою, але частіше в одному взорі сполучають кілька різних стібів. Нитка шиття, звичайно, має бути трохи грубша за нитку тканини.

За способом виконання, більшість наших стібів належать до лічильних, тобто візерунок шиється за рахунком ниток тканини.

В багатьох прозорих швах за основу береться **чисниця:** три нитки тканини.

Вишивки на кожухах, кептарях, лейбиках, свитах, керсетках, тобто на різних частинах національного одягу, виконують за вільним рисунком, бо там нема змоги лічити нитки. Іноді до вишивання там долучують аплікацію, тобто вставляють вирізані з шкіри чи матерії частини орнаменту і обшивають (обкидують) їх, а кептарики і лейбики ще й розцяцьковують металевими прикрасами. На Буковині й Басарабії поряд з кольоровими нитками вживають і срібну та золоту нитку й лелітки.

Контури рушникового шитва Київщини й Полтавщини, а переміточного — в Галичині вишивають за вільним рисунком. **Переміточні** взори виповнюють позагільним стібом або настилуванням. Більшість виповнювальних швів рушникового шиття йде по нитках полотна й належить до лічильних швів.

Дослідники вважають, що найстарша вишивкова техніка — це **низь** (низя, пізніше низинка) та заволікання (перетикання, занизування). Як бачимо, ті самі стіби в різних околицях України мають різні назви.

Низь шиється по нитці основи впоперек узору з лівого боку тканини (з виворoту) чорною або червоною ниткою. Цей спосіб шиття поширений на Гуцульщині, Поділлі, Закарпатті та Бойківщині. В деяких районах основний візерунок низинки заповнюють з лицевої сторони іншими кольорами, застосовуючи техніку настилування (гладі) або шнурочок.

Заволікання ніби наподоблює човникове ткацтво й шиється по нитці ткання вздовж узору, з лицевої сторони і зправа наліво. У вишивці домінує червоний колір з незначним до-

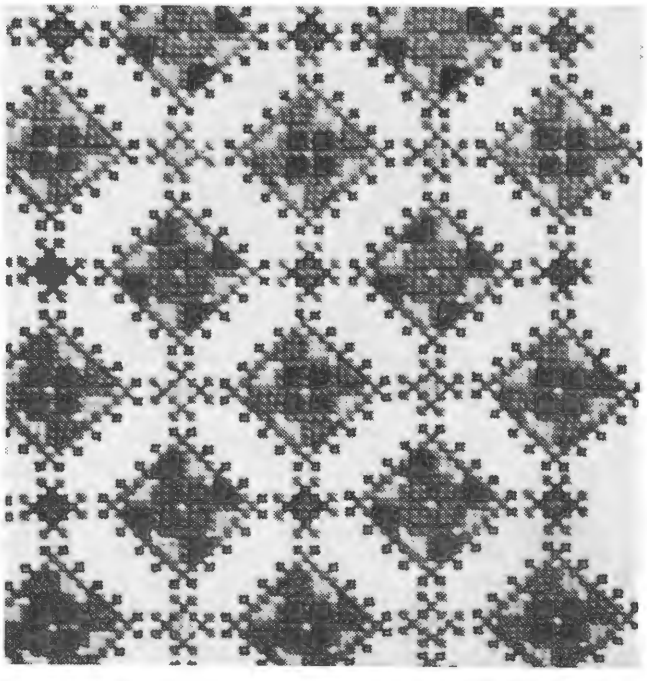

Шиття хрестиком. Станиславівщина.

датком чорного або й синього. Зберігся цей спосіб на Волині та в Поліссі.

Геометричність низинкових та заволікувальних узорів залежить безпосередньо від техніки виконаня.

Шиття хрестиком, яке тепер дуже популярне по всій Україні, занесено до нас із Заходу й подекуди цілком витіснило старовинні місцеві стіби. Узори, виконані цією технікою, сягають від найменш складних однокольорових до багатобарвних розкішних візерунків.

В багатьох місцевостях України з давніх часів поширене **пряме** й **скісне** настилування (гладь, лиштва, натягування). Це двобічний зворотний стіб, що виглядає майже однаково з обох боків тканини. В буковинських та полтавських геометризованих рослинних орнаментах, у своєрідних вишивках Яворівщини зустрічаємо настилування в сполуці з іншими стібами. Шиття лиштвою дуже часто вживане на подолах сорочок в комбінації з прозорими швами. Найбільш розповсюджене лічильне настилування. Але на стрічках, очіпках, юпках, бундах тощо настилування шилося за вільним рисунком.

Стебнівку (штапівка, прошіттє, вистіл) часто вживають, як допоміжний стіб. Напр., „кучерики" та „качурики" — це назви певних форм узорів, виконаних стебнівкою.

Морщинка — однокольорове шиття, найчастіше виконане вовняною ниткою. Збереглося тепер тільки в Буковині та на Поділлі.

Узори **яворівських вишивок** утворено певним укладом стібів настилування і ланцюжка, косички та скісних шнурочків з перевагою червоного й помаранчевого кольорів, з додатком жовтої, зеленої, а подекуди чорної та синьої барви.

Лише **Городку й околицям притаманні** своєрідні візерунки жіночих сорочок, шиті двостороннім обмітом. Повторювання таких елементів, як „вужики", „півмісячки" та „місячки" творять цікаву смугасту композицію.

Набирування — техніка непрозорого шиття на чоловічих сорочках Богуславщини, Чернігівщини та Київщини.

Прозорі шви за технікою шиття ділимо на три основні групи: мережки (дирки, тяганки), стягувальні шви та вирізування.

В українських **мережках** нитки або чисниці витягають завжди в одному напрямку — вздовж узору. Мережки бувають **чисні,** коли за основу шиття береться чисницю, та **безчисні,** які шиють за іншим обрахунком ниток. Від техніки шиття походять такі назви мережок, як „латані", „стовбуневаті", „шабакові" та „затягувані". Назва й походження мереження „ляхівкою", найбільш вірогідно, пов'язані з селом Ляхівка (Полтавщина). Мережками викінчують рубці, у вишивках їх сполучують з іншими стібами, а в центральній Україні широкими складними візерунками мережать рушники та рукава жіночих сорочок.

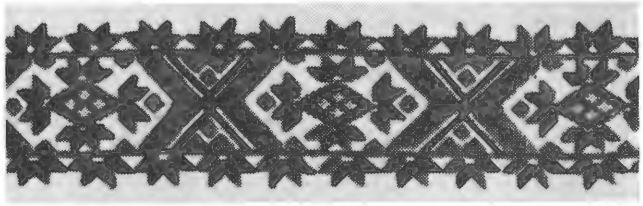

Гладь. Київщина.

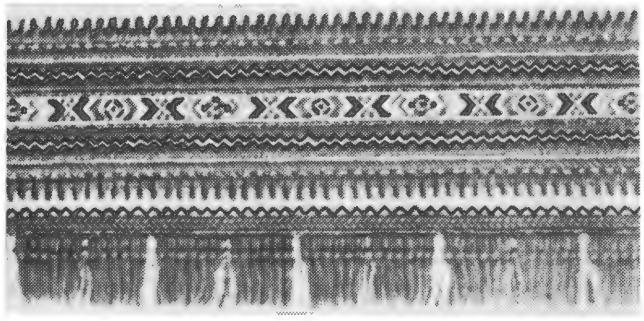

Яворівка.

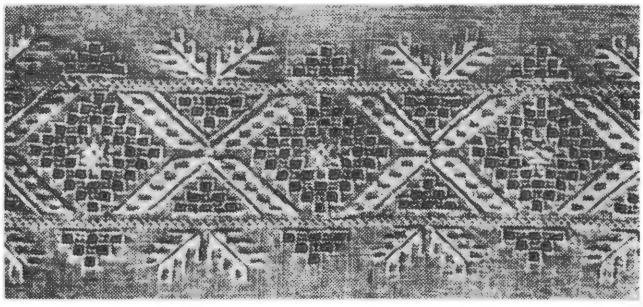

Вирізування. Полтавщина.

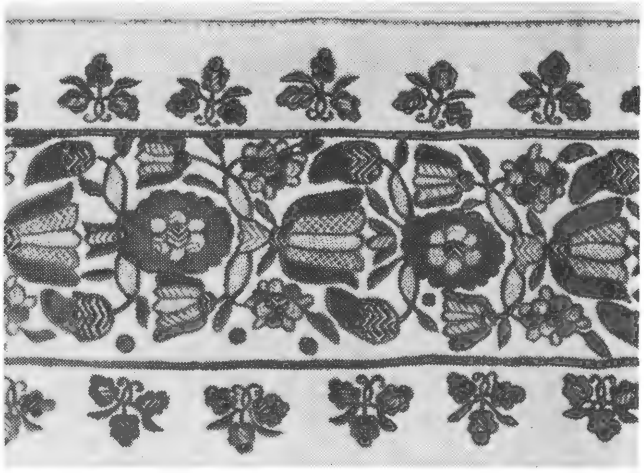

Вишивка шовком. Київщина.

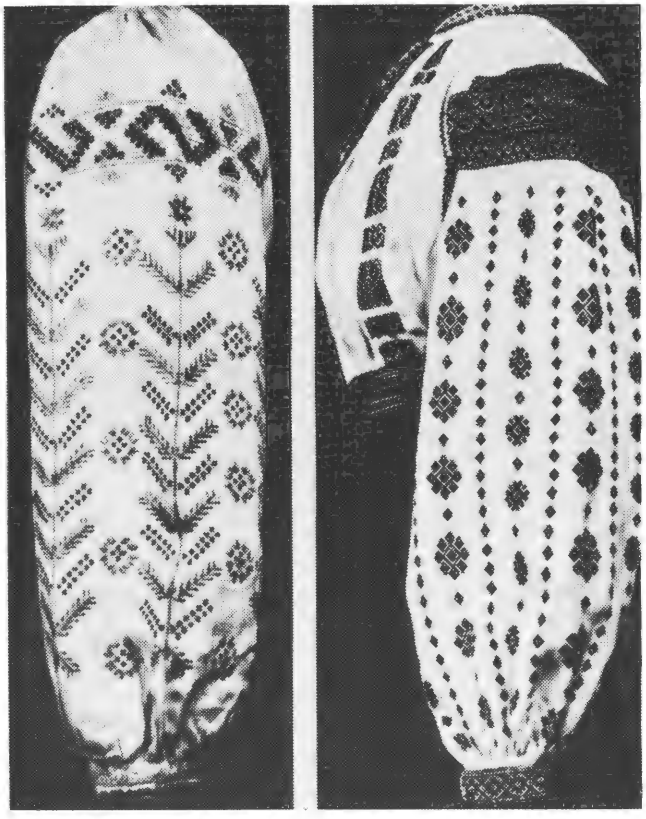

Рукави жіночих сорочок. Полтавщина і Поділля.

Виколка (колянка), зерновий вивід та кручений шов належать до **стягувальних швів.**

В прозорих швах вживають переважно білу нитку, але, наприклад, подільські шабакові мережки багатобарвні. Виколку в деяких місцевостях також виконують не лише білим, а й чорним та червоним кольором.

Полтавське **вирізування** (біле шиття) започатковано, очевидно, на Полтавщині, але вживають цієї техніки в багатьох місцевостях. Найчастіше -вирізування сполучають з настилуванням, стягувальними швами та мережками. Не раз зустрічаємо вирізування, шите кольоровою ниткою (сірою, коричневою), або біле, комбіноване з кольоровим настилуванням.

В **сліпому вирізуванні** ниток не витинають, але зашивають чорним відповідні частини взору, що на віддалі творить ілюзію прозорого шва. Цей спосіб шиття вживають на сорочках літніх жінок.

В нашому сучасному побуті плекаємо дбайливо традицію українських вишивок. Їх використовують для прикраси кімнат (інтер'єрів), на ґардинах (порт'єрах), подушках, обрусах, серветках, рушниках, скатертинах. Жіноцтво залюбки прикрашає свої сукні, торбинки, блюзки та дитячий одяг чудовими традиційними українськими візерунками.

Ніна Булавицька

РІЗЬБА В ДЕРЕВІ

Початків різьби в дереві на Україні треба шукати в доісторичну добу разом з початками різьби-скульптури взагалі, а зокрема — в різьблених прикрасах з кости та металу. Відомі археологічні знахідки — кам'яний „Світовид", знайдений в Збручі, та кам'яні баби на могилах у степу — мали значення культове (обрядове) та пам'яткове, як і пізніші християнські придорожні та нагробні хрести й „фігури" (здебільшого — Розп'яття). Літописи згадують про дерев'яних ідолів — статуї поганських богів, навіть позолочені і посріблені (напр., перед палатою князя в Києві — статуї Перуна і Дажбога).

Прийняття християнської віри з Візантії не сприяло розвиткові скульптури тому, що Церква з нехіттю дивилась на „руками роблені подоби людини". Зате народні таланти розвинули декоративну різьбу в камені: плити в церквах, капітелі стовпів, нагробні пам'ятники князів у Києві, що збереглися до наших часів. Пізніше, в княжій добі, а ще більше в козацькій, українські майстрі розвинули спосіб прикрашати будівлі різьбленими та ліпленими прикрасами в **стоку** — вапняній заправі, вживаній до мурування.

Мусіло бути багато різьби в дереві, але дерево — нетривкий матеріял, і тільки в виняткових у нашій історії випадках, за корисних обставин, могли різьблені дерев'яні вироби зберегтися чотири століття. Що різьба по дереву була високо розвинена, свідчать найстарші збережені пам'ятки з 16-17 ст.ст. Вони виявляють велику майстерність та вироблений смак.Найчастіше це були речі церковного вжитку, зокрема обрамлення іконостасів, що часто мали багату різьбу, золочену по дереву. Цей рід різьби дійшов особливого розквіту в добу „козацького бароко", після Хмельниччини, та дожив до початків нашого століття. Можемо його назвати **сницарством,** як називали майстрі різьби, зви-

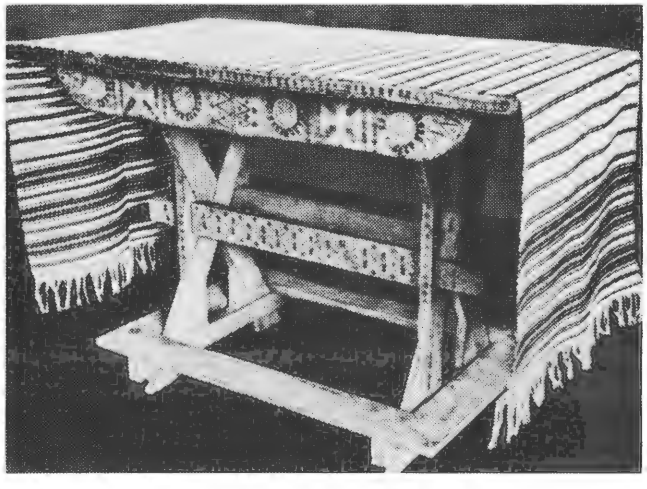

Різьблений стіл накритий тканою скатертиною. Станиславівщина.

чайно, висококваліфіковані цехові майстрі-спеціялісти, що мусіли мати і неабиякий мистецький хист.

За типову ознаку майстерности тих сницарів та їхнього мистецького полету були т. зв. „ажурові" стовпи-колони в іконостасах. Попри всякі овочі й квіти (соняшники та ін.), головним мотивом була виноградна лоза, бо іконостас символізує виноградник Христа, де виноградна лоза обплітається навколо „невидимого стовпа", тобто Спасителя. Це, очевидно, наслідок освіти майстрів і співпраці їх з освіченими людьми Києво-Могилянської Академії, з їх піїтикою та реторикою. В 18-му столітті цей тісний духовий зв'язок з духівництвом переходить у чисто діловий, і хоч технічно якість роботи пишнішає, естетичний погін майстра біднішає і творчість його відокремлюється від всенародньої духовости, особливо під впливом вимог російського керівництва Церквою в центральній Україні.

Інший рід різьби в дереві існував рівночасно для побутового, хатнього вжитку, і за це діло бралися не конечно цехові майстрі-спеціялісти, а, коли була нагода, самі будівничі ремісники: теслі, столярі, токарі, бондарі і т. п., навіть, грамотні та вмілі самі власники господарств. Двері, вікна, сволоки, причілки та ґанки в хатах, столи, лави, скрині, полички, стільці (дзиґлики) та інші меблі; господарські речі: вози, сани, ярма для волів, кужелі, коновки, криниці, брами — все прикрашувано за допомогою різьби по дереву, вживаючи дуже нескладних інструментів. Орнаменти також нескладні, ясні й чіткі. Ця простота, ясність та стримане багатство орнаментики є своєрідною **естетичною нормою,** притаманною українському народові, — міра смаку, „не замало і не забагато". Невідомий нам народній мистець виробляє твори мистецтва, яке звемо „народнім мистецтвом", і виробляє їх тільки для власного вжитку, для потреб своїх, своєї родини, своїх сусідів. Ця ж естетична норма діє і тоді, коли виробляють речі не для себе, а на широкий збут, а особливо, коли майстер хоче блиснути своїми виробами перед замовником, а ще й перед чужим.

Цей рід різьби в дереві можемо назвати карбуванням. Він був особливо розвинений в Подніпров'ї ще в 19 ст. В наслідок занепаду буйного раніш чумацтва, розвитку індустріялізації та зубожіння селянства, і цей рід різьби завмер, хоч етнографи та дослідники нашої старовини встигли заховати чимало найкращих зразків цього мистецтва для музеїв та утривалити їх у різних публікаціях (книжках і альбомах).

До першої світової війни по селах зберігалися ще народні відміни церковної різьби: дерев'яні хрести з типовою українською семиконечною формою та дуже спрощеними схематичними, символічними зображеннями. Це були переважно роботи талановитих хлопців-пастушків, що пізніше, може, звернули на себе чиюсь

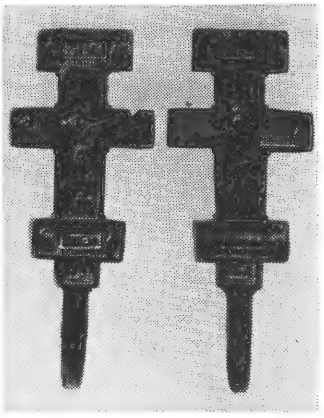

Дерев'яний хрест, XV ст.

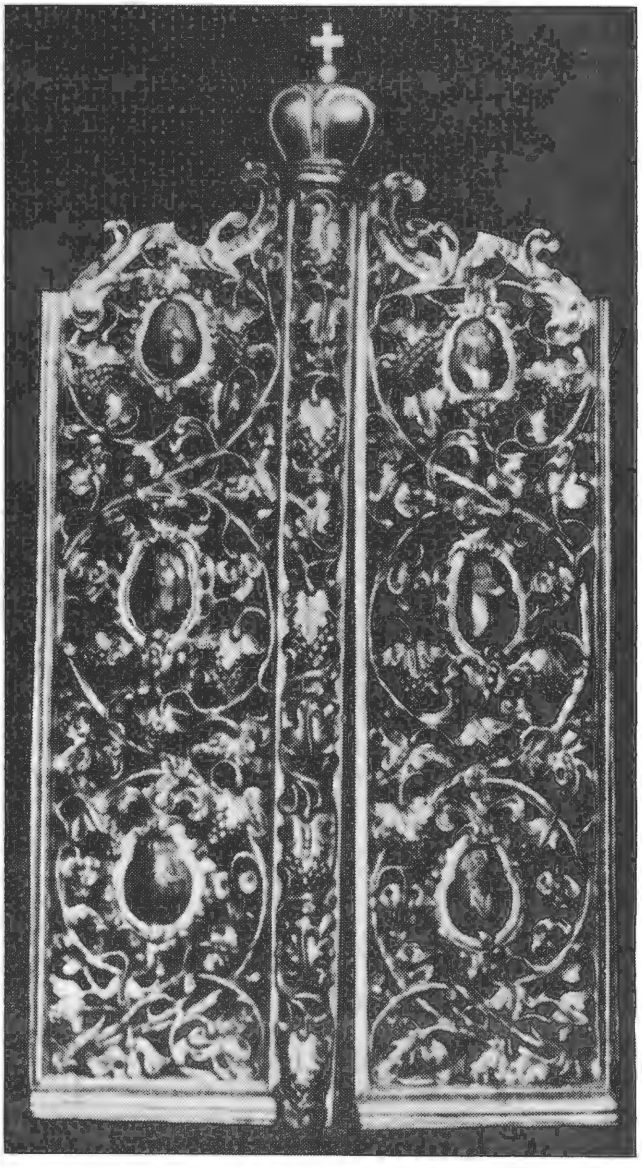

Царські врата П'ятницької церкви у Львові. 40-і роки XVII ст.

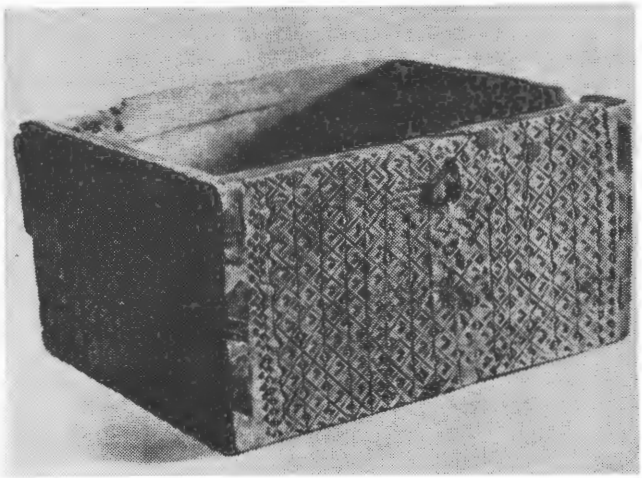

Скриня. Чернігівщина. XIX ст.

увагу і пішли вивчати це ремесло. За інструмент правив малий кишеньковий ножик (чепелик), або інший саморобний різок. Цілі збірки таких хрестів переховувались по старих церквах, бо автори мали за амбіцію, щоб священик уживав їх вироби під час Водохреща, коли ходив по хатах з кропилом. Збирачі народнього мистецтва високо цінили такі хрести, бо в них примітивність виконання давала наївні, але автентичні цікаві народні розв'язки декоративного ритмічного орнаменту з великою естетичною переконливістю. Зміни в побуті, фабричні вироби, поширення шкільної освіти спричинились до занепаду цього роду народнього сільського мистецтва.

Славетна гуцульська різьба почалася з дуже скромних традицій. Коли в середині 19 ст. різьба зникала з щоденного побуту на Придніпрянщині та Поділлю, Юра Шкрумеляк з своєю родиною та різними наслідувачами розвинули її в напрямку іншому. Для прикладу: австрійський уряд заборонив носити зброю і навіть сталеві топірці, що протягом тисячоліть були в гуцулів підручною щоденною зброєю. Отже, замість сталевих, з'явилися більш архаїчні, церемоніяльні бронзові топірці з багатим орнаментом, а згодом на їх місце прийшли ще легші і практичніші (бо помагали під час ходьби) дерев'яні топірці, дуже пишно орнаментовані, різьблені, інкрустовані.

Подібно до цього, розвинули й різьбу на тарілках, барильцях на напої, скриньках на коштовності, свічниках і навіть меблях. Практичний ужиток відходив на дальший плян, а на перше місце виступав момент декоративний, споглядально-естетичний. Прикрашування перейшло в шукання краси, чим раз ближче до чистого мистецтва.

В типовій гуцульській різьбі поверхня різьбленої речі є поверхнею для різьби-орнаменту, а тло врізано в дерево, або вглиблено, вибрано, часто ще й надзьобано — насічено металевим зубцем. Матове горошкувате тло своїм контрастом підкреслює орнамент, який в свою чергу окреслює форму речі, тобто поверхню її. Орнамент в основному геометричний, він органічно випливає з уживання інструментів, що їх спеціяльно роблять для цього роду різьби. Два удари півкруглого долота і... обрізано орнаментальний елемент — щось, як листочок або сочка в перекрою. Такі елементи укладають в розети, таломети, два симетричні рядки творять „пшеничку" і т. д. Майстрі вигадували спеціяльні циркли для вирізування прецизних, точних коліс, а також різні „борики", свердла й долота для зарізування та підрізування, що дають за кожним ударом прості елементи різьби. Уложені в рядку чи організовані довкола геометричної схеми, ці елементи дають пишний логічний та технічно досконалий орнамент.

З гуцульською різьбою близько пов'язана **інкрустація** та **інтарсія*** в дереві. Таким способом прикрашують речі, що їх прикрашують і різьбою, але це вже не різьба в дослівному розумінні, бо поверхня прикрашеної речі залишається рівна й гладка та ще й полякована, отже, вона не набирає порохів. Зате орнаментальні мотиви, через вживання різнокольорових родів дерева в інтарсії, через вставляння маси перлямутрів і кораликів та металевих дротиків в інкрустації, набирають чіткішої, мальовничої виразистости.

---

* В інкрустації вставляють в дерево пластинки перлямутру чи намистинки-коралики, а в інтарсії — шматочки різнокольорового дерева.

Скринька. Різьба та інкрустація. Косів, Гуцульщина.

Скромнішою формою декорування речей щоденного вжитку, як відра, коновки, бочівки на масло, а також хатнього устаткування є випилювання по дереву: кінцем розпеченого металевого „залізка" виводять на речах точні лінії, зиґзаґи, кривульки. Залізо для випалювання має різні форми: колісце, колик, зірка, хрестик, трикутник і т. д., і дає елементи орнаментальних мотивів, а ряд таких мотивів виповнює площу, тобто поверхню півдекоративного відерця, бочечки, пряслиці, полички тощо.

Поміж першою і другою світовими війнами на землях Західньої України з'явивня новий рід різьби в дереві — **бойківський".** Цей вид різьби-ґравірування по темному тлі (чорному, вишневому, бронзовому) наперед політурованого дерева. Цю різьбу недоречно названо „вишивкою", що сприяло поширенню її серед західньо-української інтеліґенції, але викликало принциповий осуд мистців та знавців. В початках і справді були спроби наслідувати в різьбі вишивку хрестиком, але це показалось неефектовним і забирало забагато часу й праці. Остаточно з цих спроб викристалізувалась дуже проста техніка, в той же час і дуже ефектовна. 2-3 долотця (найчастіше — саморобні з дротів від парасоль) виробляють геометричний орнамент, що спирається на різанні під лінійку, дає технічно прості, але досконалі мотиви. Таку різьблену - ґравіровану орнаментику розкрашують яскравими кольорами, що чітко грають на темному тлі. Така різьба нагадує вишивку в такій же мірі, як вишивка нагадує ґравіровані орнаменти на кістках мамута кам'яної доби на Україні.

Народня різьба в дереві тісно в'яжеться як з чистим мистецтвом, так і з іншими родами народнього мистецтва. Вона мала і має моменти свого розквіту і заникання. Але зміни соціологічні та економічні не повинні спричиняти занепаду народнього мистецтва, бо воно ніколи не було прибутковим економічно. Воно нескладне технічно, тому в границях кожної обмеженої техніки кожному легко виробити в собі досконалу майстерність. Зі змінами в суспільстві може змінитись і мистецький промисел, який вивчають у мистецьких школах. А крім того, таке мистецтво дає велику насолоду кожному, що візьметься за нього для власної розваги. Тим самим народнє мистецтво перестає бути селянським мистецтвом, воно міняється разом із зміною соціяльної структури народу. Зі скарбниці минулого кожночасно відкривають нові мистецькі течії і з неї черпають щораз нові можливості та інспірації. Тому пізнавання, досліджування і плекання видів народнього мистецтва дає багато тим, хто шукає національного характеру і стилю в мистецтві взагалі. Українське народнє мистецтво та духова культура ще не раз виявлять свою велику вартість, якщо за це діло люди будуть братися з належною повагою.

Антін Малюца

Різьблений свічник. Станиславівщина. Кінець XIX ст.

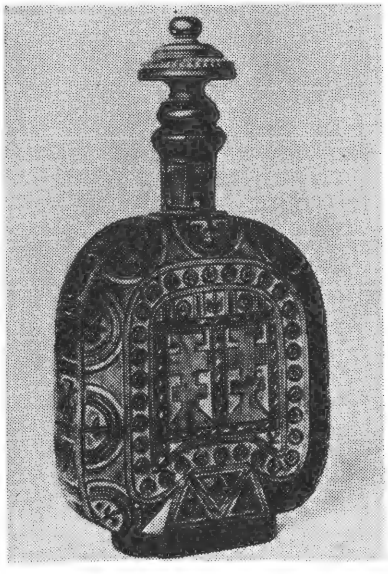

Дерев'яна пляшка. Станиславівщина. Половина XIX ст.

Декоративна тарілка. Гуцульщина.

КЕРАМІКА

Необмежене багатство доброї керамічної глини в Україні спричинилося до розвитку там кераміки. Ганчарство було відоме в нас ще в глибокій давнині, а зразки староукраїнської кераміки, що походять з епохи новішої кам'яної доби (2.500-2.000 до Христа), відкриті в печерах села Більче Золоте, на галицькому Поділлі. Ці пам'ятки — знайдені великі вази, вкриті орнаментикою з мотивами спіраль і зображеннями тварин. Їх уживали до переховування збіжжя. На дальший розвиток староукраїнської кераміки мали чималий вплив старогрецькі вироби, знайдені на півдні України, на терені давніх грецьких поселень. Пізніший розвиток нашої кераміки позначується більш практичним призначенням предметів, а в т. зв. слов'янській добі занепадає у нас замилування в багатій орнаментиці, зате в старокняжій епосі підноситься мистецький рівень і знову доходить до високого ступеня досягнень, як під оглядом форми посуду, так і вибагливости прикрас. Саме в тому часі застосовано т. зв. ганчарський круг, що допомагав у чимраз кращому технічному обробленні предметів. При виконуванні прикрас уживано рильця, що став допоміжним засобом у розподілі орнаментованих піль та в збагаченні деталів. Мотивами стають здебільшого геометричні елементи, або спрощені рослинні взори. Найвибагливіші форми прикрас посуду виступають у добі гетьманщини (17-ий і 18-ий вік) підо впливом барокко. Це замилування в збагачуванні прикрас переходить з ганчарських виробів ще й на кахлі, що надає українським світлицям не тільки по хуторах, але також і в селянських хатах якнайкращого вигляду. На кахлях відтворювано окремі постаті: гетьманів, козаків, бандуристів та цілі групи: бій з татарами, запоріжські курені тощо. Найбільшими осередками виробництва кахлів були на Чернігівщині Ніжин, Козелець, Батурин, на Полтавщині — Опішня, Хорол, на Поділлі

Керамічні вироби. Косів. Гуцульщина.

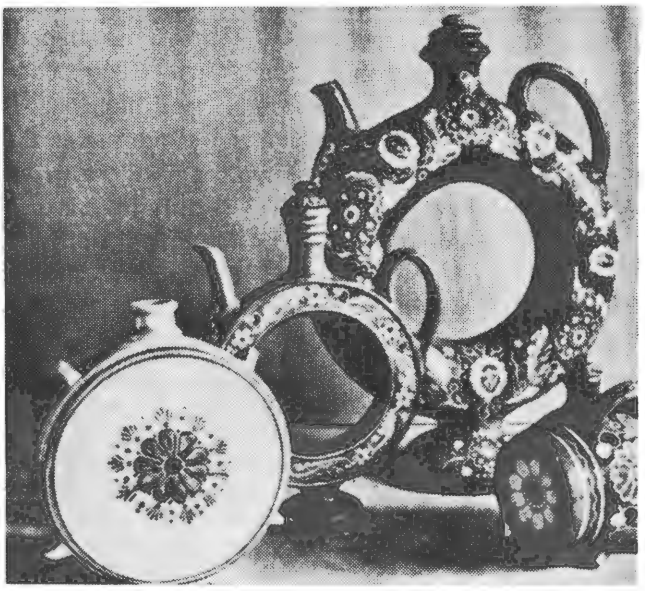

Керамічні вироби. Опішня. Полтавщина.

— Кам'янець, Зіньків, Смотрич, в Галичині — Яворів, Стрий, Судова Вишня. Висока вартість керамічних виробів в Україні довела до того, що українських майстрів закликали ще й на Московщину, щоб вони закладали там керамічний промисел та вчили місцеве населення цього виробництва.

Теперішнє селянське ганчарство широко розгалужене по всій українській території, починаючи з Підляшшя й кінчаючи Буковиною та Слобожанщиною. В київській і чернігівській, а також у полтавській кераміці виявляються в зовнішній формі посуду та в орнаментиці традиції старокняжої доби, поруч того слідний вплив інших ділянок народнього мистецтва, зокрема взорів, зачерпнених з писанок і вишивок. Однотонну кераміку, пристосовану до практичного вжитку, зустрічаємо на Поліссі, Підляшші, а також у деяких районах Галичини (в Равщині та Золочівщині). Але навіть на звичайному посуді слідна глибока традиція, джерел якої слід шукати в формах доісторичної кераміки. Полісся і Підляшшя, що положені осторонь від головних торговельних шляхів, зберегли також в інших ділянках народнього мистецтва (у вишивках, тканинах, а зокрема в кераміці) стародавні взори, що коріняться в сивій давнині віків. У зовнішньому вигляді й орнаментиці найтиповіші миски і дзбанки. Миски найчастіше кольорові, з надзвичайно різноманітною орнаментикою, іноді з дуже архаїчними мотивами. На формах дзбанків із Київщини, Полтавщини й Поділля виступає схожість із грецькою античною керамікою. Це легко пояснити фактом, що південна Україна над Чорним морем була сколонізована грецькими купцями, які торгували з тодішнім населенням наших земель.

Гуцульська кераміка розвинулася майже без посторонніх впливів, як один із виявів над-

звичайного мистецького хисту гуцульського племени. Сама барвиста гуцульська ноша є відбиткою багатої природи гір, що розбуджує творчу фантазію.

В орнаментиці української кераміки виступають ті самі мотиви, що й в інших ділянках народнього мистецтва. До найстарших належать геометричні взори: безконечники, ломані й хвилясті лінії, найбільш поширені на північних землях і в Карпатах. Рослинна орнаментика — листки винограду, дуба, соняшники, колоски збіжжя, барвінок — виступає на Київщині й Полтавщині. В Сокальщині та на Гуцульщині вживаються так рослинні, як і геометричні елементи. Трапляються ще й зображення птахів, тварин, а навіть людей.

До найвизначніших майстрів ганчарського виробнецтва належать: Іван Бахматюк, П. Барановський, Ф. Кошак із Гуцульщини та В. Шостопалець із Сокальщини, П. Кочовник і І. Багрій з Опішні, П. Калашник із Миргороду та Пузир з Чернігівщини.

Технологія кераміки: 1) добування і препарування глини, 2) виріб посуду 3) випал. Технічне назовництво спільне навіть у віддалених осередках України. Глину викопують копаницями, звозять до робітні й розмішують ногами, щоб розтерти грудки й очистити від камінчиків. Так приготовлена глина стає м'якою, пластичною. Опісля ганчар формує її на станку — подвійному колі; на верхньому виробляє глину, рухаючи її швидкими оборотами нижчого ширшого кола за допомогою ніг, правою рукою, змоченою в воді, формує посудину всередині, а лівою вигладжує її назовні. Готовий посуд висушує, а опісля вкладає все до ганчарської печі, до т. зв. „горна" для випалу. Піч (звичайно 3 метри завдовжки, 1,5 метра завширшки) складається з двох частин: у більшій уставляють поміж потовченим череп'ям миски й горшки, друга, менша, призначена на вогнище. Після першого випалу посудина кам'яніє і не пропускає води. Якщо вона має бути полив'яна, ганчар залишає її в печі ще деякий час, при чому колір випаленої глини ясніє, а тоді її можна вкривати взорами. Ганчар пензлем розмальовує її сполуками фарб, що розтоплюються при другому випалі. Зелений колір дає луска з перепаленої міді з додатком окисненого олива; начервоно зафарбовують охрою, набіло — білою глиною, і начорно — циндрою. Орнамент ритують рильцем на поверхні підсушеної, ще не випаленої посудини.

В кераміці, як і в килимарстві, в останні десятиліття позначилися намагання ще вище піднести рівень українського ганчарського промислу. Цій меті мали служити спеціяльні школи в Києві, Миргороді (там викладали Василь Кричевський, Опанас Сластьон, О. Білоскурський, Юхим Михайлів та інші), в Опішні, Кам'янці Подільському, Коломиї, Львові. Тут фабрика керамічних виробів була під проводом проф. Івана Левинського, що плекала гуцульські мотиви, пізніше перейшла в руки скульп-

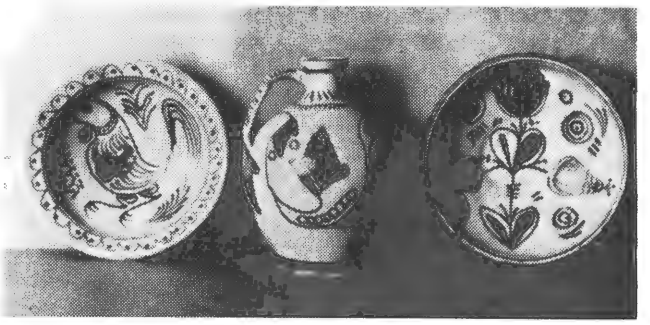

Керамічний посуд. Київщина.

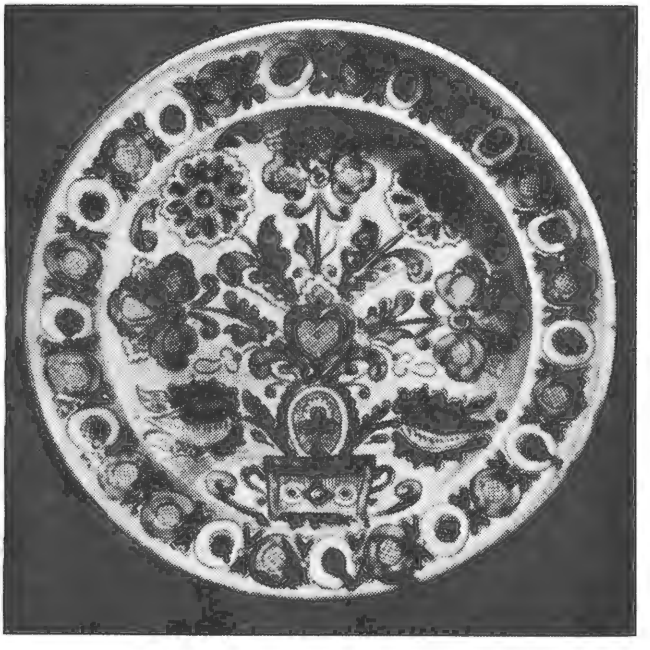

Декоративна тарілка. Гуцульщина.

Керамічні вироби. Поділля.

тора Сергія Литвиненка, який впроваджував полтавські мотиви. Уродженець Миргороду Василь Требушний керував у 1928-1939 рр. майстернею кераміки в краківській Академії мистецтв. В межигірській керамічній школі викладали з кінцем 1920-их років визначні спеціялісти: В. Седляр, О. Павленко та С. Домаха.

На радянській Україні в 1930-их — 1940-их роках наступив розгром народньої кераміки: за наказом урядових чинників, організуються керовані з центру артілі і продукуються речі, які нераз далеко відбігають від української традиції, як наприк., ілюстрації до російських казок. В найновіших часах (від 1950-их років) дається зауважити пожвавлене зацікавлення тут, за океаном, мистецькою керамікою. Наше жіноцтво залюбки присвячується цій нелегкій ділянці творчости і досягає на цьому полі поважних успіхів. Вибивається чимало визначних талантів. Слід було б тільки перестерегти перед застосуванням вишивкових взорів до керамічних виробів. Кожний матеріял у народньому мистецтві дає обмежені можливості, притаманні тільки цьому матеріялові. Вишивка годиться тільки для полотна.

Дам'ян Горняткевич

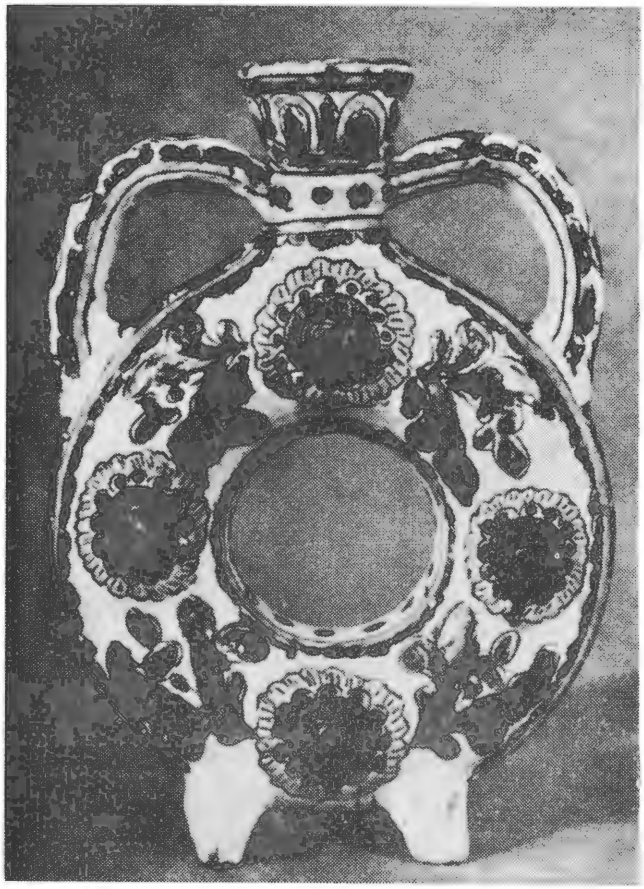

Колач. Гуцульщина.

ПИСАНКИ

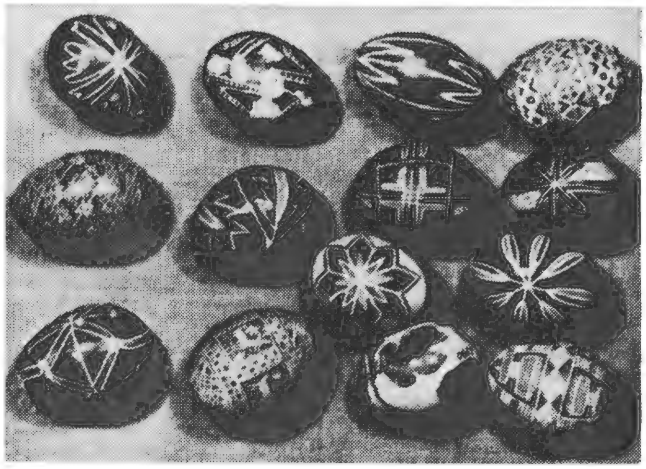

Писанки.

Писанки займають перше місце між творами українського народнього мистецтва. Куряче яйце було символом відродженого з весною сонця, що розбуджує природу до нового життя, у наших віруваннях півневі й курці приписується магічну силу. Але всю утаєну силу яйце прибирає щойно тоді, коли стає писанкою, коли пройде через ритуал крашення. Писанки розмальовують у нас майже з правила жінки, при чому зберігають обрядові приписи, які походять з прадавніх часів. А саме: для малювання писанок підбирають найрадше яйця „первісток", які тількищо стали нестися, вода до розроблення фарб має походити з розтопленого снігу, до виконання рисунку писальцем уживають виключно бджільного воску, а до хати під час „писання" можуть приходити лише „чисті" здорові люди, бруд загрожував би вдалому процесові крашення.

Техніка крашення писанок полягає в тому, що спеціяльним приладом — маленькою рурочкою з бляхи, встромленою до патичка, набирають розтопленого воску й таким писальцем із воском виконують основний рисунок у першій фазі крашення, після чого яйце вкладають до найяснішої (звичайно жовтої) фарби, де воно лежить біля 15 хвилин. Опісля покривають воском другу частину взору, який має залишитися жовтим. Далі писанка переходить до червоного барвила, іноді у двох відтінках — світлішого й темнішого, при чому покривають воском ті частини взору, які мають оставатись червоними. З черги писанка йде до чорного кольору й після насичення її й тим барвилом, вкладають готові писанки до теплої печі, де віск обтоплюється, і процес у схематичному, найпростішому зіставленні кольорів закінчується. Проте, згадані кольори належать до т. зв. „теплої" скалі тонів, при відсутності зелених і синіх відтінків, які для вибагливої писанкарки в її композиційних задумах бувають необхідні. Коли ж писанкарка хоче впровади-

ти ще й додаткові „холодні" тони (сині й зелені), тоді вона мусить окремі частини писанки „відквашувати", себто в процесі писання усунути ті місця, які будуть доповнені бажаними кольорами. В цьому випадку писанки кладуть до води з оцтом, або до капустяного квасу для усунення зайвих тонів.

Цей метод виготовлення писанок найбільше застосовують скрізь по Україні. Крім того, є ще: „крапанки" — яйце покривають якимсь основним кольором, а на ньому наносять різнокольорові плями; „мальованки" — яйця розмальовують пензлем; „скробанки" або „дряпанки" — це один з найдавніших методів. Яйце фарбують в якийсь темний колір, а потім голкою, чи чимсь гострим, зішкрябують пофарбовані місця, творячи різноманітні орнаменти.

Писанкову орнаментику ділять на три роди: 1) геометричний орнамент (своїм походженням найстарший), 2) рослинний і 3) тваринний. Геометричний орнамент відзначається великим багатством символіки, він являється неначе старовинним письмом — висловом щирих поздоровлень і побажань. Головними мотивами являються зображення сонця, в чому скривається властиве призначення писанки; свастика (або ломаний хрест), що означає у гіндусів та греків — побажання добра. Сполучення двох свастик дає новий мотив — зірку, звану також рожею. Рожа на українських писанках має різні назви: зірка, сонечко, айстри, тощо. Широке символічне значення має трикутник, він зображує всілякі трійці, наприкл., повітря-вогонь-воду, сонце-грім-ватру, небо-землю-пекло. В українській писанковій орнаментиці трикутники виступають у різних сполученнях під назвою „сорок клинців", що в християнській символіці відповідає 40-дневному постові перед Великоднем. Геометричною комбінацією хрестика й трикутників являються „церковці" — улюблений мотив на Гуцульщині. Меандер — це декоративний елемент із грецьких ваз, що на Гуцульщині має назву „безконечник" і є щасливим знаком для тамошніх пасічників, бажанням, щоб їм „безконечно роїлися бджоли".

„Безконечник" — хвилеподібний орнамент, своєрідне зображення моря, дуже розповсюджений і в писанках Буковини, Поділля, Волині, Херсонщини зі своєрідним розподілом кольорів.

Переходом від геометричних до тваринних форм слід вважати „курячі лапки", себто відтиск курячої стопи. Улюбленим і часто вживаним мотивом на гуцульських писанках є олень, характеристичне явище, що олень виступає вже в старовинній плоскорізьбі в с. Буша, на зазбручанському Поділлі, зображений у сцені якогось культу.

Писанки в народніх віруваннях мають чарівну силу. Їх дарують на доказ приязні, пошани, залишають із привітом на гробах найближчих осіб, шкаралупу кидають у воду, як видимий знак для „рахманів", відсталого народу,

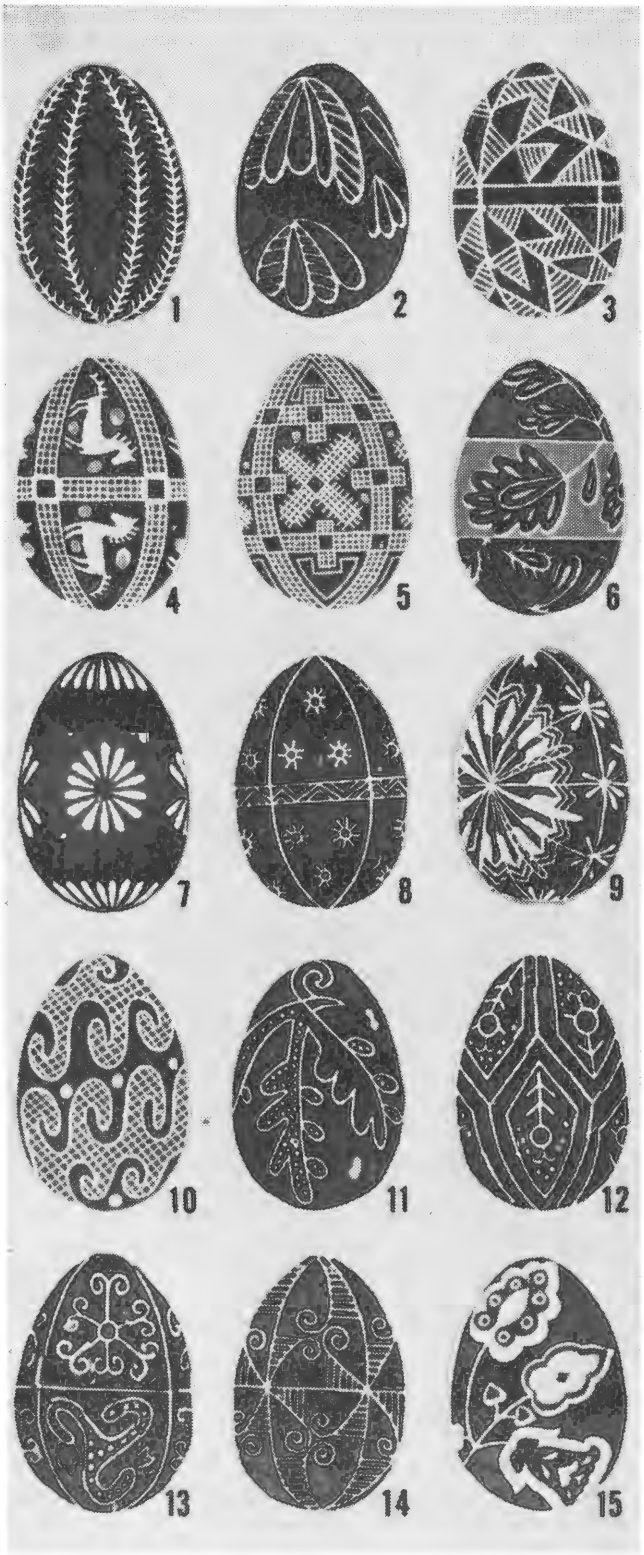

Писанки: 1. Бойківщина, 2. Волинь, 3-5. Гуцульщина, 6. Київщина, 7. Лемківщина, 8. Львівщина, 9. Підляшшя, 10. Полтавщина, 11. Покуття, 12-13. Поділля, 14. Полісся, 15. Чернігівщина.

що не має власного календаря, щоб їм пригадати про недалекий Великдень. Водою з писанковим лушпинням напувають худобу, щоб зберегти її від хворіб, а жовтки з посвячених яєць мають лікувальну силу й для людей. Писанка хоронить людські житла від грому й пожежі.

Найстарші архівні згадки про вживання писанок походять з 13 сторіччя. Про тяглість традиції під цим оглядом свідчить факт, що в районі Більча Золотого (гал. Поділля), відомого зі знахідок кераміки з новішої кам'яної доби, т. зв. „трипільської культури", малюють ще й тепер на писанках такі самі спіральні лінії, які бачимо на старовинних вазах з тої округи.

Та й по інших частинах України — Київщина, східнє Полісся, східнє Поділля, Лемківщина, Галичина, Закарпаття — ще й до цього часу вживають на писанках орнаменти тисячолітньої давности.

Вже перед першою світовою війною було помітне змагання піднести крашення писанок до якнайвищого рівня. Цей рух прибрав на силі зокрема на терені Сокальщини (на північ від Львова), впровадженням нових декоративних форм і так уже в багатій рослинній орнаментиці та поширенням кольористичної скалі тонів. Цей рух почався вже під кінець минулого століття, а довела його до вийняткових досягнень уродженка с. Городиловичі, Ірина Білянська, нар. 1899 р. Вона притримувалася спочатку колишніх традиційних писанкових взорів, але згодом витворила свій власний стиль. Він проявляється незвичайним багатством композиційних можливостей, новими мотивами й широкою скалею тонів, що обіймає майже в кожній її писанці аж три кольористичні гами. Під оглядом змісту її писанки діляться на такі групи: 1) з квітковими взорами, 2) з воскресними написами, 3) з тризубами і 4) зі зразками вишивок. Творчість Білянської має всі познаки новітніх впливів, але тісно пов'язана з традиційною спадщиною. Між односельчанками вона витворила вже свою школу.

Великої досконалости досягли майстрі писанкарства по широких просторах України. Писанки Херсонщини відбивають своїми лініями й кольорами особливості цього степового приморського краю; чудові на писанках „Козачі левади" з Одещини; „Березняк" з Харківщини узагальнено відбиває рослинність, а „Чорногузи" зі східнього Поділля, „Баранячі ріжки" з західнього Полісся, „Бузьки" з Лемківщини схематично, але виразно відображають тварин.

Значна кількість творів українського народнього писанкарства своєю своєрідністю й досконалістю можуть рівнятися з деякими творами великих майстрів мистецтва.

Український писанковий орнамент мав важливий вплив на розвиток вишивкових узорів, а також і на орнаментацію дереворізьби.

Дам'ян Горняткевич

Архітектура

I. Архітектор. Слово архітектор походить із старогрецької мови і значить „майстер"-будівник або будівничий. Коли первісна печерна людина переселилась до власноручно збудованого житла (землянки чи куреня), вона стала архітектором. З часом перші будівничі познайомилися з різними будівельними матеріялами: деревом, каменем, цеглою. Архітектори почали будувати, крім житлових споруд, ще й інші типи будівель: святині, харчові склади, театри і т. д.

II. Архітектура. Архітектура — це мистецтво будування. Архітектор, як маляр чи скульптор, старається надати частинам, з яких складається будівля, гарного вигляду і форми. Але кожна будівля також мусить бути придатна для людського вжитку та мусить бути відповідно міцною, щоб простояти багато років.

Дві тисячі років тому римський архітектор Вітрувіюс визначив ціль архітектора такими прикметами будівлі: придатність до вживання, міцність і краса. Ці три характерні прикмети архітектури і дотепер служать добрим архітекторам за дороговкази.

III. Історія архітектури. Переглядаючи історію архітектури, бачимо, що початки будівництва сягають в глибину віків.

Початки сучасного будівництва Америки і Европи ідуть назад, до Ренесансу або Відродження (XV ст.). Доба ж Ренесансу в свою чергу характерна тим, що в ній відроджуються принципи архітектури і мистецтва Римської імперії. Так і будівництво княжої доби в Україні-Русі до певної міри базується на візантійських традиціях будівництва, що панували у Східній Римській імперії (Візантії).

Між усіма архітектурними творами будівлі церков мають майже завжди домінуюче значення. Церковне будівництво звичайно являє собою найвищі архітектурні осяги даної доби. Тому, розглядаючи історію архітектури, ми спочатку вивчаємо кращі церковні будівлі.

Український народ протягом багатьох віків свого існування створив тисячі різних будівель. Українське будівництво має свої питомі риси, а також зазнавало і впливу загально-европейських течій в архітектурі. Кожен вік і кожна доба мали свої характерні будівлі, свою архітектуру.

Тепер ми простежимо, як розвивалось будівельне мистецтво в Україні від найдавніших часів і до наших днів.

IV. Візантійський стиль. Перші християни будували свої церкви на зразок римських державних будинків — „базилік". Римська базиліка — це витягнена в пляні прямокутна будівля, розділена повздовж колонами на три або п'ять частин — „нав". Християнські базиліки-церкви, напр., базиліки на півдні України й у Криму, мали одну центральну наву з нижчими побічними навами по обох сторонах. Вівтар був в одному кінці центральної нави, в півкруглій апсиді. Цей тип пляну церкви набув популярности на Заході Европи.

В 330 році римський імператор Константин переніс столицю імперії з Риму до Константинополя (тепер Істамбул, а за княжої доби Царгород). Християнська архітектура і мистецтво, яке розвинулося в Царгороді, називаються **візантійськими.** Візантійські архітектори зуміли вперше знайти спосіб, в який можна було збудувати округлу куполу (баню) над чотирикутною будовою. Візантійські церкви відзначаються вживанням купол і не-повздовжніх (не-базилікових) плянів. Назовні вони мали суворі риси і не давали враження багатства чи пишноти. Зате всередині візантійські церкви були повні світла, прикрашені різнокольоровим живописом (мозаїки і фрески), різьбою та пишались багатством матеріялів.

Візантійська архітектура Царгороду відіграла велику ролю в розвитку архітектури багатьох країн. Народні традиції та різні інтерпретації візантійського стилю створили своєрідні візантійські будови в Болгарії, Сербії, Грузії, Вірменії, Греції, Сіцілії, Північній Італії, Росії та в Україні.

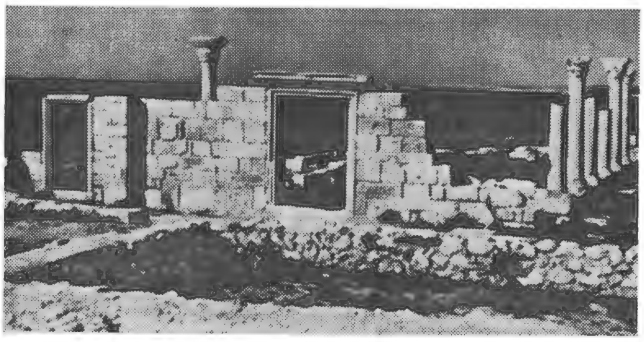

Руїни християнської базиліки в Херсонесі (VI ст.)

V. Антична архітектура Причорномор'я. Як і інші країни в світі, Україна також була під впливом багатьох країн і культур. Одним із цих впливів був вплив греко-римської культури.

Найстарші пам'ятки монументальної архітектури в Україні походять з старогрецьких часів. З приходом християнства, уже в IV ст., на півдні України зачинається будівництво церков. В місті Херсонесі відкопано понад 30 церков, які були побудовані в часі від IV до IX ст. по Христі. Ці церкви були побудовані у пляні базиліки або в формі хреста. З часом християнське будівництво грецьких колоній в Криму витворило специфічний тип церкви, що у пляні мала три нави і три апсиди і була посередині між повздовжньою базилікою і центральною (хрестовидною або хрещатою) церквою. В таких церквах центр уваги був спрямований не на вівтар у кінці нави, але на середину будови, вгору, у височінь куполи.

Тип такої тринавної церкви широко відомий на Чорномор'ї (напр., церква св. Івана Предтечі в Керчі) і поширився по Київській Русі-Україні.

VI. Староруська архітектура. Українська земля — це в більшості степ, рівнина. Немов для контрасту, в цій рівнині протягом століть виростали вертикальними лініями забудови міст і сіл України. Тут була місцева, стара будівельна традиція. Як свідчать археологічні розкопки і старогрецькі історики, в Україні було широко розвинене дерев'яне будівництво. Будинки міст Київської Руси, оборонні забудови і святині були в більшості збудовані з дерева. Цю традицію і любов до дерев'яного будівництва український народ зберіг і до сьогодні — у сучасних дерев'яних церквах і вежах-дзвіницях.

Ще задовго перед загальним прийняттям християнства на Русі, в Києві було багато християн і християнських святинь. Ці церкви і більшість теремів (палат) були збудовані з дерева. Після прийняття християнства в Києві розвивається муроване будівництво з цегли. В бажанні перевершити будівництво сусідніх країн, київські князі почали будувати величні будівлі. Настав великий розквіт архітектури і будівництва церков, княжих теремів і оборонних споруд. Київські князі не задовольнялись тільки місцевими майстрами, а також спроваджували чужоземних майстрів і ремісників.

Кінець X-го і початок XI ст. був періодом особливого розвитку архітектури в Київській Русі. Князь Володимир Великий будує цілий ряд мурованих, цегляних будівель, які віддзеркалюють традиції візантійської архітектури сусідніх країн — грецьких колоній в Криму, Вірменії, Грузії та Болгарії. Однією з перших нових церков у Києві була Десятинна церква, збудована в 991-96 р. р. на місці багатобанної дерев'яної церкви.

В часах князя Ярослава Мудрого будівлі Київської Руси набирали яскраво виявлених національних рис. Існуюча там стара будівельна техніка і традиція ніби проковтнула візантійський стиль, від чого набрала нового, своєрідного вигляду. Шедевром київської архітектури першої половини XL ст. є собор Св. Софії у Києві, що відзначається високою оригінальністю.

Київські князі будували також манастирі, манастирські церкви, тереми та оборонні мури, вежі і брами. Крім Києва, збудовано ряд церков і теремів у Чернігові, Переяславі, Овручі, Каневі, Володимирі Волинському й у Холмі.

Головні церкви Київської Руси вражали своїми великими розмірами і пишнотою. Назовні ті церкви, за візантійським звичаєм, були суворі, без зайвих прикрас. Ці суворі обриси церков і соборів, з вузенькими прорізами вікон, нагадували фортечні забудови.

Головною характеристикою київських церков були куполи чи бані. Збудована над квадратним простором баня (купола) є основною рисою конструкцій візантійського стилю. В протилежність до Св. Софії в Царгороді, церкви Київської Руси були багатобанні і часто мали багато нав. Округлі лінії купол, апсид та округлі аркади й ґалереї вказують, наскільки візантійські будівничі милувались в округлих лініях і були свідомі їх краси.

Зовнішня форма будов Київської Руси, хоч і різноманітна, завжди віддзеркалювала внутрішній простір церкви. Всередині церкви відзначались багатством кольорів, мозаїк, фресків та мармуру. Куполи і стіни мали багато вікон, які пропускали світло і освічували це багатство кольорів живопису.

Слава про витончений смак і широкий розмах у творах архітектури і мистецтва Київської Руси розійшлася по всіх країнах Середньовічної Европи. В архітектурі і мистецтві Київська Держава стояла на другому місці після Візантії і вище за Польщу, Німеччину, Францію чи Англію.

Сьогодні з усіх великих церков Києва єдиний собор Св. Софії встоявся після монголо-татарської навали, російсько-совєтської та німецької руїнницької політики і частих воєн.

Будування **твердинь і замків** існувало на Україні ще перед княжою добою. Оборонні забудови займали важливе місце в будівництві Київської Руси. Літописи часто згадують, як **у**

боротьбі з ворогами київські князі захищали Київську державу, будуючи оборонні фортеці і вали навколо них. Тепер на Україні нараховують коло 1300 замків, фортець чи оборонних веж: на Київщині — 450; на Волині — 350; на Поліссі — 250; на Чернігівщині — 150; в Галичині — 100.

Через це в Середньовіччі на Заході Европи Київську Русь називали „ГАРДАРІКА" — себто країна міст.

Будівничі старої Руси-України використовували існуючі природні перешкоди і будували міста й твердині на неприступних місцях, найчастіше на горах чи високих пагорбах, що лежали оточені річкою, або поблизу ріки, або в болотах. Сама оборонна система — цитадель міста (ДИТИНЕЦЬ княжих часів) складалася з глибоких ровів і високих земляних валів. Поверх валів ставили заборола з бійницями і вежі — башти із стрільницями. Над воротами міських валів були оборонні вежі, а часом і надбрамні церкви.

Княжі міста у більшості випадків складалися з двох частин. Нагорі було верхнє місто — **„Дитинець"** чи фортеця. На „Подолі" було передмістя. Розташований нагорі дитинець був оточений могутніми валами, стінами і вежами. В середині дитинця були боярські палати і двори, церкви, манастирі і приміщення для дружинників і челяді. На подолі жили ремісники, купці і т. д. Як і дитинець, поділ був також оточений системою оборонних укріплень, це власне була перша і основна лінія оборони мешканців міста.

Центром валів були в'їздові брами — ворота. В'їздові ворота були часто збудовані так, що до них можна було підходити тільки з правого боку. Тоді ворог, не захищений з цього боку щитом, виставлявся під обстріл з валів твердині.

VII. Візантійський стиль Київської Руси. При кінці X-го століття Київська Русь виростає на одну з наймогутніших держав того часу. Київ, одне з найкращих і найбагатших міст, стає культурним центром середньовічньої Европи. В X-XII ст. тут процвітає тогочасна архітектура, мистецтво, наука.

КИЇВ. До наших часів збереглося багато описів середньовічнього міста Києва. Наприклад, коли німецький архиєпископ Тітмар Мерзебурський відвідав Київську Русь в XI-му ст., він написав, що в Києві „було 400 церков, 8 ринків, а народу незліченна сила". В спогадах інших мандрівників Київ порівнюється з Царгородом і Римом. Багато будівель старого Києва були дерев'яні і багато їх було знищено під час татарської навали, а потім і за російського панування, але до нас збереглися ще численні пам'ятки архітектури: церкви, руїни оборонних споруд і теремів.

Середньовічне місто Київ було розташоване на високих пагорбах над Дніпром. З усіх боків Київ оточували дрімучі ліси, крізь темну

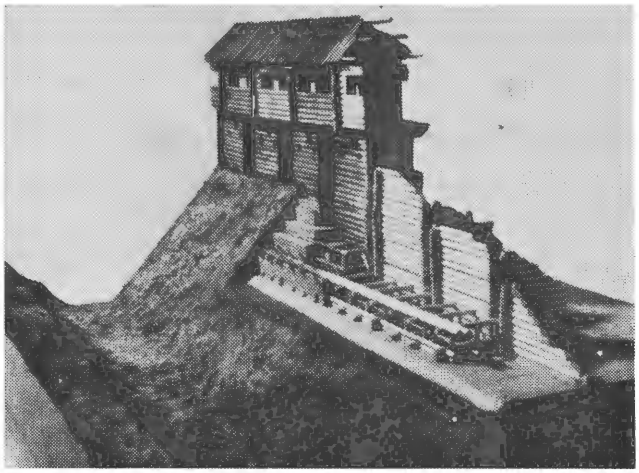

Макет укріплень Білгорода (X-XII ст.)

Церква св. Параскеви в Чернігові (XII-XIII ст.)

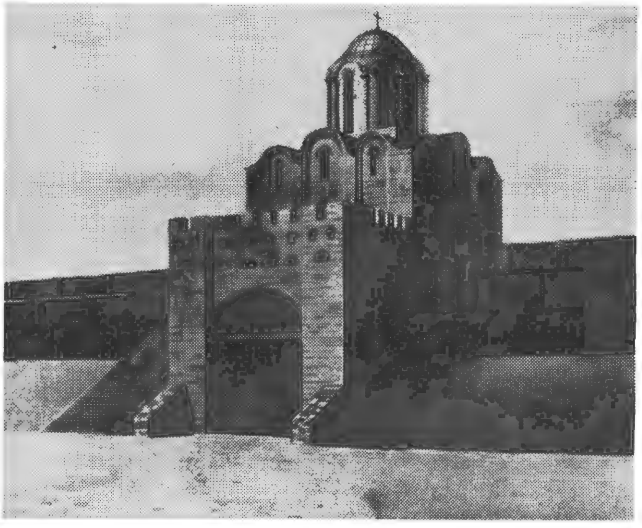

Золоті ворота в Києві 1037 р. (реконструкція)

зелень дерев виднілися лише дахи княжих теремів і золоті бані численних церков.

Центральну частину міста займала могутня фортеця — дитинець. Стародавнє Верхнє місто князя Володимира Великого і нове місто князя Ярослава Мудрого було з усіх сторін укріплене міцними земляними валами (52 стопи заввишки і 63 стопи завширшки). Над цими потужніми валами підносилися численні сторожеві вежі, на яких ходили дружинники-вартові. З зовнішнього боку валів, попід фортечною стіною, проходили глибокі рови.

У валах дитинця було кілька в'їздових воріт. За часів кн. Володимира Великого Київ мав двоє воріт, а за часів Ярослава Мудрого він мав уже троє: Східні або Лядські, Західні або Львівські і Золоті. Золоті Ворота були головним парадним в'їздом до Київської фортеці — дитинця. Відсіля головна вулиця вела до головної площі нового міста. Перед площею стояла катедральна церква київської митрополії — Собор Св. Софії. Біля неї була митрополича палата, а по боках собору були дві подібні до Св. Софії, але менші, церкви. На південь від торгової площі була церква Св. Ірини і двоповерховий мурований терем кн. Ярослава Мудрого. З літопису знаємо, що тут в княжім дворі відбувалися лицарські ігрища, двобої і турніри.

Недалеко, в старім місті, перед Десятинною церквою, простелялася широка площа, т. зв. Бабин Торжок. Площа була прикрашена старогрецькими мармуровими статуями і кіньми з бронзи. Ці статуї і група з чотирьох бронзових коней були привезені до Києва, як воєнні трофеї, після війни з Греками. Бабин Торжок оточували княжі тереми, гридниці і хороми. Надовколо князівських палат і величавих церков та манастирів знаходилися боярські двори. Довкруги були квартали воєвод, дружинників, челяді.

На території Києва були чотири комплекси княжих теремів. Три з них були на території старого міста, яке було збудоване за часів кн. Володимира Вел., а четвертий був біля собору Св. Софії, в новому місті князя Ярослава Мудрого. На жаль, з усіх цих будівель залишилися лише фундаменти, які дають, проте, ясну картину розташування будівель.

ЗОЛОТІ ВОРОТА. До наших часів збереглися залишки з головних воріт княжого Києва, знаних як Золоті Ворота. Золоті Ворота були парадним в'їздом до київської фортеці — дитинця: їх відкривали перед урочистим приїздом київських князів, через ці ж ворота князь і його військо вирушали в похід. Туди ж в'їздили гості та чужоземні посли.

В оборонних укріпленнях Києва Золоті Ворота були найміцніші. Це була висока вежа — башта, всередині якої був широкий у 24 стопи проїзд. Поверх воріт була мала церковця Благовіщення та бойова площа для сторожі-гарнізону Золотих Воріт. Припускають, що проїзна арка Золотих Воріт була закрита воротами, що були позолочені і що це й дало назву Воротам.

СВ. СОФІЯ. Собор Св. Софії побудував вел. князь Ярослав Мудрий в 1037 р. Це була найбільша церква міста Києва. Красою композиції, величиною та майстерністю собор Св. Софії перевершує подібні будівлі західніх сусідів Київської Руси — Польщу, Скандинавію, Німеччину, Угорщину чи Чехію. Багато характерних рис і деталів споріднюють Св. Софію з архітектурою тодішнього Криму, Вірменії та Грузії.

Первісний плян Св. Софії XI. століття мав п'ять нав та 13 купол. 12 колон ділили церкву всередині на 5 нав, які закінчувалися в східній частині церкви півокруглими апсидами. Так звані трансепти перетинали нави. Головний трансепт і головна нава, перетинаючись

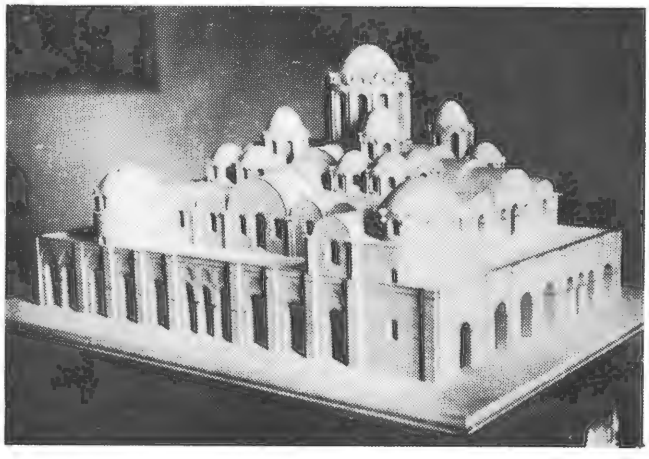

Макет реконструкції Собору св. Софії у Києві (1037 р.)

між собою, творять центрально - купольний простір собору, над яким домінує головна купола. Довкруги хрестокупольну композицію завершували 12 менших купол-бань.

Назовні собор Св. Софії, як і більшість візантійських церков, був суворий, без зайвих прикрас чи орнаментів. Об'єми будівлі поступово зростали в напрямі до центральної куполи і завершувались цією центральною 13-ю куполою. З трьох боків собор був оточений двохповерховою критою ґалерією. Особливо пишною аркадою була оздоблена західня, входова сторона собору, що була важливішою поміж іншими сторонами. Тут була колонада з порфіру, мармуру і любастру. По обох боках цього входового фасаду були вежі, до яких вели окремі сходи.

Увійшовши всередину, віруючий спершу бачить арки зовнішніх, а потім і внутрішніх ґалерій. За звичаєм візантійських церков, центр внутрішнього простору є під головною куполою. Квадратний простір під цією куполою немов залитий світлом і багатокольоровими мозаїками. В пляні, з чотирьох сторін від цього простору, витікають короткі відгалуження форми хреста і головної апсиди. Порфірові колони, прикрашені різьбою, підтримують високі склепіння і куполи. Суворо врочисті півкола арок підводять погляд віруючих вгору, в осяяний світлом підкупольний простір. В головній куполі, 98 стіп над головами віруючих, немов зависло мозаїчне зображення Ісуса Христа Пантократора. По боках Ісуса Христа чотири архангели простирають свої крила, а на арках, що підтримують куполу, бачимо в медальйонах сорок мучеників. Тут панує контраст (протилежність) між світлом бані і сутінками долівки, це ніби контраст між висотою, де панує Всевишній, і низинами, де живе людина.

В центральній апсиді, немов між небом і землею, над усім храмом панує монументальна постать Богоматері (висотою на 18 стіп), що молиться з піднесеними вгору руками. На золотому тлі постать Матері Божої стоїть на широкому помості, що був прикрашений дорогоцінними камінням. Мати Божа одягнена у темносині шати, а поверх них накинуто фіолетовий плащ.

Нижче Матері Божої — Оранти (тобто мольниці за світ), перед головним вівтарем і над митрополичим престолом, є мозаїчне зображення Св. Причастя. Довгими рядами підходять апостоли до Ісуса Христа. Ще нижче під Св. Причастям ідуть зображення Святих Отців Церкви.

Перше, що привертає увагу, коли входиш у Св. Софію, це багатство прикрас. Внутрішні стіни собору були суцільно вкриті різнокольоровим мармуром, різьбою на мармурі та скляною мозаїкою і фресками. Яскраві фарби розписів святих виділялися на синьому, блакитному та золотому тлі. Багатокольорові мозаїки

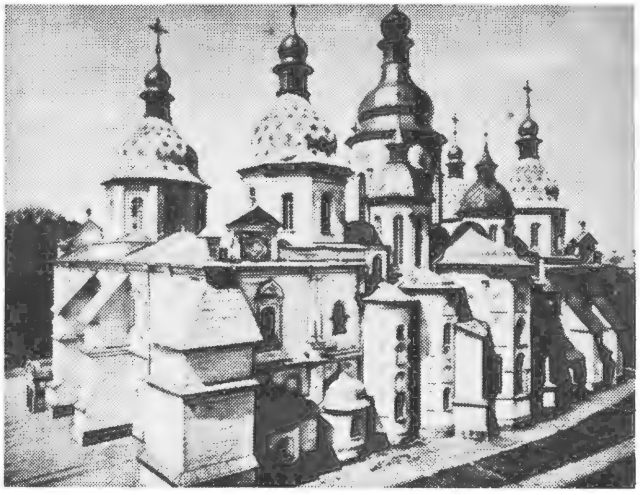

Собор св. Софії у Києві, сучасний вид (відбудований в 1690-1697 р. р.)

Успенський Собор Києво-Печерської Лаври (1073-1078 р. р.)

прикрашували головні частини храму: центральну апсиду, головні колони та арки і всю центральну куполу. Подібно до стінних мозаїк, підлога була також із скляної мозаїки; викладена в складні геометричні взори, мозаїчна підлога переливалася барвами веселки.

Бічні апсиди, нави та трансепти були оздоблені фресками. В центральній частині собору був зображений князь Ярослав Мудрий і члени його родини. Портрети ці і тепер відкриваються захопленим поглядам відвідувачів.

Собор Св. Софії був частинно в кілька поверхів: центральний простір церкви з трьох сторін оточували хори чи балькони. Коли сходимо на хори округлими сходами вежі, бачимо унікальні зразки живопису, що зображають, як проходило життя княжого двору. Ось оживають сцени з щоденного життя мешканців старого Києва, відтворені на фресках, що прикрашують стіни старої вежі: там зображено і сцени з полювання, і хліборобства, і розваги. Ось музиканти перебирають струни своїх музичних інструментів, чи з усієї сили дмуть у сурми. Живо танцюють бояри чи скоморохи.

На другому поверсі, над бічними навами та західньою частиною церкви — просторі хори, залиті світлом купол. Колись сюди мали право входити лише князі, члени їх родини і княжий почет. Як і вся церква, так і хори, прикрашені розписом — різнокольоровими фресками з образами святих. Різноманітний орнамент заповнював простінки між вікнами і віконні арки та служив за обрямування для окремих фігур і картин.

Собор Св. Софії був катедральною церквою київської митрополії. Але він мав не тільки релігійне значення, бо символізував силу і велич Київської Руси і є одним із уцілілих зразків архітектури княжої доби. Тут відбувались загально-державні церемонії — коронування князів, офіційні прийняття послів і т. д. Тут збирався для вирішення важливих справ провід усієї київської держави.

ВИЗНАЧНІ ЦЕРКВИ І СОБОРИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ. Це: Собор Спаса в Чернігові — найстарша будівля княжої доби з тих, що збереглися до наших часів (1024);

Успенська церква Єлецького манастиря в Чернігові (1060);

Успенська церква Печерської Лаври в Києві (1073);

Собор Михайлівського Золотоверхого манастиря в Києві (1108);

Церква Бориса і Гліба в Чернігові (1120);

Церква Св. Кирила в Києві (1140);

Церква Св. Юрія в Каневі (1144);

Успенський собор у Володимирі Волинському (1160).

VIII. Романський стиль. Коли на Сході Европи розвивався візантійський стиль в архітектурі і будівництві, на Заході Европи падіння Римської імперії призвело до занепаду будівництва і будівельної техніки. Лише з часом, в XI ст., розвивається новий романський стиль будування. Романська архітектура зберігає деякі характеристики архітектури старого Риму, але загальний вид будов стає інакший. Церкви романського стилю були довгі, базилікового пляну, темні всередині й дуже часто зі склепінням без вікон. Будови були прикрашені півокруглими аркадами з багатою декоративною різьбою. З часом цей романський стиль розвивається у Франції у новий стиль, який тепер називаємо ґотикою чи ґотичним стилем.

Між церквами романського стилю Зах. Европи і церквами України-Руси є основні і ґрунтовні різниці. Західньо-Европейські церкви романського стилю — це повздовжні базиліки. В цих будівлях очі віруючих спрямовані вподовж рядів колон базиліки аж до вівтаря церкви, а в церквах візантійської традиції Києва, Чернігова, Переяслава, Володимира Волинського і Галича очі людини спрямовані в небеса, до осяяної світлом центральної куполи святині. Конструкція куполи створює враження вертикальности і викликає стремління в небо.

Західньо-Европейські церкви романського стилю будувались без сильних впливів на їх архітектуру візантійських традицій різнокольорового розпису стін. Ці церкви були часто понурі і сірі. Через це з розвитком ґотичного стилю будівничі церков були примушені прикрашати вікна церков багатокольоровими вітражами.

Враховуючи живі культурні зв'язки України з сусідніми країнами, ясно, що впливи романського стилю з'являються і в будівлях Києва та Чернігова вже в XI ст. В XII-XIII ст.ст. романські впливи північної Італії позначаються на будинках Галицько-Волинської держави.

Галич: Церква св. Пантелеймона. В XII-XIII ст. на Русі з'являються вже впливи романського стилю. В більшості це впливи архітектури Північної Італії (Ломбардії) та сусідніх країн, з якими Галицько-Волинське королівство мало особливо міцні зв'язки, — Угорщини, Польщі та Чехії.

В нових забудовах Галицько-Волинського королівства архітектурні традиції і особливості київського будівництва сполучаються з уживанням декоративних мотивів романського стилю і місцевого будівельного матеріялу — каменю. Багатство каменю в Зах. Україні дозволяє будувати церкви, палати та оборонні забудови не лише з цегли, але також і з тесаного каменю. Ці будівлі відзначаються технічною досконалістю виконання.

На жаль, з будівель Галицько-Волинського королівства до наших часів збереглось небагато.

В старій княжій столиці м. Галичі є залишки оборонних мурів дитинця та оборонних веж і фортець. Відкопано фундаменти 30-ти великих кам'яних будівель — церков і теремів. Археологічні розкопи показують, що катедраль-

ний собор Богородиці, збудований князем Ярославом Осмомислом у 1157 р., був малощо менший від собору Св. Софії в Києві. До наших часів збереглася лише одна будівля старого Галича — церква Св. Пантелеймона з 1200 р. Деталі цієї церкви допомагають нам уявити собі, як виглядали будівлі Галича. Архітектура церкви Св. Пантелеймона свідчить про високу майстерність будівничих, які досконало володіли мулярством і різьбою на камені.

Біла Вежа. Оборонні або сторожеві вежі були відомі в оборонних забудовах з давніх часів. Їх будувалось з метою спостерігати рухи ворога і для кращої оборони.

З кінцем XII ст. Галицько-Волинські князі почали щораз частіше будувати високі оборонні вежі, а викликано це було тим, що запроваджувались нові способи війни і стались певні зміни в техніці облоги фортеці та в її обороні. В цей час винайдено лук-самостріл, катапульти — артилерію, що метала на фортецю каміння, та знаряддя для розбивання оборонних стін — „пороки". Вищі вежі давали можливість обстрілювати ворога на більшу віддаль, що мало велике значення для успіху боїв. Від одної вежі до другої тягнулись оборонні вали.

В 1271-1289 р.р. княжий будівничий Олешко збудував для князя Володимира Василевича город Кам'янець над річкою Лісною на Волині. З укріплень Кам'янця до нас збереглась т. зв. „Біла Вежа", яка, правдоподібно, була головною оборонною вежею на валах цієї старовинної твердині. Вона має п'ять „поверхів" і висока на 96 стіп. Зовнішній діяметр її 44 стопи, а мури вежі товсті на 8 стіп. У стінах 4-х нижніх поверхів були вікна і бійниці. А закінчували вежу вгорі 14 великих зубців.

Впливи України на сусідні краї. В 1240 р. татарсько-монгольський наступ на Східню Европу загальмував розквіт блискучої культури Київської Руси-України. Міста, замки, церкви та палати були пограбовані і знищені. Майстерні і робітні були зруйновані, а населення — ремісники і будівничі — погнані в неволю. В 1340 р., після смерти останнього Галицько-Волинського князя, укранїські землі перейшли під владу литовських князів і польських королів. В руїні після татарсько-монгольської навали і під чужим пануванням будівництво на Україні занепадає.

Все ж таки українська архітектура і мистецтво поширюють свої впливи на сусідні краї. Українські мистці були настільки славетні і знані, що їх запрошували працювати в містах Польщі і Росії. Польські королі, будуючи свої церкви і собори, спроваджували німецьких архітекторів для будування, а українських мистців для внутрішнього розпису церков, соборів і палат.

Таким чином, вплив українського мистецтва ширився на Литву і Росію на півночі, на Польщу на Заході, Молдавію на Півдні. Під

Собор Михайлівського Золотоверхого манастиря у Києві (1105 р.)

Церква св. Пантелеймона в Галичі (XII-XIII ст.)

впливом київської архітектури розвинулась архітектура російських міст Новгорода, Суздаля і Москви.

IX. Стиль ґотики. Новий на той час ґотичний стиль, що ширився в Европі, не був широко розповсюджений в Україні. Зате бачимо, як українські будівничі вживали в окремих частинах будівель окремі архітектурні і конструктивні елементи стилю ґотики. Відсутність ґотики на Україні можна пояснити тим, що в Україні були сильні клясичні і візантійські традиції. Врешті, коли Україна звільнилася від татарської навали і знову була можливість розпочати будівництво, в Европі вже проминув ґотичний стиль, а почав розвиватись Ренесанс.

Оборонні забудови. В наслідок татарської навали, церковне будівництво на Україні майже занепало, натомість поширилось будівництво оборонних споруд. В тих частинах України, які ще найменше потерпіли від монгольської навали, не тільки укріплюються старі забудови, але будують і нові — з цегли і каменю.

Нові оборонні споруди пристосовувались до нового виду зброї, а саме до вогнепальної зброї і до нових способів війни, що прийшли з нею. Головну ролю під час вибору місця для оборонних забудов відгравала неприступність місця. Самі твердині були звичайно простої і суворої форми. Мури і вежі фортець і міських оборонних споруд стали тепер товстіші і вищі. Оборонні мури закінчувались не тільки зубцями, але й навісними бійницями (машикулями), звідки можна було обстрілювати ворога, що стояв під мурами (замок в Бучачі). Часто могутні оборонні мури були прикрашені орнаментами або ґотичними (Верхній замок в Луцьку), або народніми українськими (замок в Хотині).

Старовинні форми замкових башт і оборонних веж збереглися до наших часів у дзвіницях — вежах при старовинних церквах, які служили також і для оборони церкви і для скликання вірних на молитву чи оборону. З таких веж-дзвіниць сторожа (вартові) оглядала околицю, чи не надходить ворог, і з них же провадилась оборона. Дзвіниця в Потиличах, збудована в XVI ст., є одною з найстарших дерев'яних дзвіниць, що залишилися нам. А другою — і найкращою з усіх збережених дзвіниць, є дзвіниця церкви Св. Юра в Дрогобичі.

Церква-твердиня. Для оборони від татарських наскоків використовувались не тільки дзвіниці, але й самі церкви будувались так, щоб у них можна було оборонятись. Особливо на Поділлі і Волині було багато укріплених церков і манастирів, і в деталях цих церков бачимо великий вплив ґотики.

Зразком церкви-твердині може служити церква в Сутківцях на Поділлі, збудована в 1476 р.

Долішня частина церкви в Сутківцях служила, як церква, а горішній поверх з бійницями для гармат і рушниць був пристосований для оборони. Церква-твердиня має чотири оборонні вежі, які створюють чотири апсиди. В одній з апсид приміщено вівтар.

Покровська церква в Сутківцях (1476 р.).

Верхній замок в Луцьку. Найвизначнішою пам'яткою замкового будівництва того часу є Верхній Замок в м. Луцьку на Волині. В XIV ст. Луцьк розростається і розвиває торговельні зв'язки з іншими містами України, Польщі і Німеччини. Луцьк стає важливим торговельним центром Волині.

Верхній Замок був однією з перших оборонних будівель на Волині. Побудований він в XIV ст. на пагорбі між двома річками. Довкруги Верхнього Замку був Нижній Замок і міські укріплення Луцька.

З колишніх укріплень м. Луцька сьогодні збереглися на Верхньому Замку три високі квадратові вежі і округла надвірня вежа, а також мури, що заввишки у 30-35 стіп і мають бійниці в 2-3 ряди. Ґотичні вежі заввишки у 75 стіп.

X. Ренесанс. Ренесанс — це відродження в країнах Европи архітектури і мистецтва старої (античної) Греції та Риму. Починаючи з XV ст., стиль Ренесансу поволі ширився з Італії по всіх країнах Европи. Нові церкви, палаци і державні будинки Західньої і Східньої Европи починають пишатися рядами клясичних колон, делікатних аркад та величавих купол (бань). В Німеччині і у Франції архітектура стилю Ренесанс з'являється лише в кінці XVI ст. В Україні вже з початком XVI ст. (на Правобережній і в Галичині) появляються перші будівлі Від-

родження. Спочатку будуються будинки ще з впливом ґотики і ренесансу разом, та незабаром нові будинки будуються вже переважно в стилі ренесансу. В містах та замках, поруч з місцевими українськими майстрами, працюють також будівничі італійського походження. В своїй праці вони засвоюють багато елементів української архітектури та пристосовують стиль Ренесансу до традицій українського будівництва.

Ансамбль Волоської церкви. Хоч Київ та міста Поділля і Волині й мають ренесансові будівлі, але центром такого будівництва стає Західня Україна. В XVI ст. м. Львів розвиває тісні зв'язки з сусідніми країнами та стає великим торговельним і культурним центром України.

Після великої пожежі 1527 р. м. Львів було перебудовано. Тоді то в щільно будованім середньовічнім місті збудовано одну з кращих будов Ренесансу у Східній Европі — Ансамбль Успенської Братської, т. зв. Волоської церкви. Цей ансамбль є визначною пам'яткою українського Ренесансу. Ансамбль Успенської (Волоської) церкви збудований на розі кварталу при вул. Руській. З вузенької вулички ледве видно високі понад 50 стіп могутні обриси церкви. Над церквою височить дзвіниця — знана вежа Корнякта. З другого боку, на подвір'ї, щільно оточеному забудовами, на тлі могутньої вежі і церкви стоїть каплиця Трьох Святителів.

Волоську церкву збудовано в 1598-1631 роках. Над будовою працювали будівничі Павло Римлянин, Войцех Каминоса і Амврозій Прихильний. Фасад Волоської церкви оздоблений клясичними пілястрами і арками. Але побіч позначаються також смаки місцевих майстрів, які застосували в прикрасах будівлі мотиви українського народньо-декоративного мистецтва. Волоська церква покрита трьома куполами, при чому одна купола є над вівтарною апсидою. Центральна купола спочиває на чотирьох стовпах-колонах і є над головною частиною церкви. Третя, найменша, купола є над т. зв. „бабинцем" (чи нартексом), де є також хори і головний вхід до церкви.

Дзвіницю Корнякта збудував архітектор Петро Борба в 1573-1578 р., а каплицю Трьох Святителів збудовано в 1590-1671 р. р. Вежа дзвіниці висока на 216 стіп, має чотири поверхи, завершена розкішно прикрашеною банею. Вежу видно з усіх частин старого міста. Колись вона була однією з найвищих будов Східньої Европи.

Подібно до дерев'яних церков, побудована і каплиця Трьох Святителів, бо вона також має три поділи і три бані. Фасад каплиці багато прикрашений різьбою, а куполи всередині вкриті різьбленими багатими орнаментами.

В архітектурі Волоської церкви і каплиці Трьох Святителів бачимо успішне сполучення архітектури італійського Ренесансу, старих ві-

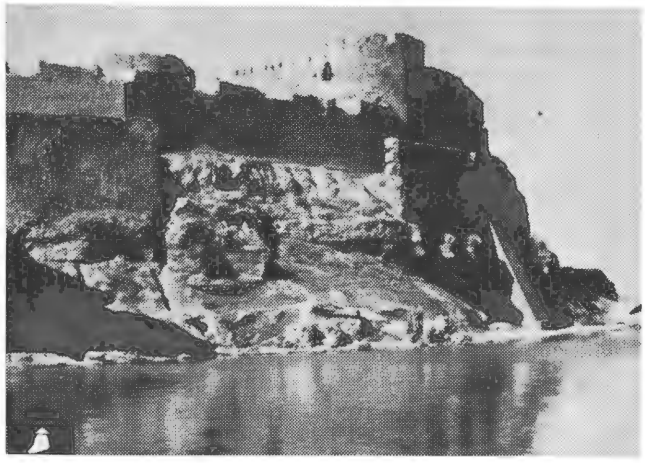

Білгород-Дністровська фортеця. Вигляд з півночі (1438-1454 р. р.)

Вежа Корнякта (1573-1578) і Волоська церква (1598-1631) у Львові

зантійських традицій княжої доби і народнього дерев'яного будівництва.

Замок кн. Острозьких в Старому Селі. Коли в XVI-XVII ст. на Україні розвинулось будівництво укріплень, старі середньовічні замки почали пристосовувати до артилерії і зміцнювати їх багатоповерховими баштами й мурами. Також почали будувати новий вид фортець — бастіони. Одночасно, замки втрачають свій суто-оборонний характер і перетворюються частково у пишно оздоблені ренесансові палаци. Це особливо видно було у закінченні веж-башт, які будувались так, щоб вони водночас і були обороною і милували б око. На оборонних мурах також роблять різні оздоби.

Прикладом таких замків можуть бути: замок в Острозі (XVI ст.), в Підгайцях (1635-1640), в Язлівці (XV-XVII ст.), в Бережанах (1534-1554 р.) і в Старому Селі.

Замок кн. Острозьких в Старому Селі лежить недалеко від м. Львова. Збудовано його між 1584 і 1589 роками, і вже через 10 років його охорона успішно відбила перший напад татар. Ще й до сьогодні в цьому замку збереглися високі (45 стіп) оборонні мури та три з колишніх шістьох башт. Стіни оборонних мурів завершені аркатурою в стилі ренесансу. Ритм цієї аркади зм'якшує зовнішній вигляд великої фортеці, а вежі, немов корони, закінчують силует замка.

Міські приватні доми. В кінці XVI ст. на Україні розбудовуються і ростуть міста, забудови яких подібні до міст Польщі, Німеччини, Угорщини чи Чехії. До наших часів найкраще уціліли забудови старого міста Львова, що постали в тому часі. Тут, у центрі міста, широку площу, т. зв. Ринок, оточено рядом розкішних міщанських великих домів, майже палат. Найцікавішими і найбагатшими каменицями Львова є: „Чорна Камениця" і будинок Корнякта, збудовані в XVI-XVII ст. ст.

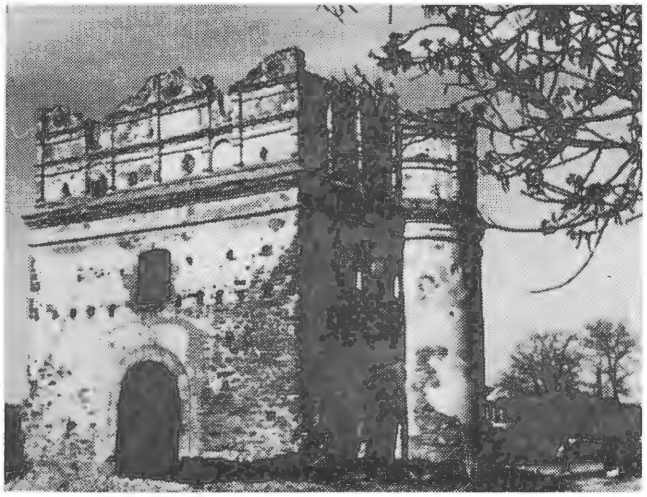

Луцька брама замку в Острозі (XVI ст.)

Дворик будинку Корнякта у Львові (1580 р.)

XI. Дерев'яна архітектура: церкви. Традиція дерев'яного будівництва на українських землях сягає в глибину віків. Брак доброго будівельного каменю і багатство високоякісного дерева спричинили розвиток дерев'яного будівництва. З дерева будували тереми, міські будинки і оборонні забудови. Ця традиційна будівельна техніка стала підвалиною і до створення дерев'яної церковної архітектури. До наших часів старе дерев'яне будівництво українського народу збереглося в сільських дерев'яних церквах, що є найбільш оригінальними не тільки в нашій, а й у европейській архітектурі.

Найстарші (XVI-XVII ст.) дерев'яні церкви збереглися на Прикарпатті. Ці церкви звичайно є трьохдільні (напр., церква Св. Миколая з с. Кривки, XVIII ст.). Інший тип дерев'яних церков — це п'ятидільні церкви в формі хреста (напр., церква у с. Ворохта, XVIII ст.). Відповідно до того, чи церква є трьохдільна, чи п'ятидільна, вона має три або п'ять верхів чи бань. Середня баня є найвища і найбільша, бічні нижчі й менші, але в тридільних церквах західня — входова — вежа часто буває вища за другу біч-

ну вежу. Розвиток дерев'яного церковного будівництва ішов в напрямку висоти, і дах церкви часто будували в вишину на 7-8 поверхів.

На лівобережній Україні дерев'яні п'ятиверхові церкви мали стрункі видовжені пропорції і великі розміри. (Напр., церква Покрови в Ромнах, що її збудовано коштом і наказом останнього запорізького кошового Кальнишевського). Завершенням українських дерев'яних церков є дев'ятибанний Запорізький Троїцький Собор та тринадцятибанна церква, збудована запорожцями в був. Самарі (Новомосковськ). Це був шедевр дерев'яного будівництва. На жаль, в 1930 році собор знищено.

Недалеко від таких церков стояли дерев'яні високі вежі-дзвіниці, що своєю формою нагадували оборонні вежі минулих віків.

В 1803 р. уряд російської імперії заборонив будувати церкви в українському народньому стилі.

Дерев'яна церква Св. Юра в Дрогобичі (XVII ст.)

XII. Барокко. В XVII ст. архітектори Італії розвинули новий стиль будівництва: вони намагалися замінити спокійні та логічні форми Ренесансу та створити почуття руху і багатство декорацій у будівлях. Будуючи церкви і палаци, будівничі цього стилю звертають головну увагу на прикрасу чолових стін будинків. В історії архітектури цей новий стиль називається барокко.

Стиль барокко набув великої популярности в Італії і поширився на інші країни Европи. Живучи спільним життям з країнами Европи, Україна прийняла і цей новий мистецький напрямок, тільки в Україні італійське барокко засвоїло специфічні українські форми і в історії стало відоме, як українське або козацьке барокко (кінець XVII — початок XVIII ст.).

Козацьке барокко. Зі здобуттям державности, нові будівлі України — церкви, собори і палати козацької старшини віддзеркалюють бурхливий розквіт культури, народнє піднесення та національну гордість. Стиль козацького барокко динамічний, багатий на розкішні, витримані з великим смаком орнаменти, але в цій бурхливості і русі переважає стриманість у вживанні орнаментації та логіка в конструкційних лініях, що відрізняють козацьке барокко від суто-декоративних і перевантажених орнаментами форм барокко в Італії та Німеччині.

Відомі визначні українські архітектори того часу: Степан Ковнір, Федір Старченко, Йосип Старченко, Іван Григорович-Барський, І. Зарудний. Будівництво козацького барокко розвивалось під меценатством гетьманів та козацької старшини. Визначні меценати мистецтва того часу були: митрополит Петро Могила та гетьмани — Іван Мазепа, Самойлович, Апостол. Найвищий розвиток будівництва козацького барокко був у другій половині XVII ст. за гетьманства Мазепи (1687-1709). Гетьман

Троїцька церква в Самарі (1773-1781 р. р.)

Мазепа підтримував будівництво не тільки в Україні, але й у сусідніх країнах, бо він давав кошти на будови церков у Литві, Польщі і щедро жертвував на церкви в Палестині, Сірії і на горі Атоні в Греції, де Запорізьке військо підтримувало Пантелеймонівський манастир.

Відбудова церков. Центром архітектури козацького барокко був Київ, де будівництво розвивалось у двох напрямках: відбудова старих княжих церков і будова нових.

В наслідок відбудови, змінились форми старих княжих церков: вузькі вікна були протесані, над вхідними (західніми) фасадами з'явились декоративні фронтони з характерними для барокко хвилястими обрисами і з орнаментальним рельєфом. Чепурний орнамент прикрашає наличники вікон, капітелі пілястрів та півколон. Також змінилось і покриття, і над старими банями знялись угору притаманні козацькому барокко витончені грушеподібні бані. Зате в середині церков усе лишилося незмінне, хібащо в деяких з них побудовано нові іконостаси.

Визначні відбудовані святині: собор Св. Софії в Києві (відновив і перебудував І. Мазепа в 1690-97 р.), Успенський собор Печерської Лаври в Києві (відновляли митр. П. Могила (1638-46 р.), гетьман І. Самойлович (1672-87), гетьман І. Мазепа (1695-96 р.)). Собор висаджено в повітря в 1941 р. Михайлівський Золотоверхий манастир у Києві почав відновляти гетьман Б. Хмельницький, а гетьман І. Мазепа закінчив відбудову в стилі козацького барокко. Це була одна з найкращих церковних будівель Києва. Манастир розібрано і знищено в 1934 р.

Будівництво нових церков. Нові церкви козацького барокко мали в собі великий вплив дерев'яного народнього будівництва і традицій архітектури княжої доби XI-XII століть, а також і нової течії італійського барокко. Ці церкви можна поділити на дві групи: церкви базилікового пляну і трьохбанні та п'ятибанні церкви. Зовнішній вигляд цих церков відзеркалює і їх конструкцію та внутрішній простір. Восьмигранна форма домінує у плянах веж і бань. Декоративні елементи та окремі частини церков козацького барокко багаті мотивами народньої архітектури і мистецтва, а в деталях бачимо улюблені українські орнаментальні мотиви: застосування вишиваних рушників, як декоративних елементів, стилізовані квіти, наприклад, улюблені в Україні соняшники, мальви, гвоздики.

Церкви базилікового пляну поєднують традиції старокняжих церков і бароккових базилік Зах. Европи. Для них характерна властива для базилік схема побудови та клясична композиція фасадів. Вхідні (західні) фасади цих церков дуже часто прикрашені багатими фронтонами. Однією з найгарніших будов козацького барокко була соборна церква Св. Миколая (Військовий собор) у Києві на Печерську. Церква стояла серед широкої площі, була монументальної будови та вражала своєю гармонією і рухом прямовисних ліній, що стреміли в небеса. Церква ця визначалась не тільки зах. европейськими впливами, але питомою для козацького барокко оригінальністю орнаментики. Дав кошти на будову цієї церкви гетьман І. Мазепа, а будував її архітектор Йосиф Старченко у 1690-96 р. Церкву розібрано і знищено в 1934 р.

Визначні церкви базилікового пляну. Троїцький собор (1667-79 р.) в Чернігові — одна з найефектніших будов козацького барокко.

Собор Мгарського манастиря (1684-1692) коло Полтави.

Собор Хрестовоздвиженського манастиря (1689-1709) у Полтаві.

Академічна Братська церква Богоявлення (1690-93) на Подолі в Києві. Фундація гетьмана Мазепи. Церкву розібрано і знищено в 1935 році.

Три- і п'ятибанний тип церкви базується на старих традиціях українського будівництва. В цих будівлях козацького барокко бачимо, як конструція українських дерев'яних церков була перенесена на камінь і цеглу. П'ятибанна церква, що у пляні являє собою хрест з п'ятьох квадратів, належать до місцевої української дерев'яної архітектури. Восьмигранні або квадратові вежі закінчуються восьмигранними банями. Середня баня також найбільша і найвища. Відчувається симетрична і ритмічна повторність будови, а назовні церква також відповідає внутрішнім просторам. Декорації стін і форми бань показують впливи Західньої Европи.

Одна з дуже гарних будівель козацького барокко — це соборна церква Св. Юрія (1696) у Видубицькому манастирі в Києві. Посеред манастирської садиби стояла ця монументальна будова — чудовий зразок коз. барокко. Ця церква визначалася стрункою динамічною композицією: витягнута вгору, церква немов прагнула вирватись з землі в небеса. Церква мала хрещатий плян, у формі рівнораменного хреста і складалася з чітких масивів. Кожний завершувався прекрасною банею. Над центральною частиною церкви — висока баня, а над чотирма бічними — значно менші. Багатий орнамент надавав церкві урочистого, святкового вигляду. Згоріла в 1969 р.

Визначні трьохбанні та п'ятибанні церкви:

Церква Св. Катерини в Чернігові (1710 р.).

Покровський собор (1689 р.) у Харкові.

Церква Всіх Святих (1696-1698) на Економічних воротях Печерської Лаври в Києві.

Троїцька церква Густинського манастиря на Полтавщині (1671 р.).

Цивільна архітектура козацького барокко. Визначні пам'ятки цивільної архітектури козацького барокко, як палати-резиденції гетьманів Хмельницького, Дорошенка, Мазепи,

Апостола, на жаль, до нашого часу не збереглися. З тих часів до сьогодні збереглися лише кілька цивільних будівель стилю козацького барокко. Один з них це т. зв. Дім Мазепи в Чернігові (кінець XVII ст.), що в дійсності був військовою канцелярією Чернігівського полку. Одним з найкращих зразків цивільної будівлі того стилю першої половини XVIII ст. є Митрополичий дім у Києві (1727). Особливо характеристичний фронтон цього будинку.

Впливи козацького барокко. Хист і вміння будівничих України за часів козацького барокко вплинули і на майстрів сусідніх країн — Молдавії, Литви, Білорусії й Росії. З кінцем XVII і з початком XVIII ст., українські архітекти і майстрі мали дуже великий вплив на будівництво в Росії. До столиць тодішньої імперії Москви і Петербурґу (тепер Ленінград) спроваджувано українських будівничих, з-поміж яких відомі такі, як Іван Зарудний та Йосиф Старченко (знаний в Москві, як „Старцев").

XIII. Рококо. XVIII ст. принесло дві нові течій в архітектурі -- рококо і клясицизм. Стиль рококо є версією барокко, відзначається багатством декорацій, легкістю та ґраційністю. Будови стилю рококо майже не мають пласких стін та рівних форм. Площини стін та окремі частини будови мають складні та багаті лінії. Пишна сильветка споруди прикрашена клясичними колонами, пілястрами та скульптурою.

З занепадом козацької держави, будівельний рух на Україні зменшується. Все ж таки за цей час збудовано ряд визначних монументальних будівель у стилі рококо. Козацька старшина спроваджує в Україну багато архітекторів-чужинців — німців, італійців та англійців. Через це будови рококо втрачають чисто українські характерні риси, а стають більш інтернаціональними в своєму вигляді. Не зважаючи на це, в будовах стилю рококо ще домінують традиційні риси української архітектури.

Визначні церкви будови українського рококо такі:

Головна дзвіниця Печерської Лаври в Києві (1731-1744), заввишки на 300 стіп. Це одна з найкращих веж Схід. Европи. Збудував її архітект Ф. Шедель.

Собор Св. Юра у Львові (1745-1770), арх. Б. Меретин.

Церква Св. Андрія в Києві (1747-1753) — арх. В. Растреллі.

Собор Різдва Богородиці в м. Козельці на Чернігівщині (1752-1764), на будову якого дав кошти останній гетьман України Кирило Розумовський. Збудував арх. Барський.

Успенський собор у Почаєві (1771-1791), арх. Гофман і Кульчицький.

Один з кращих цивільних будинків стилю рококо — це будинок ратуші (міської управи) в м. Бучач, збудований арх. Меретином у 1751 р.

Собор св. Юрія Видубицького манастиря. 1697-1701 р.р.

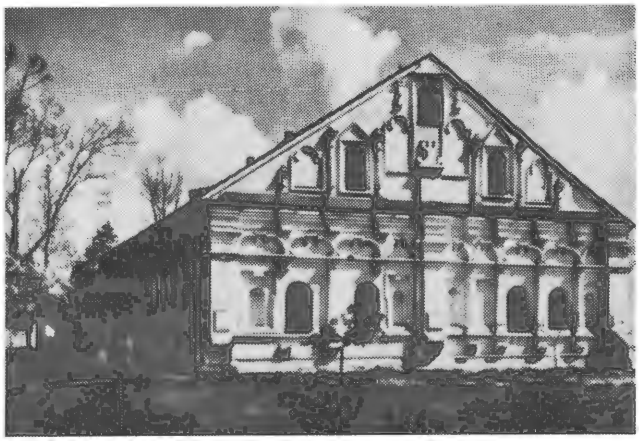

Дім Мазепи в Чернігові (XVII ст.)

Ратуша в місті Бучачі (1757 р.)

Ратуша стоїть у центрі міської площі; двохповерхова будівля ратуші і висока вежа немов спрямовані вгору, фронтон оздоблений скульптурою.

XIV. Клясицизм. В половині XVIII ст. в Україні, як і по всій Европі, поширюється стиль клясицизму. Клясицизм — це реакція проти неспокійного та декоративного будівництва стилю барокко та рококо. Будови того часу набирають більш спокійних та монументальних форм і визначаються застосуванням клясичних ордерів. З утратою незалежности, архітектура України втрачає могутність та натхнення. Розбудова міст та будівництво палаців провадиться тепер за замовленням офіційних чинників чи державних установ російської імперії. Нові будови часто оминали і не враховували українських будівельних традицій і природніх умов, а тому архітектура України набирає характеру провінційної.

Але в XVIII ст. традиції козацького барокко ще діяли, і тоді збудовано ряд визначних будівель, як міські будинки, ратуші і палати великих землевласників, при чому будівництво в маєтках сприяло розвиткові т. зв. паркової архітектури, тобто розбудові парків з архітектурними прикрасами в них. (Напр. в 1796-1800 роках розбудовано відомий уманський парк „Софіївка" в тодішньому маєтку гр. Потоцьких).

Останній гетьман Кирило Розумовський широко розгорнув будівництво, збудував палати в Яготині, Почепі і Батурині та замовив будови десяти церков. Палац Розумовських у Батурині був одним із кращих палаців клясичного стилю в Сх. Европі. Головний фасад з колонами іонського ордеру відзеркалює тодішнє захоплення архітектурним стилем італійського архітектора Палладіо. В середині палацу бачимо впливи французької архітектури часів Людовіка XVI і українські народні мотиви. Будова відзначається типовими для України відкритими ґанками-аркадами, оригінальною композицією, багатством оздоблення та високою майстерністю виконання. Палац Розумовських побудовано в 1794-1803 р., архітектором був шотландець Чарльз Камерон.

XV. Новітня доба. Архітектура Европи XIX ст. — це доба еклектизму, тобто в цю добу помітні впливи багатьох стилів, з яких жоден не набирає переважаючого значення, а тільки відтворюються в різних комбінаціях різні стилі минулого. В Україні в цей час побудовано ряд будинків в Києві, Одесі, Львові і Харкові — університети, театри, музеї, палати, залізничні станції і т. д. Починаючи з 1801 року, розвиток укранїської церковної архітектури був стриманий наказом Синоду російської церкви.

З кінцем XIX ст. деякі архітектори відмовляються плянувати будинки в різних стилях минулих років, а намагаються створити новий стиль, базований на нових будівельних матеріялах і на новій будівельній техніці індустріяльної доби. Цей стиль називається конструктивізмом. На початку XX ст. в Україні зростає також зацікавлення традиціями народнього будівництва. Використовуючи елементи народньої творчости та козацького барокко, архітектори стараються створити народній український стиль в архітектурі. Спроби творити нові течії в будуванні були обрізані терором совєтського уряду 30-х років.

Палац гетьмана Розумовського в Батурині, макет (1794-1803)

Визначні будівлі України з першої половини XX століття:

Колишній будинок Полтавського земства, збудований у 1905-1909 р. р. арх. Василем Кричевським. В цьому і в інших своїх будівлях В. Кричевський старався створити український національний стиль в архітектурі, базований на традиційних елементах народнього будівництва.

Педагогічний Музей в Києві (1911-13), арх. Альошин. Бувший будинок Центральної Ради.

Будинок Лісного факультету Сільсько-господарської Академії в Києві (Голосіїв), 1925-27 р. Арх. Дм. Дяченко.

Цей будинок відзеркалює бажання створити модерний український стиль на основах мотивів козацького барокко.

Будинок Державної Промисловости в Харкові (1924-30), збудований з залізобетону у новім напрямку будівництва — конструктивізмі. Будинок має 17 поверхів і був одним з найбільших будинків того часу в Україні. Арх. (головний) С. Кравець.

Тит Геврик

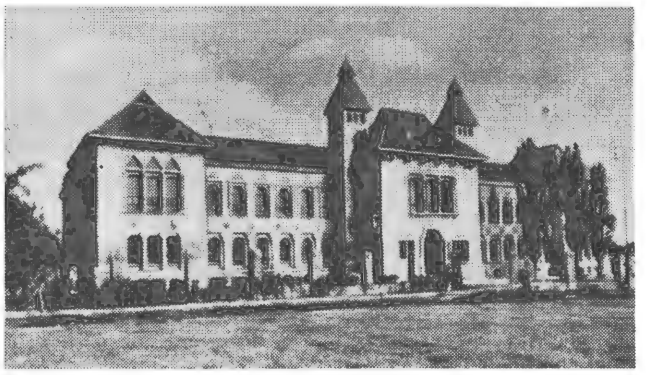

Будинок земства в Полтаві (1903-1908 р. р.)

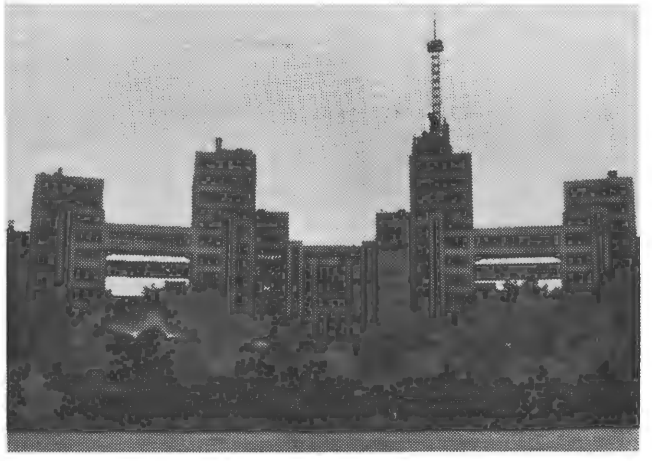

Будинок Державної Промисловости в Харкові (1924-1930)

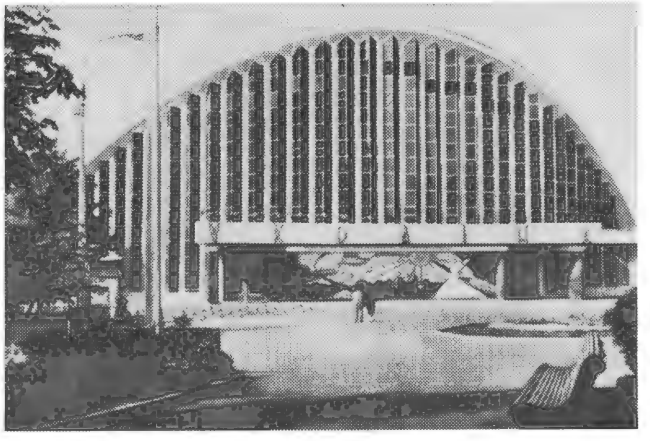

Кіно-концертна заля у Харкові (1963 р.)

СЛОВНИК

Стиль (style) — Сукупність особливостей, що характеризують архітектурні твори певної доби, течії чи мистецької школи.

Нава (nave) — Витягнуте в довжину приміщення, розділене рядами колон.

Апсида (apse) — Півокруглий виступ будівлі, яким закінчується нава. Апсиди звичайно перекриті півбанею. В апсиді церков міститься вівтар.

Купола (cupola, dome) — або опуклий верх церкви чи будинку. Купола — це кругле, склепінчасте перекриття будівлі.

Дитинець (citadel) — Міста Київ. Руси складалися з 3-х частин: дитинця, підгорода і пригорода. Дитинець — це твердиня, укріплена частина міста.

Терем (prince's palace, tower-room) — Палата, резиденція князя чи знатних бояр.

Мурований (masonry) — збудований з каменю чи цегли.

Аркада (arcade) — Ряд арок одної величини, що спираються на ряд колон. Часто вживаються при побудові відкритих ґалерій, що йдуть вздовж будинку.

Ґалерія (gallery) — Довге, вузьке, крите приміщення чи прохід.

Забороло (keep) — В Київ. Русі заборолом були високі вали, збудовані з землі і дерева. Ці вали завершувались частоколом густо вбитих товстих стовпів.

Бійниця (embrasure) — Отвір в оборонних мурах чи стінах фортеці для стрільби.

Гридниці (hall in the old castles or palaces) — За часів Київ. Руси парадна заля для прийняття гостей.

Хороми (mansion) — Палати, великі будинки.

Арка (arch) — Склепіння різних форм і обрисів. Елемент конструкції з обрисами кривої лінії (напр. стрільчаста або півокругла арка) перетинає проріз у стіні або простір між двома колонами.

Трансепт (trancept) — Поперечний простір у пляні церкви, як пави, розділений рядами колон.

Колонада (collonade) — Симетричний ряд колон.

Колона (column) — Стовп для підпори чи прикраси.

Фасад (façade) — Чоло будинку, його передня, лицева сторона.

Пантократор — По грецькому: Творець і Вседержитель.
Склепіння (vaulting) — Перекриття, заокруглена стеля, збудована з каменю, цегли чи бетону.
Мозаїка (mosaic) — Зображення чи ікона (образ, що викладений з природніх та кольорових скляних камінців.
Порфір (porphyry) — Камінь. Найкращий порфір червоного або зеленого кольору.
Оранта — Мати Божа в молитовній позі, з піднесеними руками. В Україні Оранта знана, як заступниця за людський рід.
Фрески (frescoe) — — Картини чи образи, мальовані водяними фарбами по ще не просохлому тинку.
Хори (church gallery) — Верхня відкрита ґалерія чи балкон в середині церкви.
Орнамент (decorative pattern) — Мальовані або ліпні прикраси, що складаються з геометричних ліній чи фігур, або з запозичень з рослинного чи тваринного світу.
Простінок (pier, between windows) — Площина стіни або колони поміж вікнами.
Вітраж (stained glass window) — Вікно з багатокольорового скла.
Зубці (merlons) — Стіни оборонних забудов закінчувались часто зубцями, що служили для захисту від ворожих пострілів.
Замок (castle) — Укріплена резиденція, збудована на скелях, островах, височинах, і тим зручна для оборони.
Квартал (block) — Відрізок вулиці поміж двома вуглами.
Клясичний (classical) — збудований в старій Греції або Римі, чи збудований в традиції старовинних будов цих держав.
Пілястер (pilaster) — Чотирикутна колона, одним боком трохи вмурована в стіну для зміцнення або прикраси стіни.
Бабинець (nartex) — Входова частина церкви (з заходу). За перших християн тут молились неохрещені і покутники. Ще називається **нартекс.**
Бастіон (bastion) — П'ятикутна фортеця або багатокутне укріплення по крях оборонних валів. Бастіони будували на те, щоб для оборони мурів могли відстрілюватись з обох боків.
Аркатура — Прикраси стін на подобу арок.
Пропорція (proportion) — Правильне відношення частин будови між собою.
Наличник (outside window frame) — Обрамлення дверей і вікон різбленим орнаментом.
Рельєф (relief) — Скульптурний твір, в якому зображення тільки виступає над площиною тла.
Фронтон (pediment, fronton) — Чолова прикраса вгорі на стіні будинку, яка звичайно має форму трикутника.
Капітель (capital) — Завершення колони чи пілястра.
Ратуша (city hall) — В Україні дім міського управління.
Ордер (order) — Різний стиль колон (напр. іонійський ордер), від якого залежать і структура і мистецька обробка колони.
Залізобетон (reinforced concrete) — По сталевій, міцній арматурі будинку покривається підсилений нею бетон. В сучасному будівництві залізобетон це вогнетривкий і міцний матеріял.

Наука і техніка

Україна — це одна із десяти найбільш технічно розвинених країн світу. В своєму технічно-індустріяльному розвитку вона дорівнює, а то й перевищує, такі індустріяльні країни, як Англія, Франція, Німеччина, Японія та інші. Під цим оглядом вона стоїть вище від будь-якої країни Східньої Европи, Азії, Африки чи Південної Америки. Майже в кожній ділянці науки і техніки Україна перевищує буд-яку іншу республіку СССР. Поняття, що Україна — в першу чергу хліборобська країна, перестаріле і невірне. Сьогодні Україна — індустріяльна країна, в якій більш як половина населення живе по містах і працює в індустрії, промислі, транспорті, комунікації, торгівлі.

Підставою до індустріяльного росту України є розвиток української техніки і точних наук. Тисячі українських вчених працюють в технічних і наукових ляборатоpіях, університетах і інших численних наукових інституціях, як, наприклад, в Українській Академії Наук та її філіях. Численні винаходи і наукові досягнення наших науковців уможливили широку індустріялізацію України. Це досягнення українського народу, яким ми можемо гордитися. Великі кадри українців в технічно-наукових ділянках — це один із найважливіших ресурсів нашої Батьківщини, такий важливий для її економічного розвою, як український чорнозем чи багатства мінеральних копалин на Україні.

Технічний розвиток України пройшов, не дивлячись на те, що наш народ поневолений, без власної державности. Не штука було такій країн, як ЗСА, розвинутись технічно: ця країна жила століттями в свободі і спокою. Але треба дивуватися, що український нарід, який сотнями років жив в поневоленні, зазнав численних війн і спустошень, досягнув величезних науково-технічних успіхів. Це стає ще більш незвичайним, коли пригадаємо, що ворожий окупант України не допускав найздібніших українців до науки, часто вивозив, ув'язнював, чи в інший спосіб нищив українських науковців та інженерів; тисячі найславніших і заслужених професорів, академіків, винахідників України мусіли з політичних причин покинути свій край і виїхати в інші країни світу. І сьогодні знаходимо ми їх в Америці (як, наприклад, світової слави учені С. Тимошенко, О. Смакула, Т. Добжанський, Ю. Кістяковський), в Европі, в СССР поза Україною (наприклад, академіки Капіца, Янгель і багато інших), в Австралії й інших частинах світу. І там вони працюють в різних діляках науки і техніки, поповнюють скарбницю людського знання та приносять славу українському народові.

Не зважаючи на ворожий гніт, в Україні залишилось ще досить першорядних науковців, щоб розвинути там широку систему науково-дослідних інституцій, вищих шкіл, ляборатоpій та інших закладів, яким може позаздрити не одна нація. Візьмімо, наприклад, Кримську астрономічну обсерваторію з найбільшим у Европі телескопом, Харківські ляборатоpії атомової фізики, Інститут кібернетики в Києві, Львівський Інститут автоматики, першорядні університети в Києві, Львові, Харкові, Одесі і десятках інших міст. Ці наукові засоби, як теж творча наукова атмосфера, яка панує в них, приваблюють на Україну численних науковців неукраїнського походження (наприклад, світової слави фізик-теоретик Лев Ландав), що приїздять до українських інституцій, щоб там — разом із українськими вченими — здобувати нові знання, робити нові відкриття.

Цим ми повинні бути горді. Бо ж досягнення в атомовій фізиці, астронавтиці, кібернетиці чи ґенетиці — це такі ж досягнення українського духа для добра всього людства, як і досягнення українських поетів, малярів, композиторів, істориків. І перед чужинцями ми повинні гордитися не лиш „Заповітом" Шевченка, музикою Лисенка, мистецтвом Новаківського, чи фільмами Довженка, але й знищенням чуми (український біолог Д. Заболотний), винаходом твердого палива для ракет (М. Кибальчич), математичною теорією сили опору матеріялів (С. Тимошенко), чи відкриттям науки геохемії (В. І. Вернадський). Це все вклад української нації в скарбницю світової культури людства.

Коріння науки й техніки в Україні сягають в сиву давнину. Населення України переходило культурно-технічний розвиток, подібний до інших частин світу: старої і нової кам'яної доби, доби бронзи і заліза. На українській території розвинулась техніка обробітку своєрідних типів кам'яних, а згодом і металевих предметів, кераміки, хліборобства тощо. Зокрема високого розвитку зазнала Україна в часи Трипільської культури, а пізніше — за скитів. Про це докладніше довідаємось із археології.

В Київській Україні-Русі княжих часів різні роди науки розвинулись до високого рівня. Зокрема по прийнятті християнства, з Візантії прийшло на Україну і далеко поширилось письменство; київські науковці (переважно ченці, чи священики) знайомляться з книгами візантійської, грецької та східніх культур. З'являється багато оригінальних творів, написаних

Навчання в Київській Академії. Сторінка з „Іфіки Історополітики". Київ 1712 р.

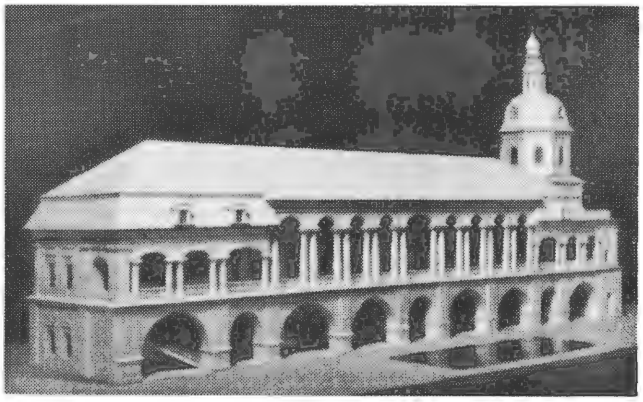

Макет Київської Академії в 1703-1740 рр.

на Україні, переважно з теології та філософії, але теж і з фізичних наук: „Шестоднев" (природознавство), „Фізіолог", „Космографія". Знання-мудрість стає у великій пошані поміж князями, вельможами, духовенством. Навіть найбільший храм в Києві присвячено св. Софії (по-грецькому Софія — мудрість). При Софії, а теж у Києво-Печерській Лаврі та інших манастирях постають бібліотеки і школи. Наука княжих часів розвивалась на зразках Візантії, а пізніше — в часах Галицько-Волинської Держави — на зразках Західньої Европи. У нас розвинулась була власна думка, що була схрещенням думок з усіх кінців світу. Зокрема в ділянці фізичних наук, наші вчені завдячують багато арабсько-жидівським джерелам. В той час фізичні науки, як астрономія, математика, природознавство і т. д. стояли найвище в країнах Близького Сходу та Північної Африки.

Із українських міст вийшли в той час численні філософічно-наукові праці, як, наприклад, філософічні трактати „Арістотелеві врата", „Шестикрил" та праці з космографії, гігієни тощо.

Розквіт науки на Україні перервала татарська навала, яка зруйнувала українські князівства.

Але невдовзі український нарід знову розвинув науку. Разом із розвитком козаччини прийшов на Україну гуманізм, що залишив глибокий слід у нашій історії.

В цей час наука на наших землях усе більше наближається до науки Заходу. Творяться нові наукові центри: Академія в Острозі на Волині (засновано її в 1580-ім році), школа Успенського Братства у Львові (1586 р.), Богоявленська Братська Школа в Києві (1617 р.) та інші. В цих осередках вивчають не лиш теологію та філософію, але й історію, археологію, мовознавство та різні природознавчі науки. З. Копистенський писав в ті часи, що в Острозькій Академії були „математики й астрологи превиборні", тобто „дуже добрі". Працювали тоді такі велетні української науки, як Петро Могила, Мелетій Смотрицький, Єлисей Плетенецький і багато інших.

Із школи Київського Братського манастиря при кінці 17-го століття розвивається Києво-Могилянська Колеґія (яку в 1701 році перетворено в Академію). Вона стає осередком науки і знання не лише на Східню Европу, але і на Західню. Звідти походить найбільший наш філософ Гр. Сковорода. Звідтіля пішло теж декілька славних професорів в університети міст Західньої Европи, як, напр., славний професор медично-хірургічної академії в Кілі (в Німеччині) Іван Полетика. В той час російська наука була майже зовсім не розвинена; Москва скоро зрозуміла велику вартість і значення Могилянської Академії. Тому в 18-му столітті Росія почала заманювати, а часом і насильно вивозити визначних наших науковців, як математика й фізика Івана Прокоповича, природознавця Антона Прокоповича - Антонського, аґрономів Андрія і Петра Прокоповичів і багатьох інших. Ці науковці своїм знанням сприяли розвиткові російської науки. Під кінець 18-го століття Росія зліквідувала Могилянську Академію та інші центри української науки.

Петро Могила

Подібна справа була і з технічно-промиловим розвитком України. В добу козаччини розвивалась на Україні не абияка промисловість: металообробна (кузні тощо), гути, різнородні вироби текстилів на зразках індустрії Західньої Европи, але також із деякими знаннями, які прийшли до нас із Сходу, а в Західній Европі ще знані не були. Зокрема цікаво читати про воєнну техніку Запорожців. Козацьке військо було знане в усій Европі та на Близькому Сході, і не раз королі деяких країн (Еспанії, Німеччини і т. д.) запрошували козацьких вояків собі на допомогу. Свою славу в воєнному ділі завдячували козаки не лише відвазі, а й своїй винахідливості, умінню застосовувати нові роди зброї чи тактики. Знані, наприклад, козацькі „ракети" на кінцях списів, про які згадують турецькі джерела, козацькі „підводні човни" (здається, перші в світі — при допомозі їх козаки підкрадалися з моря до турецьких фортець), як теж ефективна сітка комунікації за допомогою так званих „хвігур", якими населення України сиґналізувало вогнем про татарські наскоки.

Єлисей Плетенецький

Мелетій Смотрицький

Російська окупація знищила це все. Спершу, на основі Переяславської Угоди, Україна торгувала з Росією, як рівний з рівним. Москва потребувала українських товарів та виробів, бо в той час в Росії промисел і техніка не були ще так широко розвинені, як на Україні. Одначе, з політичним насильством над Україною прийшов і економічний визиск. В Московщину почали вивозити українські товари без заплати мита в кордонних митницях, а українських ремісників, знавців, інженерів заманювано в Росію. Вільних козаків інкорпоровано в російську армію, а з ними перебрано і їхню військову техніку.

Феофан Прокопович

Київ. Університет ім. Т. Г. Шевченка. 1837-1843 рр.

В наслідок російського гніту, наука, техніка і промисел в Центральній Україні занепадають в періоді від кінця 18-го до половини 19-го ст. Зате на Західніх Землях України українська наукова думка далі розвивається. В 1784-ім році засновано Львівський Університет, де гуртувались українські вчені. В той час було звернено найбільшу увагу в першу чергу на гуманістичні та суспільні науки: історію, етнографію, філософію та ділянки українознавства (природознавчі і фізичні науки в той час були переважно в руках чужинців — німців, поляків тощо).

В другій половині 19-го ст. починається відродження української науки в Центральній Україні. Відкрито цілий ряд університетів: в Харкові (відкритий коштами громадянства ще в 1805-ім році), в Києві (1834 р.), в Одесі (1864 р.) та інші. Хоч ці інституції мали російський характер, при них гуртувалося чимало українських учених. Багато наших науковців працювало теж у інших університетах в російській імперії, зокрема в Петербурзі, де вони створили своє товариство „Основа". До „Основи" належало багато бувших членів Кирило-Методіївського братства: М. Костомарів, П. Куліш, як теж багато визначних українських науковців: О. Кістяківський та інші. Вони найбільшу увагу присвячували українознавству: історії, географії, етнографії, мовознавству, археології, але і природничо-фізичні науки почали вже в той час відновлюватись.

В Західній Україні українська наукова діяльність розвивалась далі, головно при Львівському і Чернівецькому університетах, а з 1873 року — при Науковім Товаристві ім. Шевченка, що й по сьогоднішній день є одним із найважливіших українських наукових центрів поза Україною. НТШ мало в той час багато членів, що працювали головно в суспільних і гуманістичних науках, як велетень науки акад. М. Грушевський. Але були й славні науковці в природознавстві і фізичних ділянках: хемік Іван Горбачевський, фізик В. Левицький, фізик Іван Пулюй — піонер т. зв. рентґенівських променів (Х-рейс) і багато інших. НТШ видавало і видає багато наукових журналів, книжок (тепер — Енциклопедію українознавства в українській та в англійській мовах).

В той час жили світової слави науковці-українці, які через збіг обставин мусіли працювати поза межами України: математик С. Круківська-Ковалевська, біолог — директор Пастерівського Інституту в Парижі — І. Мечников, хемік Юрій Кістяківський і багато інших.

З початком двадцятого століття умовини праці українських науковців в Україні покращали. В 1907 р. засновано Українське Наукове Товариство в Києві. Під час Визвольних Змагань і періоду Української Державности українська наука розквітає, навіть за воєнно-революційних умов. В 1918-му році засновано в Києві Українську Академію Наук, яку большевики

Львів. Університет ім. І. Франка. 1871-1881 рр.

не наважилися знищити, коли зайняли Україну в 20-их роках. Під назвою „Всеукраїнська Академія Наук" (ВУАН) розгорнула вона широку діяльність: крім суспільно-гуманістичних секцій, обіймала вона ряд природознавчих і фізичних відділів, музеїв, лябораторій, станцій тощо. Ця Українська Академія Наук, тепер АН УССР, існує по сьогодні і є однією із найважливіших наукових академій в світі. Неможливо описати всі досягнення цієї академії, як теж інших інституцій України від початку 20-го століття. В наступних розділах постараємось побіжно зазначити українську наукову діяльність за останніх 50 років по окремих ділянках.

Микола Костомарів

На цьому місці треба ще коротко згадати, що по 1-ій Світовій Війні українська наука розвивалась не лише в Україні, але й на українських землях Польщі, Чехо - Словаччини (С-Г Академія в Подєбрадах, УТП в Празі), Румунії і на еміґрації. Дуже часто, особливо в СССР за жорстоких часів сталінізму, вона була переслідувана, але все таки досягала нових і нових вершин, головно в природознавчих і фізичних ділянках. По 2-ій Світовій Війні велике число українських учених опинилось на еміґрації, де продовжується діяльність українських наукових установ: НТШ (з осідком в Сарселю у Франції, в ЗСА і в Канаді), Українська Вільна Академія Наук (УВАН) в ЗСА і Канаді, Український науково-Технічний Інститут (УТГІ), Український Вільний Університет (УВУ) в Мюнхені, Товариство українських інженерів, ветеринарів, лікарів і інші.

Михайло Грушевський

Перейдімо ж тепер до короткого опису поодиноких ділянок української науки й техніки. В короткому описі в цій книзі неможливо вирахувати всіх численних українських науковців та винахідників, які своєю працею і розумом причинилися для добра людства, для розвитку техніки, для поширення науки і знання. Неможливо теж описати всі їхні осяги. Тож зупинімось лише на деяких прикладах в різних галузях науки та інженерії.

Почнімо з математики — цієї „королеви наук". Вона на Україні з'явилась давно. Ще наші пра-пращури колись за ледяної доби обчислювали мандрівки місяця і сонця та укладали календарі. Недавно знайдено коло села Гонці в Україні різьблену кістку мамута, на якій вирізано складний місячний календар, а кістці тій понад 3.000 років.

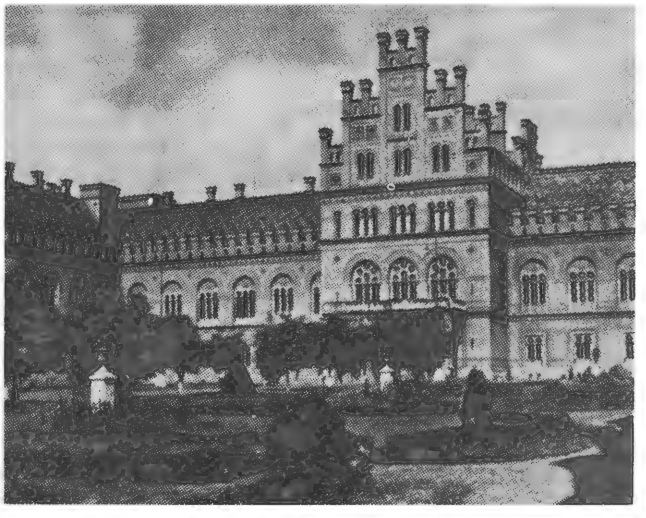

Чернівці. Державний Університет. 1866 р.

В Київській Русі вчили математику по школах. Пізніше в університетах та академіях України працювало багато видатних математиків. Феофан (Теофан) Прокопович, пізніше „сподвижник" рос. царя Петра І в організації рос. Православної Церкви, будучи професором Київської Академії, викладав там геометрію і аритметику. Також пізніше — Т. Осиповський, приятель Шевченка М. Остроградський, М. Ващенко-Захаренко, В. Левицький, М. Зарицький та багато інших. Вони написали багато праць,

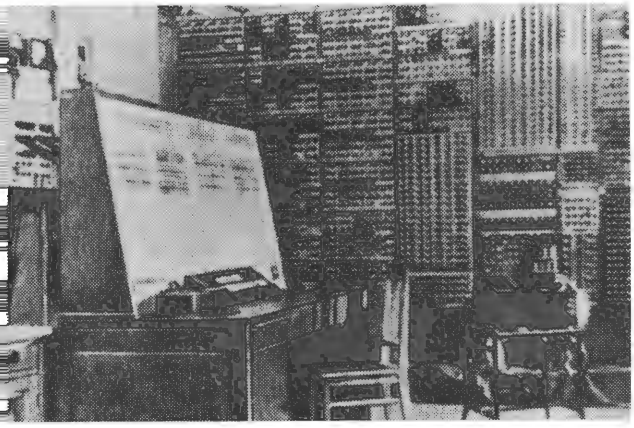

Перша радянська електронна цифрова машина в Києві.

идали чимало книг. „Український математичний журнал" (який, на жаль, мусить виходити осійською мовою) знаний по всьому світі. Багато видатних українських математиків живе поза Україною, як, наприклад, голова математичного факультету Сітон Гол університету, роф. д-р Андрушків, проф. Мерилендського університету В. С. Чудинів-Богун та інші. Українські вчені працюють в найновішій ділянці прикладної математики — кібернетиці. Це наука, що займається автоматизацією і обчислювальними машинами-компютерами. В Україні цією ділянкою почали цікавитися рано — це в 1947-ім році. Створено Інститут Кібернетики при Українській Академії Наук в Києві а Інститут Автоматики у Львові. В Києві збудовано першу в Европі і в СССР електронну цифрову машину (діджітал компютер „МЕСП"). Далі, на Україні, в Києві і Харкові, збудовано цілий ряд компютерів: „Мала електронно-обчислювальна машина", „Київ", „Дніпро", „Промінь". Виходять журнали „Автоматика", „Кібернетика" та інші. В цій ділянці Україна йде далі попереду решти СССР і решти Східньої Европи.

Тісно пов'язана з математикою й астрономія. Вона в нас теж вже вивчається детально понад 1000 років . . . Ще при дворах князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого були астрономічні обсерваторії, до яких запрошували найкращих астрономів із широкого світу. Пізніше в Україні побудовано ряд модерних обсерваторій: у Львові (ще в 1769-му році), в Києві, Миколаєві, Одесі, Харкові. Найбільша в Україні — Кримська Астрофізична Обсерваторія. Вона найбільша не лиш в Україні, але теж в Европі, в СССР і взагалі в світі, за вийятком ЗСА. В ній знаходиться найбільший поза межами ЗСА телескоп — величезний рефлектор із дзеркалом 2.6 метрів в промірі. Досі лише два інші телескопи в світі (обидва в ЗСА) потужніші від цього телескопу. При допомозі цього та подібних першорядних інструментів українські астрономи зробили багато відкрить. Не забувають наші астрономи і про нову галузь астрономії — радіоастрономію.

Велика популярність науки астрономії на Україні, правдоподібно, причинилась до того, що багато українців працює в ділянці астронавтики, себто здобуття космосу. Вклад українців в цій ділянці величезний.

Як відомо, ракети винайдено в Китаї. Але першим у Европі ужив їх до воєнної справи видатний український вчений, що довгі роки змушений був служити в царській армії, О. Засядько. Його діди-прадіди були козацькими гармашами; можливо, Засядько від них довідався, як ще колись давно козаки вживали примітивних ракет на списах проти татар . . . В кожному випадку Засядько перший в історії вжив справжніх ракет при облозі Варни (1828 р.).

Інший нащадок козацького роду, Микола Кибальчич, був першим інженером, що запропонував і розпрацював вживання твердого палива в ракетах. Ці свої надзвичайно важливі винаходи зробив він у тюрмі, чекаючи на вирок смерти за вбивство царя Олександра II-го (1881 р.).

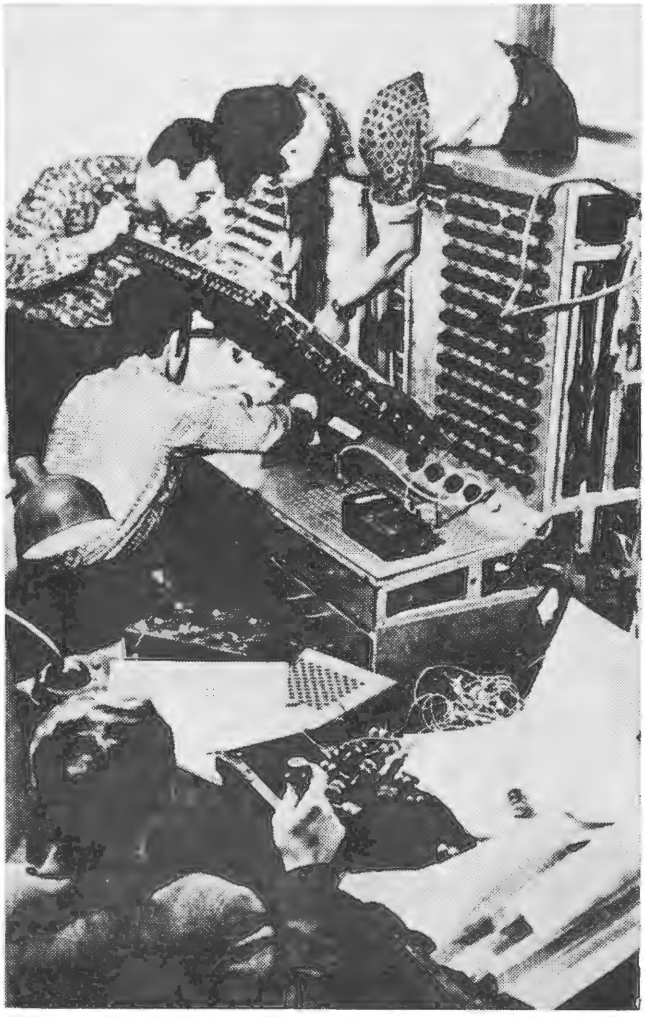

В Інституті кібернетики Української академії наук в Києві.

Інший український інженер, Ю. Кондратюк, вже в наш час розробив підстави до багатоступневої ракети — надзвичайно важливе уліпшення, яке уможливило сьогоднішні польоти в космос. Не дивно, отже, що в модерній астронавтиці українці займають ключеві позиції. Наприклад, в ЗСА президент державної фірми „Комсат" — українець, д-р Йосип Харик. „Комсат", як знаємо, випускає в космос комунікаційні сателіти (напр., „Ранній Птах"), якими передаються радіо- і теле-передачі з Европи чи Азії. Багато інших українських інженерів і науковців працюють на важливих позиціях в космонавтиці в ЗСА.

Подібно стоїть справа і в СССР. Совєтський уряд дуже законспірований в цій ділянці і звичайно не публікує прізвищ своїх науковців у космонавтиці. Все ж таки широко відомо в світі, що ввесь совєтський відділ космонавтики донедавна очолював українець Сергій Королів, з-над Збруча. Він завідував будовою всіх „Супутніків" і „Лунніків". Завдяки йому і — можливо — іншим українським ученим, СССР випередив був решту світу в запуску штучних супутників землі. По смерті Короліва його пост перебрав інший український учений, академік Михайло Янгель.

Не дивно отже, що шостою людиною, яка облетіла світ в сателіті, був українець-астронавт П. Р. Попович. Лише два інші народи можуть похвалитись таким осягом: американці і росіяни. Не мають своїх астронавтів ні німці, ні французи, ні англійці. Але мають їх українці.

Та не лише в космічні простори пускаються українці. Цікавлять їх речі й ближчі до поверхні землі. Від давен-давна цікавились вони літаками і наукою про них — аеронавтикою. Хоч ми тепер без власної держави і не могли мати своєї власної повітряної фльоти, все ж таки наші інженери зробили величезні кроки в цій ділянці. Згадаймо лиш таких визначних людей як: А. Люльку, О. Шведченка, А. Карпенка, або Константина Калініна, який ще в 30-х роках збудував один з перших у світі сталевих літаків („СТАЛЬ-7"). Хоч яка велика була його слава в світі, все ж таки большевицький уряд обвинуватив його в „буржуазному українському націоналізмі" і знищив. Така доля зустріла не одного нашого вченого.

Також в Україні летів один із перших у світі вертолетів (гелікоптер).

Під теперішню пору працює в Україні славне на цілий світ конструкторське бюро літаків Олега Антонова, яке випускає в світ літаки із серійним числом „АН". Це, безперечно, одні із найбільш удосконалених літаків світу. Наприклад: АН-10 „Україна" був першим у світі практичним пасажирським турбопропелеровим літаком. АН-16 встановив в 1961-му році рекорд швидкости для турбопропелерових літаків. АН-22 „Антей", це донедавна найбільший в світі літак, може брати 80 тон вантажу, або 720 пасажирів.

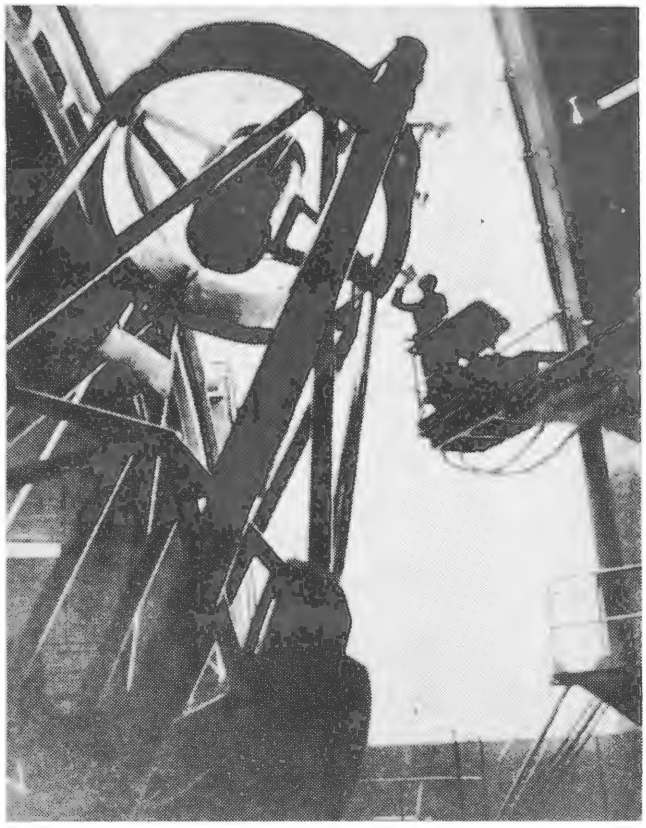

Другий по величині в світі телескоп Кримської обсерваторії.

Найбільший в світі літак „Антей", збудований на Україні.

Українець-астронавт Павло Попович з батьком і дочкою в рідному селі Узин на Київщині.

Подібні успіхи мали українські інженери і в інших ділянках техніки: будівничої, механічної, кораблебудівельної тощо. На Україні велика індустрія авт, паровозів, кораблів, тракторів... Суднобудівництвом, до речі, займались ще княжі дружинники, а пізніше козаки, що навіть випробували чи не перші в світі підводні човни: старовинні манускрипти описують наскок козаків на Стамбул на початку 17 ст. за допомогою підводних човнів, які збудували винахідливі запорожці. В цих ділянках є так багато визначних людей, що годі їх навіть всіх згадати. Тож обмежимось лише згадкою про геніяльного інженера С. Тимошенка, якого ім'я знає кожний інженер-механік чи будівельник. Його вважають „батьком" науки про опір матеріялів, написав сотні праць і книг в цій ділянці. І тепер кожний інженер, що будує чи то хмародер, чи літак, чи ракету, чи міст — напевно, вживає формул і математичних рівнянь нашого земляка — Тимошенка.

Підставою всіх технічних наук є наука фізики з її різними відділами: оптика, акустика, атомова і ядерна фізика, електрика і електроніка, механіка, фізика твердого тіла та інші. В усіх цих ділянках українці мали чимало досягнень. Про деяких славетних українських фізиків ми вже згадували, як про Ів. Пулюя, який перший в світі розвинув рентґенівські промені („Х-рейс"), але вони названі прізвищем Рентґена, який перший опублікував працю про це. В Україні під теперішню пору вчені-фізики працюють в ділянках напівпровідників, атомової енерґії, ядрової фізики та в багатьох інших ділянках. Зокрема треба згадати харківську школу теоретичної фізики, звідкіля вийшли модерні теорії фізики твердого тіла, що спричинили свого роду „революцію" в цій ділянці (в 1950 р.). В Харкові ще в часі перед 2-ою світовою війною почали будувати атомні прискорювачі (акселератори), найдосконаліші інструменти такого роду в СССР. Там було збудовано, поміж іншими інструментами, також найбільший в світі лінійний прискорювач, при допомозі якого українські фізики досліджували ядро атому.

І поза Україною маємо багато видатних українських фізиків. В славній американській політехніці МІТ (Массачусетський Інститут Технології) працює відомий український фізик-професор Олександер Смакула, що має велике число винаходів у фізиці твердого тіла, фізиці півпровідників, оптиці, кристалографії і т. д. Він, між іншим, винайшов спеціяльне покриття сочок у фотоапаратах, конечне для того, щоб позбутися відблисків, яке вживають тепер на кожній сочці в модерних фотокамерах.

З фізикою тісно пов'язана ділянка електроніки і електротехніки. Великі успіхи українців

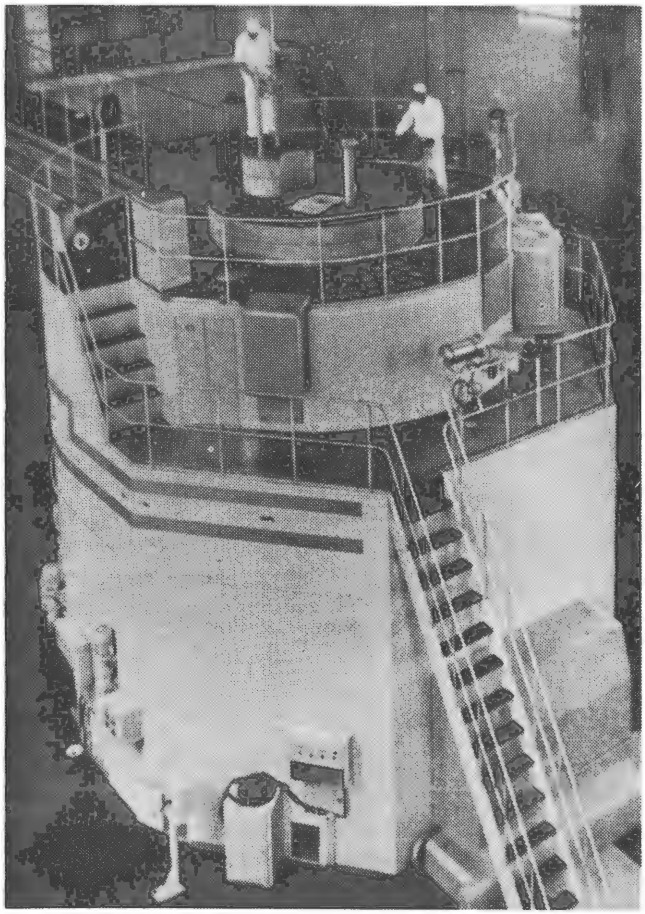

Ядерний реактор Інституту фізики Української академії наук.

у цій ділянці уможливили розвиток кібернетики і автоматизації в Україні, про який ми вже згадували. Україна має велику електронічну індустрію, головно в околиці Львова, де виробляють телевізійні апарати для всього СССР.

Рівно ж широко розвинута в Україні хемія і хемічна технологія. Україна має величезні запаси мінеральних добрив і корисних копалин, тож здавен-давна там було велике зацікавлення в хемії, мінералогії, металюрґії, гірництві. Тепер ці ділянки розробляють в цілому ряді спеціяльних інститутів. Зокрема великі заслуги українців в розвитку порошкової металюрґії та нових способів зварювання металів.

І поза Україною було багато славетних українських хеміків. Тут треба згадати професора Ю. Кістяківського з Гарвардського університету, що за президента Айзенгавера займав надзвичайно важливий пост президентського дорадника в справах науки в уряді ЗСА. Про професора Кістяківського американські журнали висловлювались, як про „найважливішого американського ученого".

З усіх галузей хемії найбільш розвинута в Україні ділянка біохемії. І не дивно: величезні багатства українського чорнозему сприяли розвиткові аґрономічних наук і технології. Варто згадати тут першого президента Української Академії Наук, В. І. Вернадського, що поклав основи науки геохемії і геобіології.

В Україні існує індустрія сільськогосподарського знаряддя та матеріялів. Хемічні фабрики виробляють чимало хемічних добрив, а фабрики тракторів випускають щороку стільки тракторів, що вони могли б зорати цілу територію країни Бельгії за один день!

І наука біології вже здавен-давна була високо розвинена в Україні. Ще з княжих часів дійшли до нас рукописи з природознавства, що свідчать про велике зацікавлення наших предків у тваринному і рослинному світі України. Неможливо описати, чи навіть згадати, всіх українських вчених, що від того часу працювали в різних ділянках біології, зоології, фізіології, ботаніки, генетики, мікробіології, медичних наук тощо. Згадаймо лиш академіка Д. К. Заболотного, якому, можливо, ми всі завдячуємо своє життя. Вже від передісторичних часів періодично людство зазнавало лиха від страшних ворогів: пошести чуми, холери і інших пошесних недуг. Ті пошесті приходили і вбивали мільйони людей, залишаючи за собою смерть і спустошення. Сьогодні ми вже тих хворіб не боїмось, завдяки праці великого українського вченого Данила Заболотного. Народився він сто років тому на Поділлі. Російський уряд звільнив його з університету за революційну діяльність, але він все таки закінчив навчання і почав працювати над прищеплюванням проти чуми, холери і інших пошесних хворіб. Щоб випробовувати нововідкриті вакцини, він защеплював бактерії тих хворіб собі самому, ризикуючи своїм життям. В поїздках до Індії,

На львівському заводі автобусів.

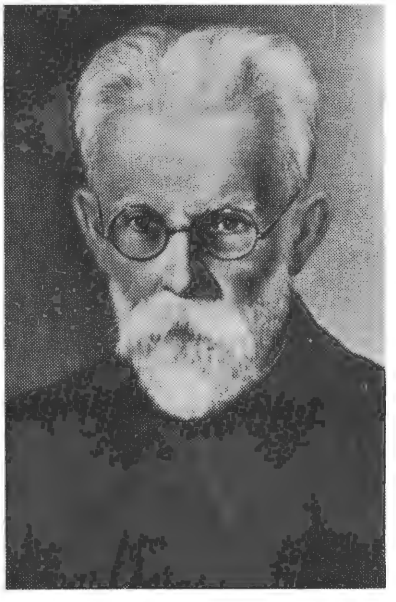

Володимир Вернадський

Данило Заболотний

Монголії дослідужвав він ті хвороби в місцях, де вони починаються. Завдяки його вакцинам і способам лікування, чума і холера не спустошили України і цілої Европи під час обох світових воєн, як це звичайно діялось перед тим в часах війни.

Д. Заболотний — це лише один із численних українських біологів світової слави. Багато з них працювало і працює поза межами нашої землі, як проф. Теодозій Добжанський, що його вважають тепер найбільшим серед живих науковцем в ділянці еволюції, та д-р Антін Шутка — генетик, один із тих людей, що працюють над створенням життя в хемічній лябораторії.

Про український вклад в розвиток інших наук (геології, океанографії, метеорології, географії, антропології) — немає місця тут згадати. Але в усіх цих ділянках науки були визначні українські вчені, що багато причинились для добра людства.

Всі ці досягнення є своєрідним пам'ятником незборимости людського духа і сили українського народу. Можливо, не один із читачів цієї книжки піде слідами українських вчених, як Заболотний, Кибальчич, Тимошенко, Добжанський, Пулюй, Смакула та тисячі інших — і стане великим вченим-науковцем, чи інженером-техніком, збагатить скарбницю людського знання і принесе честь і славу українському народові.

Любомир Онишкевич

Сільське Господарство

Україна самим Богом призначена бути на одному з перших місць у світі щодо якости сільського господарства. Як ми бачили з розділу „Географія", Україна має найкращі в Европі ґрунти: починаючи від Волині на заході і до Миколаївщини на південному сході — суглинисті чорноземлі, які місцями сягають глибини до метра і більше і мають в собі до 10% перегною (гумусу), а також багаті на крем'яно-квасні сполуки, які легко розчиняються в воді і конче потрібні для рослин.

До того ж на землях України є все потрібне для того, щоб поповнювати родючість ґрунтів: на Ізюмщині і на Поділлі лежать великі поклади апатитів, а на Донбасі є подостатком штучного амоніяку, який забезпечує ґрунти азотом.

Розвиткові с. г-ва сприяє і підсоння (клімат) України, що лежить між 43° і 53° (ступенями) північної широти. Правда, зима в Україні суворіша, ніж у відповідних широтах Зах. Европи, але натомість Україна має значно більше соняшних днів у році, ніж в аналогічних районах Зах. Европи, і багато тепліше літо.

Ця кількість тепла дає можливість вирощувати великий і різноманітний асортимент культур, починаючи від жита, що росте переважно на півночі, і до винограду, що потребує дуже теплого клімату.

Хоч в Україні, особливо в південних районах, нема достатньої кількости опадів, і врожаї часто терплять від посухи, але це частково компенсується тим, що дощі випадають в найбільш потрібному для с. г-ва періоді року, а ґрунти затримують в собі вологість.

Землеволодіння і система с. г-ва. Хліборобство і тваринництво були розвинуті в Україні ще в передісторичні часи: яких 5.000 років тому там уже існувала хліборобська культура. Кожній хліборобській культурі відповідає певна система рільництва і тваринництва. В стародавні часи користування землею було вільне, землі було багато, а тому виникла т. зв. **переліжна система:** ділянку землі оброблялось якийсь час, а коли вона виснажувалась, її лишали лежати „перелогом", обробляли іншу ділянку, до першої повертались через якийсь час, коли вона знову ставала родючою. На перелогах тим часом випасалась худоба. Ділянки треба було міняти часто через те, що с.-г. знаряддям тоді було дерев'яне рало, яке тільки злегка дряпало верхні шари чорнозему.

Переліжна система довго трималась на Україні, в великих тваринних господарствах, і перелоги (15-20 тисяч гектарів) були зорані тільки в 30-их роках нашого століття.

Система трипілля. В добу козаччини люди ще мали досить землі, щоб триматись переліжної системи, а кому ставало тісно в перенаселених місцевостях, той міг пробиватись до незаселених земель в Дикому Полі, що лежало поміж Дністром і Доном, і там провадити своє господарство.

Коли Україна підпала під владу Московії, яка пізніше стала називатись Російською імперією (за наказом царя Петра I), російський уряд почав роздавати українські землі царедворцям, їхнім прислужникам та значній частині козацької старшини, що перейшла на службу царському урядові. Землю роздавали разом з селянами, що жили на них, і так запроваджували кріпацтво і в цій частині України. Лише певна частина селян — козаки з полків гетьманщини — лишались вільними і вільно господарили на своїй землі. Разом із збільшенням населення, зростав і голод на землю.

Культура обробітку землі була дуже низька. Через те, що не було жадних сівозмін, земля виснажувалася, врожайність полів зменшувалась. Щоб відновити родючість ґрунтів бодай частково, запровадили обов'язкову трьохпільну

Село на Київщині.

систему, а де обов'язкової не було, там господарі самі запроваджували її. За трьохпільної системи, кожний господар — більший чи менший — розділяв свою землю на 3 частини з тим, що кожного року дві частини засівались різними культурами, а третя лежала під т. зв. пізнім паром. З весни ця третя частина лежала толокою, на ній випасали худобу, і лише в другій половині літа орали на пар. По парові сіяли озимину (жито, пшеницю), по озимині — ярі культури (яру пшеницю, ячмінь, овес, гречку і т. п.), а та частина, де перед тим засіяна була яровина, йшла під толоку, „чорний пар" („пізній пар").

Трьохпільна система хоч трохи і відновлювала родючість ґрунтів, але вони все ж лишались засмічені бур'янами і не могли давати добрих урожаїв.

Система сівозміни. На початку 1900 років трьохпільну систему землекористування скасували там, де вона була обов'язкова. Кожний селянин господарював на своїй землі, як хотів. Але землі селян були подроблені, розкинуті в невеликих шматках, а тому годі було запровадити аґрономічно правильні сівозміни чи й користуватись складнішими сільсько-господарськими знаряддями, що могли б полегшити роботу та впливати на кращий збір урожаю.

За так званого столипінського земельного закону 1910 р. було зроблено заходи, щоб селянин мав змогу зібрати свою землю в один масив або й оселитись хутором на тому масиві, відірвавшись від села. На нову будову (в разі виходу на хутір) і на купівлю землі Земельний Банк давав дешеві кредити, позики на довгі терміни.

Одночасно розвивалась с.-г. кооперація. Селяни — члени цієї кооперації — мали змогу вживати в своїх господарствах нові с.-г. знаряддя і машини. Одночасно земства давали своїх аґрономів для порад селянам, як краще провадити господарства.

В наслідок цього та інших заходів суспільства в допомогу селу, стан с.-г. в Україні значно поліпшився (користування с.-г. машинами в 1913 р. було вдвоє більше, ніж у 1906 р., дерев'яні плуги було замінено на залізні). Замість трьохпільної системи заведено сівозміну, коли землю ділили на 4-5 ділянок, на яких по черзі сіяли різні культури, а одну часто засівали ще кормовими травами: конюшиною, люцерною тощо. Одночасно в лісостеповій частині почали широко культивувати цукрові буряки. В 1913 р. площа засівів буряків збільшилась проти 1900 р. в 3,5 разів. Врожайність зросла на 20%, а процес роздрібнювання селянського землеволодіння дещо зменшився.

Вибух першої світової війни в 1914 р., революція (1917 р.), визвольна боротьба і кількакратні навали большевиків з півночі завдали великого удару сільському господарству України. В добу т. зв. військового комунізму, селянин, у якого большевицькі загони відбирали збіжжя і худобу, перестав дбати за збільшення посівів, а сіяв лише стільки, щоб прохарчувати себе й родину. Тому Ленін, бачачи, що большевицька політика грабунку спричинила велику кризу в господарстві, проголосив Нову Економічну Політику, НЕП, згідно з якою селяни мали право зберігати за собою свою землю і користуватися наслідками своєї праці. Це викликало новий разквіт с. г-ва. Тоді ж було створено машино-прокатні станції, що в цей період належали с.-г. кооперативам, і в яких селяни могли орендувати собі с.-г. машини на певний час.

Примусова колективізація. В 1929 р. Сталін, який перед тим зліквідував НЕП і всі приватні підприємства, почав примусово запроваджувати колективізацію землі і сільськогосподарського знаряддя. Було утворено лихої слави колгоспи, тобто „колективні господарства", в яких селяни опинились в стані кріпаків (див. Історія), що працювали, скільки їм наказували, але ніколи не знали, скільки їм заплатять. Виплата провадилась за т. зв. „трудодні" наприкінці року, пізно восени. Коли колгосп виплатить усе належне державі, як податок, покриє свої борги, залишить збіжжя на посів, на

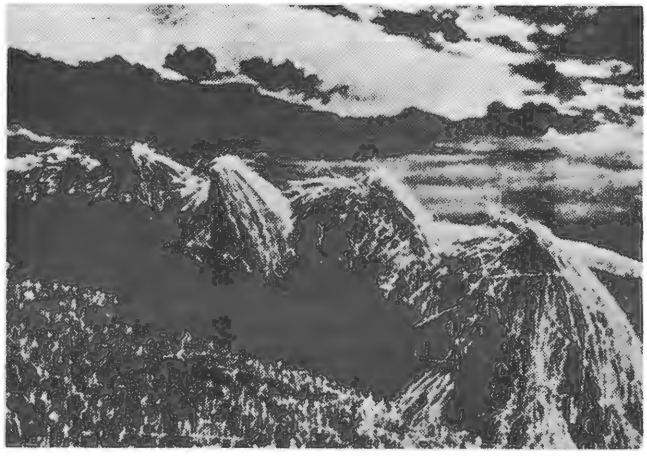

Снопи на ланах Самбірщини.

харчування худоби та на запас, тоді решту розділяє між селянами відповідно до того, скільки хто з них виробив „трудоднів".

Коли комуністи і комсомольці з наказу партії і центрального уряду з Москви, почали відбирати від селян землю, коней і корів, це викликало обурення і шалений спротив селянства. Сталін мусів тимчасово відступити. Він написав, що комуністи на місцях „перестарались", що у них сталось „головокруження від успіхів", а тим часом виробляв плян, як все ж таки завершити колективізацію сільського господарства в Україні.

Тих селян, що чинили спротив колективізації, і тих, що до революції 1917 р. жили заможньо, вважали за клясових ворогів, за ворогів большевицького режиму. Їх називали куркулями, а зовсім бідних, які також противились колективізації, називали підкуркульниками. Селян, що їх комуністи записували до цих категорій (куркулів і підкуркульників), карали тим, що відбирали в них все майно і виганяли їх з родинами із власних хат, переважно арештовували і вивозили на Сибір до таборів примусової праці. Жорстоко карали всіх членів родини з т. зв. „куркульських" господарств; дітей їхніх виганяли з університетів та інших високих шкіл.

Селяни, налякані такими репресіями, почали записуватися у члени колгоспів. Але праця в колгоспі не задовольняла навіть необхідних потреб життя селянина. Продукти селянської праці (хліб-збіжжя, м'ясо, шкіру тварин, вовну, молоко, яйця і ін.) держава забирала за дуже низькими цінами (які сама й установлювала), а селянам лишалось так мало продуктів, що годі було з того прожити. Одяг, взуття та інші фабричні вироби держава продавала по дуже високих цінах, а часто й зовсім їх на село не постачала. Тому колгоспники працювали з нехіттю, та й часто не мали досить сил на енерґійну працю.

В 1932-33 р. Сталін наказав відібрати у селян України всі їстивне, і в Україні по селах лютував голод. Люди вмирали від голоду, і нерідко можна було натрапити на село, в якому всі мешканці вимерли від голоду. Тоді вмерло голодовою смертю кілька мільйонів українських селян.

В той час в містах рядові робітники одержували на картки по пів кілограма хліба на себе та по 200 грамів на кожного члена родини, а службовці одержували вдвоє менше за них. Хліб був дуже низької якости, з різними домішками, невипечений. Трохи кращий приділ по 1-му кгр. хліба мали кваліфіковані робітники і науковці. Для вищих партійців у містах були т. зв. закриті розподільники-крамниці, де вони могли купувати дешево все, що їм було потрібно. Вулиці міст, дороги та залізничні станції в Україні були вкриті трупами селян, що йшли до міста в надії купити там хліба, але їх викидали з крамниць, як безправних.

Одна з 6-ти мільйонів жертв голоду на Україні в 1933 році.

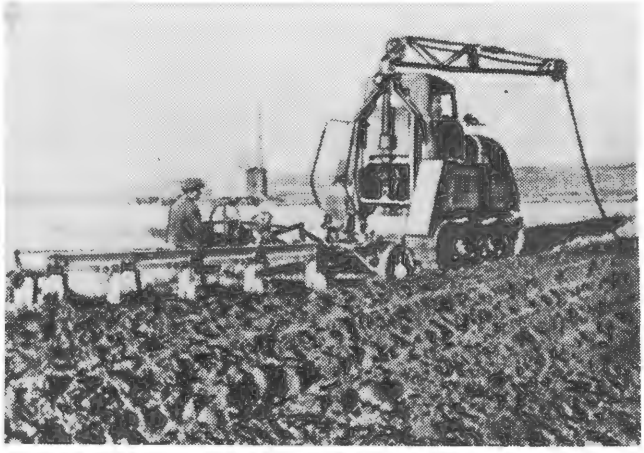

Орання землі на Черкащині.

Збирання урожаю на Херсонщині.

Вважають, що від голоду за ті роки **вмерло не менше шести мільйонів українських селян.**

Певна частина селян, щоб не вмерти з голоду, як і ті, що були розкуркулені, тікали на Донбас на працю в шахтах, чи до великих міст на роботу до фабрик і заводів, де вони могли дістати картки і свою пайку хліба.

Зрозуміло, що такі нелюдські заходи совєтської влади щодо селян нічого не розв'язали в справі продукції сільського господарства, навпаки, вони витворили кризу в людях, в робочій силі, якої Сов. Союз не розв'язав до другої світової війни, ні, тим більше, після великих втрат у людях на війні.

Та навіть колгоспники, що лишились у колгоспах і працюють з примусу і без належної оплати, працюють без зацікавлення. Процеси роботи організовані погано, бо на керівника колгоспу партія призначає того, хто має партійний квиток, а не того, хто знає справу. В наслідок цього, багато с.-г. продукції марнується, гине в полі, на складах тощо. Все це стало причиною того, що в Сов. Союзі, і зокрема в Україні, коли бувають маловрожайні роки, ще й тепер не вистачає хліба, і совєтська влада мусить купувати хліб в капіталістичних країнах — Канаді і ЗСА.

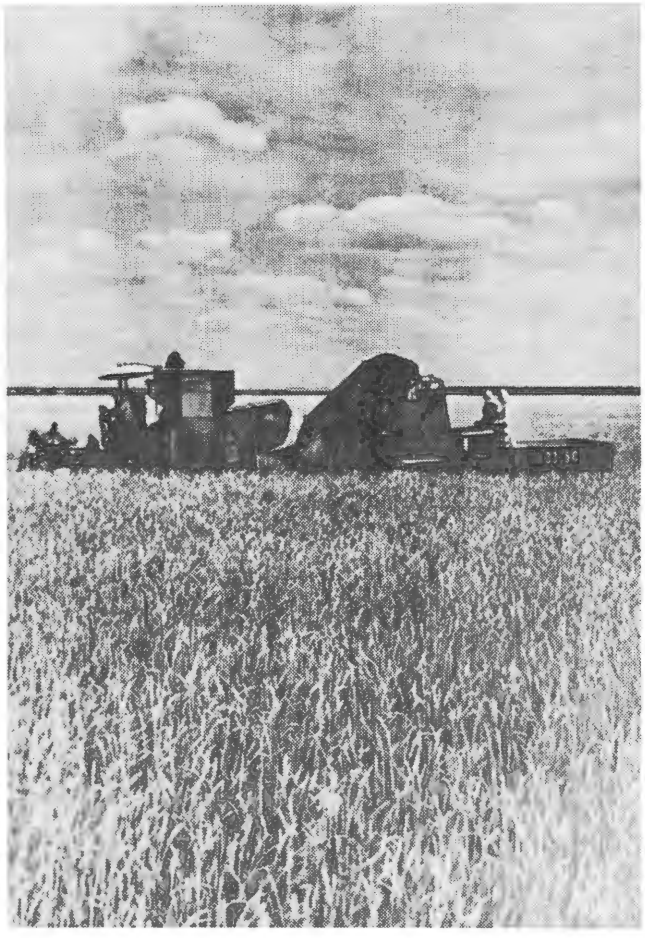

Жнива на Придніпров'ю.

Маючи аґрономів, ветеринарів, добре с.-г. знаряддя, колгоспи мусіли б підвищити врожайність і поліпшити умови господарювання, полегшивши працю колгоспників. Але ця система не забезпечує ні доброї організації праці, ні належної оплати за працю, а тому, хоч би який нагляд був за працею колгоспинків, продуктивність роботи в колгоспах значно нижча, ніж у вільних господарствах, а особливо в ЗСА. Так, в 1956 р., щоб продукувати центнер зерна в ЗСА, фармер мусів витратити 1 год., а в сов. колгоспі — 7,3 години; на виробництві центнера молока: в ЗСА — 4.7 години, в СССР — 14.7 години; на вирощування 1 центнера буряків в ЗСА — півгодини, в сов. колгоспах — 3.1 години.

За роки свого існування колгоспна система перейшла деякі організаційні зміни (то колгоспи „укрупнювали", тобто зливали кілька колгоспів в один, то їх „розукрупнювали"), скасували машинотракторні станції, почали випродувати колгоспам с.-г. машини, підвищували норми оплати за вироблену колгоспом продукцію. Але ця система і далі душить селянина важкою працею і недостатньою заплатою за неї.

За останніми даними, в Україні був 9.441 колгосп.

Крім колгоспів, у совєтській с.-г. системі існують ще й „радянські господарства", скорочено „радгоспи". Це великі державні маєтки, в яких селяни є звичайними наймитами. Радгоспи часто бувають спеціялізовані — молочні, овечі, кінні, цукрових буряків і т. д. В 1966 р. в Україні налічували 1343 радгоспи.

Всього посівів площі в Україні (в колгоспах і радгоспах) було в 1965 р. 33,785.600 га, з того під зерновими культурами — 16,494.900 га, під технічними культурами (цукрові буряки, соняшник і т. п.) 4,247.900 га, картопля та овочево - баштанні культури — 2,750.300 га, під кормовими культурами (кукурудза на силос, зелені корми, трави) — 10,292.500 га.

Зернове господарство. В межах сучасної території Української Сов. Соц. Республіки, в колгоспах і радгоспах було засіяно в 1966 р. 15,836.300 га, а в 1940 р. було 21,384.600 га., отже, посівна площа під збіжжя зменшилась, але збільшилась площа під технічними культурами та під кормами для худоби. Це видно з таких даних: 1940 р. під цукровими буряками, соняшником та ін. технічн. культурами було 26,996 га, в 1966 — 4,201.200 га. Під кормовими травами і ін. кормовими культурами в 1940 р. було 4,440.800, а в 1966 — 10,640.000 га.

Із збіжжя в Україні сіють головно: озиму пшеницю і жито, які в 1966 р. займали приблизно 55.3% посівної площі зернових культур; ячмінь і кукурудза на зерно займали 26%, просо, гречка мають підрядне значення, і площа під ними порівнюючи незначна. Ті чи ті

збіжжеві культури впроваджують в різних районах України, залежно від клімату і ґрунтів тих місцевостей.

За останніми даними, Україна за останні роки продукує 1/5 всієї продукції збіжжя в Сов. Союзі.

Городництво. Найбільш поширена город. рослина — це картопля, що з'явилася на українських землях у другій половині 18 ст. Картопля, харчова рослина для людей і кормова для домашньої худоби, дає високий урожай, а тому розводять її широко, головно в північних районах України й навколо великих міст. В усіх господарствах (колгоспних, радгоспних і приватних) 1966 р. під картоплею було 2,081.100 га. Колгоспники засаджують картоплею присадибні ділянки біля своїх хат, і вона часто рятує родину від нестачі харчів та служить за головну їжу колгоспників.

Інша городина в Україні — це капуста, цибуля, огірки, помідори, сині баклажани, квасоля і горох. В степовій смузі розводять на баштанах кавуни і дині.

Промислові рослини. Найголовніша з них — це цукровий буряк, який іде на виробництво цукру і лише частково на годівлю худоби. Під цукровий буряк (фабричний) 1966 р. було засіяно 1.860.700 га. Цукроварення розвинулось в Україні ще в 19 ст. і тепер досягло такого рівня, що в продукції цукрових буряків Україна стоїть на першому місці в Европі. За сов. даними 1966 р., Україна продукувала 41.4 мільйони тонн цукрових буряків, призначених на цукроварні.

Тютюн садять в Криму, Закарпатті і Сх. Поділлі. В цих районах розводять т. зв. „турецький" тютюн. На Чернігівщині і Полтавщині садять тютюн махорковий.

Льон культивується на півночі України головно для волокна, а на півдні — для олії. 1966 року льону на волокно („льон-давунець") засівали на площі в 225.000 га.

Коноплі також розводять на волокно і на олію. Макуха з конопель — цінний корм для худоби.

Бавовну почали культивувати в Україні тільки з 30-х років., але врожайність на наших землях така низька, а якість волокна так погана, що тепер перестали її розводити.

Соняшник — чисто олійна культура. 1966 р. під соняшником було 1,785.500 га. Соняшник — це харчовий продукт і сировина для промисловости. В 30-х роках в Україні збирали соняшника понад мільйон тонн, а в 1966 р. — 2,835.100 тонн, що ставить Україну на перше місце в продукції соняшника з-поміж інших Сов. Республік. Відходи після вироблення олії — сяняшникову макуху — використовують для годівлі худоби, а в роки голоду її їли селяни.

Останні медичні досліди показують, що соняшникова олія дуже добра для протидії проти надмірного розвитку в організмі холестеролю, і її починають продукувати в багатьох країнах, де раніше її не вживали.

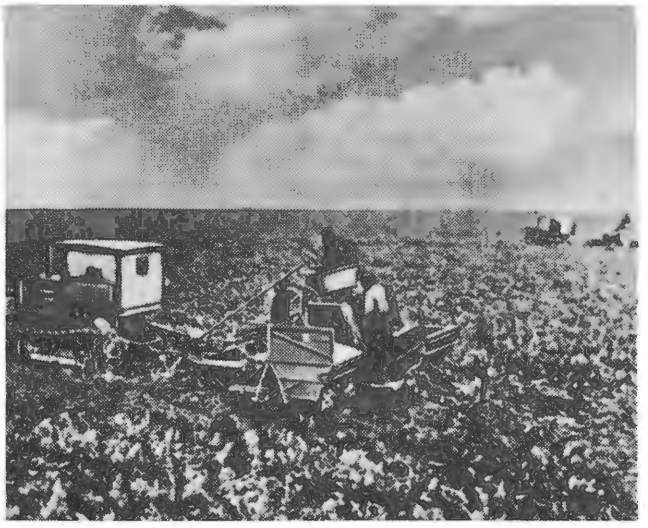

Збирання цукрових буряків на Вінниччині.

Збирання льону на Чернігівщині.

Збирання винограду в Криму.

Садівництво і виноградарство. Садівництво поширене по всіх українських землях. Головні овочеві дерева: вишні, яблуні, сливи, груші. На півдні України ростуть черешні, бросквині. Поки не було колгоспів, майже кожна хата в українському селі була обсаджена овочевими деревами, переважно вишнями. Тепер садівництвом займаються колгоспи та радгоспи, але, як і скрізь, колгоспна система призводить до того, що багато садовини гине: несвоєчасно збирають з дерев, зле сушать чи консервують, спізнюються з вивозом на продаж до великих міст, поки вона ще свіжа і т. д.

Виноград росте здебільшого на півдні України і в Криму. 1966 року під виноградниками було 322.500 га. Вина виробляють переважно в Криму.

Тваринництво. Розміри і характер тваринництва в Україні мінялись відповідно до того, як мінялось володіння землею і запроваджувались нові системи господарства. В переліжній системі худоба мала великі площі для випасу, а тому можна було розводити її багато — особливо коней, корів і овець. У той період, коли практикувалася трипільна система, площі для випасу вже було менше, але ж на толоках селяни могли випасати свою худобу — коней, корів і особливо овець, хоч утримувати багато худоби вже ставало важче.

Коли трьохпільна система користування землею була скасована, кожний господар мусів дбати про те, щоб свою худобу забезпечити кормами. Кількість худоби, особливо овець, різко зменшилась. Тепер же, в 1966 р., в усіх категоріях господарств України великої рогатої худоби налічували 21,900.000 голів, з того у колгоспників — 25.2%; свиней — 17,900.000 голів, з них у колгоспників — 29.7%. Овець і кіз 9,400.000 голів, у колгоспників — 12.6%. Худоба, яку тримають для себе колгоспники, часто має кращу продуктивність (більше молока, вовни чи м'яса), ніж худоба в колгоспах, хоч худоба колгоспників має гірші і менше харчів.

Тваринництво мало і має величезне значення для селянського господарства — воно дає частинно робочу силу, шкіру, харчові продукти і гній для піднесення врожайности землі.

В совєтській системі за останні 25 років кілька разів мінялась політика комуністичної партії щодо того, чи селянин може мати свою худобу, чи ні, і скільки. Тому в селян або відбирали худобу — корів, свиней чи овець, або знову дозволяли їх тримати, або обрізували присадибні ділянки, або збільшували їх, від чого залежала і можливість прогодувати худобу.

Але, з часом стан тваринництва став поліпшуватись, і в 1968 р. Україна вже продукує четверту частину молока, м'яса і яєць з усієї продукції Сов. Союзу.

Допоміжні галузі с.-г.

Птахівництво широко розвинуто на всіх укр. землях, особливо в Галичині, на Правобережжі і Кубані. Плекали курей, качок і гусей. Дробина ця була для селян засобом швидкого заробітку, тим більше, що утримання їх не потребувало великих видатків. Ще й тепер, поза колгоспними та радгоспними птахівничими фермами, в кожному господарстві колгоспника і у робітників радгоспів плекають дробину — курей, гусей і качок.

Пасіка на узліссі.

Бджільництво вже здавна поширено в Україні, ще за княжих часів мед і віск вивозили в інші країни. Спочатку вживали дуплянки-вулики, зроблені з видовбаного дерева, а в 1814 р. пасічник-українець П. Прокопович винайшов рамковий вулик, що значно поліпшило стан бджільництва і продукцію меду. Перед першою світовою війною в Україні нараховували 2 мільйони вуликів. Після революції бджільництво, за вийнятком Зах. України, на наших землях занепало.

Рибальство з давніх-давен було важливою галуззю торгівлі України. В давні часи рибу вивозили до Греції, в Середньовіччя — до Візантії, за Козаччини риба була важливою частиною харчування Запорізької Січі.

Морське рибальство розвинулось, зрозуміло, в районах Чорного і Озівського морів, і більше значення для рибальства має Озівське море, бо в ньому є добра пожива для риби, багато придатних місць для викидання ікри. Але найбільше риби в Озівському морі ловлять в Донеччині та на Кубані, отже там, де живуть українці, хоч адміністративно ці райони не входять в межі Української ССР. Тільки південне побережжя Озівського моря дає рибу для України і для консервування і на експорт.

Річкове рибальство має найбільше значення по Дніпру, а крім того, в річках і озерах Полісся. Останнім часом рибальству в Дніпрі загрожує надмірне будування гребель, що перегороджують рибі вільний прохід, а подекуди і затруюють воду гнилизною, як, напр., навколо Каховської греблі.

Ставкове рибальство розвинуто найбільше на Поділлі, де в ставках штучно розводять і годують рибу, переважно коропів.

До революції 1917 р. рибалили вільними гуртами або індивідуально. Після запровадження колгоспів на селах, рибалок по берегах морів і рік також почали примусово об'єднувати в артілі, що повинні віддавати певний — і чималий — відсоток улову риби державі, їхньому господареві і покупцеві.

Зах. Україна. Ми не спинялись окремо на розвиткові с.-г. на Зах. Україні, бо передісторичні умови були однакові, господарювання за часів кріпаччини (в польських поміщиків) було приблизно однакове. За часів приналежности до Австрії був короткий період порівняно вільного господарювання, але голод на землю і велике роздрібнення селянських господарств виганяло енергійну молодь в Канаду і в ЗСА, де частина її і залишалась. Тепер, приєднанням Зах. України в склад Української ССР, там запроваджено ту саму колгоспну систему, з самими невеликими плюсами у формі кращої агрономічної допомоги та постачання с.-г. машин і з тим самим закріпаченням селян на рабську працю в колгоспі в користь державі.

Отара овець на карпатській полонині.

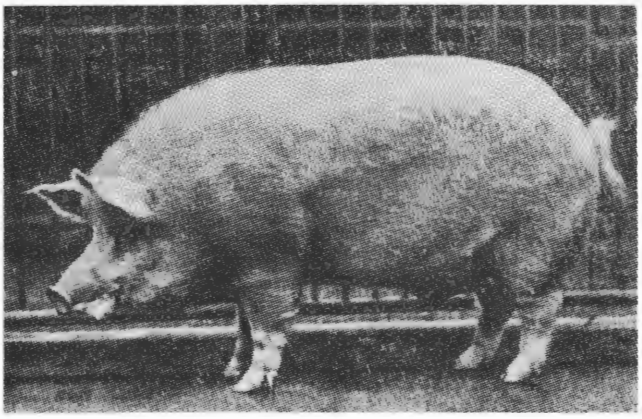

Свиня української степової білої породи.

Випас корів на Сумщині.

С.-г. райони України

Сільське господарство України характером виразно поділяється на зони з відповідними істотними змінами в них: Полісся, лісостеп і степ, Зах. області, Карпати і Закарпаття, Південний берег Криму.

Полісся — смуга, де найменше розораної землі. Тут дуже розвинено тваринництво — є багато різної домашньої худоби, для чого потрібно багато природних кормів. Сіють найбільше жито і овес, багато картоплі, а з технічних культур — коноплі, льон.

В лісостеповій смузі головні зернові: озима пшениця і ячмінь, але чимало сіють також і жита, вівса і кукурудзи. З технічних рослин — головним чином сіють буряк, менше — тютюн (махорка) і коноплі. Площа природних кормів (сіножаті, пасовиська) невелика. Розводять велику рогату худобу і на молоко і на м'ясо.

Степова смуга. В степу головні зернові — ярова пшениця, ячмінь, кукурудза, а з техн. рослин — соняшник. Степ — основний район, де збереглись баштани, крім того розвинуто виноградарство. Велику рогату худобу плекають переважно на м'ясо, порівнюючи чимало розводять овець.

Західні області, за вийнятком Карпат, є продовженням поліської та лісостепової смуг на Сході України. Але тут більше сіють жита і вівса, а менше технічних культур.

Закарпаття і Карпати. Хліборобство тут мало розвинуте, зате багато пасовищ, що сприяє розвиткові тваринництва, переважно овець. На підгір'ях поширено виноградарство, розводять тютюн, розвинуто садівництво, переважно на Закарпатті.

Південний берег Криму — область садів, виноградників для виробу вин. Вирощують там три різні сорти турецького тютюну для фабричного виробництва цигарок.

Приміське господарство. Навколо великих міст плекають молочну худобу, свиней, пташню, вирощують садовину й городину.

Олена Кононенко-Трофимовська

Промисловість

Загальна господарська характеристика України

У протилежність до політичної історії України, яка була і є вельми нещасливою, природничо-геологічна історія нашої землі склалася вийнятково щедрою.

Не знайти на земній кулі такої країни, де б на порівняно невеликій території — 603,700 кв. км., (у кв. милях 233,000), було скупчено стільки природніх багатств. А саме: догідне підсоння, рівнинний характер поверхні, вигідне географічне положення, розвинута мережа річок, достатня кількість води, вийнятково добрі ґрунти, наявність майже всієї головнішої промислової сировини, вся територія країни придатна для поселення і рівномірно заселена.

Рівнинний характер поверхні є неоціненним даром природи для господарства, особливо для розбудови шляхів сполучення, які мають важливе значення в гармонійному розвитку економіки країни. Гірські райони займають тільки 4% території України, решта — рівнина.

Вигідне географічне положення України зумовлено її приморським положенням, бо море — це зв'язок із зовнішнім світом. Фасад України — 1.800 км. побережжя Чорного та Озівського морів з виходами через лимани в Дунай, Дністер, Півд. Буг, Дніпро. Будь Україна незалежною державою, вона мала б надзвичайно сприятливі торговельні зв'язки з Румунією, Болгарією, Туреччиною, а далі з Грецією, бо всі ці країни або зовсім не мають, або мають дуже обмежені запаси мінеральної сировини, якої ми маємо достатню кількість. Те саме стосується і західніх сусідів, бо Польща, Чехословаччина, Мадярщина потребують нашої залізної та манґанової руди. При добросусідських відносинах із Росією ми мали б обопільні вигідні торговельні зносини.

Мережа річок України, при дбайливому догляді за ними, цілком достатня, як для транспорту, так і для постачання води населенню і для господарства. Ми маємо 10 річок довжиною більше 500 км.

Складні геологічні процеси відбувалися на території України. Поверхня її протягом тисячоліть зазнавала великих змін. Після створення земної кори та кристалічного фундаменту південно-західньої частини Сх.-Европейської плятформи (на нім міститься Україна), в наслідок різноманітних тектонічних явищ в земній корі творилися: підняття, розриви, складки, великі западини (Дніпро - Донецька, Галицько - Волинська), прогини (Передкарпатський, Закарпатський, Кримський), рови (Криворізько-Кременчуцький). Згодом ці западини заповнювалися продуктами діяльности моря — осадовими породами.

Осадові породи складаються здебільшого з простих, одноманітних мінералів, які не перемішуються один з одним, в наслідок чого утворюються значні поклади матеріялу однакового складу. Потім, під впливом води, атмосфери, температури, тиску та діяльности живих організмів, в цих покладах відбувається низка складних перетворень в наслідок чого й утворилися зложища корисних копалин: металевих (залізної та манґанової руди, руди кольорових металів) та неметалевих (сіль, сірка, вапняки, мерґель, фосфорити, глини і ін.).

На територію України кілька разів надходило й відходило море. На суходолі, в западинах, розвивалась буйна рослинність і тварини (флора і фавна). Коли ці місця знову заливало море, на цей органічний світ воно наносило мул (осадові породи), а далі, під впливом згаданих вгорі факторів, органічна рослинна і тваринні маси перетворювались в зложища горючих копалин (вугілля, нафти, газу).

Усі ці природні багатства обумовили те, що продукційна спроможність території, населеної українцями, уможливлювала досить високий розвиток господарства під час усіх господарських формацій, через які пройшло людство. Так, в давнину, під час **ловецької формації,** наші степи, ліси і води мали незлічиму кількість звірини, птиці та риби. Ось чому, як показують археологічні розкопи, людина оселилася тут в праісторичних часах.

В добу **скотарської формації** головним багатством були трави степової частини України. Підсоння Причорномор'я, що не знало влітку спеки, від якої уся трава вигорала, ані суворих зим з морозами та ожеледицею, давало змогу випасати худобу.

Наступна **хліборобська формація,** дякуючи родючим ґрунтам, видавала таку кількість хліборобських продуктів, що від віків Україна вважалась житницею Европи. Ще колишня Візантія щороку вивозила із сучасної української етнографічної території половину імпортованого до неї збіжжя (2.1 мільйона медимнів, тобто 100.000 тонн).

І тепер Україна дає велику с.-г продукцію, але, починаючи від 1929 р., совєтська влада тримає людність України в стані ситематичного недоїдання, а часом і в відкритому, штучно утвореному голоді. Це один із трибів російської комуністичної системи, щоб тримати людину в послуху.

Так само і в сучасній **індустріяльній формації,** де основою індустріялізації є вугілля, метали та будівельні матеріяли, Україна посідає визначне місце, бо на її території є різноманітна і високоякісна промислова сировина.

ІСТОРИЧНІ ПІДСТАВИ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

Але такі значні природні багатства рідко коли використовувались в наших національних інтересах. Ними майже завжди володіли й за їх рахунок збагачувались інші народи, звичайно нам ворожі. Кількома причинами пояснюють такий стан, а саме:

1) безперестанні в нашій історії міжусобиці; 2) навала кочових орд; 3) багатства нашої землі притягали увагу сильніших сусідів; 4) вся українська територія — майже цілковито рівнинна, і не має природніх кордонів; 5) є ще й інші пояснення.

Всі ці причини, очевидно, мали своє значення, одначе, мені здається, що головною з них, яка неґативно позначилася на нашому розвитку і довела нас до такого стану, було утворення Кримської татарської орди.

Після остаточного розпаду Золотої орди (середина 15 ст.) ті татари, що кочували в Криму та на Причорномор'ї оформилися в окрему Кримську (та Ногайську) орду. Новостворена слаба орда шукала у сильніших сусідних державах підтримки. З таким проханням кримчаки звернулися до Великого князівства Литовського (тоді до нього належали українські землі), але Литва відмовила. Тоді хан прийняв зверхність Туреччини, склав союз з Московією, яка ворогувала з Литвою. Московський князь Іван III порадив та заохотив хана подарунками робити набіги на Литву, а в дійсности на наші землі.

Перший великий наскок на Україну татари зробили весною 1482 р. Починаючи від цієї дати й аж до 1783 р., тобто цілих 300 років, вони систематично, з року в рік, а то і кілька разів на рік, пустошили нашу землю. Особливо дошкульної руїни завдали вони у першій половині 16 ст., коли ще не утворилася своя збройна сила — козаччина.

В непевних умовах можливої кожночасної навали татар, промисловість не могла розвиватись, бо ця галузь господарства потребує попереднього вкладу капіталу, який мав би обертатись протягом певного часу, а на це ніхто не міг ризикувати через систематичну руїну. А тому провідною галуззю господарства було хліборобство, бо тут обіг затрачених коштів обмежувався одним роком та і посіви не можна було всі знищити. Але садиби треба було боронити, що могли здійснити тільки великі господарства. Таким чином головними продуцентами с.-г. продуктів були: або панські фільварки, які належали зайшлому елементові, або т. зв. зимовики, які належали козакам.

Безупинний неспокій у країні примушував енергійних та підприємчивих людей розбудовувати свої господарства в природньо захищених, далеких від татарських шляхів і населених міст, місцях. Таке господарство називалось **зимовик,** що був організований, як самостійна одиниця з власними робітниками, що були водночас і військовиками, здатними до оборони. Перед 1775 р. таких зимовиків було 4.000. Побіжно треба зазначити, що ці **оселі-зимовики** потім перетворилися у села і міста. Напр., зимовик Сокіл став містом Вознесенським, зимовик козака Матвія Хижняка перетворився в село Матвіївку, а потім у місто Павлоград. Ананьїв, Гуляй-Поле і т. д. — все це кол. зимовики.

З часом, у власників зимовиків, виробився комплекс відчужености, самостійности, зневажливого відношення до влади, а то і повної її іґнорації. В наслідок, у цього найбільш економічно міцного прошарку населення, який в інших умовах був би головним державнотворчим елементом, виробився обмежений індивідуалізм, який межував з руїнником народжуючогося державного організму.

Наша збройна сила (козаччина) виникла і розвивалася не з якогось керуючого центру, а цілком стихійно. Хоч це і була значна військова сила, яка підірвала основи двох тоді могутніх держав — Туреччини і Польщі — але державнотворчого значення вона теж не мала. Державні заходи гетьманів старшина і козаки майже завжди зводили на нівець. Таким чином і у військової еліти виробився комплекс обмеженого індивідуалізму, який цікавився і боронив тільки свої власні інтереси та свої т. зв. вольності.

В підтвердження цього наведу слова М. Костомарова з його „Дві руські народності", у якій він каже, що коли росіяни на перше місце ставлять не особисту свободу, а ідею миру, тобто гурту, то українець немає нічого тяжчого й огиднішого від такого ладу. І далі: громада для українця є добровільне зібрання, хто

бажає, той в ній приймає участь, а хто не хоче, той відходить. Відповідальність перед громадою для українця є найвище, найнестерпніше рабство і несправедливість.

Отже, і наша господарська еліта, і наша військова еліта жили своїми обмеженими інтересами, а тому вони не спромоглися на найголовніше і найважливіше — на створення одного постійного центру, тобто *столиці*. І не диво! Бо а ні в зимовику, а ні в січових куренях така думка не могла виникнути.

Відомо, що в Україні так повелося, що столиця була в гетьманській оселі. Із зміною гетьмана, що було дуже часто, змінявся й державний центр. Такий центр не міг розвиватися і не мав ніякої притягуючої сили, де б скупчувалися кращі сили нації, де б розвивалася наука та культура, де б виникали політичні ідеї, економічні пляни. Все, що було у нас краще, тяглося спочатку до Варшави, а потім до Санкт-Петербурґу, де, з часом, і приживалось.

Цим скористувалася Росія: опанувала Україну політично і економічно й повернула її в свою колонію.

Під колонією треба розуміти таку країну, яка служить для іншої джерелом сировини, ринком збуту своїх фабрикатів, місцем вкладання капіталів. У країні-колонії господарство розвивається не в її національних інтересах, а в інтересах метрополії, що збагачується за рахунок такої підлеглої країни.

Економічний колоніялізм тісно пов'язаний із ступенем політичної залежности даної підлеглої країни. Політична підлеглість України Росії була в різні часи неоднакова, тому й колоніяльна підлеглість її набирала різних форм. Таких ступенів підлеглости можна визначити три:

Перший: кінець 17 до початку 19 ст.

Це той період, коли Московія, порушивши Переяславську угоду, поступово, етапами, ліквідує економічну, а далі й політичну незалежність України з метою всебічно її асимілювати.

Другий — від середини 19 ст. до революції 1917 р.

В цей період Росія починає розбудовувати господарство імперії за рахунок економічних спроможностей України. Головне будівництво проходить власне в Україні, і вона в цей період стає найбільш індустріяльно розвиненою частиною Російської імперії.

Третій — совєтська доба, доба найжорстокішого визиску України, якого не знала історія людства.

Період перший: В Україні здавна була розвинута торгівля, як в середині країни, так і з Заходом, а Росія тільки в кінці 17, на початку 18 ст. почала налагоджувати зносини з закордоном. Її товари не могли конкурувати на ринку з українськими, а тому, опановуючи Україну, Москва найперше взялася за торговельну справу. Спочатку вона запровадила низку обмежень в закордонній торгівлі: не дозволяла перевозити

Ливарська форма з Києва. XII-XIII ст.

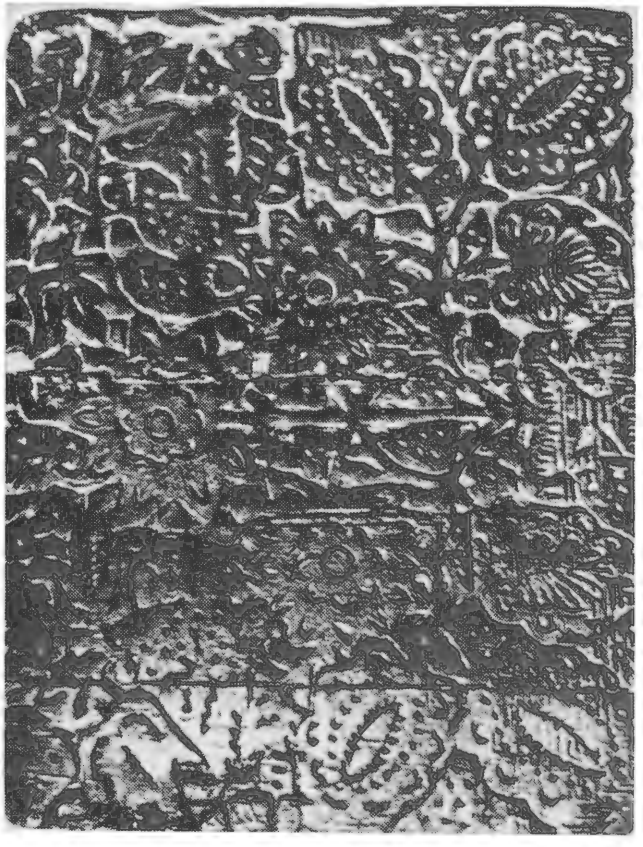

Різьблена дошка для вибійки. XVIII ст.

зах.-европерські товари через Україну, потім заборонила безпосередній український експорт, тобто вивіз українських товарів на Захід, а скерувала його через Балтійське і навіть Біле море, а 1714 року зовсім заборонила торговельні зносини України з закордоном. Згодом почала не допускати наших виробів до себе, беручи високе мито, а далі перебрала митну справу до своїх рук і 1753 р. скасувала митний кордон між Україною і Росією.

Ці заходи призвели до того, що українську людність було витіснено з торгівлі, а, опинившись в московських руках, торгівля і капітали, які були в наслідок торгівлі створені в Україні, вивозились до Росії. Ще всередині 18 ст. торгівля була переважно в українських руках, а як 1782 року дозволено росіянам селитись у Києві, то на Подолі і Печерську оселилось багато московських купців, які в 19 ст. майже всю торгівлю перебрали до своїх рук.

Таку саму політику було застосовано і в сільському господарстві. Після ліквідації Запорізької Січі і гетьманату, російський уряд забрав великі маєтки, що належали козацьким полкам та козацькій старшині. Забрали землю, худобу,реманент, меблі й гроші. Як захланно грабували москвини, видно із записів, що у Кальнишевського в одному з будинків знайшли дві серветки — обидві забрали. У коморі Кушелецького куреня знайшли тарілку — теж забрали!

Землі Вольностей Запорізьких роздавали царським вислужникам, які привозили своїх кріпаків з російських губерній, та чужинцям, а українців з густо населених районів України сюди не допускали. Це довело до того, що коли наприкінці 18 ст. на території майбутньої Катеринославської та Херсонської губерній було 83-90% українців, то наприкінці 19 ст. їх було тільки 50%. Росіян переселювали і в інші українські губернії, а тому від 1795 по 1897 рр. в шести основних українських губерніях українців зменшилось на 13%.

Руїни зазнала і наша промисловість. В ті часи Росія безнастанно воювала з усіма своїми сусідами і все виробництво перевела на потреби війська, а згодом адміністративними наказами, політично-економічними комбінаціями та спеціяльною торговельною політикою нищила промисловість України. Указом 1717 р. виробництво пороху, поташу та ін. воєнних матеріялів конфісковано для потреб армії, а будову нових фабрик заборонено. У 1720 р. заборонено друкувати книжки українською мовою, що довело паперове виробництво до руїни. Шкіряну промисловість обмежили до таких розмірів, що вона втратила своє значення, як окрема галузь господарства. Скляна та порцелянова промисловість, що процвітала на Правобережжі з 17 ст., захиріла від того, що на початку 18 ст. вивіз скерували в північні порти, а далі й зовсім зійшла нанівець. Гуральництво теж підупало, бо заборонили вивозити горілку до Росії. Виробництво заліза в домницях не змогло витримати конкуренції з російською металюргією і почало поволі занепадати. Російський уряд застосовував всі можливі засоби, щоб ліквідувати українську текстильну промисловість: вивозили фабрики на північ, забирали їх в розпорядження уряду, передавали у власність росіянам, а ті фабрики, що ще залишились, переведено на військове виробництво. А щоб посилити збут в Україні московських текстильних товарів, в 1822 р. установлено спеціяльний тариф, через який українцям невигідно було купувати польську мануфактуру. В наслідок цих заходів, Україна втратила свою текстильну промисловість, а стала споживачем російської. (Напр., в 1834 р. в Україні було продано 86,9% загально-російського збуту мануфактури).

Адміністрація не чіпала тільки соляної промисловости, і вона розвивалася й далі.

До України застосовували **спеціяльну фінансову політику.** Коли 1754 р. в Росії було відкрито перші банки, то через 2 роки вийшов спеціяльний указ, згідно з яким можна було видавати позики з банків великоросам і чужинцям, а українцям і фінам заборонялось. А коли 1767 р. дворянство України звернулося з проханням організувати і для них спеціяльний банк, бо, як вони писали, „крайня в коштах бідність позбавляє засобів розвивати комерцію і промисел", їм було відмовлено.

Проведено ще й низку адміністративно-політичних заходів, щоб остаточно довести Україну до повної залежности й асиміляції:

1685 р. — зліквідовано самостійність української православної Церкви.

1708 р. — побудовано фортецю в Києві на Печерську з російським гарнізоном у ній.

1709 р. — призначено рос. резидента при гетьмані.

1722 р. — діяльність гетьмана і старшини віддано під контролю „Малоросійської Колегії".

1764 р. — зліквідовано гетьманат в Україні.

1775 р. — зліквідовано Запорозьку Січ.

1781 р. — скасовано полкове управління.

1783 р. козацьку старшину і військо включено в російську армію.

1783 р. — заведено кріпаччину в лівобережній Україні.

1785 р. — козацьку старшину зрівняно з рос. дворянством.

До цього треба додати два промовисті факти, властиві, здається, рос. політиці щодо України в усі часи: у 1719 р., коли Петро І закінчував свою централістичну політику, було спалено бібліотеку Києво-Печерського манастиря, фундатором якої був Ярослав Мудрий, і де було багато документів з історії України; у 1780 р., в часи остаточної ліквідації решток самостійности України, згоріла бібліотека Києво-Могилянської Академії, де було зібрано унікальні літературні фонди.

Всіма цими заходами окупаційний рос. режим довів Україну до такого стану, що в 19-те ст. вона вступила зі зруйнованою економікою, з майже цілком ліквідованою промисловістю і, що найголовніше, з майже страченою національною окремішністю. Україна стала складовою частиною Російської імперії.

Період другий: В цьому періоді господарство України розвивалось у нерозривному зв'язку з господарством рос. імперії. В останній чверті 19 ст. Росія розпочала розбудову промисловости, і головне будівництво, як ми вже згадували, проходило в Україні.

В першій половині 19 ст. Зах. Европа індустріялізувалась швидкими темпами і для забезпечення цього процесу їй треба було великої кількости с.-г. продуктів, які в ті часи могла дати тільки Україна. Але для цього треба було великих реформ в імперії, а саме: скасувати кріпацтво, розбудувати шляхи сполучення, механізувати сільське госп-во, запровадивши машини.

Були ще й інші причини, чому рос. уряд приступив до розбудови промисловости. Увагу рос. імперіялізму завжди притягали Чорне море, протоки через нього, а за ними країни Близького Сходу. Щоб опанувати ці терени, треба було розвинутої економіки, бо Кримська війна 1844-45 рр. показала відсталість і кволість російської імперії.

Імперіялістичні пляни Росії найкраще розкрив ген.-губернатор на Новоросію, який писав у 1868 р.: „В европейській Туреччині передбачається будівництво значної мережі залізниць, а коли вони з'єднаються з угорськими і молдавськими, то нашій торгівлі загрожує конкуренція. Тому потрібно якнайскоріше побудувати на Півдні Росії головні промислові лінії, щоб закріпити придбане країною значення на европейському ринку, та не тільки закріпити, а й відкрити для неї нові елементи розвитку, зважаючи на те, що в 1870 р. буде відкрито Суезький канал".

За базу для здійснення цих плянів стає Україна, бо в ті часи було відомо, що там є значні поклади різної промислової сировини. Мало значення і те, що Україна межувала з наміченими для наступу обшарами.

Так в Україні почала народжуватись нова господарська формація — **індустріяльна.** Народження її проходило за такою схемою:

1) Сільське господарство України прибирає товаровий напрямок, а тому мусіло поліпшуватись: почали вживати с.-г. машини, вживати штучне угноєння, сіяти кращі сорти зерна, запроваджують сівозміну; 2) поширюють посіви технічних культур, що дають сировину для фабричної переробки: для цукроварства, млинарства, гуральництва, броварства і т. п.; 3) пожвавлюють торгівлю в Чорноморських портах. Коли до 1850 р. у Чорне море заходило не більше 20% суден, то пізніше заходило туди вже 40% і більше; 4) швидко розвивають портові

Гармата. 1717 р.

Дзвін Полуботка. 1720 р.

міста: Одесу, Миколаїв, Херсон, Бердянськ, Маріюпіль; 5) Уряд не тільки дозволяв, а й сприяв будові залізниць. Першу залізницю в Україні Одеса-Балта побудовано в 1865 р.; 6) на Донеччині починають промисловий видобуток кам'яного вугілля. Будують два металюрґійні заводи — Петровський і Лисичанський. Поширюють виробництво на старому чавунно-ливарному заводі в Луганську; 7) на Катеринославщині, Херсонщині і в Таврії будують заводи с.-г. машин.

Промислове будівництво потребувало значної кількости палива, руди та будівельних матеріялів, для чого треба було будувати різні підприємства, а це в свою чергу потребувало сировини, капіталу, ринків збуту.

Сировина. Про поклади найголовнішої промислової сировини — кам. вугілля, залізної та мідної руди, кам'яної соли на півдні України не тільки було здавна відомо, але й експлуатували їх з незапам'ятних часів. Перша наукова експедиція для вивчення мінеральних ресурсів відбулася 1837 р. під керівництвом французького вченого Ле Пле, після чого було досліджувано їх знову, особливо на Донеччині і Криворіжжі. В наслідок цих досліджень було виявлено, що там є різноманітна промислова сировина, і запаси її досить великі для промислового видобутку, а хемічний склад відповідає вимогам заводської технології, геологічні умови сприятливі для видобутку.

Капітали. Капіталів в Україні не було. Як тяжко було місцевим ентузіястам розпочати промислове будівництво, видно з таких прикладів: князь Кочубей у 1866 р. дістав дозвіл на будову металюрґійного заводу, але не міг дістати потрібного капіталу. Тому він продав свій дозвіл директорові Мілвілського заводу (поблизу Лондону) Джонові Джеймсові Юзу, який зорганізував у Англії акційне товариство (т-во на „шерах") і коло Смоляніновського хутора, в Овечій балці, на березі річки Богодухівки (якої тепер вже нема), 1869 р. почав будувати металюрґійний завод. Це містечко називалось Юзівка, потім Сталіно, а тепер Донецьк. Німецький колоніст на Катеринославщині Олександер Поль знав, що на його землях, по берегах річки Інгулець, є зложища залізної руди, але не мав достатніх капіталів і не міг їх одержати в Росії. Тому він зацікавив французьких фінансистів, і, діставши від них потрібні кошти, почав будівництво заводу.

Таким чином в Україну прийшов чужоземний капітал, спочатку повільно, а коли новозбудовані підприємства почали давати непередбачені ще досі прибутки, в Україну полилась злива закордонних капіталів. Український економіст М. Туган-Барановський пише, що на закордонних ринках акції тих компаній, в назві яких було слово „Донецька" або „Дніпровська", були нарозхват.

Ринок. Щоб здійснити намічені економічні задуми, треба було в першу чергу розбудувати відповідну мережу залізниць і створити власну промисловість, а це могла зробити тільки держава, яка й закупала більшу частину продукції. Таким чином, на відомі здавна наші копалини тільки під кінець 19 ст. створився значний і постійний ринок.

Щоб відповісти на питання, чи в цьому другому періоді Україна була колонією, а як і була, то чиєю , російською чи західньо-европейських держав, треба взяти за основу те, що в цей час Україна не мала ніякої адміністративної чи територіяльної окремішности, а було тільки кілька губерній „Південно-Західнього Краю", заселених неросіянами.

Безперечно, промисловість в Україні розбудували зах.-европейські підприємці, які не тільки дали капітали, але й розбудували її на модерний тоді лад, з участю їхніх фахівців і навіть робітників. Перед І світовою війною в Україні діяло 83 чужоземних компаній, які вклали капітал 413,8 мільйона карбованців, що становило 30% всіх вкладених в російську індустрію капіталів, з них найбільше капіталу було вкладено в металюрґійну і кам'яно-вугільну промисловість (74% і 90% всіх капіталів, вкладених в цю галузь в Росії). Були це головно французькі та бельгійські капітали. Підприємства, збудовані на чужоземні капітали, виробляли тоді (у %%):

кам'яного вугілля	70.0
металу	72.0
залізної руди	87.5
манґанової руди	87.0
коксу	93.4
основних хемічних продуктів	100.00

З 22 найбільших металообробних та машинобудівельних заводів тільки один — Харківський паротягобудівельний завод — побудовано на внутрішні кошти, а з 16 металюрґійних заводів тільки один — Донецько-Юр'ївський у м. Алчевськім. Всі значні заводи с.-г. машин належали чужоземцям.

В цьому періоді імперський уряд не тільки не стримував промислового розвитку, як то було в першому періоді, а, навпаки, сприяв йому: підприємства напочатку звільняли від податків, підприємці мали різні пільги, за збільшення продукції уряд давав різні премії (напр., 5 металюрґійних заводів одержували в рік 8.1 мільйона карб.), ґарантував закуп випущеної продукції, давав заводам державні замовлення (напр., Юзівський завод мав їх 81%, Дружківський — 72% і т. д.).

За ці роки промисловість України виросла як кількісно, так і якісно. Побудовано 21 металюрґійних заводів, з них 16 з повним циклом, з 40 доменними і 75 мартенівськими печами; 40 значніших металообробних та машинобудівельних заводів, а всіх заводів цього типу було 450; 33 більших заводів с.-г. машин, а всіх цих заводів було 209; 18 коксохемічних заводів, з 5.464 коксовими печами, 9 великих хемічних заводів, 209 цукроварень, 1.600 великих млинів, 1.635 підприємств харчової промисловости.

На кінець періоду в загально-імперськім промисловім виробництві Україна давала 24.3% промислової продукції, з них 14% припадало на виробну промисловість, а 70% — на видобувну.

Промисловість України продукувала з валової продукції в імперії:

кам'яного вугілля	87. %
залізної руди	72.3 %
манґанової руди	21.2 %
чавуну	67.0 %
сталі	57.2 %
коксу	100.0 %
машино-металообробна	16.7 %
сільсько-господарчих машин	51.5 %
паротягів	41.3 %
основних хемічних продуктів	74.0 %
цукру	80.0 %
харчових продуктів	24.5 %

Якщо взяти валову продукцію тільки України, то окремі галузі її давали таку продукцію:

металурґійна	30.7 %
кам'яновугільна	11.1 %
рудна	1.7 %
інша гірнича	2.0 %
металообробна і машинобудівельна	10.4 %
хемічна	1.8 %
харчова	36.2 %
інша	6.1 %

Великого розмаху набрало будівництво залізниць. В період 1866-68 рр. із 14 дозволених залізниць, тільки одну будували на півночі Росії, решта були всі на півдні або йшли в південному напрямку. До 1917 р. в Україні було 10.703 км. залізниць, тобто 19% від усіх залізниць імперії, хоч територія України становила тільки 3% території імперії. Рух на залізницях також був тут найінтенсивніший і становив 40% всього імперського обігу вантажів.

Як сказано вище, українські підприємства були на той час модерні, особливо в порівнянні до важливого промислового центру власне Росії — Уралу. В 1909 р. стан металюрґійної промисловости України й Уралу виглядав так:

	Україна	Урал
кількість заводів	21	95
витоп чавуну на 1 завод в пудах	5.375.000	367.000
витоп чавуну на 1 доменну піч в пуд.	2.670.000	453.000
витоп сталі на 1 мартен. піч в пудах	916	556
витоп чавуну на 1 робітника в пудах	2.321	240
число кінських сил на завод	9.986	478

Металюрґія України щодо концентрації виробництва стояла навіть вище країн Зах. Европи, бо витоп чавуну на 1 доменну піч в 1912 р. був такий:

Україна	51.180	тонн
Німеччина	42.622	"
Англія	32.800	"
Росія	25.000	"

Збереглось кілька цікавих описів того, як змінився Південь України за цей час: гірничий інженер, який працював на Луганському чавунно-ливарному заводі в 1816-26 рр., Евграф Ко-

Водяна гамарня в селі Підлужжя на Костопільщині. XIX ст. (Ззовні).

Водяна гамарня в селі Підлужжя на Костопільщині. XIX ст. (Всередині).

валевський, так описав Донеччину: „У багатьох місцях ці безкраї степи розстеляються в усіх напрямках: тоді зір не зустрічає ні селищ, ні лісів, ні більшого підвищення. В далечині степ зливається з обрієм неба і нагадує гладеньку поверхню моря, на якому зрідка показуються маяки: це кургани чи могили, що залишилися від мандрівних колись у цих місцях давніх народів".

А ось опис пізніших часів. Американець Луїджі Вілларі об'їздив ці самі місця на початку 20 ст. Він писав: „Вся Катеринославська губернія засіяна копальнями вугілля та заводами. Особливо вночі можна бачити сліпучо-осяяні доменні печі скрізь і всюди — видовище, що нагадує подорож по англійській „Чорній Околиці". Місто Катеринослав він характеризує так: „Щойно потяг мине великий міст через Дніпро, вздовж обох берегів ріки здіймаються рядами високі димарі, що випускають стовпи чорного, червоного, рудого і сірого диму, а набережні на далеку відстань завалені стосами залізних товарів, які вантажать на баржі й пароплави".

Офіційний „Вестник финансов" констатував: „Промисловий настрій пройняв усі шари населення Південної Росії, відсунувши на другий плян всі інші інтереси. За два роки південь Росії цілком змінив своє обличчя з промислового погляду".

Дві найважливіші галузі промисловості — машинобудівельна та текстильна — в ці роки належного розвитку не мали.

Універсальний розвиток машинобудівництва — справа досить складна.

Промислове будівництво на Україні почалося не зразу після реформи 1861 р., як прийнято думати, а тільки тоді, коли залізницею був з'єднаний Донбас з Криворіжжям та коли у Катеринославі був побудований металюргійний завод (тепер ім. Петровського), тобто в роки 1884-86. До 1917 року було всього 30 років. Це є замалий час для всебічного розвитку машинобудування. Ця галузь промисловости, як ніяка інша, вимагає кваліфікованих робітників, а таких тоді в Україні не було.

Забезпечення робочою силою української промисловости завжди було досить тяжке, і промисловці її спроваджували з далеких північних губерній Росії.

Попит на машини був обмежений. Село вживало, і то в обмеженій кількости, прості машини. Дрібна промисловість і ремісництво не було розвинене в належній мірі і теж не ство-

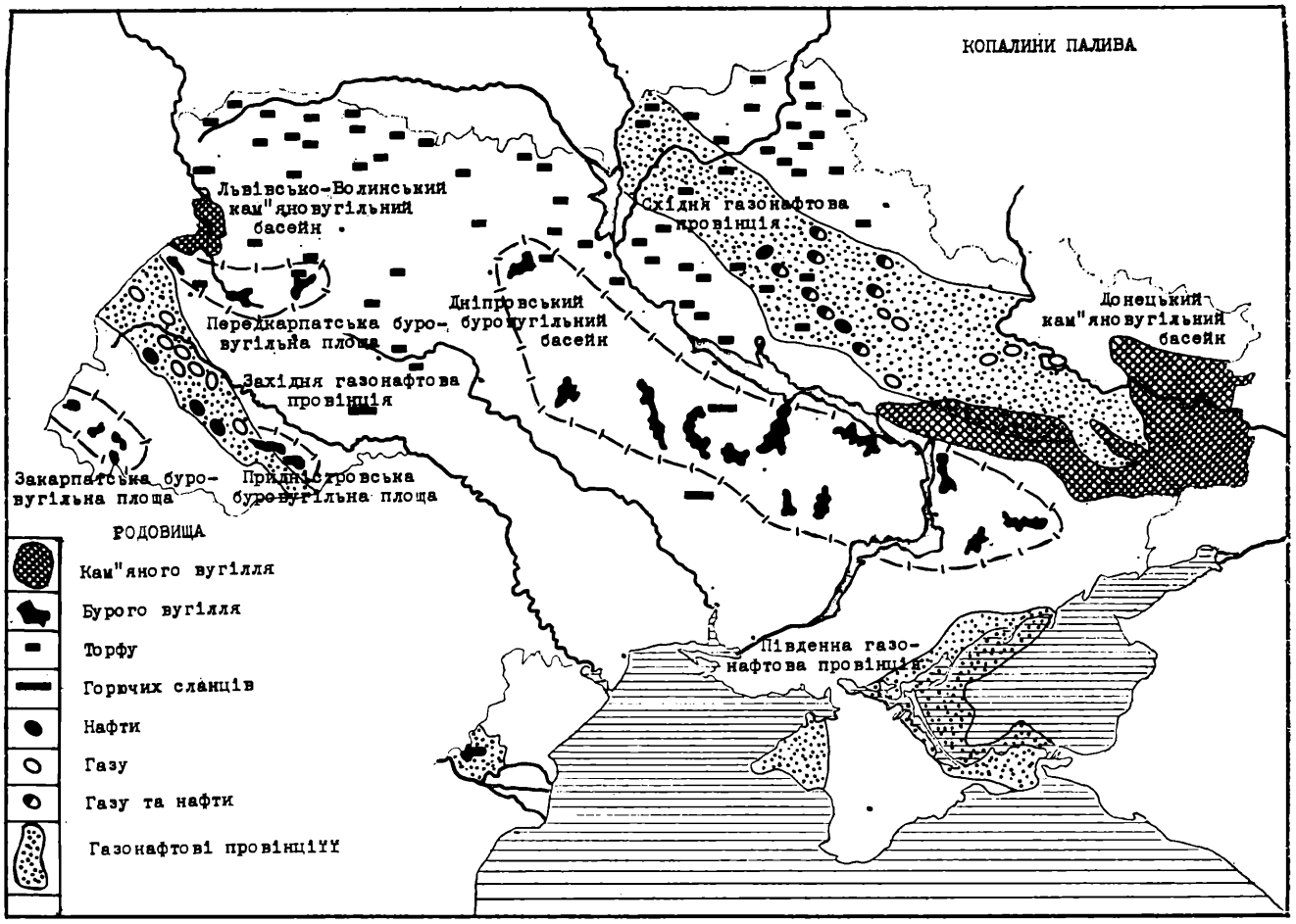

рило значного ринку для машин. Важливо ще й те, що ніхто не дбав про те, щоб привчити населення користуватись машинами. Не було реклями. А тому підприємці не вважали за вигідне розбудовувати тут цю галузь промисловости.

Текстильної промисловости в Україні майже зовсім не було. А умови для її розвитку були: тут була сировина (вовна, льон, коноплі), був значний ринок збуту; довіз єгипетської сировини для Росії йшов через Одесу і тут би можна було створити центр цього виробництва, але про це ніхто не подбав.

Треба зазначити, що з боку імперського уряду не було ніякої заборони відносно районів розміщення чи виникнення нових видів виробництва по імперії. Увесь процес новобудов належав приватній ініціятиві.

В цьому періоді Україна не була колонією Росії чи країн Зах. Европи в клясичному розумінні цього слова, одначе, ознак колоніяльної підлеглости України Росії маємо чимало.

1. Значний розвиток промисловости в останній чверті 19 ст. не було викликано органічними потребами життя: продукція тих підприємств тільки в мінімальній мірі обслуговувала потреби населення.

2. Гармонійного розвитку, як це має місце в національних країнах, у нас не було, а тому окремі галузі, як кам'яновугільна, металюрґійна, коксохемічна індустрія чи цукроварство виросли до максимальних розмірів, а суміжні галузі або були в початковому стані, або їх зовсім не було.

3. Нормальний виробничий цикл укр. промисловости ніколи не доходив до кінця, переривався, і остаточне виробництво товарів переносилось в інше місце, залежно від інтересів окупанта або фінансових інтересів підприємців.

4. Промисловість розвивалась нерівномірно по Україні: її скупчували в тих районах, де зиски від продукції давали найбільший відсоток. Такими районами стали: Донбас, Велике коліно Дніпра, м. Харків. Решту країни залишали без великої індустрії.

5. Було слабо розвинуто дрібну промисловість і ремісництво.

6. Зовсім не було військової промисловости, конкретно — виробництва зброї.

Колоніяльний стан України яскраво визначає фінансова політика царського уряду: напр., від 1868 до 1890 р. на Україні зібрано податків на суму 2.899.200.000 карб., а Україна одержала з того тільки 1.749.000.000 карб. Від 1893 по 1910 р. зібрано податків 3.289.600.000 карб., а повернуто 2.605.200.000 карб. Отже, до 30% українських коштів не поверталось до України.

Третій період. Хох тепер Україна не є самостійною державою, що кожному ясно, одначе, юридично вона ніби є державою, бо має деякі атрибути справжньої держави (конституцію, герб, гимн, уряд і т. д.). Це дає право, якого ми не мали в другому періоді, поставити питання про господарство України як незалеж-

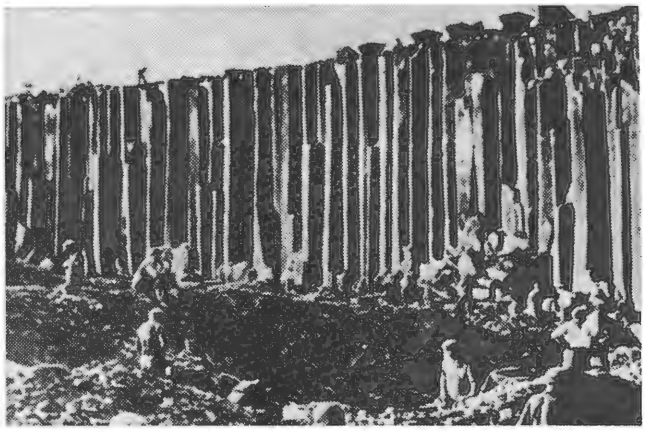

Копальня базальту в Яновій Долині.

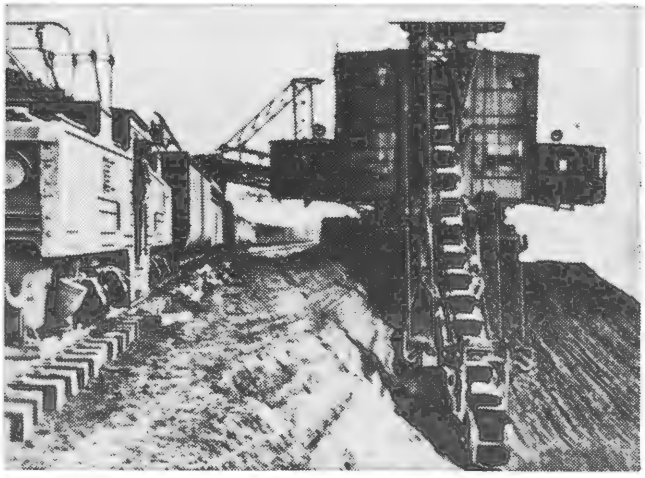

Видобуття бурого вугілля в Олександрії.

не від союзного господарства, точніше — спитати, чи господарство України розвивається так, як того вимагають її інтереси?

В дійсності так не є. В цьому совєтському періоді економічний визиск України такий універсальний та жорстокий, що аналогії йому важко знайти в історії людства!

На самому початку творення совєтської імперії, її творець В. Ленін так визначив колоніяльну підлеглість України Росії: „Ні про яку відбудову важкої промисловости в Росії, ні про яке справжнє будівництво соціялізму не може бути й мови, доки ми не відбудуємо, не поставимо на належну височінь Донбас". Отже, українська промисловість мала тільки служити цілям розвитку Росії. А коли на початку 30-х років розпочалось т. зв. „соціялістичне будівництво", Сталін підтвердив це, заявивши: „Наша промисловість, як і все наше народне господарство спирається в основному на вугільно-металюргійну базу України. Зрозуміло, що без неї немислима індустріялізація країни". Коли на початку 1920-х років совєтська влада почала відбудову зруйнованого громадянською війною господарства, то Україна ще мала деякі автономні права, зокрема і в галузі господарства. Керівний орган господарства України, що звався тоді Вища Рада Народнього Господарства, виробила свій плян розвитку господарства України по такій схемі: розвиток с.-г., а особливо інтенсивних культур; поширити машинізацію с.-г.; переробляти продукцію гірничовидобувної промисловости на місці; розвивати машинобудівельну промисловість. Цей плян затвердила Рада Народних Комісарів України.

Як бачимо, спочатку мали на увазі розвинути с.-г., і тим створити ринок для промислових виробів, піднісши добробут населення. В пляні передбачалось таку індустріялізацію України, щоб вона на 28.6% обганяла індустріялізацію Росії. Це було б вигідно для господарства обох країн, бо капітал, вложений в Україні, як у найрозвинутішій республіці, давав би найбільший ефект.

За таке „вільнодумство" Москва цю Вищу Раду Нар. Госп.-ва постановила зліквідувати, а її головних фахівців — знищила.

Коли в Сов. Союзі почали складати п'ятирічні пляни розвитку народнього господарства, то Державна Плянова Комісія України склала такий плян на п'ять років для України, як для окремої республіки. Москва це теж відкинула, а Союзний Держплян у Москві плянував так, щоб господарство кожної Сов. республіки виконувало тільки певні функції в індустріяліза-

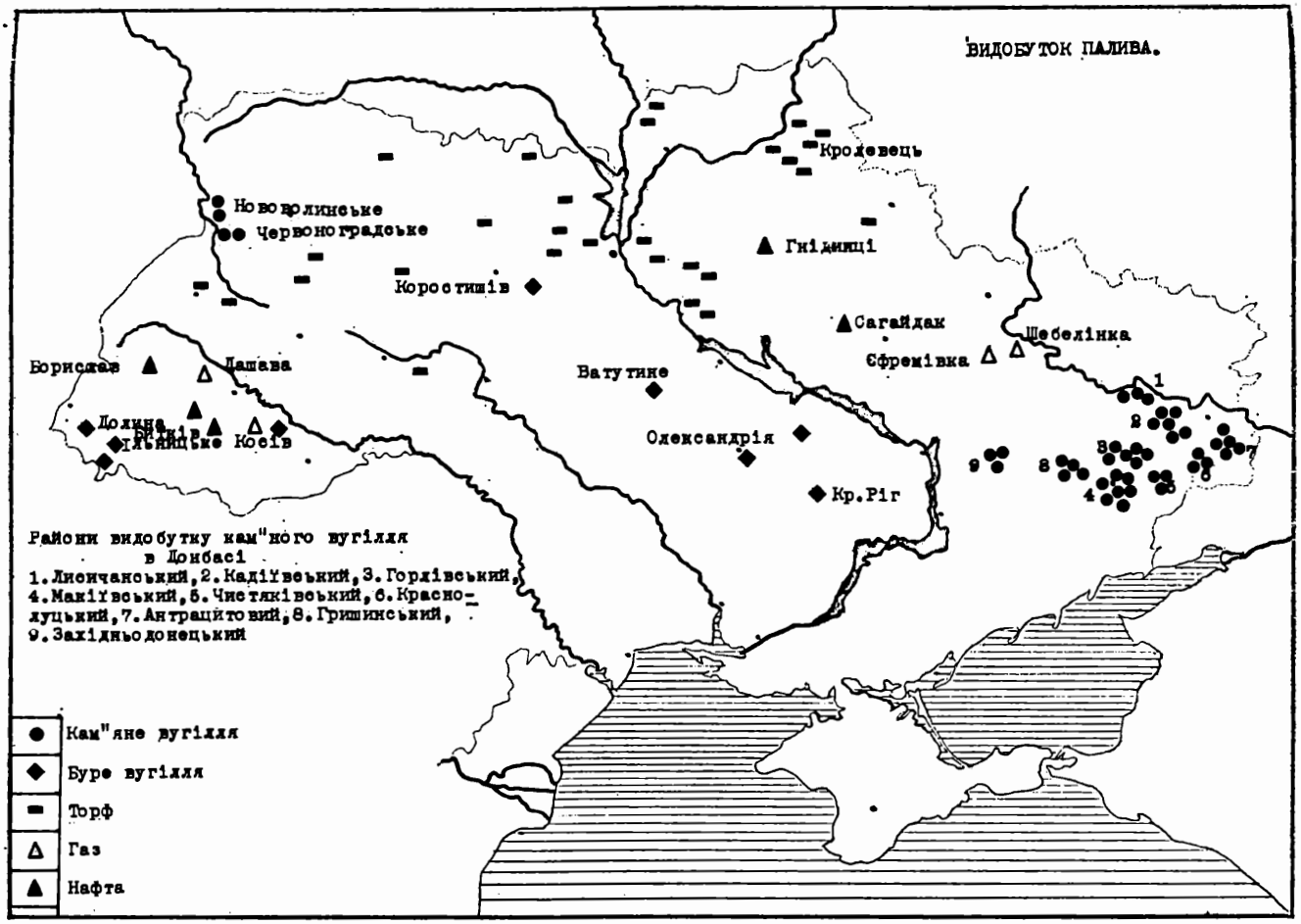

ції всього Союзу, і тому господарство кожної республіки мусіло розвиватись відповідно до потреб Союзу, тобто Росії. На 3-му з'їзді Плянових Комісій усіх Совєтських Республік було остаточно ухвалено, що кожна республіка в своїх плянах господарства має враховувати потреби всього Союзу, а не потреби свого народу. Так плянували усі п'ятирічні пляни.

Капіталовкладнення по республіках розподілялись так: (в%%):

	Росія	Україна	Інші Республіки
Роки 1918-1928	66.9%	19.3%	13.8%
1-ша п'ятирічка 1928-32	68.0	18.5	13.5
2-га п'ятирічка 1933-37	69,5	16.6	13.9
3-тя п'ятирічка 1938-43	71.5	14.4	14.1
Роки війни 1943-46	71.6	12.3	16.1
4-та п'ятирічка 1946-50	65.4	18.1	16.5
5-та п'ятирічка 1951-55	66.8	15.9	17.3
6-та п'ятирічка 1956-58	—	14.3	—
Семирічка 1959-65	49.2	11.0	39.8

Якщо взяти за критерій відсоток населення в Україні — вона має 20% до всього населення Сов. Союзу — то вона ніколи не одержувала належних їй коштів на розбудову свого господарства.

Характерно, що в першій п'ятирічці, коли починали відбудову господарства, і в четвертій, коли знову треба було відбудовувати господарство після воєнної руїни, Україна одержувала хоч наближено відповідний відсоток капіталів, а це доводить, що Україна кожного разу була головною базою розбудови господарства всього Сов. Союзу.

Цікаво також, скільки в першу п'ятирічку відпускали з центру капіталів на окремі галузі господарства України: на важку промисловість припадало 91%, а на легку — предмети споживання — припадало 9%. Текстильна промисловість одержувала 2.2%, а на таку важливу галузь, як електротехнічна промисловість, не відпускали нічого.

В розрахунку на одну особу капіталовкладення призначали так:

в Росії	8.555	карб.
в Україні	5.832	„
в інших республіках	5.147	„

В наступних п'ятирічках розподіл капіталовладань щодо України був такий же з невеличкими відхиленнями.

Прикладів про колоніяльну залежність Україні в Сов. Союзі можна навести безліч. Назвемо кілька:

Із совєтських джерел відомо, що 30 грудня 1922 р. Україна була окремою від Росії, але це не перешкодило Вищій Раді Нар. Госп.-ва Російської Сов. Республіки (навіть не урядові) винести так ухвалу від 13 березня 1919 р.: „Заводи Юзівський, Макіївський, Петровський (Єнакіївський) оголошуються власністю Російської Соц. Фед. Сов. Республіки і разом з приналежними до них вугільними копальнями виділяються у Державний Південно-Руській Металюргійний Трест".

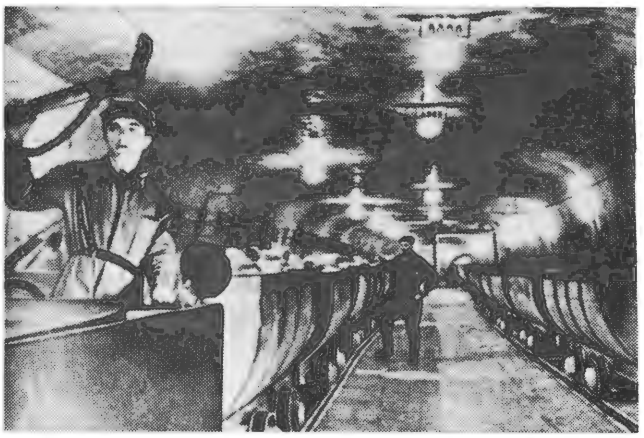

В шахті соли в Артемівську.

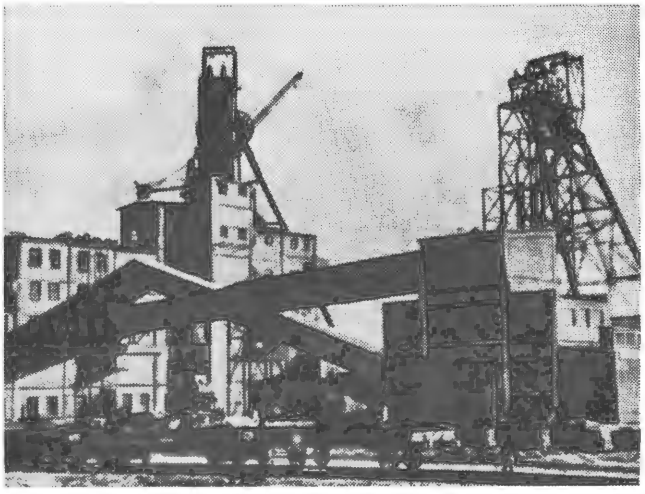

Шахта в Макіївці.

Або: На півдні Росії давно вже відкрито і вивчено величезні зложища залізної руди, т. зв. курська магнітна аномалія, але це родовище й досі не експлуатується. А відкрите недавно Кременчуцьке родовище експлуатують посилено. А наші запаси руди не безмежні.

Або: недавно на Лівобережжі відкрито зложища природнього газу та виявлено нові газоносні площі в Зах. Україні. Здавалось би, цілком природньо і економічно вигідно зуживати цей газ в Україні, а особливо в Донбасі, недалеко від якого і відкрито багатюще Шебелівське родовище газу. Одначе, перший газопровід, і то аж дві лінії, проведено в Москву, а в Донбас подають газ із Ставропільщини. Із Дашави (Зах. Україна) також провели газопровід в Москву і Ленінґрад, а українські промислові центри і міста не мають і досі комунального (в мешканнях) ужитку цього газу.

ПРОМИСЛОВІ РАЙОНИ УКРАЇНИ

Промисловість країни розвивалася на підставі того, які і скільки корисних мінеральних копалин країна має. Там, де є запаси копалин, розвивається й промисловість.

В Україні можна визначити такі райони:

1. Донецький басейн: а) головні поклади кам'яного вугілля, що служить і за джерело енерґії і одночасно за основну сировину для органічної хемічної промисловости, б) залізна руда, якої тепер хоч і не видобувають, але яка цілком придатна для переробки, в) руди ртуті і цирконію, г) кам'яна сіль та крейда, головна сировина основної хемічної промисловости, д) великі запаси різноманітних будівельних матеріялів, е) інші копалини.

На базі цих копалин в Донбасі розвинуто такі галузі промисловости: металюрґійна, коксохемічна, основна хемічна, машинобудівельна, силікатна, керамічна та промисловість будівельних матеріялів. Тут також є чимало підприємств харчової, текстильної, кравецької та інших галузей промисловости.

2. **Придніпровський район.** Цей район багатий на руди металів, а саме: заліза, манґану, алюмінію, титану, хрому, ніклю. Сюди належить також Дніпровський буровугільний басейн. На базі цих копалин тут постали підприємства чорної та кольорової металюрґії, машинобудівельна промисловість (в тому й с.-г. машин), хемічна промисловість та ін.

3. **Район Дніпровсько-Донецької западини.** Тут почали видобувати підземний горючий газ

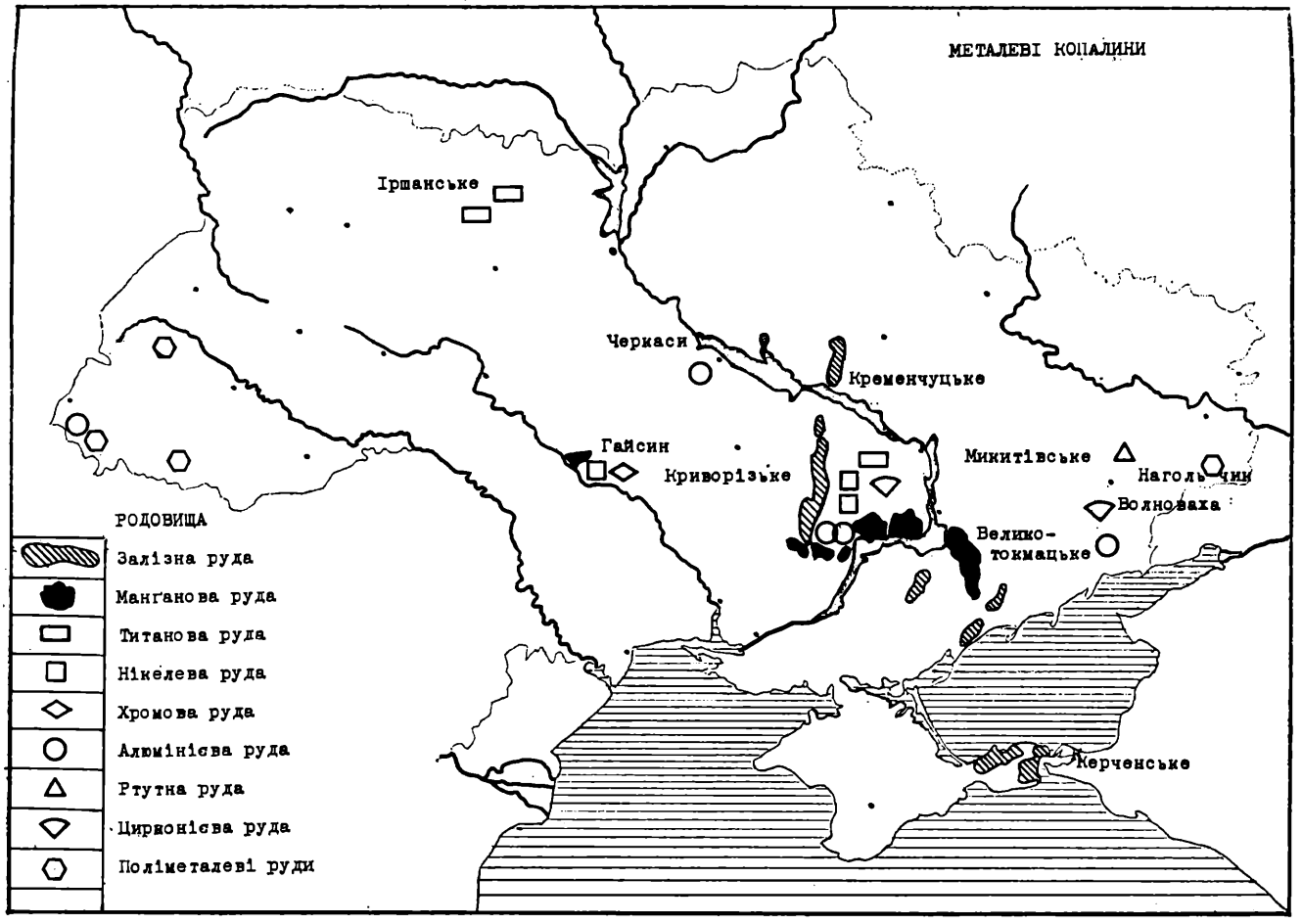

і нафту, на базі яких мають постати відповідні галузі промисловости.

4. **Західньо-український район.** Цей район дуже багатий на природній підземний газ, нафту, кухонну й калійну сіль, сірку, руди кольорових металів. Тут постають відповідні галузі промисловости.

5. **Сиваш або Гниле море.** Це скарбниця безмежних запасів різноманітної хемічної сировини. Тут, на площі в 2.500 кв. км., за рік випаровується 2.5 мільярди кубічних метрів морської води, а тому на дні осідають солі натрію, калію, магнію, брому. Одначе, промислового розвитку цей багатий район досі не має.

6. **Волинський район.** Має перспективи на розвиток промисловости кольорових металів.

7. **Правобережну частину України** вважають за головний район цукроварства.

Це — основні промислові райони. Обробна промисловість розвивається і поза межами районів залягання копалин. Найзначніші з таких осередків — Харків, Київ, Полтава, Миколаїв, Одеса.

Ново-Волинська шахта.

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

Україна належить до країн, багатих на різноманітні мінеральні копалини. Її корисні копалини обіймають всі групи, що їх людина використовує в наш час, а саме:

1) **Копалини палива:** кам'яне вугілля, буре вугілля, нафта, природні горючі гази, горючі сланці, торф.

2) **Металеві копалини:** залізні, манґанові, титанові, ніклеві, хромітові, алюмінієві, ртутні і цірконієві руди та руди кольорових металів.

3) **Нерудні копалини:** кам'яна сіль, калійна сіль, фосфорити, маґнієва сіль, озокерит, луніти, сірка, каолін, вогнетривкі глини, звичайні глини, дінасовий пісок та інші ґатунки піску; крейда, мерґель, гіпс, доломіт, графіт, мармур; різноманітне каміння, дорогоцінне каміння, вапняки, кварц, бетонітова глина, плавиковий шпат, слюда, літографський камінь, вермікуліт і ін.

4) Згідно з деякими відомостями на **Жовтих Водах** видобувають **уранову руду.**

В останні роки з надр нашої землі добувається 70 видів мінеральної сировини.

КОПАЛИНИ ПАЛИВА.

Кам'яне вугілля. Найперше вважаю за потрібне виправити неточність, яка твердо увійшла в фахову літературу, про дату відкриття кам. вугілля в Донбасі. В літературі говориться, що вугілля відкрив костромський піддячий Григорій Капустін 1721 року. Археологічні ж дані говорять, що тут кам. вугілля використовували ще в часи грецької колонізації, тобто ще в 7 ст. до Р. Х. В статті Є. Ковалевського „Геогностическое обозрение Донецкого кряжа" сказано: „Біля с. Новопавлівки, у Скелеватій балці, знайдено вугілля разом із шлаком і залиш-

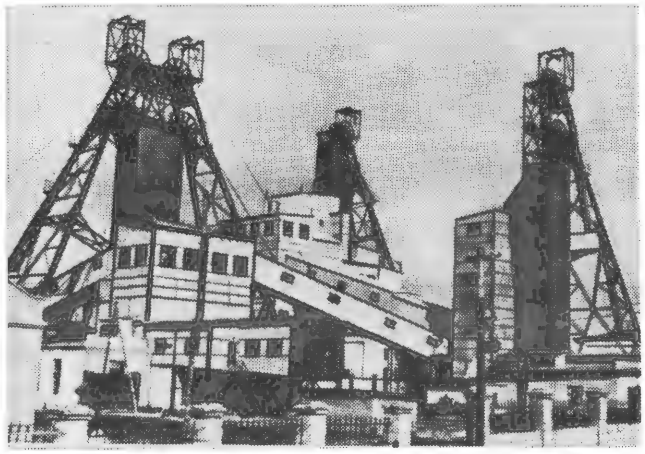

Шахта „Михайлівська", одна з найбільших на Донбасі.

ками печей"*. Далі, французький консул при кримському хані Пейсонель в 1760 р. писав, що запорожці ввесь час провадили жваву торгівлю з Кримом різними товарами, в тому й кам'яним вугіллям — шарбоном**.

Якщо вугіллям уже жваво торгували ,то значить, його вже давно було відкрито. Але найголовніше те, що на Донеччині нікому не потрібно вугілля відкривати, бо воно там само відкрилося. В багатьох місцях на Донбасі, особливо в районі Лисичанська, в розмитих ярах і балках шари вугілля виходять на поверхню.

Кам. вугілля в Україні залягає в двох басейнах — Донецькому і Львівсько-Волинському. Українська частина Донбасу має площу в 40.000 кв. км. і запаси вугілля в ньому становлять 183.000.000.000 тонн. Вугілля залягає на значну глибину — до 12.000 метрів де є 330 шарів. Тепер експлуатують 50 робочих шарів.

Порівнюючи з іншими басейнами, Донбас не має великих запасів вугілля, але його цінність полягає в тому, що тут є різноманітні марки (сорти) вугілля (в %%):

жирні	13.1
коксувальні	7.5
спікливі	25.8
газові	33.3
енергетичні	40.3

Недолік донецького вугілля — це значна кількість попелу (до 10%) і сірки (до 4%).

Львівсько-Волинський басейн має площу в 10.000 кв. км.; вугілля залягає до глибини 300-750 метр. і має 8 шарів. Загальний запас вугілля 2.000.000.000 тонн. Вугілля переважно газове. Тепер працює 9 шахт.

Буре вугілля залягає в багатьох районах України. Всіх родовищ нараховують 160.

Дніпровський буровугільний басейн тягнеться несуцільною смугою від м. Коростишева на Правобережжі до м. Оріхова на Лівобережжі. Довжина смуги 600 км., ширина — 130 км. Вугілля лежить на глибині до 100 метр. з запасом 5 мільярдів тонн.

В Західній Україні знаходиться три буровугільні площі: Дністровська в середній течії Дністра (запас 20 млн. тонн), Передкарпатська у верхній течії Західнього Бугу (9,3 млн. тонн), Закарпатська між м. Хуст та м. Мукачів (40,3 млн. тонн).

*) „Горный журнал" ч. 1, частина 1, за 1829 р.
**) Скальковский „История Новой Сечи или последняго Коша Запорожскаго" ч. 1, изд. 2, 1846 р. Одесса, стор. 269.

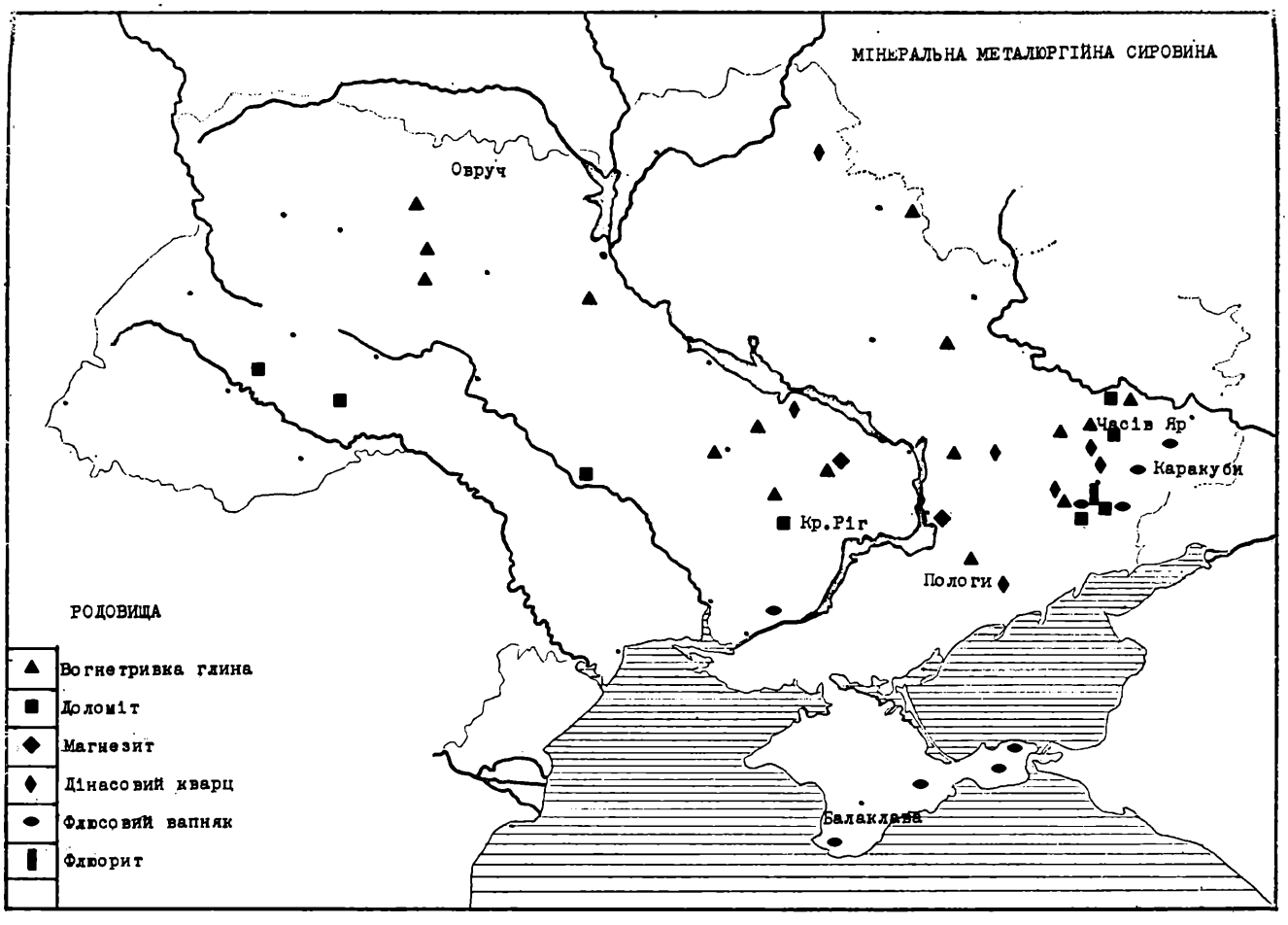

У 1964-66 рр. на Лівобережжі відкрито кілька буровугільних родовищ. Новодмитрівське на Харківщині є найбільшим — 463,7 млн. тонн запасу.

Торф. Дуже важлива горюча копалина, широко вживана в господарстві, бо залягає в багатьох районах України, зручна до видобутку, дешева. Головніші торфові болота лежать в північній смузі, а особливо в Поліссі. Нема торфу тільки в степу. Головніші місця видобутку — Черкаська, Київська, Чернігівська, Сумська і Львівська області. Загальна площа залягання торфу в Україні — 2.2 міл йона гектарів, а запасів — 3.580.000.000 тонн.

Нафта. В Україні нафта відома здавна, а нафтовий промисел на Підкарпатті найстарший в Европі, бо вже в 13 ст. тут видобували нафту, хоч в Керчі її видобували вже в 4-5 ст.

В Україні є три нафтових провінції: східньо-карпатська, східньо-українська, причорноморсько-кримська.

Східньо-карпатська провінція міститься в передкарпатському прогині. Основні поклади нафти залягають на значних глибинах, і площ з ознаками нафти виявлено понад 150. Найголовніші з них: Бориславська, Долинська, Битківська, що утворюють одну нафтоносну смугу. Недавно відкрито нове багате на нафту Коханівське родовище.

Східньо-українська провінція міститься в Дніпровсько-Донецькій западині. Розшуки нафти тут розпочалися у 1931 році акад. М. Світальським та проф. М. Безбородьком біля села Ісачки (недалеко від м. Лубень), а проф. Ганною Закревською — коло м. Ромен, де у 1936 році видобуто перші 7.000 тонн нафти. Тут треба зазначити, бо в Україні це тепер промовчується, що проф. Микола Іванович Безбородько перший геолог говорив, що на Лівобережжі проходить **лінія великого вулканічного злому** і по цьому орієнтиру слідує вести розшуки корисних копалин. Ця лінія проходить так: слобода Нагольно-Тарасівська (Луган. окр.) — залягають поліметалеві руди, ст. Микитівка — ртутна руда, ст. Лозова — гравіметрична аномалія, м. Миргород — радіоактивна мінеральна вода, с. Івачки (Полтав. обл.) — соляний купол, с. Довжик (Черніг. обл.) — магнітна аномалія. Як пізніше виявилось, ця лінія проходить по центру Дніпровсько-Донецької западини, де за останні роки виявлено зложища газу та нафти.

Одначе, промислові розшуки нафти в Дніпр.-Донецькій западині почали лише після війни, в 1947 р., неподалік від с. Шебелінки.

В 1950 р. на глибині понад 1000 м. дійшли до газу, який вдарив з такою силою вгору, що зірвав бурильну вишку і розкидав інструменти. В 1953 р. остаточно тут виявлено зложища природнього горючого газу, які мають промислове значення.

Щодо нафти, то перше промислове родовище її відкрито на березі р. Псла коло с. Рад-

Загальний вид на нафтові шиби у Бориславі.

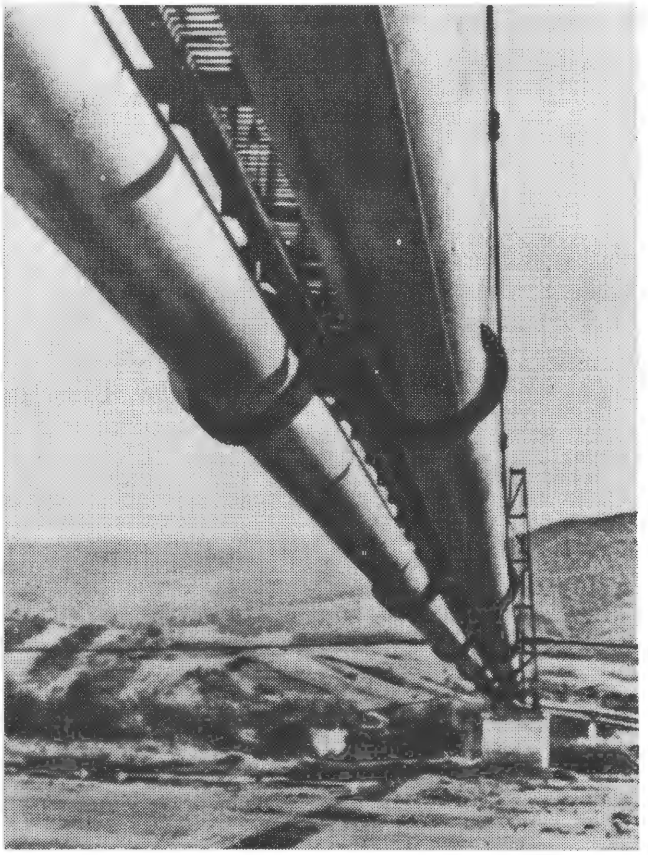

Нафтопровід в Карпатах.

ченки, Мирогордського району Полт. обл. Це Радченківське родовище має 7 нафтоносних горизонтів. Пізніше були відкриті газонафтові родовища в кількох місцях на Полтавщині, Сумщині, а найбільші родовища нафти відкрито біля с. Гнідинці недалеко м. Прилуки на Чернігівщині. Головніші родовища Східньої н.-г. провінції: Роменське, Глинсько-Розбишівське, Чорнухівське, Качанівське, Більське, Радченківське, Сагайдаківське, Зачепилівське.

Причорноморсько - Кримська провінція охоплює Кримську, Херсонську, Запорізьку області. На Керченському півострові нафту добували ще з 1838 р. Загальні запаси нафти в Україні невідомі.

Природні горючі гази. Де є нафта, там є й природній газ.

В Східньо-Карпатській провінції газ відкрито напередодні першої світової війни біля м. Калуша, а експлуатувати його почали в 1924 р., коли відкрили Дашавське родовище.

Головніші газові родовища цієї провінції: Рудківське, Угерське, Більче-Волицьке, Кадобське, Битківське, Косівське.

Східньо-українська газонафтоносна провінція має такі газові родовища: Шебелівське, Єфремівське, Співаківське, Солохівське, Руновщанське, Михайлівське.

В Причорноморсько-Кримській провінції селяни експлуатували мелитопольське родовище ще з кінця 19 ст. Промислових запасів тут не виявлено, але це — найкращий газ, бо має 99% металу. Експлуатують 2 родовища — Джанкойське та Глебівське, 14 вважають за перспективні на природній горючий газ.

Загальні запаси газу в Україні визначаються по різному від 3-ох до 4-ох трильйонів куб. метрів.

Горючі сланці: Біля с. Ново-Олександрівки, Кіровоградської обл. недавно відкрито родовище високоякісних горючих сланців. Є вони й на півдні Хмельницької обл. Загальні запаси сланців — 4 мільярди тонн.

МЕТАЛЕВІ КОПАЛИНИ

Людство використовує тепер для різних потреб 45 металів. З них Україна має в промислових розмірах тільки 8, а саме: залізо, манґан, титан, нікель, хром, алюміній, ртуть, цирконій. Кольорові метали: мідь, свинець, оливо, цинк, молібден, ванадій і навіть срібло та золото в малих кількостях. В останніх часах виявлено, що Північно-західня частина Українського кристалічного масиву перспективна на кольорові метали.

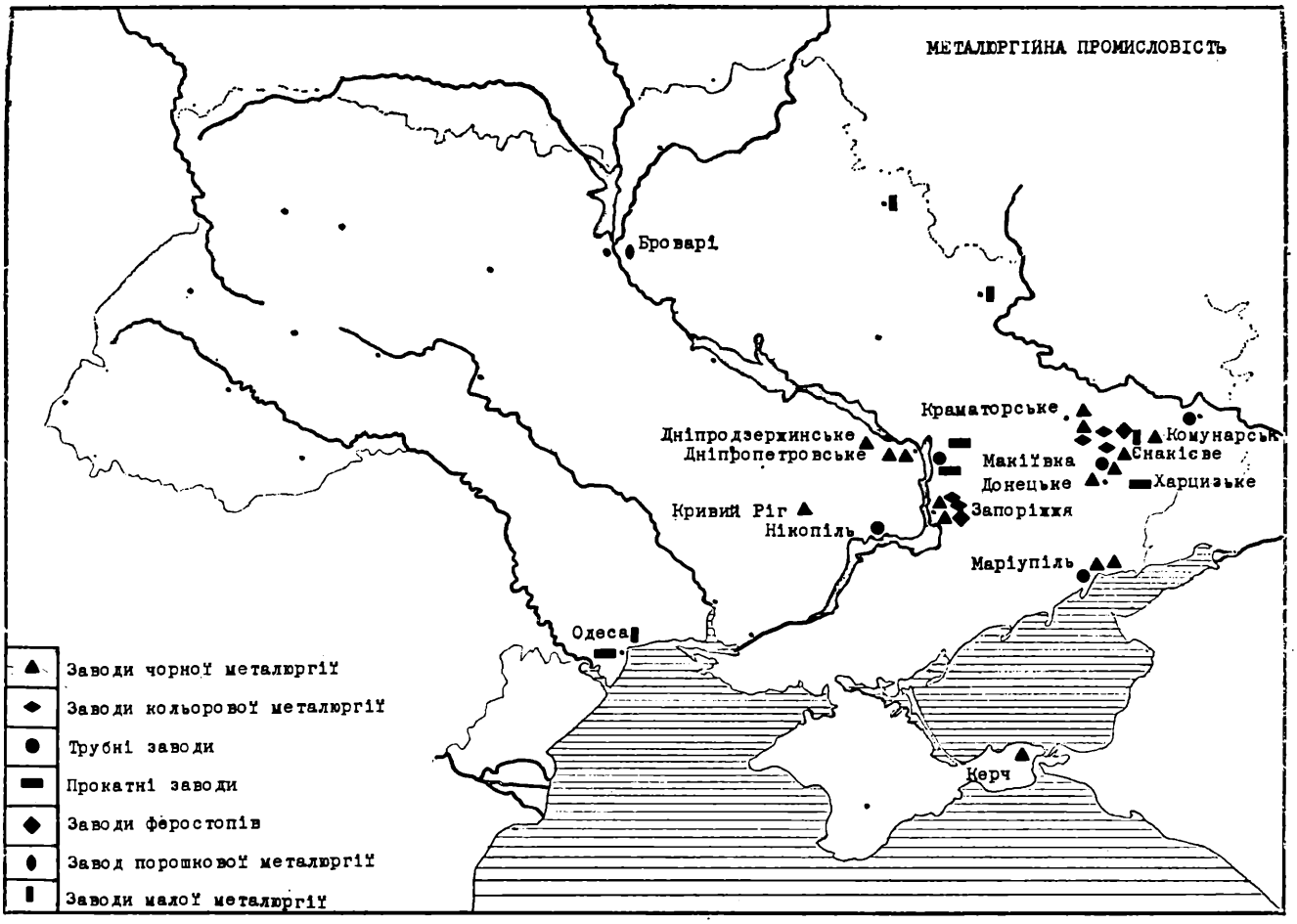

Залізна руда: родовищ залізної руди в Україні є кілька. Головні з них:

а) Криворізьке родовище — найбільше і найбагатше на залізо в світі. Площа родовища 300 кв. км., шари руди лежать від поверхні до 1500 м. вглиб, а тому розробляють їх і відкритим і шахтним способом. Загальні запаси руди визначають у 21 мільярдів тонн, з них 2,1 млрд. тонн гематити з вмістом до 70% заліза і 18 млдр. тонн кварцитів з 30-45% заліза. Криворізька руда, це найкраща руда в світі, бо крім високого проценту заліза має мало шкідливих домішок — сірки і фосфору.

Хоч це родовище відоме здавна, але за дату відкриття його треба вважати 1866 р.

б) Кременчуцьке родовище — продовження Криворізького басейну на лівому березі Дніпра. Тягнеться воно там вузькою смугою по лівому березі р. Псьол на 60 км. Запас високоякісної руди визначають тут на 220 мільйонів тонн, а кварцитів на 1.750 мільйонів тонн. Недолік цього родовища той, що породи мають багато води.

в) Білозерське родовище — на південний схід від Кривого Рогу, на лівому березі Дніпра. Відкрито його в 1948 р. Запас руди 800 мільйонів тонн.

На лівому березі Дніпра, в Дніпропетровській і Запорізькій обл., в границях міст Павлограда, Оріхова і Мелитополя виявлено значну магнетну аномалію, а це свідчить про наявність тут залізних руд. Тому можна припускати, що Україна має величезну залізнорудну провінцію: Кременчуцьке - Криворізьке - Білозерське - Корсакомогильське та Керченське родовища.

г) Керченське родовище, хоч і відоме здавен-давна, але за офіційну дату відкриття вважають 40-ві роки 19 ст. Тут руди лежать окремими полями (мульдами), яких є 8. Це — бідні руди, т. зв. бурий залізняк, де заліза є до 30%. Запас руди до 2.7 мільйона тонн.

Манґанова руда. Родовищ манґанової руди в Україні є кілька, а саме: Никопільське, Токмацьке, Нижньоінгулецьке, Побузьке, Карпатське.

а) Никопільський манґанорудний район. Року 1884 коло м. Никополя відкрито велике й багате родовище манґанової руди. Площа цього району — 520 кв. км., запаси руди — 1.130 мільйонів тонн. Металевого манґану в руді до 50%. Руда залягає неглибоко, але геологічні умови несприятливі, бо породи мають багато води.

б) Токмацький манганорудний район. В 1940 р. на лівому березі Дніпра відкрито великий район, на 100 км. довжини і 5-20 км. ширини. Якість руди досить висока. Запас — 1.400 мільйонів тонн. Металевого манґану в руді 22-26%.

в) Нижньоінгулецький манґанорудний район лежить по р. Інгулець. Запасів руди 1 мільйон тонн. Чистого манґану в руді 20-30%.

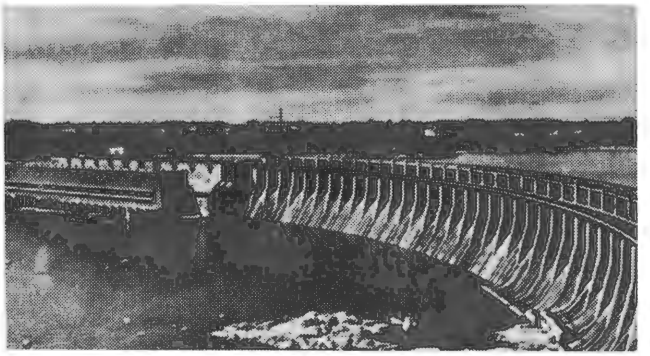

Дніпрова гідроелектростанція в Запоріжжі.

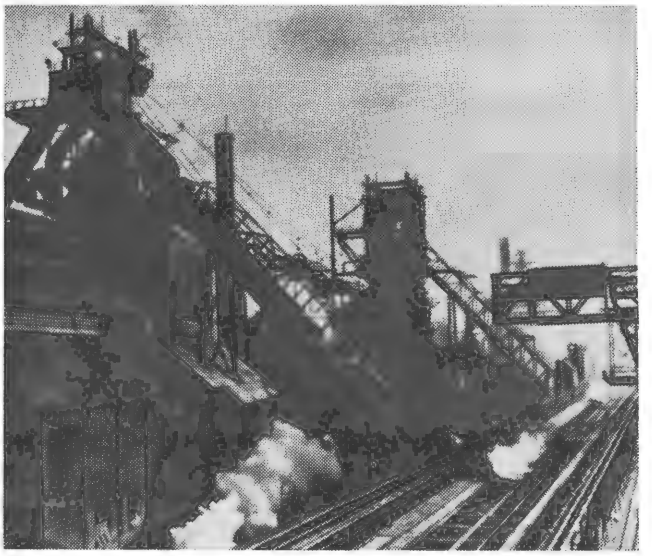

Доменний цех заводу „Запоріжсталь".

г) Коло с. Нововоронцовки відкрито окреме родовище манґанової руди площею 20 км. на 4 км. Чистого манґану в руді — 20-30%.

Ці родовища складають один Нижньодніпровський манґанорудний басейн.

Ртутна руда. Родовищ ртуті в світі дуже мало. В Україні є два — Микитівське на Донбасі і Великошиянське на Закарпатті. Запас руди в Микитівці 4.3 міл. тонн, в якій чистого металу 0,2-0,3%. Останні геологічні дослідження показують, що Микитівське родовище таке велике, що його можна вважати за окрему провінцію.

В багатьох місцях в Криму в 1952 р. виявлено також ртутну руду.

Титанові руди. Поклади титанових руд в Україні відомі здавна, але промислові поклади її досліджено недавно. Їх кілька: родовище Іршанське, Стреминогорське та Лемнинське, — всі в Житомирській обл. в районі м. Коростень. Запасів руди не подають, але в літературі сказано, що це є найбільше родовище в світі. Перші два родовища розробляють.

Самотканське родовище на Дніпропетровщині. Це велике і багате родовище, бо в 1 куб. метрі руди є 800 кг. металу, а руду експлуатують навіть, коли в ній є тільки 20 кг. металу. Руда залягає неглибоко і видобувають її відкритим способом. Зараз будують Кримський завод двоокису титану.

Хромова руда. Хромітові породи знайдено в Дніпропетровській та Кіровоградській обл. Відомо тільки, що руда залягає суцільними шарами.

Нікелеві руди. Систематичне вивчення порід, які мають в собі нікелеві руди, почалось в Україні тільки з 1948 р. Промислове значення мають родовища Тернівське і Девладівське, недалеко від Кривого Рогу, та Побузьке, недалеко від м. Гайворона, Кировоградської обл. Це родовище використовують і вже будується Побузький нікелевий комбінат (с. Голованівське).

Руди цирконію. Два родовища мають промислове значення. Волновахське (Донецької обл.), яке розроблялось ще до війни, та Самотканське на Дніпропетровщині.

Алюмінієва руда. В останні роки в Україні виявлено кілька родовищ алюмінієвих руд, а саме: бокситів, алуніту, нефеліну і коаліну. Всі ці породи можна використовувати для видобутку алюмінію. Про всі руди алюмінію сказано, що запаси їх невичерпні. Головніші родовища: Смілянське (Черкаська обл.), Високопольське (Дніпропетровська обл.) та на Закарпатті.

Маґнієва руда, точніше — маґнієві солі — в Україні є в необмеженій кількості. Головні родовища біля Стебника і Калуша на Передкарпатті. Невичерпні джерела маґнієвих солей в Сиваші.

НЕРУДНІ КОПАЛИНИ

В надрах України залягають неметалеві копалини, тобто мінерали та гірські породи, що їх вживають у різних галузях господарства, а деякі з них важливі й для промисловости.

Озокерит. Рідкісна копалина нафтового походження, що має дуже корисні якости. Тому її використовують в електротехнічній, текстильній, шкіряній, хемічній, фармацевтичній та парфюмерній промисловості й у медицині.

З озокериту виготовляють низку продуктів: смолу, парафін і т. д., але найціннішим є цезерин. Родовища озокериту лежать в Передкарпатті, найбільше в Дзвиняче. Щодо запасів, видобутку і переборки озокериту Україна стоїть на першім місці в світі. Перше родовище в Бориславі відкрито в 1840 р. В 1967 р. видобуто 1.000 тонн озокериту.

Сірка: Україна стоїть на одному з перших місць у світі щодо запасів сірки. До 1950 р. було відоме тільки одне родовище сірки в Криму, а 1950 р., поблизу Роздола (Львівська обл.) на глибині 17.3 метра знайшли шар сірконосного вапняку, а потім виявили, що в цьому районі залягає одне з найбільших родовищ самородної сірки, яке з перервами, простягається — полосою 8 км. на 300 км. і утворює Придністрянський сірконосний район. В м. Роздолі побудовано гірничо-хемічний комбінат.

Кам'яна сіль. Велике родовище кухонної солі лежить біля м. Артемівська, де залягає 8 пластів товщини до 40 метрів. Тут сіль видобувають шахтним способом, а біля м. Слов'янська випомповують сіль з-під землі в розчині. Запаси Артемівського родовища оцінюють у кілька мільярдів тонн.

Третє велике родовище солі — на Закарпатті, т. зв. Солотвинське. Невичерпні запаси солі в Сиваші. Багаті на неї й кримські озера. Кухонну сіль виявили в Полтавській та Сумській обл.

Калійна сіль. Найбільші родовища калійнаї солі в Прикарпатті — Калуське, Голинське, Стебницьке й ін. Солі тут залягають пластами, товщини 70-80 метрів, на глибині 30-800 м. 1960 р. калійні солі виявлено й біля м. Артемівська.

Фосфорити. Фосфоритів на Україні мало, хоч є кілька родовищ цієї цінної сировини. Малокомишувахське (2.297 тис. тонн), Сеничівсько-Яремівське (2.387 тис. тонн). Обидва коло м. Ілюма на Харківщині. Кролевецьке (Сумська обл.) — (2.931 тис. тонн), Жванецьке (Хмельницька обл.) — (5.378 тис. тонн), Незвиське (Ів.-Франківська обл.) — (10.462 тис. тонн.).

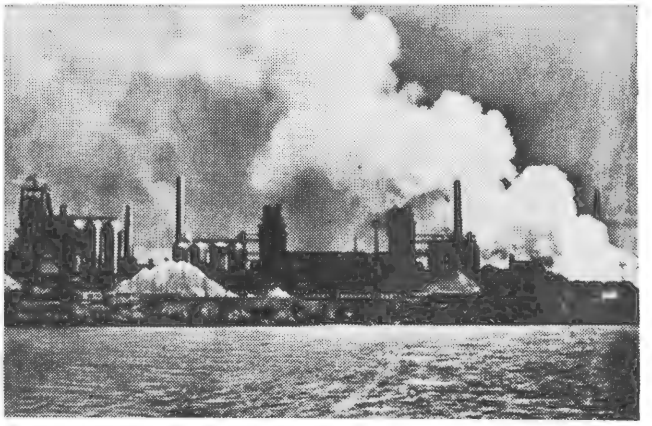

Доменний цех заводу в Дніпродзержинську.

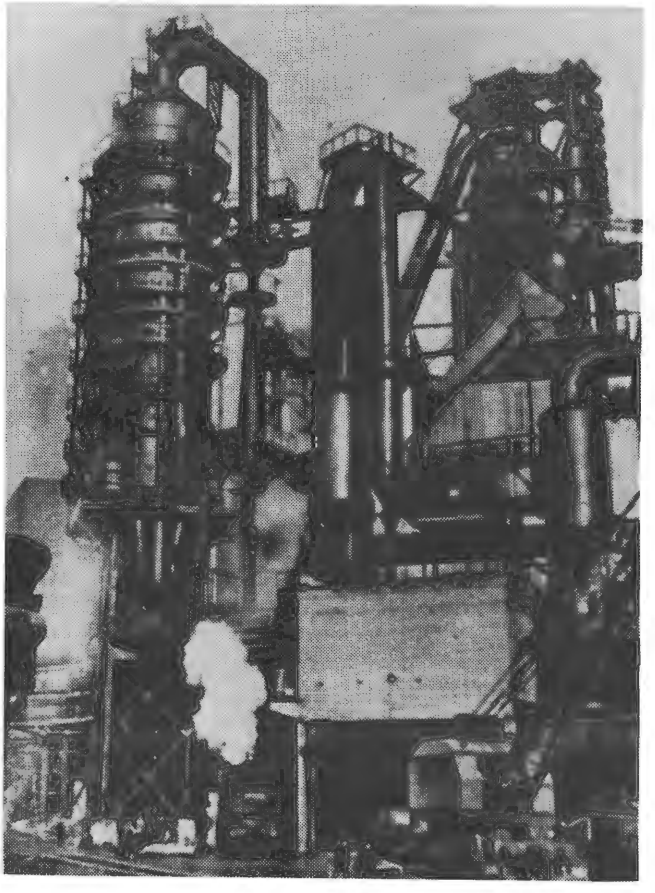

Донецький металюргійний завод.

Графіт. Україна має чималі поклади графіту, головно в трьох районах — Приозівськім, Криворізькім і Побузькім. Найбільше — Старокримське родовище поблизу м. Маріюполя, але найкращим по якості є кристалічний ґрафіт коло с. Завалля (Кіров. обл.). Пласти ґрафітоносної породи заходять до 12 метрів.

Крейда. Важлива хемічна сировина. Її необмежені запаси лежать головно в Донбасі, де найбільше родовище Слов'янське. Крейда є й у інших районах.

Магнезит. В долині річки Нова Сура, на півд. захід від Дніпропетровська, недавно відкрито унікальне родовище талько-магнезитів та серпентинітів. Родовище може повністю забезпечити потреби України у магнезіяльних вогнетривких матеріялах.

Вапняки. Флюсові вапняки — важлива металюрґійна сировина. Вони залягають в необмеженій кількості на Донеччині та в Криму коло м. Балаклави. На цих вапняках працює металюрґійна промисловість України, і не тільки України.

Будівельні вапняки, теж у необмеженій кількості, залягають на Донеччині, Дніпропетровщині, Одещині та в Зах. Україні.

Доломіт. Важлива промислова сировина: як металюрґійний флюс і як вогнетривкий матеріял, і як складова частина в'яжучих будівельних матеріялів. Головніші родовища ст. Микитівка, с. Стили — всі на Донбасі. Високоякісні доломіти є й недалеко від Кривого Рогу.

Мерґель — основна сировина для виробництва цементу. Родовища його є в багатьох областях України. Амвросіївське родовище на Донбасі — найбільше в світі, а Бахчисарайське родовища в Криму має мерґель найвищої якости. Вважають, що загальні запаси мерґелю в Україні необмежені.

Трепел — теж сировина для виробництва цементу. Великі родовища в Донбасі — Краматорське й Амвросіївське.

Гіпс і ангідрит. Ангідрит — це безводний гіпс (кальцій). На Донбасі є 60 родовищ гіпсу, найголовніше — Артемівське. Промислові поклади гіпсу є також на Поділлі, Чернігівщині й у зах. областях України. Невичерпні запаси гіпсу мають соляні озера Криму. Гіпс широко вживають в різних галузях промисловости, в с.-г., в медицині. Ангідрит є в Донбасі і на Прикарпатті.

Глина. Україну називають „країна глини", бо вона має більше ніж 1000 родовищ глини різноманітної якости, залежно від кількости домішок (заліза, титану і т. д.). Глина пластична, вогнетривка, тугоплавка, стійка проти

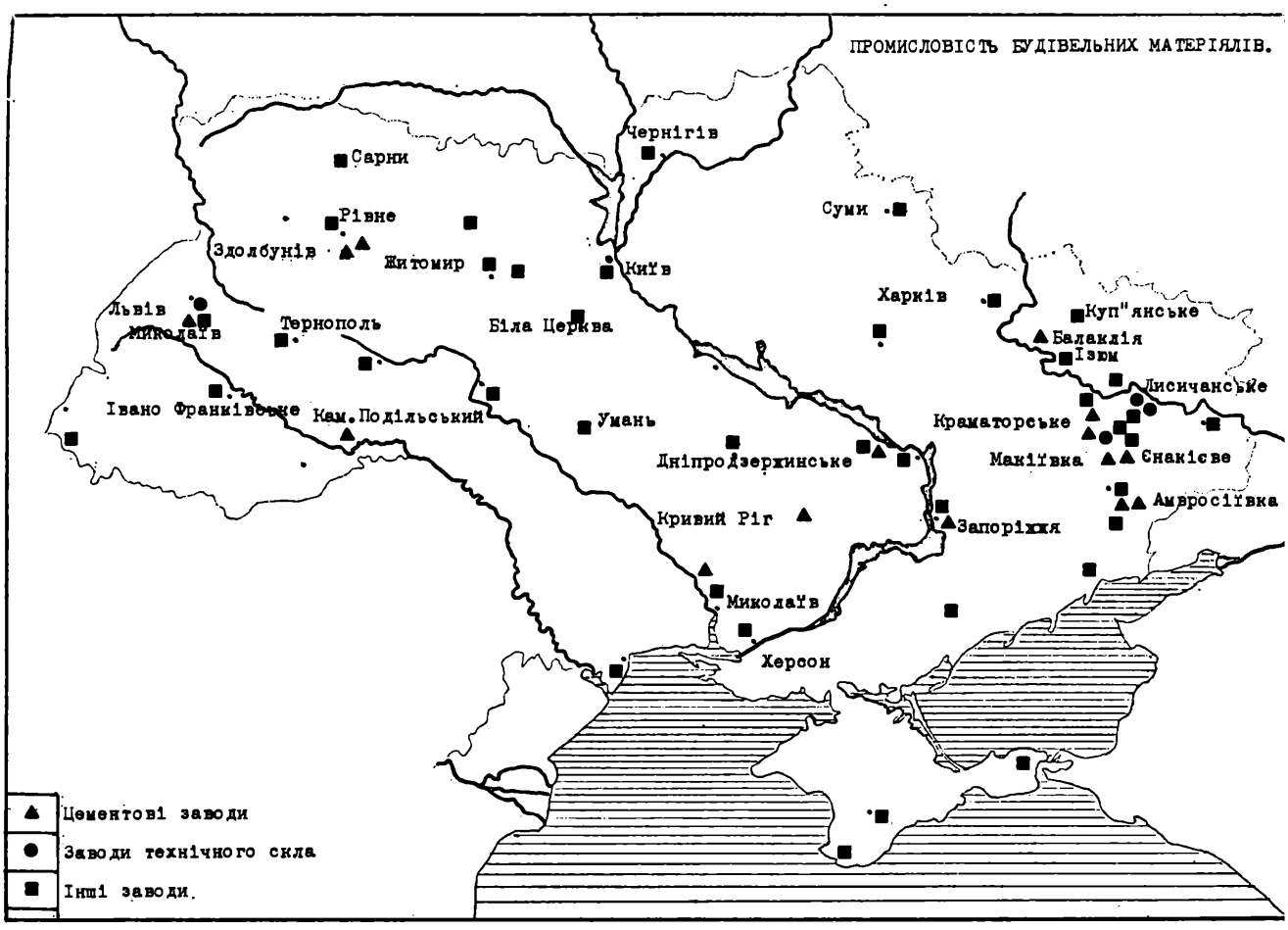

роз'їдання кислотами, вбирає (абсорбує) в себе різні речовини, а тому її вживають в різних галузях господарства. Глина також є основна сировина для керамічної промисловости.

Каолін — так би мовити, чиста глина, біла на колір, плястична, вогнетривка, хемічно-інертна. 80% товарового каоліну вживають в керамічній, електротехнічній і порцеляновій та в паперовій промисловості.

Родовищ каоліну багато, до 1000, але тільки 200 мають промислове значення. Найголовніші родовища — Глуховецьке та Турбівське Вінницької обл., Майдан-Вільське Хмельницької обл., Просянське Дніпропетр. обл. Перші два — найкращі щодо якости, останнє — найбільше.

Вогнетривкі та тугоплавні глини вживають для виготовлення вогнетривкої цегли, а тугоплавкі — для череп'яних виробів. (промисловий посуд, рури і т. п.).

Ці глини залягають в багатьох місцях України. Особливо славиться щодо якости і кількости Часів-Ярське родовище на Донбасі.

Бетонітові глини. Цю цінну копалину виявлено в Україні в останні роки і в значній кількості. Це — абсорбаційні глини, тобто вони очищують від шкідливих домішок різні матеріяли і вибілюють їх. Тому ці глини вживають в нафтовій, текстильній, харчовій та ін. галузях промисловости. У 1954 р. відкрито їх родовище біля м. Черкаси, де потужність пластів є 10 і більше метрів. Особливо високоякісні б. г. відкрито в околиці с. Горбки, Закарп. обл. та Золочівське, Ясенівське, Олеське у Львів. обл.

В Криму також у багатьох місцях є ця глина. Вона відома тим, що легко милиться і називається „кіл".

Фарбувальні глини — це глини з різноманітними домішками, з яких виробляють мінеральні фарби: сурик, мумію, вохру, сієну, умбру. Родовища їх у багатьох місцях, особливо велике коло Кривого Рогу та в селі Опішня, (Полтавська область).

Звичайні глини є в необмежених запасах по всій Україні. Це сировина для виробу цегли й черепиці.

Пісок. Піски, як і глини, поширені по всій території України, і запаси їх безмежні. Пісок — це основна сировина силікатної промисловости, а також входить, як складова частина, до різних будівельних матеріялів. Є кілька ґатунків піску: гравій, кварцовий, звичайний та ін.

Каміння. Україна має практично невичерпні запаси високоякісних декоративних та будівельних кам'яних порід: мармур, лабрадорит, базальти, діябази, діорити, порфірити, брекчії, туф, перлітові породи, слюда, різні сланці, літографський камінь, кремінь та ін.

Родовища цих кам'яних порід лежать переважно на території Української кристалічної смуги, на Закарпатті та в Криму.

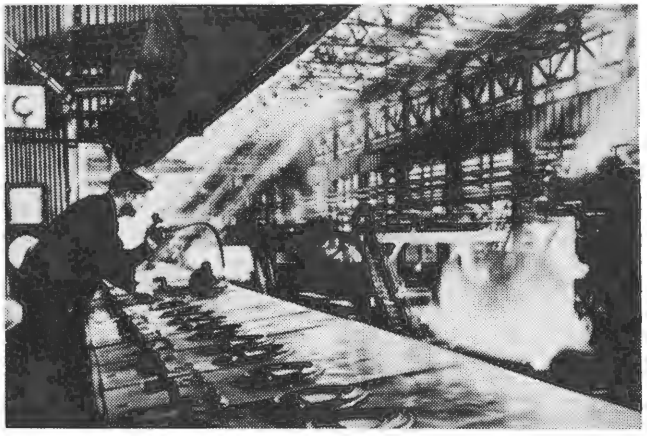

На заводі „Запоріжсталь".

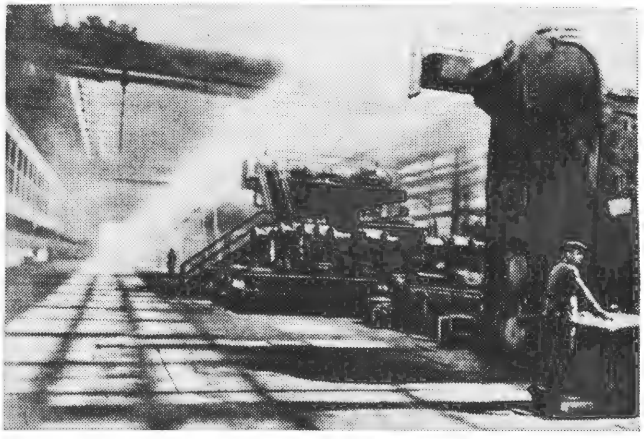

Цех тонкого металевого листа на заводі „Запоріжсталь".

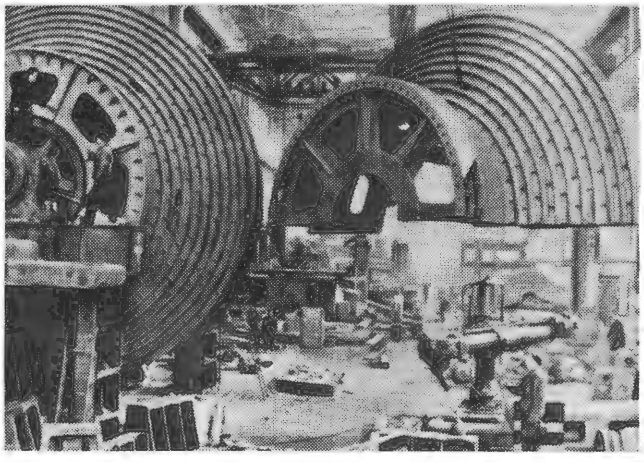

Монтування потужньої гірничої машини в Краматорську.

Є в Україні й дорогоцінне каміння, про яке 30 років тому нічого не було відомо. Досі виявлено, головним чином на Волині, таке коштовне каміння: топази, аметисти, гірський кришталь, маріон, опал, халцедоніт, агат, яшму. Чимало знаходять бурштину, трапляється часом і діямант.

Мінеральні води. До корисних копалин належать і природні джерела мінеральних вод, яких на Україні є чимало, а саме: на Закарпатті є понад 230 джерел, переважно вуглекислих вод; на Передкарпатті 6 джерел сірководневих та 4 глауберових; на Українській кристалічній смузі є 11 радіоактивних джерел (з-поміж них на Полтавщині відомі Миргородське і Радченківське), та Михайлівське йодо-бромисте джерело. В Криму є три теплих джерела. Мінеральні води є й у інших місцевостях.

Лікувальні грязі. Україна славиться своїми лікувальними грязями, особливо в лиманах Чорного й Озівського морів та в озерах Криму.

ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ.

В Україні завжди існувало відповідне до доби фабрично-заводське виробництво, але не було сприятливих умов для його нормального розвитку.

В період татарського лихоліття (15-18 ст. ст.), в наслідок систематичного плюндрування країни, промисловість не могла зростати в належній мірі.

На початку московської окупації (з кінця 17 ст.) наявну тоді промисловість зруйновано.

З середини 19 ст. і до революції 1917 р., промисловість розбудовували швидкими темпами, але цей розвиток був ненормальний. Тогочасні економісти так характеризували цей розвиток: „Підприємства виникали не на вимогу ринку, не на вимогу життя, навіть не з бажання створити гірничу промисловість. Це був результат біржової гри, наслідок банківських операцій". Тому в цей період промисловість розвивалась нерівномірно, лише в тих районах, які давали найбільший зиск. Деякі галузі розвивались надмірно (вугільна, металюрґійна, коксохемічна, цукрова), а інші (текстильна) зовсім не розвивалися.

В совєтський період промисловий розвиток в Україні набрав ще ненормальніших рис, бо від 20-ох років і дотепер промисловітсь призначено майже виключно обслуговувати військове виробництво та постачати матеріяли для розбудови промисловости в Росії (РСФСР). Для населення часто зовсім не було постачання про-

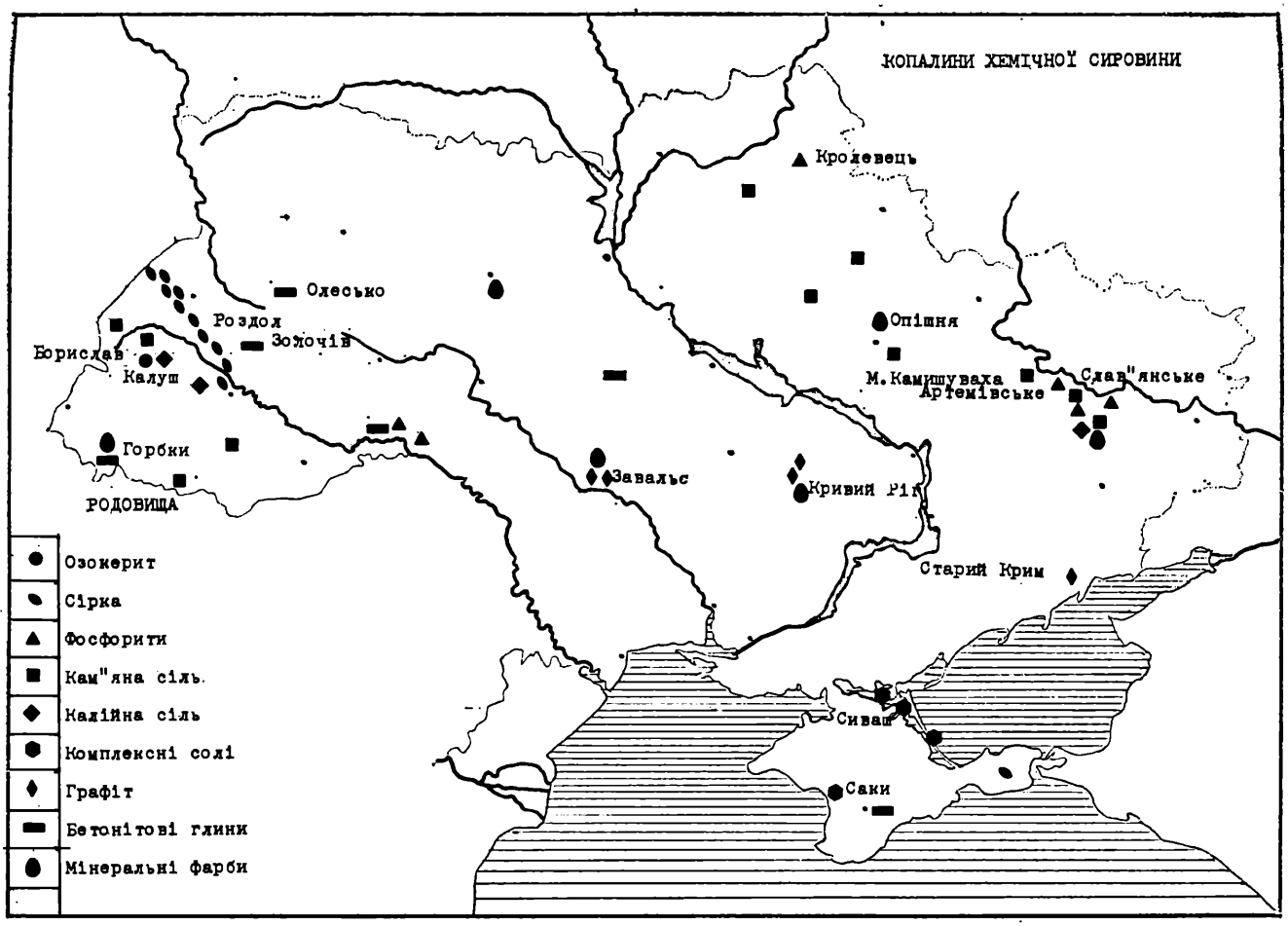

мислових виробів, або постачалось їх у найменшій кількості.

За наш час промислові підприємства були майже цілковито знищені, а саме в час громадянської війни 1917-1922 р. р. та за війну 1941-45 р.р.

Нема змоги описати тут розвиток промисловости України протягом усього відомого в історії періоду. Коротко зазначу тільки, що вона існувала здавна.

Як показують археологічні дані, в Київській Україні-Русі було вже розвинуте металеве виробництво. Виробляли ножі, стріли, відра, сокири, молотки, замки, оковували металом дерев'яні вироби. Звичайно, виробляли й різноманітну зброю. Пізніше, в 14-17 ст. ст., виробництво набирає ширшого, універсальнішого характеру, даючи вироби для побутового вжитку.

В цей час особливо поширилось виробництво заліза. В басейні рік Десни та Сейма було 150 рудень, на Київщині та Брацлавщині (за неповними даними) було 90 рудень, на Львівщині 25 рудень, значна кількість їх була на Волині та Поліссі. Тодішній Львів славився як центр металевих виробів, а м. Глухів (Полтавщина) — як центр виробу гармат. Також значно розвинулось хемічне виробництво: продукували селітру, порох, поташ, смолу. Уманський поташний завод зобов'язався, наприклад, поставити одному купцеві з Гданську 100 лаштів (20 тонн) поташу. Пороховий завод Григорія Більського виробляв 200 тонн пороху в рік. Ще в 16 ст. східньо-слов'янські землі користувались галицькою сіллю. Поширено було млинарство та інші галузі харчової промисловости: варення горілки (ґуральництво), пива (броварство) виріб скла (гути) та ін. В Галичині були 1783 млини, на Волині 770, на Переяславщині в самого тільки Вишневецького було 423 млини.

Досить було розвинено й інші галузі: вироби сукна (сукновальні), вичинки шкір (чимбарні), цегельні, вапнярні, папірні. До речі, першу папірню побудовано у Янові (біля Львова) в 1552 р., а опісля в багатьох інших місцях.

В лісистих місцевостях виробляли ґонту, клепки для бочок, бруси, ком'яги (річкові судна).

Щоб доповнити дані про виробництво тих часів, наведу відомості про прошарок мешканців, що займались торгівлею та промислом в містах: у Києві їх було 43%, у містах Лівобережжя — 34%. На початку 18 ст. в Україні було зареєстровано 300 професій різного промислу. Українські фахівці та майстрі були відомі по всьому Сході Европи. Тому з Москви приїздили аґенти набирати фахівців для потреб тодішньої Московії.

Ми звикли дивитись на запорожців тільки як на вояків, а вони, між іншим, славились і як добрі фахівці в різних галузях виробництва. В реєстрі Війська Запорізького від 1640 р. зазначено 47 фахів.

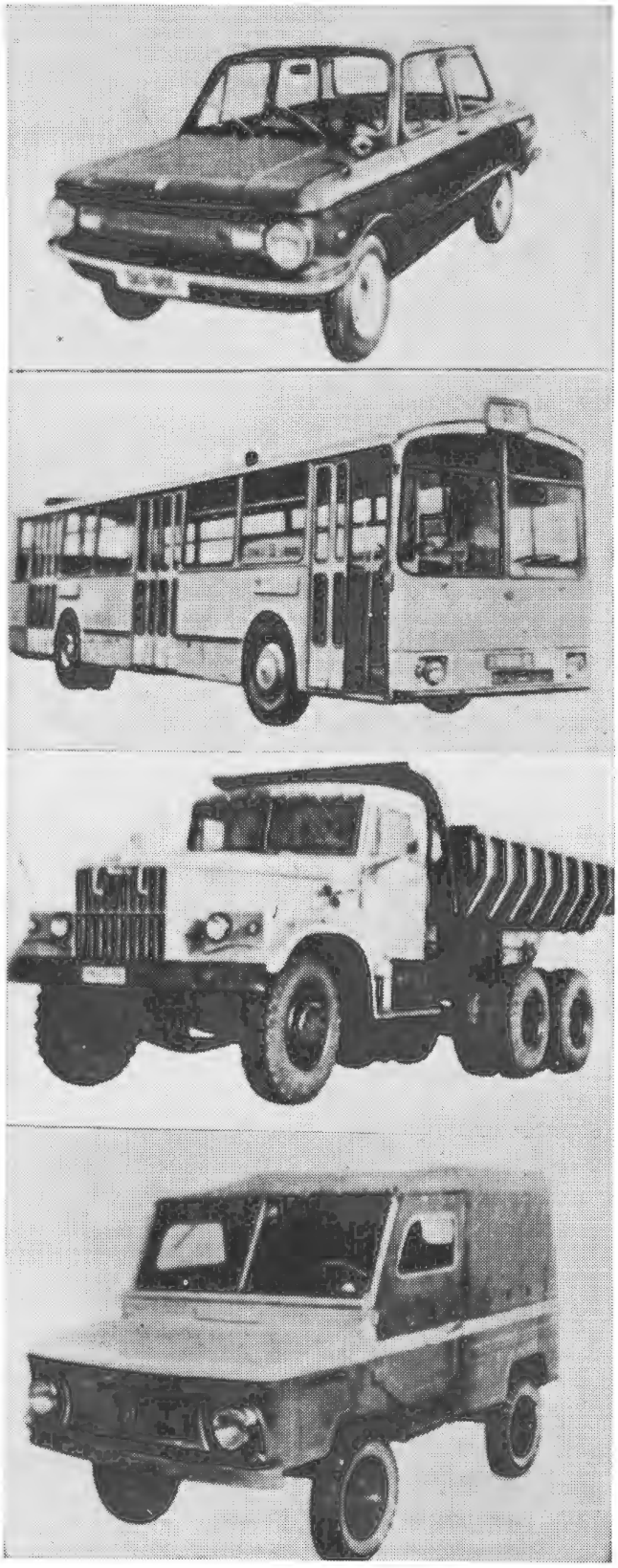

Автомобілі з фабрик України.

Розгляньмо сучасний стан промисловости в Україні в різних галузях.

Кам'яно-вугільна промисловість. Промисловий видобуток кам'яного вугілля почався в 1799 р., коли було закінчено будування чавунно-ливарного заводу на р. Лугані (тепер Луганська). П'ять шахт постачали заводові вугілля, з яких 85% давала найбільша шахта в Лисичанську. Але виробництво на заводі так і не змогли налагодити, і промисловий видобуток вугілля припинився. В 20-х роках 19 ст. у Бахмутському і Слов'яносербському повітах діяло 23 невеликих шахти, що постачали вугілля для майстерень, кузень, побутового вжитку.

Трохи пізніше пробували вживати вугілля у Чорноморській фльоті. 1833 р. губернатор Новоросії гр. Воронцов, наказав ужити вугілля на кораблях. Через деякий час йому доповіли, що це паливо не надається до вжитку, бо, „не дає ні вогню, ні кіптяви". Тільки коли гр. Воронцов поїхав на курорт у Карлсбад (Чехія) і зустрівся там з американцем Мітчелем Чеваліері, той розповів йому, що в 1820 р. досліджував у Пенсильванії чорний мінерал, подібний до вугілля, який є цінним паливом, але потребує спеціяльної конструкції печей. То був антрацит — один з найкращих сортів вугілля. Повернувшись до Одеси, гр. Воронцов вислав французького інженера Гомера де Теля на північ від Озівського моря вивчати поклади вугілля. Наслідки експедиції були досить успішні, і 1841 р. вважають за переломовий рік в історії нашої кам'яно-вугільної промисловости, бо від цього року розпочався систематичний видобуток.

В роки 1850-1871 на південному сході України побудовано 5 металюргійних заводів. Це стало новим поштовхом у видобутку вугілля. Але за рік початку кам'яно-вугільної промисловости, як окремої галузі, вважають рік 1886, коли з'єднали залізницею Донбас з Криворіжжям, тобто з'єднали родовища вугілля і родовища залізної руди. Відтоді кількість видобутого вугілля зростала (крім років громадської війни) і видобуток вугілля виглядав так (в тисячах тонн):

1850	58.0
1900	11.011.5
1913	25.308.0
1940	85.800.0
1966	196.400.0

Після 1945 р. вугленосну площу Донбасу поширили в напрямку на захід майже до Дніпра, збільшивши з 20.000 кв. км. до 40.000 кв. км.

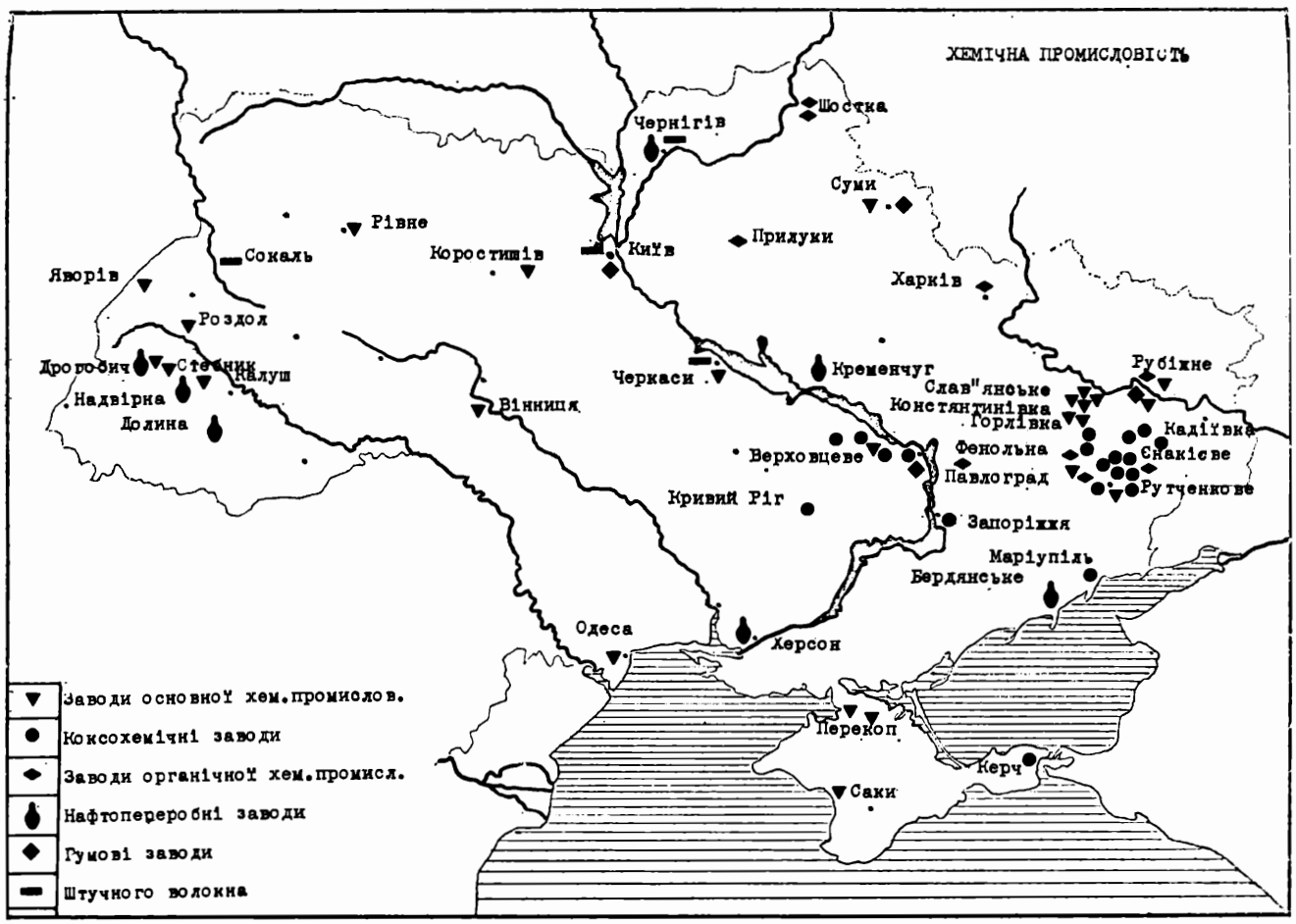

Видобуток вугілля в Львівсько-Волинському басейні розпочали в 1954 р. в таких розмірах:

1954	19.0 тис. тонн
1965	9.500.0 тис. тонн

Три шахти в Донбасі (Лисичанська, Горлівська та Курахівська) провадять підземну газифікацію вугілля, тобто вугілля в них спалюються під землею, а на поверхню подається споживачеві газ. Так використовують тонкі шари вугілля (до 30 см. грубими), що їх не можна розробляти звичайним способом.

Буровугільна промисловість. З другої половини 18 ст. починають видобувати буре вугілля в Україні, але систематичний видобуток почали в 1861 році, коли буре вугілля стали вживати в цукроварнях. Найвищий видобуток був у 1873 р., коли він дорівнював 26.230 тоннам. Опісля його менше видобували для цукроварень, бо туди прийшло дешевше донецьке вугілля.

Видобуток по роках

1913	36.0 тис. тонн
1940	557.0 тис тонн
1967	11.200.0 тис. тонн

Буре вугілля вживають в сирому стані, а також виробляють з нього брикети. В Дніпровському басейні є дві брикетні фабрики — Олександрійська і Коростишівська.

Нафтова промисловість. Нафту в Галичині почали видобувати з глибини 4-6 метрів ще з 1617 р. і вживали її в натуральному стані, як мастило, і для лікування та освітлення. В 1853 р. у Бориславі та Львові побудували нафтопереробні заводи. В той час експлуатувалось тільки Бориславське родовище. До першої світової війни максимальний видобуток був у 1909 р. — 2.053.100 тонн, у 1938 р. — 370.000 тонн.

Коли відкрили нафтоносні площі на Лівобережній Україні і почали експлуатувати нові родовища в Зах Україні, то видобуток нафти в Україні зріс до 9.300.000 тонн у 1966 р.

Прикарпаття дає 60%, а Лівобережжя — 40% нафти в Україні.

Для транспортування нафти до нафтоперегонних заводів в Галичині проведено три нафтопроводи, загальної довжини в 115 км. В Донбас, до ст. Микитівки, проведено нафту з північно-кавказьких джерел, Надвірнянський завод і два заводи в Дрогобичі переробляють західньо-українську нафту, Бердянський, Херсонський та Одеський переробляють кавказьку нафту, а заводи в Кременчуці та Чернігові переробляють східньо-українську нафту.

Газова промисловість. До другої світової війни природній горючий газ видобували тільки в Галичині і то в невеликій кількості:

1938 р.	150.0 млн. куб. метрів
1940 р.	495.1 млн. куб. метрів

В ті часи було тільки два газопроводи Дашава-Стрий та Дашава-Львів.

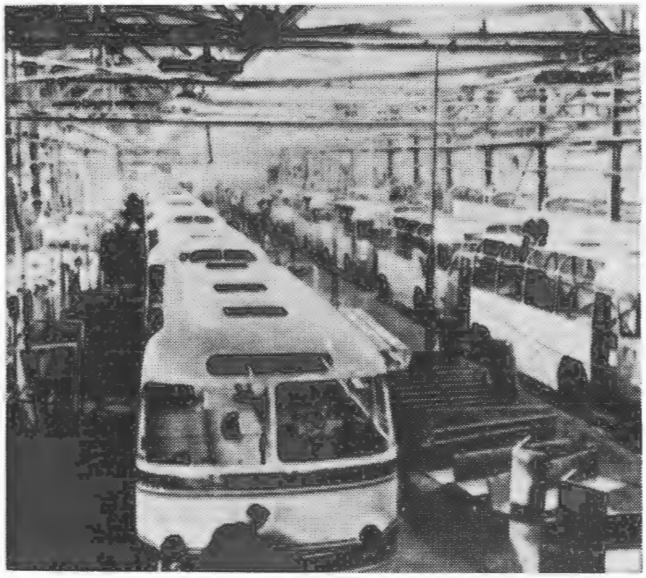

На Львівському заводі автобусів.

На Харківському турбінному заводі.

Коли ж в 1948 р. почали виявляти нові газоносні площі й видобувати більше газу, то провели газопровід Дашава - Київ, який у 1951 р. продовжили до Москви. А згодом з Дашави провели через Мінськ у Ленінґрад.

В 1950 р. виявлено чи не найбільше в світі газове родовище біля с. Шебелінки, і майже одночасно ще інші площі на Лівобережжі. Газова промисловість почала швидко зростати, і тепер налічують в Україні 18 родовищ газу, що дають велику кількість газу, який в більшості відводять в Росію, а Донбас і далі дістає газ з Північного Кавказу.

Видобуток газу в млрд. куб. м.

1940	0.500
1967	47.464

Довжина магістральних газопроводів 52.583 км.

Електрична енерґія. Всі станції, що виробляють електричну енерґію, в 1965 р. об'єднано в одну енерґетичну систему, що обслуговує і промисловість і населення. В 1913 р. всі електростанції України виробляли разом 543 мільйони кіловат годин, головним чином для освітлення великих міст та для деяких підприємств.

Першу районову теплову електростанцію (Штерівську) було пущено в 1926 р., потужністю 65.000 квт. Першу районову гідроелектростанцію на Дніпрі, пущено в хід в 1932 р., потужністю 558 тис. квт.

Тепер на Україні є 76 більших теплових електростанцій (т. зв. ТЕЦ), що виробляють 90% всієї електричної енерґії, і 9 гідроелектрич. енерґії. Загальна потужність всіх ел.-ст. у 1966 р. — 20,4 млр. квт.

Виробництво електроенерґії:

1913	0.54
1940	12.41
1966	99.90

Електроенерґію споживають:

промисловість	70.6%
транспорт	5.6%
сільське господарство	15.2%
населення міст й інш.	8.6%

Залізорудна промисловість. Головний район видобутку залізної руди — Криворіжжя, в якому добувають 94% всієї руди в Україні, де працює 24 шахти.

Видобуток зал. руди в тис. тонн:

Роки	Кр. Ріг	Керч
1886	1.175.0	500.0
1913	6.355.0	—
1940	19.200.0	985.0
1966	79.711.0	1.240.0

Перед тим, як вживати руду в доменних печах, її збагачують на спеціяльних рудо-збагачувальних комбінатах, яких в Криворізькому районі 5, а в Керчі — одна агломераційна фабрика.

Манґанорудна промисловість. Манґанову руду почали видобувати в Никополі ще в 1886 р. Тепер її добувають із 22 шахт і 6 кар'єрів. Видобуту руду збагачують на спец. збагачувальних фабриках.

Видобуток манґ. руди в тис. тонн:

1886	4.1
1913	275.9
1940	893.0
1965	10.201.0

Руди кольорових металів. Руди цих металів на Україні добувають, але нема жодних офіційних даних про них, тільки в 17-му томі Укр. Рад. Енциклопедії (УРЕ) сказано „Руди і рудоносні піски для кольорової металюрґії видобуваються відкритим способом".

Металюрґійна промисловість. Це одна з найстаріших галузей промисловости України, бо ще в 7 ст. до Р. Х. виробляли в Україні залізо і вироби з нього. В княжі часи, т. зв. криці, одержували сиродутним способом в горнах. Пізніше, в північній смузі України, головно в Поліссі, видобували руду в руднях, що були в багатьох місцях. З руди витоплювали метал у примітивних домницях, а обробляли його в гамарнях.

Доменне виробництво на правобережному Поліссі почали під кінець 18 ст. Перший доменний завод Високопічанський побудовано тут в 1773 р. Мав він дві малі доменні печі. В тому ж році введено в дію Кропивенський завод, а 1783 року пущено Городоцький завод (біля м. Городок). В 1778 р. в Новоград-Волинському пов. біля с. Чижівка, збудовано досить великий, як на ті часи, залізообробний завод. В першій половині 19 ст. на Поліссі діяло 6 доменних заводів, що витоплювали чавун на дерев'яному вугіллі. В другій половині 19 ст. там побудували ще 3 нові заводи: Деншівський в 1873 р., Ягодицький — 1890 р. і Турчинський, а також реконструювали Високопічанський завод. Максимальний рівень продукції цього району (10% загально-української продукції) припадає на 1885-86 р.р., а цілковитий занепад її, коли останні діючі заводи зупинили свою працю, припадає на часи промислової кризи 1900-1903 р. р.

Причини занепаду: низька якість залізної руди, брак відповідного палива і переможна конкуренція металюрґії на півдні України.

На півдні України спроби створити металюрґійну промисловість почалися з кінця 18 ст. 1796 р. почали будування чавунно - ливарного заводу на р. Лугані, 1848 р. збудовано металюрґійний завод у Керчі. 1858 р. будують біля м. Єнакієво Петровський завод, 1868 р. — Лисичанський. Всі ці заводи не могли достатньо розвинутись через брак доброякісної мета-

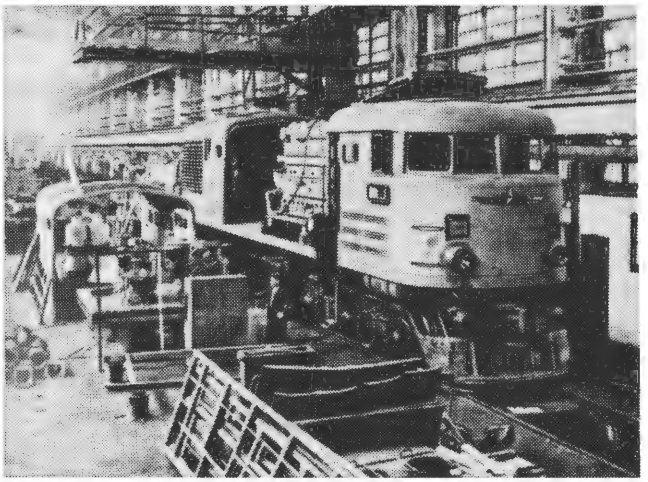

Монтування залізничного тепловоза на заводі в Луганську.

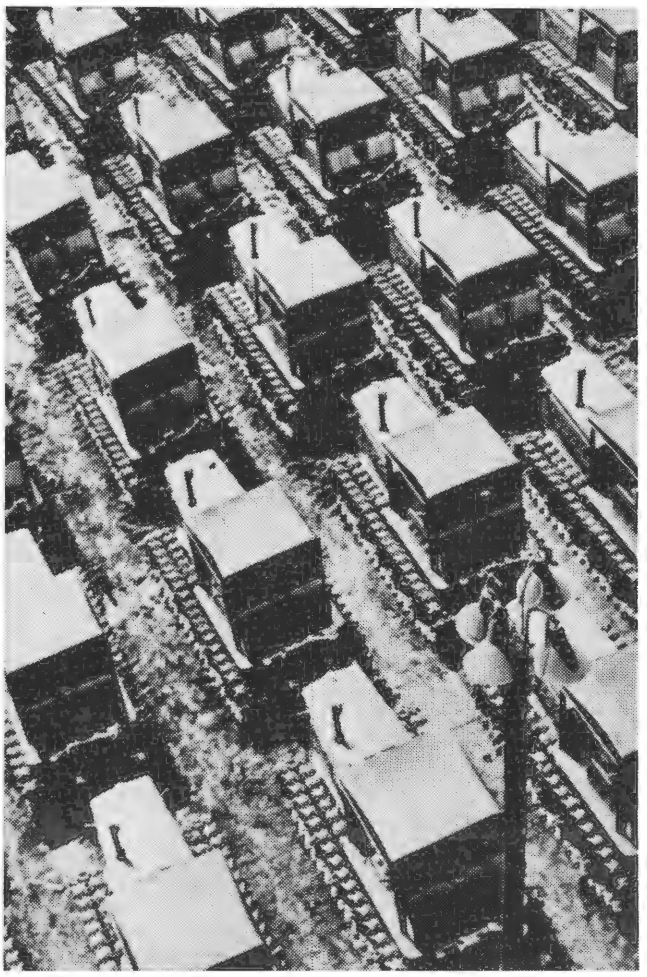

Трактори з Харківського машинобудівельного заводу.

люрґійної сировини та через технічну відсталість російської імперії.

До цієї ж серії заводів треба залічити й Юзівський металюрґійний завод, що став діяти в 1871 р. (24 квітня). Хоч задута домна через 3 дні зупинилась, але завдяки енерґії Джона Джемса Юза, її задули знову 24 січня 1872 р., і цей завод працює до сьогодні.

Джон Юз, якому тоді було вже 55 років, висадився в таганрозькому порті на Озівському морі в 1868 р. і кіньми приїхав на берег р. Кальміус, де найняв у дідича Смолянінова закинуту в степу сторожку і в ній оселився. Недалеко звідти жив на своєму хуторі Яків Деревицький, що добре знав ті місця і знав, де вугілля виходить на поверхню землі. Юз оцінив ці знання Деревицького і запросив його помогти в пошуках матеріялів, потрібних для будівництва і роботи заводу. Коло сторожки Юз навесні побудував кузню, в якій сам був за коваля. А літом 1869 р. старим чумацьким шляхом в с. Маслівку прийшла з Таганьйого Рогу (тобто Таганрогу) валка в кількасот возів, запряжена волами; то було привезено сюди обладнання з Англії для рейкового заводу. Так почали промисловість Донбасу. Але початок розвитку металюрґійної промисловости в сучасному розумінні датується не від Юзівського заводу, а від 1887 року, коли побудували (1885-87 рр.) в Катеринославі Олександрівський (тепер ім. Петровського) металюрґійний завод. Відтоді швидкими темпами розбудовували цю галузь промисловости.

Побудовано такі заводи:

Назва заводу до 1917 р.	Теперішня назва	Де знаходиться завод	Рік будови
А. З ПОВНИМ МЕТАЛЮРҐІЙНИМ ЦИКЛОМ:			
Новоросійський	Донецький	м. Донецьк	1872
Олександрівський	ім. Петровського	м. Дніпропетровськ	1887
Дніпровський	Дніпродзержинський	м. Дніпродзержинськ	1889
Гданцевський	Криворізький	м. Кривий Ріг	1892
Дружківський	Дружківський	ст. Дружківка	1894
Петровський	Єнакієвський	м. Єнакієво	1895
Донецько-Юр'ївський	Комунарський	м. Комунарськ	1896
Никополь-Маріюпольський	Жданівський ім. Ілліча	м. Жданів	1897
Провіданс	Жданівський ім. Ілліча	м. Жданів	1897
Уніон	Макіївський	м. Макіївка	1899
Краматорський	Краматорський	м. Краматорськ	1899
Керченський	Керченський	м. Керч	1898
Б. З НЕПОВНИМ МЕТАЛЮРҐІЙНИМ ЦИКЛОМ			
Вільхівський	Вільхівський	с. Успенка	1898
Кадієвський	Кадієвський	ст. Алмазна	1899
Константинівський	Константинівський	м. Константинівка	1912
Шодуар „В"	ім. Комінтерна	м. Амур Нижнє-Дніпр.	1889
В. ТРУБОПРОКАТНІ ЗАВОДИ			
Катеринославський	ім. Леніна	м. Дніпропетровськ	
Шодуар „А"	ім. Леніна	м. Дніпропетровськ	1889
Харцизький	Харцизький	ст. Харцизьк	

Цей реєстр неповний.

У десятиріччя 1930-40 рр. побудовано такі металюрґійні заводи:

„Запоріжсталь"	м. Запоріжжя
„Дніпроспецсталь"	м. Запоріжжя
Завод ферростопів	м. Запоріжжя
„Азовсталь"	м. Жданів
„Криворіжсталь"	м. Кривий Ріг
Жданівський трубопрокатний	м. Жданів
Никопільський трубопрокатний	м. Никопіль
Новомосковський бляхопрокатний	м. Новомосковськ
Харцизький	ст. Харцизьк

Після 2-ої Світової Війни в Алмазній побудовано завод ферростопів. На наших металюрґійних заводах виробляють усі види продукції, а саме: чавун перероблений і ливарний, сталь звичайну і спеціяльну, електросталь, різноманітний прокат, стальне та чавунне литво, ферростопи, рури.

На металюрґійних заводах України побудовано:

Період	Доменних печей	Мартенівських печей
1929-1940	28	53
1950-1960	12	13

Продукцію мет. заводів характеризують такі дані:

Роки	Вироблено в тис. тон: чавуну	сталі	прокату
1890	220,0	141,0	—
1900	1.510,0	1.210,0	—
1910	2.072,1	1.621,3	—
1913	2.882,5	2.440,9	2.061,1
1929	2.781,9	2.714,6	2.253,7
1932	4.243,0	3.301,0	2.668,0
1937	9.216,0	8.738,0	6.468,0
1940	9.642,0	8.938,0	6.520,0
1950	9.168,0	8.351,0	6.929,0
1960	24.173,0	26.155,0	21.105,0
1966	35.216,0	40.474,0	32.406,0

Кольорова металюрґійна промисловість. Цю галузь виробництва на Україні розвинуто мало. Є такі заводи: Константинівський цинковий завод реконструйовано у 1932 році. Дніпровський алюмінієвий комбінат пущено в

дію 1933 р. Артемівський мідноплавильний завод (завод невеликий, до 1880 року працював на місцевій мідній руді, а тепер перетоплює мідний скрап і виробляє латунний і мідний прокат). Дніпровський титано-магнієвий завод діє з 1935 р. Іршанський гірничо - збагачувальний комбінат — тут працюють плавучі драґи. Микитівський ртутний комбінат, до нього належить одна шахта і фабрика для збагачення руди та одержання чистої ртуті. Ніяких цифрових даних про продукцію цих заводів ніде не подають. Відомо лише, що у 1925/26 госп. році вироблено ртуті 126,8 тонн.

Коксохемічна промисловість. Надзвичайно розвинута галузь промисловости на Україні. Сконцентровано її в Донбасі та Придніпров'ї. Діють такі заводи: Жданівський, Донецький, Макіївський, Єнакіївський, Комунарський, Щербинівський, Горлівський, Краматорський, Кадіївський, Брянський, Дніпродзержинський, Запорізький, Рудченківський, Керченський, Ясинівський, Баглійський та інші. Всіх діючих коксо-хем. заводів — 20.

Тепер коксохемічні заводи складаються з двох секторів: коксувальна піч і установка, де переробляють продукти коксування, а до війни майже половина заводів тільки випалювала кокс, а продукти коксування (коксувальний газ) випускали в повітря.

Вироблено коксу в тис. тонн:

1913	4.443,0
1940	15.711,0
1966	35.429,0

Машинобудівельна промисловість. Найбільша галузь промисловости України. Валова продукція машинобудівельної і металообробної промисловости становить 26% всієї валової продукції промисловости України, і в ній затруднено 32,5% всіх робітників. Україна виробляє 25% всієї продукції машин в Сов. Союзі.

В 1966 р. Україна давала для Сов. Союзу такий відсоток його загальної продукції:

металюргійного обладнання	47%
гірничих комбайнів та гірничих машин	95%
залізничних тепловозів	96%
залізничних вагонів	45%
комбайнів для буряків	90%
тракторних плугів	50%
тракторів	30%
сівалок	33%
станків для різання металів	13%
автомобілів (вантажних, особових, автобусів)	9%

Точні машини, прилади для автоматизації, оптики й інші машини цього роду виробляють в незначній кількости, але про кількість продукції ніде не згадано. Зовсім немає підприємств для вироблення зброї.

Виробництво основних видів продукції машинобудування в Україні:

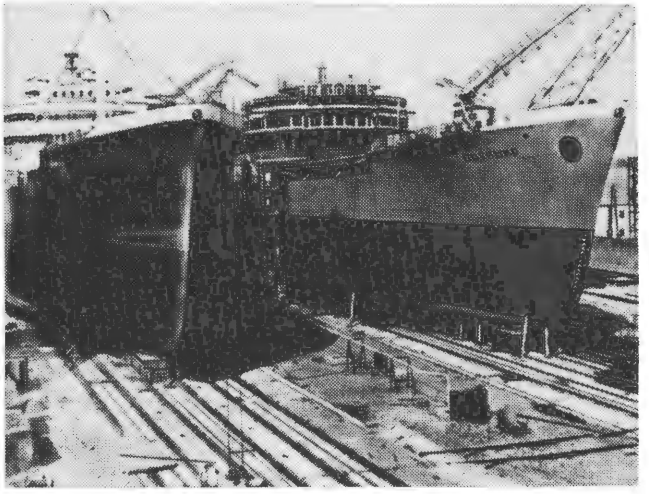

В Херсонському суднобудівельному заводі.

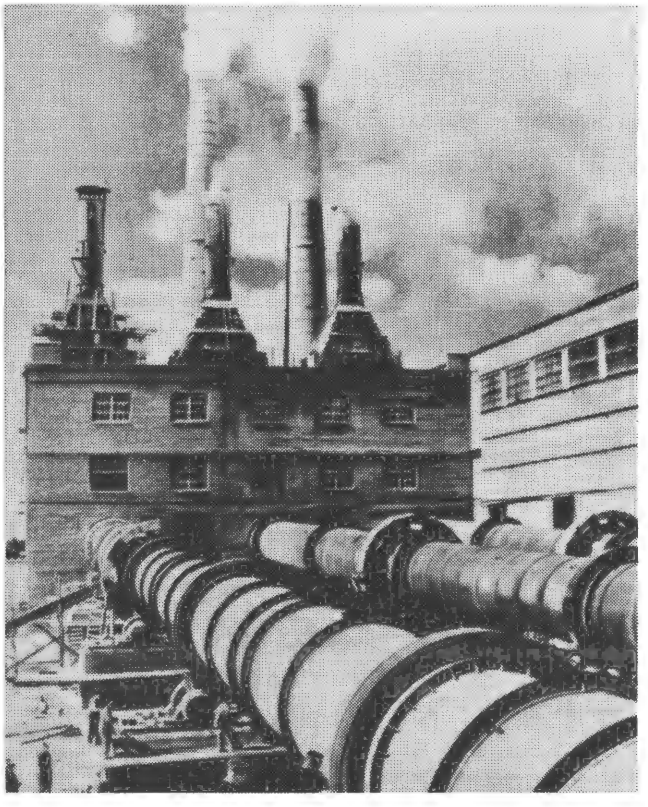

Ново-Здолбунівський цементний завод.

Продукція	1940 р.	1966 р.
Турбіни (тис. квт.)	139	4505
Електродвигуни змінного струму понад 10 квт. в тис. штук	0,1	2,5
Електродвигуни змінного струму понад 0,25-100 квт. в тис. штук	72,3	1139,6
Трансформатори силові (в млн. квт.)	—	41,7
Підшипники (млн. шт.)	—	55,2
Металорізні варстати (тис. шт.)	11,7	25,6
Металюргійне устаткування (тис. тон)	16,0	117,4
Нафтоапаратура (тис.тон)	0,1	19,5
Вугільні комбайни (штук)	22	990
Тепловози магістральні (секції)	1	1473
Вагони вантажні магістральні (тис. шт.)	10,3	18,1
Ескаватори (тис. шт.)	—	6,4
Грейдери причіпні (тис. шт.)	0,4	4,5
Вантажні авта й автобуси (тис. шт.)	—	20,7
Легкові авта (тис. шт.)	—	51,9
Трактори (тис. шт.)	10,4	124,2
Плуги тракторні (тис. шт.)	19,8	87,9
Сівалки тракторні (тис. шт.)	11,0	72,9
Комбайни бурякозбиральні (тис. шт.)	—	9,5
Радіоприймачі й радіоли (тис. шт.)	1,7	—
Телевізори (тис. шт.)	—	—
Пральні машини (тис. шт.)	—	—
Мотоциклі (тис. шт.)	—	—
Ровери (тис. шт.)	50	—
Холодільники побутові (тис. шт.)	0,2	—

Хемічна промисловість. Це розвинута галузь промисловости, особливо содова, азотна, гірничо-хемічна та інші. За останні роки починає набирати значних розмірів виробництво синтетичного волокна та полімерних матеріялів. Хемічне виробництво — досить давнє виробництво України, але заводських розмірів воно набуло з 1890 р., коли було побудовано Слов'янський содовий завод, а в 1891 році — Донецький в с. Верхнім, недалеко Лисичанська.

Тепер хемічна промисловість України має такі значніші заводи: Сіверсько-Донецький комбінат, Рубіжанський к-т, Горлівський та Дніпродзержинський азотно-тукові заводи, Донецький та Слов'янський ч. 1 і ч. 2 содові заводи, Вінницький, Одеський, Черкаський, Сумський суперфосфатні заводи, Константинівський хем. завод, Київський, Дарницький, Чернігівський, Черкаський заводи синтетичного волокна, Дніпропетровський пластмасовий з-д, Штерівський динамітний, аніліновий з-д на ст. Фенольна. Донецький гумовий з-д, Дніпропетровський шинний з-д, Запорізький з-д полімерів, Стебниківський та Калушський калійні комбінати; Роздольський сірчаний комбінат, Павлоградський хемікомбінат та інші заводи. Совєтські статистичні збірники не подають точно продукції хемічної промисловости, там є тільки такі дані:

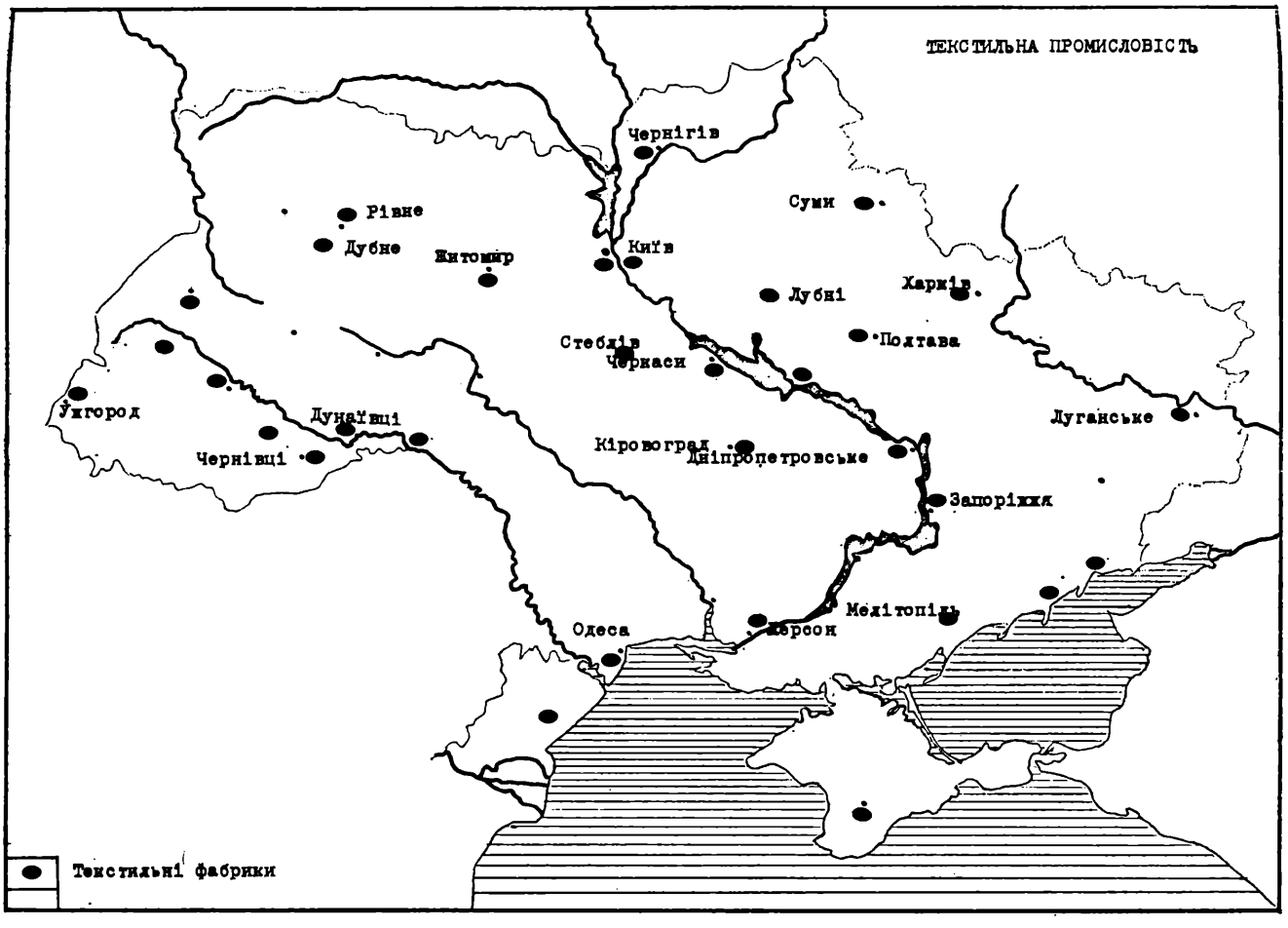

ВИРОБЛЕНО 1966 Р.:

мінеральних добрив (в умовних одиницях в тис. тонн)	7926
соди кавстичної (тис. тонн)	157,5
соди кальцінованої (тис. тонн)	869
сірчаної кислоти в моногідраті (тис. тонн)	1892
синтетичного волокна (тис. тонн.)	50,8
автопокришок (тис. штук)	2399

Соляна промисловість. В 1966 р. добуто (в тис. тонн) 4.033,0 кам'яної та самоосадної кухонної соли.

Промисловість будівельних матеріялів. Підприємства цієї галузі промисловости продукують досить широкий асортимент виробів: цемент, цеглу, шифер, черепицю, вапно, алебастер, скло віконне, термо- та звуко-ізоляційні матеріяли, збірні конструкції, блоки.

Головніші цементні заводи — 3 в Донбасі, Балакліївський в Харківській обл. (найбільший в Україні), Миколаївський у Львівській обл., Здолбунівський у Рівенській обл., Криворізький в Дніпропетровській обл.

Головніші скляні заводи: Константинівський, Лисичанський, Артемівський на Донбасі, Київський, Львівський і Херсонський. В 1965 р. діяло 33 домобудівельні комбінати. В Артемівську є завод керамічних рур.

Виробництво будівельних матеріялів (1966 р.):

цемент (млн. тонн)	13,7
цегла будівельна (млрд. штук)	8,4
шкло віконне (млн. куб. метрів)	45,0
черепиця (тис. кв. метрів)	20.312,0
м'яка покрівля (млн. кв. м.)	334,7
збірні контрукції (млн. куб. м.)	11,7

Лісо-хемічна промисловість. З цієї галузі маємо небагато підприємств, бо Україна небагата на ліси. Лісохемічні комбінати виробляють деревне вугілля, метиловий спирт, синтетичні смоли. каніфоль, терпинтину (скипидар). Фактичних даних про продукцію нема.

Деревообрібна промисловість. Деревообрібні фабрики розкидані скрізь по Україні і виробляют різні матеріяли, а саме:

	Рік	Кількість
пиломатеріялів (млн. куб. м.)	1950	10.9
фанери (тис. куб. м.)	1966	151,1
дерево-волокнуваті плитки (тис. кв. м.)	1966	4.226,0
плити з деревної стружки (тис. куб. м.)	1966	195,0
столи (тис. штук)	1961	1.427,7
канапи (тис. штук)	1961	583,1
шафи (тис. штук)	1961	1.180,5

Головніші лісопильні (тартаки) розміщено по берегах Дніпра, бо по ньому йде сплав дерева. Найбільші деревообробні комбінати — Київський та Дніпропетровський. Найбільші мебльові фабрики є на Закарпатті: Берегівська, Іршавська, Хустська.

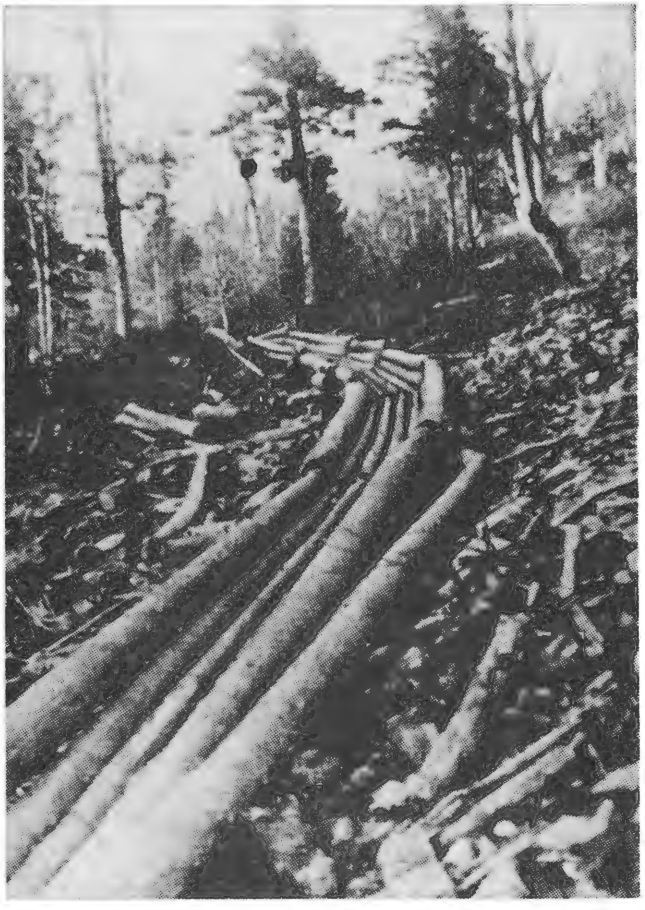

Спускають ліс в Карпатах.

Сплав лісу в Карпатах.

Целюлозно-паперова промисловість. В Україні виробляють понад 50 різних видів паперу та майже 20 видів картону. Головніші підприємства: Цюрупинський (Зап. обл.) та Ізмайлівський (Одес. обл.) целюлозні заводи. Жидачівський (Львів. обл.) картонно-паперовий комбінат. Крюківська фабрика техн. паперу (Черн. обл.), Понінківський целюлозно-папер. комбінат (Хм. обл.), паперові фабрики — Малинська, Коростишівська, Миропільська (Жит. обл.), Дніпропетровська. Картонні фабрики Львівська, Рахівська (Зак. обл.).

В 1966 р. вироблено в тис. тонн:

папір	169,2
картон	277,7
целюлоза	101,6

Поліграфічна промисловість, до якої належить виготовлення друків та виливання шрифтів для друкарень. В Україні тепер є 24 великі книжкові друкарні, 3 фабрики кольорових друків, 2 — картографічні, один шифро-ливарний завод і багато дрібних друкарень. Всіх підприємств поліграфічної промисловости в Україні 549.

Порцеляново-фаянсова промисловість. Це давня промисловість в Україні. В давнину, у ще примітивних гутах, наші мистці виготовляли мистецькі вироби, що славились на всьому Сході Европи. Перші порцелянові заводи споруджено в Межигір'ї (поблизу Києва) 1798 р., Городницький — в 1799 р., Баранівський — 1802 р. (обидва Жит. обл.) та Корецький (Рівен. обл.). Пізніше це виробництво перейшо на Чернігівщину. Після 1917 р. виробництво порцеляни збільшилось. побудовано кілька нових заводів технічної порцеляни (Слов'янський, Первомайський, Олевський). У 1962 р. вироблено:

посуду	124 млн. штук
електричних порцелянових виробів	23 тис. штук
санітарного та будівельного фаянсу	928 тис. штук

Текстильна промисловість. Це надзвичайно важлива галузь промисловости для задоволення потреб людини, на другому місці після харчової. Її підгалузі: бавовняна пром-сть, суконна, шовкова, льоноткацька, трикотажна та конопле-джутова. Всі вони розвинуті в Україні надзвичайно мало. В кінці 20-х років побудовано в Полтаві прядильну фабрику, а в Києві — ватно-ткацьку. Після 1945 р. дещо поширено підприємства бавовняної пром-сти, особливо коли в Херсоні побудовано бавовняний комбінат.

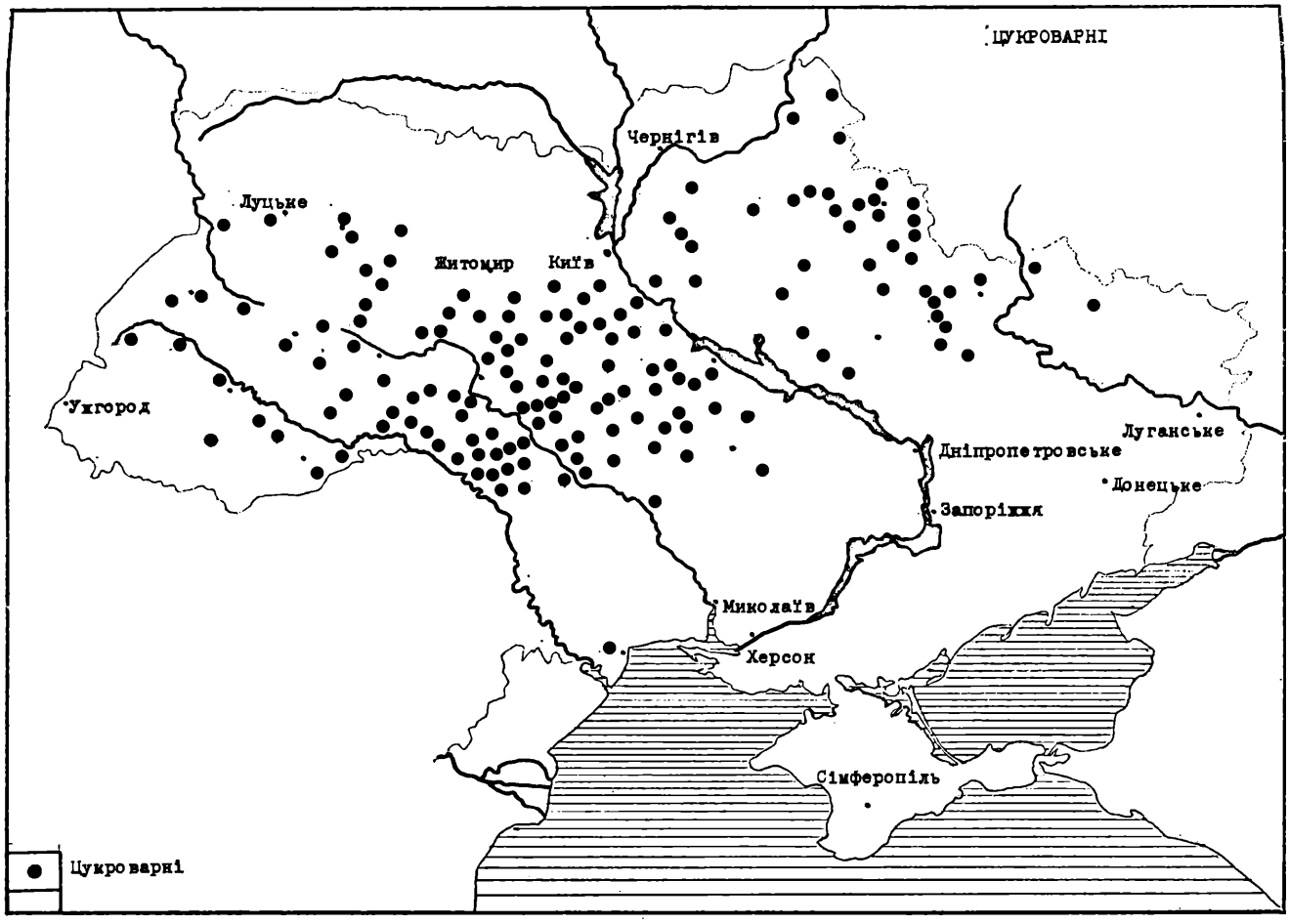

До війни суконне виробництво мало дві більші фабрики — Кременчуцьку та Дунаєвецьку, а після війни побудовано Луганський тонкосуконний комбінат, Стрийську суконну фабрику та Чернігівський суконно-камвольний комбінат.

Виробництво штучного шовку зосереджено в Дарницькому комбінаті (коло Києва) та в Київській фабриці шовку. У Запоріжжі є фабрика розмотування шовкових коконів.

Перерібка льону перебуває в початковій стадії. Тільки в останні роки збудовано два льонокомбінати — в Житомирі та Рівному, де буде поставлено 65.000 веретен і 2.147 ткацьких варстатів.

Підприємств трикотажної промисловости багато по всій Україні, але це здебільшого дрібні підприємства. Їх усіх є 43, найбільші — Донецька, Чернігівська та Полтавська фабрики.

В Одесі та Харкові є по одній коноплe-джутовій фабриці, що виробляють головно шпагат та мотузки.

Виробництво текстильних товарів:

	1940	1950	1960	1966
тканини (млн. пог. м.)				
бавосняні	13,8	20,6	94,9	205,9
суконні	12,0	7,9	19,1	25,0
шовкові	—	1,3	40,0	56,5
льняні	2,1	0,4	0,3	37,4
панчішно-шкарпеткові вироби (млн. пар)	79,4	79,9	212,9	295,9
білизняний трикотаж (млн. штук)	30,3	27,9	106,9	156,9
верхній трикотаж (млн. штук)	12,0	7,4	21,8	39,1

Шкіряна промисловість. Найбільші шкіряні заводи в Бердичеві, Києві, Харкові, Василькові (Київ. обл.), Одесі. У Константинівці завод синтетичних дубил для обробки шкіри.

Шкіряна продукція:

	1940	1963
шорстких шкір (тис. тонн)	15,0	24,6
м'яких шкір (млн. кв. дюймів)	832	1599

Взуттєва промисловість. Взуттєві фабрики є майже в кожнім значнішім місті України, найбільші в Києві, Харкові, Одесі. Ці три пункти дають 40% взуття.

Вироблено взуття:

	1940	1950	1960	1966
шкіряне взуття (млн. пар)	40,8	28,8	76,8	102,6

Карвецька промисловість. На Україні діє 163 кравецьких фабрик та об'єднань. По одній найбільшій фабриці мають міста: Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ. В 1960 р. р. введено в дію Артемівську, Кіровоградську, Дрогобицьку, Миколаївську та Переяслав-Хмельницьку кравецькі фабрики. Україна виробляє 18% загальносоюзних кравецьких виробів.

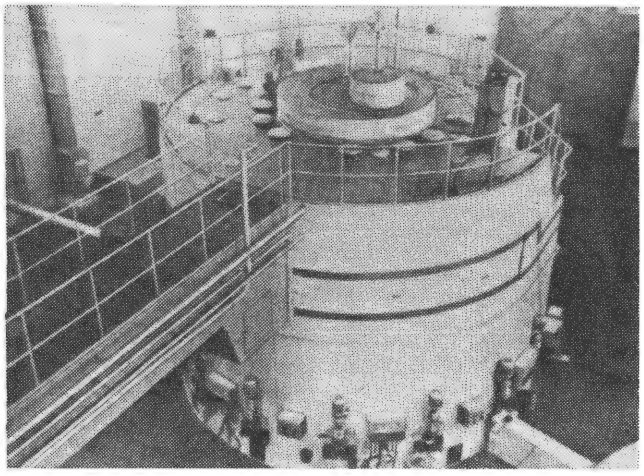

Ядерний реактор в Києві.

У ткацькому цеху текстильного комбінату в Херсоні.

Харчова промисловість. Одна з найбільш розвинутих галузей, на яку припадає майже четверта частина валової продукції всієї промисловости України. До харчової промисловости входять десь коло півсотні окремих виробництв. На кінець 1963 року на Україні працювало 6871 підприємств харч. промисловости, в т. ч. 159 великих цукроварень.

Випуск основних продуктів харчової промисловости (тільки промислове виробництво):

	Одиниця виміру	1940	1964	Валова продукція в %%	
борошно	тис. тонн	6887,0	6826,0	7,7	
хліб і хлібні вироби	тис. тонн	4099,0	6416,0	11,8	
цукор	тис. тонн	1580,0	4722,0	10,2	
м'ясо	тис. тонн	299,3	864,5	17,0	
олія	тис. тонн	158,7	685,9	10,6	і масло
морські продукти	тис. тонн	139,1	495,5		
кондиторські вироби	тис. тонн	191,8	449,3	6,7	
макарони	тис. тонн	79,4	227,4	1,0	
масло	тис. тонн	33,33	202,8		
консерви	млн. бан.	339,2	1829,8	4,6	
інші галузі				30,4	
				100,0	

Микола Химич

БІБЛІОГРАФІЯ

Кононенко К.С. — Україна і Росія. Мюнхен, 1965, стор. 535.

Винар Богдан — Українська промисловість. Париж, 1964, стор. 397.

Соловей Д. Ф. — Україна в системі совєтського колоніялізму. Мюнхен, 1959, стор. 198.

Українська Радянська Енциклопедія. Київ, 1960-65.

Україна за 50 років. Статистичний довідник. Київ, 1967, стор. 270.

Українська РСР. Економіко-географічна характеристика. Київ, 1961, стор. 290.

Боднарчук В. Г. — Геологія родовищ корисних копалин України. Київ, 1966, стор. 302.

Корисні копалини України. Київ, 1960, стор. 236.

Гірнича промисловість України. 1957, стор. 109.

Паливна промисловість України. Київ, 1960, стор. 83.

Хемічна промисловість України. Київ, 1957, стор. 166.

Легка промисловість України. Київ, 1957, стор. 180.

Гнип П. І. — Розвиток газифікації України. Київ, 1963, стор. 179.

Нестеренко О. О. — Розвиток промисловости на Україні. Київ, ч. І. П. Ш.

Заповідники

Цивілізація означає ступінь, до якого людина оволоділа природою. Від впливу цивілізації природа зазнає великих змін, а часом і руїни, особливо в країнах залежних, як Україна. Особливо дошкульної руїни зазнала наша природа за теперішнього окупанта, за совєтської влади. Ліси вирубують „за пляном", але наперед на чверть століття, вода розмиває 10 мільйонів гектарів родючої землі, річки забруднюють, замулюють, або вони зовсім висихають; розорано в Запорізькій обл. т. зв. Зудерманівську цілину (200 га) — єдине місце, де гніздився рідкісний птах-стрепет (хохітва); знищено на Старобільщині Лимарівський та Деркульський цілинний степ. Найкраще про це написав поет Володимир Сосюра:

Як пісня, молодість пройшла.
Вузенька, тиха й невеличка
Край Чорногорівки-села
Текла мого дитинства річка.
Як страшно!.. Висохла вона,
І де дорогою сухою
Машини мчать, де даль сумна,
Не гнуться верби над водою,
Кудись біжить шосе рябе,
Кругом шумить колгоспне поле.
Бахмутко! Піснею тебе
Не воскресити вже ніколи.
Лиш ложа кам'яна печаль,
Де бігла ти в Донець широкий
І де залізних коней кроки,
Ридає за тобою даль.
Хто винен в тім, що зникла ти,
Не знаю я... Та проклинаю
Я серцем їх. Дерев, кати,
Зелених порубали зграї.
Й криниці, звідки бігла ти,
Вони засипали камінням.
І вже не глянеш оком синім
Ти в вічне царсто висоти.

Чинниками, які повинні дбати за охорону і відновлення природи, є, почасти, **заповідники.** Заповідник — це територія, що є під охороною закону та доглядом якоїсь установи. На ній охороняють весь природній комплекс живої і неживої природи, а за завдання заповідник має зберегти те, що залишилось, відновити те, що ще можна. Це — резервати світу, що вимирає і зберігається, як пам'ятка минулого. Це — ніби живий музей. В заповідниках перепроваджують наукові досліди.

Значніших заповідників в Україні є 50, але всі вони — тільки малі крапки на великій території.

Залежно від того, що саме охороняє заповідник, вони бувають:

а) Степові заповідники. В них охороняють цілинний степ. Це — абсолютні заповідники, де навіть ходити заборонено.

б) Заповідники, де охороняють якусь частину природи (полегшений режим).

в) Мисливські заповідники — в них природу і тварин охороняють, але через певні періоди, коли тварин розмножиться більше, ніж територія заповідника спроможна прогодувати, там дозволяють полювати. В цих же заповідниках штучно розводять звірину, що має комерційне значення.

г) Дендропарки, в яких плекають рослинність, переважно дерева місцеві та акліматизовані з інших місцевостей.

д) Історичні заповідники — місця, пов'язані з історичними подіями чи особами.

Асканія Нова.

Це — цікавий і єдиний в своєму роді заповідник у світі, тому варто зупинитись трохи довше на його цікавій історії.

У другій половині 18 ст. Росія цілком опанувала Україну, і в чорноморських степах, що колись належали Війську Запорізькому, почали оселювати росіян та поселенців із Зах. Европи, особливо багато німців. Споріднений з російським царським родом герцог Фердинанд фон Ангальт-Кетген одержав на Лівобережжі, в Таврії, 50.000 га степу для організації тут німецьких колоній, де колоністи мали розводити

Кам'яна баба в заповіднику Асканія Нова.

породистих овець. Колонію заселювали трьома етапами у 1828-29-30 роках. За ці роки сюди спроваджено: колоністів 120 осіб, овець 2.606 шт., баранів 130 шт., корів 8 шт., биків 2 шт., коней 33 шт., собак 12 шт. Переселення кожного разу відбувалось пішки за маршрутом: Познань-Житомир-Миколаїв-Херсон-Асканія Нова.

Спочатку господарювання йшло кепсько, бо: а) німці не знали умов господарювання в нових для них обставинах, б) порода овець не відповідала цій місцевості, в) було обмаль води, а для миття вовни її зовсім не було. В 1847 р. помер останній з роду Ангальт-Кетгенів, і колонія перейшла до Ангальт-Десау. Новий власник не був у ній зацікавлений і 1856 р. продав багатому колоністові Фрідріхові Фейнові. Фейн налагодив господарство, а господарська діяльність колонії особливо пожвавилась від 1858 р., коли із Саксонії прибув фахівець вівчарства Йоган Ґотліб Пфальц. Донька Фейна одружилась з Пфальцем. Фрідріх Фейн багато зробив для розвитку цього краю, і цар Микола І. щоб увічнити його пам'ять, наказав до імени Пфальца додати ще й Фейн. Так виник рід Фальц-Фейнів, що прислужився до розвитку сільського господарства в причорноморських степах. Внук Йогана Ґотліба — Фрідріх Фальц-Фейн — здобув собі славу тим, що створив на ввесь світ відомий заповідник Асканія Нова. В цьому заповіднику тепер є: цілинний степ, зоопарк, орнітопарк, ботанічний парк, лісопарк, науково-дослідні відділи.

Цілинний степ. Цілина — унікальна пам'ятка первинного краєвиду степів, що дає нам змогу уявити вигляд нашого степу в минулому. Фрідріх Фальц-Фейн зацікавився цілиною не тільки як місцем для випасу худоби, але й як природньо-історичним комплексом, що міг зникнути зовсім, а тому виділив 26.400 га, які заборонив розорювати, хоч і дозволив випасати там овець. Частина ж площі була цілком заборонена до вжитку як заповідник, що його охороняла кінна сторожа.

Тепер масив цілини має 13.200 га, з них на 11.640 га дозволено пасти худобу й косити траву, а 1.560 га — абсолютна цілина. На цілині ростуть переважно різні зілля: тирса, (ковила), тіпчак тощо. На цілині перепроваджують наукові досліди: вивчають біологію рослин, утворення ґрунтів і інше.

Зоопарк. Початок зоопарку треба вважати з 1874 р., коли збудували невелику (9 кв. метрів) вольєру для місцевих птахів. У 1883 р. виділили 16 га площі, на якій поселили місцеву звірину, а від 1887 р. завозили сюди звірину і птаство з інших частин Російської імперії. В ці роки повернули в Асканію Нову колишніх автохтонів наших степів, які від наступу людини переселилися у відповідніші для них місцевості. З Надволжжя повернули українську антилопу-сайгака (останнього сайгака було забито в 1898 р. біля с. Преображенки в Таврії). Із східньої Старобільщини привезено бабаків, а з Біловезької Пущі — зубрів.

Не повернуто тільки тарпана (дикий кінь) та тура, бо цих тварин людина винищила. Останнього тарпана вбили в грудні 1879 р. в Таврії, останнього тура (предка сірої української породи корів) убито в 1623 р. біля Варшави.

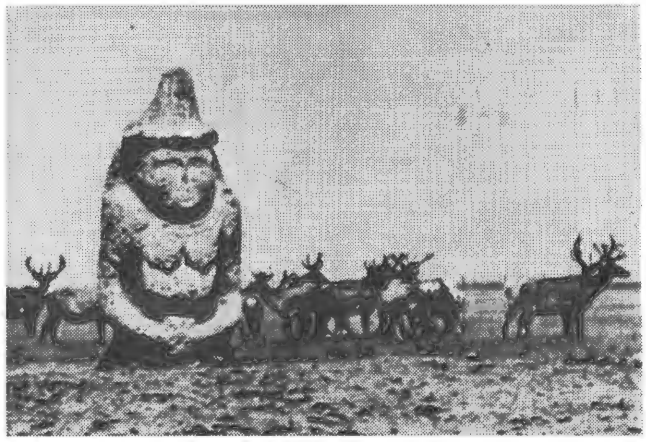

Асканія Нова. Кам'яна баба і табун оленів.

Від 1902 р. почали привозити до Асканії Нової тварин з інших країн та континентів. Тепер тут зібрано: 4 види антилоп, 7 видів великої рогатої худоби, 5 видів коней, 2 види верблюдів, 9 видів оленів, кози, вівці і т. д.

Зоопарк править за основу для науково-дослідного інституту тваринництва степових районів. Інститут цей досліджує, як удосконалити місцеві породи худоби, вивести нові, більш досконалі породи, акліматизувати нові завезені тварини тощо.

Орнітопарк (Птахопарк). В орнітопарку зібрано представників різноманітного птаства, що мають господарську або декоративну вартість: гуси, качки, струсі, фазани, лебеді, пелікани, фламінґо та інш. Особливо пильно охороняють журавлів-красавок та стрепетів. Стрепети раніш водилися тут у незліченній кількості, а тепер їх лишилось дослівно кілька штук.

Звичайно, в Асканії Новій водяться й інші представники тваринного царства: зайці, тушканчики, ховрашки, а з птахів — орли, дрохви (дуже небагато), перепели й такі вічні гості степів, як жайворонки — і то кілька видів їх.

Ботанічний парк та лісопарк. По обох боках головної алеї Асканії Нової, на площі в 100 га утворено штучно насаджений зелений ансамбль. В причорноморському степу посухи та суховії надзвичайно утруднюють розвиток гаїв чи садів. Дерева ростуть там рідко. Фрідріх Фальц-Фейн доклав силу енерґії і коштів, щоб створити тут дендропарк. Де колись був голий степ, тепер росте 90 видів дерев і 60 видів кущів. В цих двох парках зібрано флору (рослинність) з усіх континентів нашої плянети: дерева, кущі, трави й квіти. В дендропарку досліджують, як садити і розводити сади й ліси в степу.

ЗАПОВІДНИКИ ЦІЛИННОГО СТЕПУ

Їх є кілька в різних місцях і з різними завданнями.

Стрілецький степ. Стрілецький цілинний степ — це остання жива пам'ятка степової природи. До 1927-29 рр. тут, на Старобільщині, ці барвисті степи мали величезну площу, а тепер лишилося тільки 525 га. Дерев заповідник не має, тільки кущі та чагарники, а решта вкрита трав'яним покровом, дуже цікавим і різноманітним. В степу є 45 видів зілля і 363 види квітів.

В цьому ж заповіднику зберігся і рідкісний гризун **бабак,** хутро його ціниться дуже високо, а товщ має лікувальні якості. Тут зовсім заборонено полювати.

Хомутовський степ. В південно-східньому куті України, недалеко від Озівського моря, лежить на площі 1.024 га ковиловий степ. Серед різноцвіття панує катран. Наприкінці травня, коли степ зацвіте суцільним килимом, на тлі різноманітних барв кидаються в очі буйні білі квіти катрану, а простір навколо заповнюють його приємні, медові пахощі.

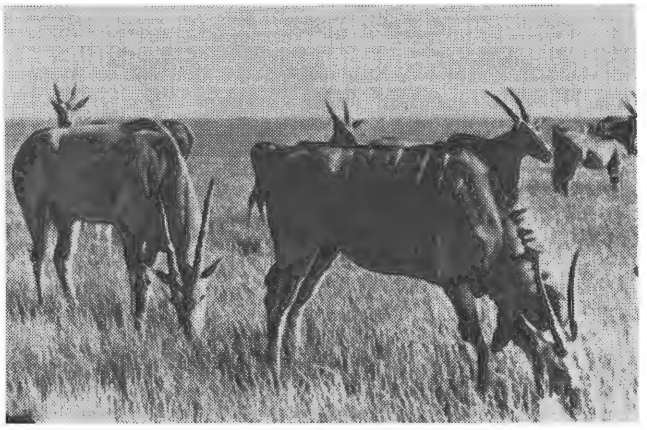

Асканія Нова. Антилопи.

Асканія Нова. В зоопарку заповідника.

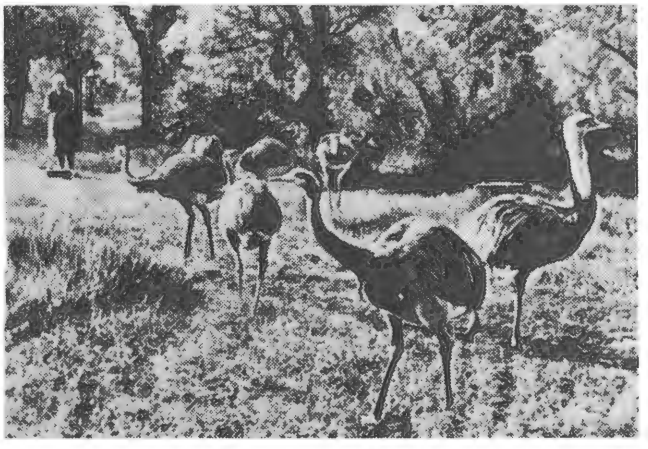

Асканія Нова. В орнітопарку заповідника.

Кам'яна могила.

Хомутовський степ — це, мабуть, єдине місце в Україні, де зберігся **воронець,** чудова степова квітка. На початку травня північні схили балок вкривають великі (до 8 см. в діяметрі) темно-червоні квіти воронцю.

Кам'яні могили. На Приозівському кристалічному масиві виділяється кілька кам'яних могил — залишки давно зруйнованої гірської системи: Токмак могила, Бельмак могила, Корсак могила, Кам'яна могила, Кунсунгур могила, могила Салтичія, Бесташ гора або Кам'яні могили. Кам'яна могила, біля Мелітополя, оголошена історичним заповідником, а Кам'яні могили, коло Маріуполя, — природничим — як цілинний степ.

П'ять ґранітних горбів (бесташ по-грецькому — „п'ять каменів"), ніби з'єднуються докупи і утворюють два рівнобіжні ґранітні пасма, що підносяться на 100 метрів над околицею. Кам'яні Могили — це цікавий куточок природи, який часто називають Українськими Альпами. Це — мініятюрна гірська околиця, в якій можна спостерігати всі різниці в проростанні рослинности в гірських хребтах: степова рослинність, лісова, гірські (альпійські) луки, нема тільки вкритих снігами верхів. Тут налічують до 422 видів рослин.

Особливо цінна група папороті (в якій є 8 видів), бо це вказує на дуже давнє походження цього терену. В заповіднику зберігся полозжовтобрюх, і живе кілька пар воронів, що тепер вже велика рідкість.

Заповідник цікавий і з історичного погляду. У травні 1223 р. на цій території відбувся перший бій наших князів з татарами, т. зв. битва на р. Калці (тепер р. Кальчик). Площа заповідника — 300 га.

Михайлівська цілина. Єдиний в Україні цілинний степ в лісостеповій смузі. Він лежить в західній Слобожанщині, недалеко від станції Лебедин. Від південних степів цей степ різниться тим, що має більше різнотрав'я — 391 вид рослин. В наслідок цього, протягом веґетаційного періоду вигляд степу міняється до десяти разів, щоразу пишаючись іншими кольорами. Площа 202 га.

Всі 4 заповідники цілинного степу належать до системи Академії Наук України.

ОРНІТОЛОГІЧНІ ТА ІХТІОЛОГІЧНІ ЗАПОВІДНИКИ
(Пташині і рибні заповідники)

Чорноморський заповідник. На північному узбережжі Чорного моря з центром на Тендровій косі та на острові Джарилгач, на площі 12.181 га суші і близько 100 кв. км. моря, лежить орнітологічний заповідник, в якому не тільки зупиняються птахи під час сезонових перелетів, а й живе кілька видів гніздових птахів, що мають вартість і в сільському господарстві і для мисливців.

Особливо багато різних видів чайок та качок. В заповіднику є такі рідкісні птахи, як лебідь-шипун, сіра гуска, дрохва (дудани), трапляється навіть стрепет. Науковці вивчають в цьому заповіднику особливості біології птаства, тварин, риби та рослин цього району.

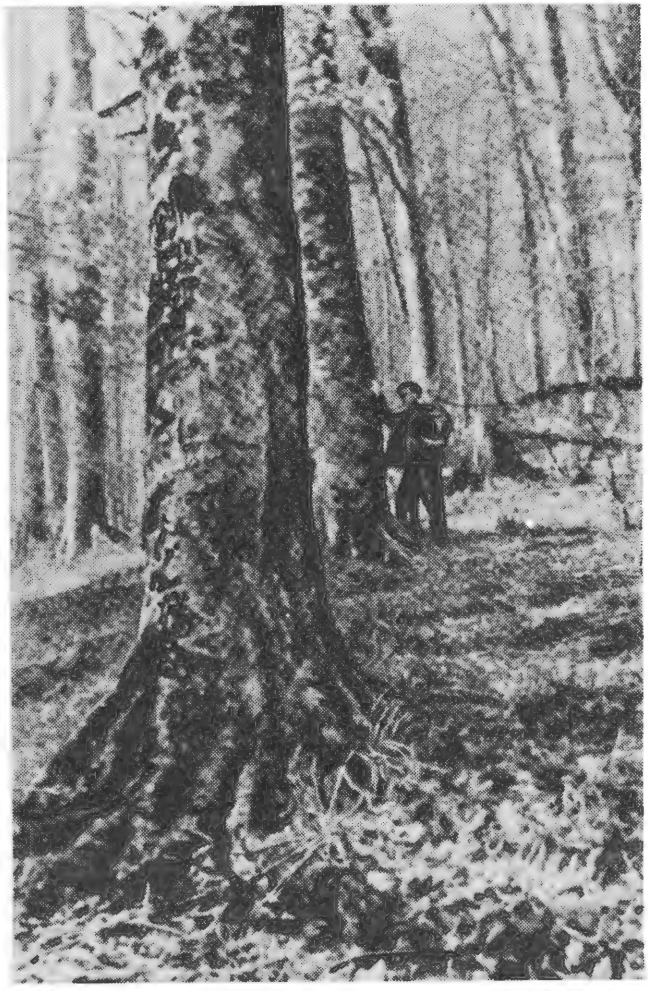

Буковий заповідник Уголька на Закарпатті.

Озівсько - Сивашський заповідник. Його призначення — охороняти птахів і тих, що живуть тут постійно, і тих, що зупиняються під час перелетів. Тільки в цьому заповіднику гніздиться рідкісний і цінний птах ґалаґаз. Це велика качка, що має смачне м'ясо і цінний пух, схожий на пух північної гаги.

До заповідника належить острів Бирючий (довжина 25, ширина 3-5 км), де водяться олені та сайгаки. Можливості для прохарчування тварин на острові обмежені, тому час до часу там влаштовують полювання.

Площа всього заповідника 12.000 га.

Заповідник Білосарайська коса. Недалеко від м. Маріюполя Білосарайська коса врізується в море на 14 км. В 1928 р. там організовано рибний та пташиний заповідник. З природничого погляду цей район коси дуже цікавий.

Тому, що Озівське море мілке, вода в ньому скоро прогрівається до дна, і в ній інтенсивно розмножується зоопланктон*. На 1 кв. метрі площі води є від 200 до 1000 грам біомаси. У світі нема другого такого водоймища, де б на одиницю площі було стільки живих істот. З тої причини, на дні Озівського моря росте 150 видів водоростей, що дають поживу рачкам, молюскам і т. д. Крім того, Озівське море малосолоне, бо річки приносять 60 куб. км. прісної води (тобто четверту частину всього об'єму моря). В околиці Білосарайської коси вода майже зовсім не солона.

Все це разом створило винятково сприятливі умови для риби, якої в цьому морі нараховують 115 видів. Водяться тут і дельфіни.

Рослинність на косі бідна, всього 3 рослини: селянка, синьоголовник (синьоцвіт), кермек, зате оригінальна. З кермеку виробляють речовини для вичинювання шкіри, а крім того, він має в собі фітонциди, які нищать бактерії. Тому його тепер почали розводити в міських парках.

Ця місцевість цікава й з історичного погляду. В 10 ст. тут виникло слов'янське місто Білгород, яке татари в 13 ст. перейменували в Білосарай і згодом продали його венеційським та ґенуезьким купцям, які назвали його Балестра (Палестра). Ця назва протрималась до кінця 19 ст.

Дністровий лиман. Дністер — річка, яка у верхів'ях тече швидко і буйно, як гірська річка, на пониззі переходить у широкі заплави, вкриті справжнім очеретяним лісом, заввишки у 3-4 метри. Тому 9.000 га площі лиману — ідеальне місце для гніздування водоплавної птиці, бо ні люди, ні хижаки туди доступу не мають.

*) Мікроскопічні тварини, що живуть у воді. Ними харчуються риби.

„Лебедине озеро" в Тростянецькому дендропарку.

Дендропарк „Олександрія" біля Білої Церкви.

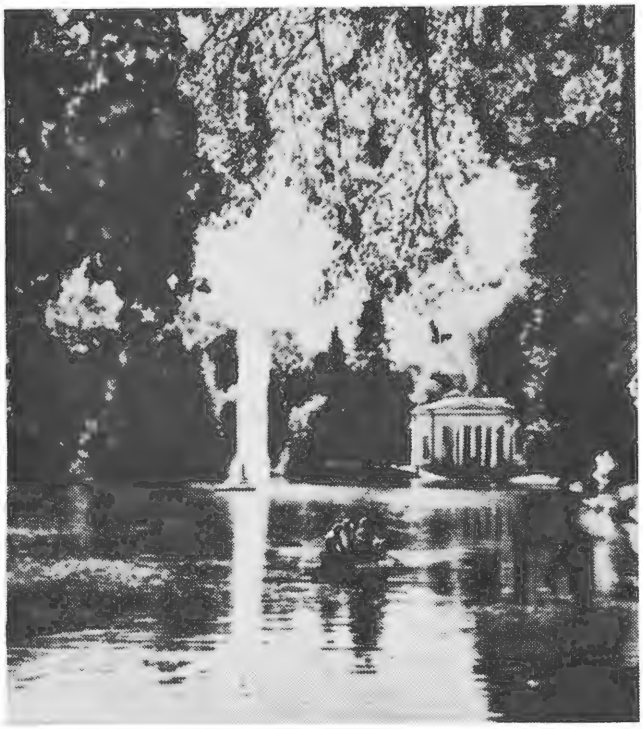

Дендропарк „Софіївка" біля Умані.

ЗАПОВІДНО-МИСЛИВСЬКІ ГОСПОДАРСТВА

Таких заповідників є кількадесят. Головніші з них такі: **Кремінне** — 14.000 га; **Печенізьке** — 31.204 га; **Диканське** — 56.000 га; **Білозерське, Заліське** — 34.000 га; **Яготинське, Конотопське** — 15.000 га; **Єлінське** — 23.000 га; **Вознесенське** — 106.000 га; **Гольче** — 4.000 га; **Сухоліське** — 4.500 га; **Кагарлицьке** — 85.000 га; **Конча Заспа** — 4.000 га; **Ушомирське** — 12.500 га; **Цуманське** — 40.000 га; **Кримське** — 30.200 га.

У цих заповідниках проживає типова звірина: лосі, козулі, дикі свині (вепри), норки, горностаї, куниці, видри, борсуки, єнотовиді собаки. Крім того, звичайно, вивірки, зайці, та інші дрібні тварини і птахи.

Крім цих типових звірин, деякі заповідники розводять або зберігають певні корисні чи рідкісні види. В Кременному господарстві розводять хохуля, хутро якого високо ціниться. В Печенігах — оленів для східніх районів України. В Диканьці — сірих куріпок, в Конотопі — лосів, в Сухолісах — лань, в Цумані — ондатр, в Кончій Заспі — риб, в Ушморі — бобрів, на Холодній Горі — фазанів, в Кримському заповіднику — підвид европейського шляхетного оленя та муфлонів. Там же живуть найменші в Україні пташки — корольок (важить 4 грами) та волове око — (до 10 грамів).

КАРПАТСЬКІ ЗАПОВІДНИКИ

Своєрідні геологічні і кліматичні умови призвели до того, що в Карпатах розвинулась теж своєрідна, специфічна фауна (тварини і птахи) та флора (рослинність). Карпатські заповідники оберігають типові ділянки природи, а зокрема рослинність, якої тут є 2.000 видів, тобто половина всіх видів рослинности в Україні. Тому тут вивчають природу не тільки з погляду розвитку рослин, а й з інших: які фактори сприяють охороні ґрунтів, які зберігають вологість і воду; які впливають на особливості клімату і т. д.

Рослинність Карпат має істотний вплив на клімат східніх районів, бо випаровує за рік 20 куб. км. вологи, яку західні вітри розносять на східні області, що дуже корисно впливає на тамтешній клімат.

Заповідник Чорногора. Чорногора — найвищий гірський масив в Україні і, завдяки особливим фізико-географічним умовам, належить до найбагатших щодо рослинности районів Карпат.

Історичний заповідник: Києво-Печерська Лавра.

Головне завдання заповідника — охороняти рідкісні породи дерев: букові ліси, яких там є тільки 9%, смерекові ліси, яких разом з мішаними буково-смерековими є 90%, рододендрони, які в українських Карпатах ростуть тільки на Чорногорі, підальпійську і альпійську рослинність. Охороняють там також звірину: оленів, козуль, диких свиней (вепрів), диких котів, горностаїв та інш. Водиться тут і ведмідь. Охороняють також птаство і гірські озера.

Чорногорський заповідник має 5 філій:

1) Близниця у Свидовецьких горах з її буково-ялицево-смерековим лісом.

2) Гора Піп Іван Марморський з його альпійськими луками.

3 Княж-двірський тисовий. Тут охороняють дерево тис — представника флори третинного періоду. Тисовий гай має площу в 70 га і лежить на височині від 320 до 460 метрів.

4) Кедровий — у Ґорґанах. Найбільший кедровий ліс площею в 255 га. в басейні річки Лімниці, в урочищі Яйце. Кедр не витримує наступу інших лісових порід, особливо смереки, а тому його охороняють дуже пильно.

5) Дубовий — в урочищі Оток („Мукачівський лісокомбінат"). Площа його 429 га, ліс здебільшого насаджений штучно, а природні дубові діброви, які ще збереглися, підлягають абсолютній охороні.

Буковий заповідник Уголька — лежить на південних схилах Полонинських Карпат у Закарпатській області. Площа 4.600 га.

Ґрунт і клімат цього району найкращі для розвитку бука, тому тут зарості бука суцільні, а це дає змогу вивчати природу букових лісів, які через недбайливе, шкідливе втручання людини потроху зникають, а тут дуже зменшені в розмірах.

Обидва карпатські заповідники належать до системи Академії наук УССР.

ДЕНДРОПАРКИ

В Україні налічують 80 старих парків, ботанічних садів, дослідних лісних „дач" з цікавими і цінними породами дерев. В цих парках є 1.175 видів різних порід дерев.

Тростянецький дендропарк — наймальовничіший парк в Україні, насаджений нащадками гетьмана Івана Скоропадського. В основу його покладено композицію, що нагадує природній ліс. В парку налічують 120 видів листяних дерев, в тому 15 видів дуба, 20 — клена, 13 — верби, 9 — липи і т. д. та 75 видів декоративних порід.

Площа парку 350 га. Лежить він на півдні Чернігівської области.

Олександрія. В західній частині парку насаджено лісові породи дібровного типу, а в східній переважають парково-декоративні дерева. В центрі є велика площа вся в траві й квітах.

Парк має 110 видів та форм деревних порід і чагарників. Площа — 180 га. Лежить він у Білій Церкві, над р. Рось.

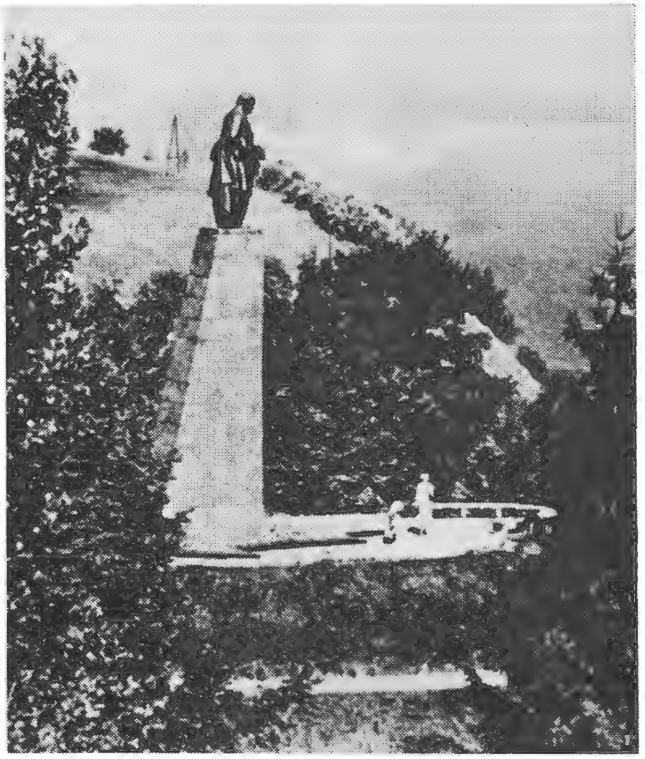

Історичний заповідник: могила Тараса Г. Шевченка в Каневі.

Історичний заповідник: церква на козацьких могилах під Берестечком.

Софіївка — Найдавніша пам'ятка садово-паркової архітектури України. В основу його поставлено архітектурні будови (колони, статуї, водограї, штучні руїни і т. п.). В парку є 300 видів широколистих та 40 видів шпилькових порід дерев та чагарників.

Парк цей в Умані, по обох берегах р. Кам'янки. Площа — 100 га.

Устимівка. На площі всього 10 га сконцентровано 400 видів та форм дерев та чагарників; багато рослин, акліматизованих з інших країн.

Лежить парк в с. Устимівка, Глобинського р-ну Полтавської области.

Веселі Боковеньки. В степу, на площі в 543 га, розкинувся найбагатший в степовій зоні України дендропарк. В ньому є 400 видів рослин. Лісовий масив парку має 55 га; лісові насадження — 290 га; цілина — 20 га; луки й ставки — 22 га; орана земля — 112 га; яри, балки, вигони — 100 га. В парку розбудовано окремі характерні краєвиди: лісова смуга, типовий сільський краєвид, берег р. Боковеньки, широкий луг, де ростуть плакучі верби, сосновий бір.

Головне завдання заповідника показати, що в степовій смузі можна створити чудові сади та парки. Лежить у Кіровоградській області.

Усі дендропарки підпорядковані Академії Наук УССР.

ІСТОРИЧНІ ЗАПОВІДНИКИ

Місця, пов'язані з якимись історичними подіями чи окремими видатними особами в Україні, оголошені заповідниками. До них належать: могила Т. Г. Шевченка в Каневі; частина острова Хортиці, де була Запорізька Січ; „Козацькі Могили" — місце битви з поляками під Берестечком; стародавнє грецьке місто Ольвія; дуб Шевченка в Сєдневі, на Чернігівщині; могила Г. Сковороди в с. Іванівці на Харківщині; Києво-Печерська Лавра та інші.

ПРИРОДНИЧІ ЗАПОВІДНИКИ

Цю категорію заповідників часто в літературі називають „заказниками" чи то пам'ятками природи. До таких заповідників належать, наприклад, такі місця: Леонтієва Балка на Донбасі, крейдяні гори в Святогорську над Дінцем та багато інш.

Інж. Микола Химич

Показник імен

А

Абесимов А. 144.
Авраам 96.
Агапіт 97.
Агар, рабиня Авраамова 96.
Адольф, син Максиміліяна 141.
Айзенгавер, президент 213.
Аліпій, іконописець 97.
Алчевський Іван 166.
Альошин Павло 203.
Ангальт Дессау 258.
Ангальт Кетген Фердинанд 257,258.
Андієвська Емма 140.
Андрієвський В. 140.
Андрій, апостол 96.
Андрій Володимирович, син Володимира Мономаха 52.
Андрій Юрієвич, князь 55.
Андрусів Петро 172, 173, 175.
Андрушків Осип 210.
Анна, жінка Володимира Великого 50.
Анна, дружина Романа 54.
Анна Ярославна, королева Франції 51.
Антоненко-Давидович Борис 126, 130.
Антонів Олег 211.
Антонович Володимир 35, 74, 75.
Антонович Дмитро 150.
Антонович Мирослав 166.
Ануї Жан 155.
Апостол Данило, гетьман 71, 73, 199.
Арбузов О. 154.
Аркас Микола 155.
Архипенко Олександер 174.
Аскольд, князь 23, 48.
Атаманюк В. 126.
Ашкаренко Григорій 147.

Б

Багалій Д. 75.
Багрій І. 185.
Багряний Іван 133, 134.
Бажан Микола 128, 129.
Бажанський Порфирій 148.
Базилевич Ф. 155.
Балабан Гедеон, єпископ 61, 99.
Балєй Іван 116.
Балуховський М. П.
Бальзак 7.
Барабаш, полковник 67.
Барагура Володимир 140.
Барановський Петро 185.
Барвінок А., дивися Карабиневич Аполінарія
Барвінок Ганна 107, 109.
Барвінський Василь 165, 185.
Барвінський Осип 148.
Барка Василь 137, 139, 140.
Барнич Ярослав 155.
Барський, див. Григорович Барський.
Батий, татарський хан 53.
Бахматюк Іван 185.
Бачинська Теофіля 146.
Бачинський Володимир 176.
Бачинський Омелян 146.
Баш Яків 154.
Безбородько Микола 237.
Безбородько Олександер 7.
Безкоровайний Василь 166.
Бенцаль Олена 157.
Бенцаль Микола 151, 152.
Березинський О. 126.
Березовський Максим 163.
Беринда Павма 142.
Бернард Сара 150.
Бетговен Людвіг 160.
Біберович Іван 147, 148.
Біберович-Ляновська Іванна 147, 150.
Бізе Александер Цезар Леопольд 148.
Білецький Л. 94.
Білик Іван 113.
Біловод Прокович 98.
Білодід І. К. 130.
Білоскурський О. 185.
Біляїв Володимир 140.
Білянська Ірена 188.
Блавацький Володимир 152, 155.
Блакитний-Елланський Василь 125, 126.
Бобринський В. 126.
Бобровський Юрій 34.
Боголюбський Андрій, князь 25, 53, 167.
Богорський, дяк 104.
Богун Іван 21.
Боденштедт Фрідріх 160.
Боднарчук Степан 153.
Божик Володимир 159.
Бойчук Богдан 139, 140.
Бойчук Михайло 174.
Болєслав, король польський 51.
Боняк, вождь половців 52.
Боплан Гійом 168.
Борецький Ізидор, єпископ 88.
Борецький Микола, митрополит 82, 83.
Борба Петро 197.
Борецький Іов, митропит київський 62.
Борис, князь 51, 96, 97.
Борисоглібська Ганна 148, 150, 152.
Боровиковський Володимир 169, 170.
Боровиковський Левко 103.
Бородай О. 160.
Бортник Януарій 153.
Бортнянський Дмитро 159, 162, 163, 164.
Брюховецький Іван, гетьман 68, 69.
Брюлов Карло 105, 169.
Булавицька Ніна 180.
Бурачок Микола 148.
Бурґгарт — Юрій Клен 127, 128, 132.
Буревій Кость 128.
Буртан Донат, єпископ 88.
Бурчак-Абрамович Ніканор, митрополит 85, 87.
Бутович Микола 172, 175.
Бутовський Семен 148.
Бучко Іван, єпископ 88.
Бучма Амвросій 151, 153.
Бьернсон Бьернстене 148.

В

Вагілевич Іван 75, 104, 105.
Василева Олена 140.
Василевська Женя 140.
Василевська Людмила — Дніпрова Чайка 119.
Василенко М. 74.
Васильківський Сергій 173.
Василько Романович, князь галицький 54.
Васильченко Степан 115, 121, 122, 125.
Ватуля Олексій 151.
Вахнянин Наталь 164.
Ващенко — Захаренко Михайло 209.
Ведель Артем 163.
Вербицький Микола 146, 159, 161, 164.
Верді Джузепе 148.
Вересай Остап 93, 94, 159.
Веретенченко Олекса 138.
Верещагін Василь 170.
Вериківський Михайло 166.
Вернадський Володимир І. 205, 213.
Верхадський 116.
Верховинець Василь 148.
Вестерфельд Абрагам 168.
Виговський Іван, гетьман 66, 67.

Видибіда-Руденко Палладій, архиєпископ 87.
Винниченко Володимир 79, 115, 123, 124, 125, 147, 148, 150, 151, 152.
Вирган І. 129.
Височан Семен 30.
Витовт, великий князь литовський 29.
Вишенський Іван 98.
Вишневецький Дмитро (Байда), князь 57, 58, 94.
Вишневецький Ярема, князь 64, 65.
Вишня Остап 126, 129, 153, 154.
Вілінська — Маркович Марія, дивися Марко Вовчок.
Вілінський Микола 166.
Вілларі Луїджі 230.
Вінграновський М. 130.
Вітрувіюс Полліо Маркус 189.
Владислав IV, король польський 62.
Влизько Олекса 128.
Вовк Віра 140.
Возняк М. 141.
Волкенштейн 144.
Володимир Васильович, князь на Волині 195.
Володимир Василькович, князь галицький 55.
Володимир Великий 25, 50, 51, 62, 94, 96, 143, 190, 192, 210.
Володимир Мономах 25, 52, 53, 54, 95, 97, 98.
Володимир Святославович 54.
Воробкевич Сидір 147, 164.
Вороний Микола 125, 150.
Воронин Олександер 88.
Воронин Олексій 124.
Воронцов М. С., князь, губернатор Новоросії 28, 246.
Воронько Платон 130.
Вражливий В. Я. 128.
Всеволод Ярославович, вел. кн. Київський, 52, 96.
Всеволод Ярославович, син Ярослава Мудрого 51.
Всеволод, князь, Ігорів брат 52.
Всеслав Ярославович, син Ярослава Мудрого 52.
Вухналь Юхим 126.
Вячеслав Володимирович, син Вол. Мономаха 52.

Г

Гаватович Якуб 142, 143.
Гавриленко 144.
Гаврилик 116.
Гадачек К. 35.
Гаєвська — Денис Лідія 140.
Гаєвський Григорій 150.
Гайворонський Михайло 166.
Гай-Головко 139.
Гайдай Зоя 166.
Гайдамака Дмитро 147.
Гайдарівський Василь 135.
Гайне Генріх 117.
Гак Анатоль — Мартин Задека 136.
Гакебуш Любов 152.
Галан Я. 154.
Галаган Григорій 143.
Галан Анатолій 136.
Ґалеві — Єллі Леві 148.
Гальбе Мах 150.
Гальчук М. 131.
Гарасевич Марія 140.
Гарасовська-Дачишин Марія 176.
Гаско Г. 126.
Гауптман Гергардт 150, 152.
Гашек Ярослав 153.
Гедимін, князь литовський 56.
Гейерменс Герман 148.
Генріх, король Франції 51.
Германюк Максим, митрополит 88.
Геродот 42.
Гірняк Йосип 140, 151, 153, 155.
Гітлер Адольф 83, 84.
Гладкий Іван 161.
Гліб, князь 51, 96, 97.
Глібов Леонід 102, 103.
Гніздовський Яків 175, 176.
Гоголь Микола 107, 144, 145, 155.
Гоголь — Яновський Василь 144, 145.
Голембійовський О. 145.
Голинський Михайло 165, 166.
Голованівський Сава 128, 130.
Головатий Антін 28.
Головацький Яків 75, 104, 105.
Головко Андрій 126, 127.
Головня Гаврило 162.
Гомер 114.
Гомер де Тель 246.
Гонта Іван 72, 73.
Гончар Олесь 129, 130.
Горбач Анна-Галя 140.
Горбачевський Іван 208.
Гординський Святослав 137, 138, 174.
Гординський-Федькович Адальберт 111.
Гордієнко Кость 71.
Гордієнко К. О. 126.
Горинь Б. 131.
Горілов О. 165.
Горленко Ніна 152, 153, 155.
Горняткевич Дам'ян 176, 186, 188.
Городовенко Нестор 163, 166.
Гофман, архітектор 201.
Гребінка Євген 102, 103, 105.
Грива М. 132.
Григоріїв Мирослав 155.
Григорович-Барський Іван 199, 201.
Гриневецький Іван 147, 148, 149.
Гришко Василь 140.
Грищенко Олекса 140, 175.
Грінченко Борис 113, 130, 147.
Грушевський М., єпископ 82.
Грушевський Михайло 75, 76, 77, 78, 125, 208, 209.
Гулак-Артемовський Петро 102, 103, 107, 110.
Гулак-Артемовський Семен 159, 163, 166.
Гуменна Докія 133, 135.
Гундяк, Марко, єпископ 87.
Гуня Дмитро 63.
Гупало Кость 155.
Гуцало Євген 130.
Гуцалюк Любослав 175.
Гуцков Карл 154.
Гушалевич Іван 146.
Гюґо Віктор Марі 117, 154.

Ґ

Ґабро Ярослав, єпископ 88.
Ґалюппі Бальдазаре 162.
Ґе Микола 173.
Ґжицький В. 126, 130.
Ґольдоні Карло 148, 154, 155.
Ґордін Яков 148.
Ґорькій Максим 128, 150.
Ґрільпарцер 150.
Ґуно Шарль Франсуа 148.

Д

Давиденко Вячеслав 131.
Давидов Степан 163.
Далека Лідія 140.
Данило, ігумен 97.
Данило Романович, князь волинський і галицький, король Руси 28, 53, 54, 55.
Данилова 146.
Данте Аліґієрі 114.
Дараган Юрій 132.
Денікін, генерал 151.
Деревицький Яків 250.
Дзюба Іван 130, 131.
Дилецький Микола 162.
Дир 23.
Дичківна-Блавацька Євдокія 155, 156.
Дівович Семен 142.
Дідур Адам 166.
Діккенс Чарлс 152.
Діма 140.
Дімітрій Ростовський, св. 70, 142, 143.
Діонісій, патріярх Царгородський 69.
Дмитерко Л. 130.
Дмитренко Михайло 175.
Дмитро, воєвода 53.
Дніпровський Іван 126, 128, 154.
Дністрянська Софія 166.
Добжанський Теодосій 205, 214.
Добриня Нікітіч, богатир 93.
Довгалевський Митрофан 143.
Довбуш 94.
Довженко Олександер 130, 205.
Довнар-Запольський М. 75.
Дольницька Марія 176.
Домаха С. 186.
Домбровський К. 148.
Домбровський Тимофій 146.
Доніцетті Ґвестано 146.
Донцов Дмитро 132.
Дончук Зосим 136.
Дорошенко Володимир 140.
Дорошенко Дмитро 25, 106.
Дорошенко Ілля 146.
Дорошенко Наталія 151.
Дорошенко Петро, гетьман 67, 68, 69, 200.
Досвітний Олесь 126, 128.
Драганич Ярослав 133.
Драгоманов Михайло 74, 111, 116, 117, 130.
Драй-Хмара Михайло 127.
Драч Віра 94, 140.
Драч Іван 130.
Дрейсих Іван 146.
Дудка Федір 140.
Дузе Елеонора 150.
Дукин М. В. 128.
Душинський - Королевич Михайло 147.
Дяченко Дмитро 203.
Дюамель Жорж 7.

Е

Еллан Василь, див. Блакитний Василь.
Енґельгарт 105.
Еней 101.
Епік Григорій 126, 128.
Епіфаній Кіпрський 95.

Є

Єдлічка Алоїз 160.
Єлісавета, цариця 72.
Ємець Василь 159.
Єпішев О. О. 131.
Єфремов Сергій 81, 113, 128.

Ж

Жемчужніков Лев 170.
Житомир 23.
Жмайло Марко, запор. гетьман 63.
Жук Йосип, єпископ 87.
Жуковський В. А. 150.
Жулавський Єржі 150.
Журба Галина 134.

З

Забіла Наталія 130.
Заболотний Данило К. 205, 213, 214.
Завадович Роман 140.
Завадський Михайло 150.
Загаров — Фессінг Олександер 150. 151, 152, 155.
Загорський Іван 148.
Загребельний Павло 130.
Зайців Павло 133.
Закревська Ганна Вас. 237.
Залеський Осип 166.
Заливчий Андрій 125.
Залізняк Максим 72, 73.
Заньковецька-Адасовська Марія 75, 114, 147, 148, 149, 150, 151.
Запольський Довнар 75.
Зарицька Євгенія 152.
Зарицька Софія 176.
Зарицький Мирон 209.
Зарудний Іван 199, 201.
Зарудний Микола 154.
Заславський, польський полководець 64.
Засядько Олександер 210.
Затиркевич-Карпінська Ганна 114, 147, 150.
Звичайна Олена 135.
Зелінський Карло 146.
Зеров Микола 125, 127.
Зиґмунд III, король польський 61.
Золотоустий Іоанн 95.
Зудерман Германн 148.
Зуєвський Олег 138.

І

Іаков-Мніх 96.
Ібсен Генріх 148, 150.
Іваницький Борис 86.
Іванюк Орест, єпископ 88.
Івасюк Микола 173.
Івченко Людмила, див. Коваленко Л. 4, 5, 7.
Івченко Михайло 81, 127.
Ігор, великий князь київський 48, 50.
Ігор, князь Новгород Сіверський 98.
Ігор Святославович, князь 53, 96.
Ізяслав Ярославович, вел. князь 51, 52, 96.
Іларіон, митрополит Київський 25, 95, 96.
Ільницький Василь 146, 148.
Ільченко О. 130.
Інґіґерда, княгиня 45.
Іноземцев Олександер, архиєпископ 84.
Ірод 142.
Ірчан Мирослав 126, 154.
Ісаак Печерський 997.

Ї

Їжакевич Іван 172.

Й

Йогансен Михайло 128, 153.
Йона 143.
Йордан, візантійський історик 42, 169.

К

Казимир III, король польський 23.
Кайзер Георг 152.
Калашник П. 185.
Калинін Константин 211.
Калиновський Мартин, польський полководець 64, 66..
Калянник І. Т. 128.
Кальнишевський Петро, останній кошовий 73.
Кальдерон Педро 154.
Камерон Чарлз 202.
Каминоса Войцех 197.
Кандиба Олександр див. Олесь Олександер.
Капельгородський П. Й. 125.
Капіца П. Л. 205.
Капустин Григорій 235.
Карабіневич Аполінарія 152.
Карабіневич Опанас 152.
Караванський Сергій 131.
Карґер М. 44.
Кармелюк Устим 94.
Карло XII 29, 70.
Карпенко А. 211.
Карпенко Григорий 146.
Карпенко Карий Іван (спр. пріз. Тобілевич) 114, 115, 146-151.
Карпенко Петро 151.
Карпенко Степан 146.
Карпов Л., священик 82.
Катерина II, цариця 28, 72, 73.
Качуровський Ігор 138.
Квітка-Основ'яненко Григорій 101, 102, 107, 144, 145, 146.
Квітнак 144.
Кемпе Л. 156.
Керницький Іван 136, 156.
Керч Оксана 135.
Кефела 146.
Кибальчич Микола 205, 210, 214.
Кий 24, 42, 48.
Килимник С. 94.
Килина Патриція 139, 140.
Киприян Іван 164.
Кириченко-Шуган Ольга 156.
Кигастий Григорій 159, 166.
Кишка Лев, митрополит 70.
Кізко Петро 140.
Кіров С. 128.
Кістяковський Олександер 205.
Кістяковський Юрій 205, 208, 213.
Кічура М. 126.
Клейст (фон) Генрих 148.
Климко Олександер 175.
Клиновий Юрій 140.
Клодель Поль Луї Шарль 152.
Кобзар С. 82.
Кобець Олекса 107.
Кобилянська Ольга 117, 118, 155.
Кобринська Наталія 118, 119.
Ковалевська Софія див. Круківська.
Ковалевський Євграф 229, 235.
Коваленко Людмила див. Івченко Людмила 4, 5, 7, 134, 155.
Коваленко Б. Л. 128.
Ковжун Павло 176.
Ковнір Степан 199.
Козак Едвард 173.
Козаченко Василь 130.
Козицький Пилип 166.
Козловський Іван 166.
Колесса Любка 166.
Колесса Філарет 165.
Конашевич-Сагайдачний Петро, гетьман 59, 60, 61.
Кондратюк Юрій Вас. 211.
Конецпольський Станіслав, коронний гетьман польський 63, 64.
Кониський Георгій, архиєпископ 143.
Кониський Олександер - Яковенко 76, 110, 111, 112.
Коновалець Евген 82, 83.
Кононенко-Трофимовська Олена 222.
Конопленко Павло 159.
Константин, імператор 189.
Копистенський Захарія, архимандрит 99, 206.
Копиленко О. 126.
Копистенський Михаїл, єпископ 61.
Копко Максим 164.
Корж Микита 109.
Корнійчук Олександер 129, 154.
Корнякт Константин 197, 198.
Коровицький Іван 140.
Королів Сергій 211.
Коряк Володимир 128.
Косач Лариса Петрівна див. Леся Українка.
Косач Ольга Петрівна див. Пчілка Олена.
Косач Петро Антонович 117.
Косач Юрій 155.
Косенко Віктор 166.
Косинка Григорій 126, 128.
Косинський Кристофор, гетьман Запорізької Січі 60.
Косів Сильвестр, митрополит 26, 69.
Коссовська Алла 140.
Костенко Ліна 130, 131.
Костецький Ігор 140.
Костомаров Микола 74, 145, 148, 208, 209, 224.
Костюк Юрій 154.
Котко Кость 126.
Котляревський Іван 74, 75, 100, 101, 102, 104, 108, 143, 144, 145, 145, 171, 172.
Коханенко Євген 151.
Коцебу (фон) Август Фрідрих Фердинанд 146.
Коціпінський Антін 160.
Коцюба Г. М. 128.
Коцюбинський Михайло 75, 118, 119, 120, 122, 124.
Кочерга Іван 128, 154.
Кочовник П. 185.
Кочубей В. П., князь 228.
Кошак Ф. 185.
Кошелівець Іван 131, 140.
Кошиць Олександер 148, 163, 165, 166.
Кравець С. 203.
Кравців Богдан 131, 133.
Кравченко Михайло 159.
Кравченко Уляна 119.
Крамаренко Андрій 152.
Красицький Фотій 171.
Кревза Лев, архимандрит 99.
Крітський Андрій, св. 99.
Кривецький Борис 150.
Кривоніс Максим 64.
Кривоустів Віктор 165.
Крижанівський А. 133.
Крижанівський С. 129, 156.
Кримський Агатангел 125.
Кричевська Катерина 175.
Кричевський Василь 148, 173, 174, 175, 185, 203.
Кричевський Микола 175.

Кричевський Федір 175.
Кроммелінк Ф. 153.
Кропивницький Марко 75, 114, 115, 146, 147, 148, 149.
КруківськаКовалевська Софія 208.
Крушельницька Соломія 165, 166.
Крушельницький А. 126.
Крушельницький І. 126.
Крушельницький Мар'ян 152, 153.
Крюків Борис 172.
Ксенофонт 95.
Кузьма Любомир 175.
Кукрицька Лариса 156.
Кулик Іван 126, 128.
Куліш Микола 125, 128, 153, 154, 155.
Куліш Пантелеймон 74, 107, 108, 109, 130, 145, 208.
Кульчицький, архітектор 201.
Купчинський Роман 139.
Курбас Лесь 148, 150, 151, 153.
Курило Євген 156.
Курінний П. 41.
Курпіта Теодор 139.
Кухаренко Яків 144, 145.
Кучер Василь 130.
Кучеренко Іван 94.
Кущак Андрій, єпископ 87.

Л

Лавриненко Юрій 140.
Лаврівський Іван 164.
Лаврівський Юліян 146.
Ланг Франціск 142.
Ландау Лев 205.
Ласовська Мирослава 135.
Левада Олександер 154.
Лев Юрійович, князь 55.
Лев Данилович, король 55.
Лев II Юрійевич, князь, 55.
Левинський Іван 185.
Левицька Віра 153, 155, 156.
Левицький Володимир 208, 209.
Левицький Дмитро 169, 170.
Левицький Модест 125.
Левицький Орест 146.
Левицький Федір 148.
Леонтович Микола 161, 164, 165.
Ленін 126, 216, 232.
Лепкий Богдан 121, 122, 124, 152.
Ле-Пле 228.
Леся Українка 115, 116, 117, 118, 119, 123, 147, 148, 150, 153, 155, 156, 165.
Лесич Вадим 137.
Литвиненко Сергій 186.
Летюк Євген 130.
Либедь 48.
Липа Юрій 132.
Липківський Василь, митрополит відродженої УАПЦ 82, 83.
Лисенко Микола 74, 101, 144, 145, 148, 160, 161, 164, 205.
Лисняк Володимир 156.
Литвин М. 19.
Литвиненко-Вольгемут Марія 148.
Лівицька-Холодна Наталія 133.
Лівицький Андрій, президент УНР, 86.
Лінницька Любов 147, 150.
Лінниченко І. 75.
Ліндфорс Марія 146.
Ліндфорс-Русова 146.
Ліст Франц 160.
Лобода Григорій, гетьман 60.
Лозовський Данило див. Свенцицький Павлин.
Лопатинський Фавст 153, 165.
Лопатинський Ярослав 147.
Лонге де Веґ 154.
Лосенко Антін 169.
Лотоцький Олександер 140.
Лубенський Петро 154.
Лужницький Григорій 141, 142, 152.
Лукашевич-Полон Оксана 176.
Луців Лука 140.
Лучаковська-Армстронґ Роксоляна 176.
Лучицький І. 74.
Любченко Аркадій 127.
Людкевич Станіслав 161, 165.
Люлька Архип 211.
Лятошинський Борис 166.
Лятуринська Оксана, 131, 132.

М

Мазепа Іван, гетьман 29, 70, 71, 143, 168, 169, 199, 200.
Мазепа Галина 175, 176.
Мазепа Ісаак, голова Вик. Органу 86.
Майборода Платон 163, 166.
Майборода Юрій 166.
Мак Ольга 135.
Макаренко Сергій 174.
Макарій, сирійський патріярх 168.
Максиміліян 141.
Максимович Андрій 147.
Максимович Борис 166.
Максимович Михайло 74, 160.
Маланюк Євген 131, 132, 133.
Малиш-Федорець Марія 148.
Малишко Андрій 128, 129.
Малюца Антін 184.
Малюшкевич К., архиєпископ 82.
Маляр Павло 136.
Мамонтів Яків 128, 154.
Манько Григорій див. Ярошевич.
Манько Леонід 147.
Марко Вовчок 107, 108, 116.
Маркович Опанас 108, 146.
Мартіні Падре 163.
Мартинович Порфир 171.
Мар'яненко Іван 148, 150.
Масенко Тереня 128.
Масканьі Петро 148.
Масютко М. 131.
Матушевський Б. 81.
Матюк Віктор 164.
Мегик Петро 175.
Мендовг, литовський князь 56.
Менцинський Модест 165, 166.
Меретин Бернард 201.
Меріме Проспер 153.
Метлицький Амвросій 103, 105.
Метуса 162.
Метюк Андрій, архиєпископ 87.
Мечников Ілля 208.
Микитенко Іван 128, 153, 154.
Микиша Михайло 148.
Микиша Тарас 166.
Микола І, цар 106, 258.
Милославський Самуїл, митрополит 142.
Минко Василь 154.
Мирний-Рудченко Панас 112, 113, 115, 116, 148, 155.
Мисик В. 128.
Михайличенко Гнат 87.
Михайлів Юхим 185.
Мишуга Олександер 165, 166.
Мізко Микола 146.
Міллер М. 46.
Многогрішний Дем'ян, гетьман 69.
Могем Вілліям Сомерсет 152.
Могила Петро, митрополит 35, 62, 63, 142, 168, 169, 199, 200, 202, 206.
Могилянська Л. 128.
Мойсей 96.
Мокрієв Юрій 154.
Мольєр Жан-Батіст 114, 146, 152, 153, 154, 155.
Монюшко Станіслав 148.
Мопассан Альберт Ґі 7.
Мороз Валентин 131.
Морозова Людмила 176.
Марська Марія див. Струтинська Марія.
Мох Р. 145, 146.
Моцарт Вольфґанґ А. 163.
Мриц-Мудрик Ніна 176.
Мстислав Володимирович, князь 51.
Мстислав Володимирович, князь, син Вол. Мономаха 52, 53.
Мужиловська Уляна 107.
Мурашко Олександер 171.
Муромець Ілля, богатир 94.

Н

Нагнибіда Н. 130.
Налетова Катерина 146.
Наливайко Северин 60.
Нарбут Юрій 175.
Наумович І. 146.
Некрашевич Іван 143.
Неприцький - Грановський Олександер 138.
Нестор, літописець 25.
Несторович Володимир 136.
Нечай, укр. полковник 65.
Нечуй-Левицький Іван 110, 111, 112.
Нижанківський Богдан 139.
Нижанківський Остап 163, 165.
Николишин С. 131.
Ніковський Андрій 81.
Ніщинський Петро 159, 164.
Новаківський Олекса 172, 173, 205.
Новицький 146.
Носалевич Олександер 166.

О

Обе Р. 155.
Овчарський 152.
Огієнко Іларіон, митрополит 87, 94.
Огійчук Григорій, архиєпископ 87.
Огоновський Омелян 148.
Одарченко Петро 140.
Озаркевич Іван 118.
Озаркевич О. 145.
Оксіюк Й. архиєпископ 82.
Окуневська Софія 118.
Олег, князь 25, 48, 50, 96.
Олег Святославович, Гореславич, князь 50, 52.
Олександер II, цар 106, 201.
Олександрів Борис 137.
Олексій, чоловік Божий 142, 143.
Олексій, син Петра 141.
Оленко Л. 7.
Оленська-Петришин Аркадія 176.
Олесь Олександер 115, 120, 123, 125, 130, 147, 148, 150, 165.
Олешко, будівничий XIII ст. 195.
Олійник С. 130.
Ольга, велика княгиня 49, 96.
Ольгерд, литовський князь 56.
Ольжич-Кандиба Олег 132, 133.
Ольхівський Борис 133.
Онишкевич Зіновій 175.

Онишкевич Любомир 214.
Онуфрієнко Василь 139.
Орест Михайло 137.
Орлик Пилип, гетьман 71.
Осадчий М. 131.
Осиповський Тимофій 209.
Осінчук Михайло 174.
Островерхий 146.
Островський Александер 148.
Остроградський Михайло 209.
Острозький Константин, князь 61, 98.
Острозький Олександер, князь 98.
Остороріг, польський полководець 64.
Острук Ярослава 135.
Остряниця-Острянин Яків 63.
Осьмачка Тодось 128, 135, 136.
Оффенбах Жак 148.

П

Павленко О. 186.
Павлик Михайло 116.
Павло, архидіякон з Аллепо 168.
Павлушков М. 81.
Паздрій Богдан 155, 156.
Палладіо Андреас 202.
Панів А. 128.
Панківський К. 140.
Панківський Северин 148.
Панч Петро 126, 127, 130, 215.
Парфанович Софія 134, 135.
Пархоминко Терешко 159.
Пастернак Я. 44, 45, 46.
Паторжинський Іван 166.
Пачовський Василь 149.
Певний Богдан 5.
Певний Микола 152, 153, 155.
Пейсонель, французький консул 236.
Первомайський Леонід 128.
Перелісна Катерина 140.
Петлюра Симон, головний отаман 78, 79, 80, 165.
Петрицький Анатоль 174.
Петро I, цар 29, 70, 71, 72, 141, 226.
Петрусенко Оксана 166.
Печеніга-Углицький Павло 166.
Пилипенко Сергій 126.
Пимоненко Микола 171.
Писаревський Степан 144, 145, 163.
Підмогильний Валер'ян 127, 128.
Пій XII, папа 88.
Плетенецький Єлисей 99, 207.
Пліней Старший 42.
Плошевський Владислав 146.
Подоляк Борис 140.
Позняківна Тамара 156.
Полетика Іван 207.
Полтава Леонід 138.
Поліщук Валер'ян 128.
Полонська-Василенко Наталія 5.
Потій Іпатій, єпископ 61.
Полуботок Павло, гетьман 71.
Плужник Євген 128.
Полянська О. 148.
Поль Олександер 228.
Понеділок Микола 135, 136.
Попович Альоша, богатир 93.
Попович-Боярська 119.
Попович Павло 211, 212.
Потоцький Микола 64.
Потоцький Степан, польський полководець 64.
Прахов А. 44.
Пригара Марія 130.
Прихильний Амврозій 197.
Приходька Віктор 140.
Приходько Марина 140.
Прістелі Джон Бойтон 155.
Прокопович Іван 207.
Прокопій Кесарийський 42.
Прокопович Андрій 207.
Прокопович-Антонський Антон 207.
Прокопович Петро 207.
Прокопович П. 221.
Пркопович Феофан, єпископ 70, 141, 207, 209.
Птоломей Клавдій 42.
Пузир 185.
Пулюй Іван 208, 212, 214.
Пуччіні Джіакомо 148.
Пушкар, полковник 67.
Пфальц Йоган Ґотліб 258.
Пфальц-Фейн 258.
Пчілка Олена 74, 75, 117, 119 143.
Пшибишевський Станіслав 148.

Р

Радиш Мирослав 155.
Растреллі В. 201.
Ратмірова Олена 147.
Ревуцький Віктор 166.
Ревуцький Валеріян 156.
Рекановський П. 144, 146.
Рибак Натан 129, 130.
Рильський Максим 125, 127, 129.
Рильський Ф. 74.
Римлянин Павло 197.
Рідель 148.
Роборецький Андрій, єпископ 88.
Розумовський Андрій 160.
Розумовський Кирило, гетьман 72, 73, 160, 201, 202.
Роман Мстиславович, князь 54, 55.
Романицький Борис 154.
Романович Марія 147.
Романович Теофіля 146.
Ростан Едмонд 148, 150.
Ростислав, внук Ярослава Мудрого 54.
Роткель Рудольф 111.
Рубчак Богдан 140.
Рубчак Іван 151.
Рубчак Катерина 150, 151.
Руданський Степан 109, 110.
Рудницький Антін 166.
Рудницький Роман 166.
Рудченко Іван — Білик Іван 113.
Рулін Павло 151.
Русов Олександер 146.
Русова, див. Ліндфорс Софія.
Рутський Веніямин, митрополит 142.

С

Саварин Нил, єпископ 88.
Савицька Іванна 140.
Савченко Я. Г. 128.
Сагайдачний Петро, гетьман, див. Конашевич.
Садовська-Барельотті Марія 141.
Садовський Микола, спр. прізвище Тобілевич 75, 114, 146, 148, 149, 150, 155.
Саксаганський Панас, спр. прізвище Тобілевич 75, 114, 146, 149, 150, 154.
Самійленко Володимир — Сивенький 75, 113, 114, 125.
Самійленко Поліна 151.
Самойлович Іван, гетьман 69, 168, 169, 199, 200.
Самокиш Микола 173.
Самчук Улас 133, 140.
Сара, жінка Авраамова 96.
Сварог Вадим 140.
Свенцицький Павлин 145, 146.
Свидницький Анатоль 110, 111.
Свідзінський В. 128.
Світальський М. 237.
Світлицький Григорій 171.
Світличний Іван 130.
Святополк Володимирович „Окаянний", князь 51.
Сявтослав Ігорович, князь 49, 50, 96, 98.
Святослав Володимирович, князь 49, 51, 95.
Святослав Ярославович, князь 52.
Седляр В. 186.
Семенів 163.
Сенишин Амвросій, митрополит 88.
Сенченко І. 126.
Сервантес М. 144.
Сердюк Василь 152.
Сердюк Людмила 152.
Сердюк Олександер 153.
Симеон, болгарський цар 95.
Симоненко Василь 130, 131.
Сингаївський Микола 130.
Синельников Микола 148.
Ситник Михайло 139.
Синклер Уптон Віл 152.
Сікорський Полікарп, митрополит 84, 85, 87.
Сірецький 148.
Січинський Денис 148, 165.
Скакальський Іов, єпископ 87.
Скляренко Володимир 154.
Сковорода Григорій Савич 74, 99, 100, 101, 162, 163, 207.
Скоропадська-Милорадович Єлисавета 76.
Скоропадський Іван, гетьман 71.
Скоропадський Павло, гетьман 77, 78, 79.
Скорульський Микола 166.
Скрипник Мстислав, архиєпископ-митрополит 5, 87, 88.
Славутич Яр 138.
Сластьон Опанас 172, 185.
Сліпий Йосип, кардинал 84, 88.
Слісаренко Олекса 126, 127, 128.
Словацький Юліуш 148.
Смаглій-Ждаха Амвросій 171.
Смакула Олександер 205, 212.
Сметана Бедрих 148.
Смілянський Леонід 154.
Сміян С. 154.
Смолич Юрій 126, 130.
Смолій Іван 136.
Смолянінов 250.
Смотрицький Герасим 98.
Смотрицький Мелетій, архиєпископ 206, 207.
Собко Вадим 154.
Совачева Ганна 152, 155.
Сокальський Петро 163.
Соленик Карпо 146.
Соловій Оксана 140.
Солонцов Микола 148.
Сомко-Макаренко Надія 173.
Сосенко К. 177.
Сосюра Володимир 125, 126, 127, 129, 257.
Сошенко І. М. 105.
Срезневський Всеволод 160.
Стадник Йосип 148, 152.
Стадникова Софія 152.
Сталін 80, 128, 129, 130, 131, 216, 217, 232.
Станіславський Константин 154.
Старицька Марія 147.

Старицька-Черняхівська Людмила 74, 115, 125, 141, 147.
Старицький Дмитро 146.
Старицький Михайло 74, 75, 114, 115, 144, 146, 147, 148, 149.
Старченко Йосип 199, 200.
Старченко Федір 199, 201.
Стах Петро, дивися Черкасенко.
Степова-Карпяк Марія 155.
Степовий Яків 165.
Стефаник Василь 75, 121, 122.
Стефанович Олекса 132.
Стеценко Кирило 161, 164, 165.
Стечинський Андрій 147, 150.
Стороженко Олекса 109, 110, 145, 146.
Струтинська Марія 135.
Суворін Олексій 148.
Судомора Охрім 172.
Сулима Іван, гетьман 63.
Суслов С. 147.
Суходольський Володимир 154.
Суходольський Олексій 147.

Т

Тагаїв Михайло 152, 156.
Тарнавська Марта 140.
Тарнавський Григорій 146.
Тарнавський Остап 138.
Тарнавський Юрій 135, 139, 140.
Тацит 42.
Теліга Олена 132, 133.
Теліжин Ярослав 155.
Тенета Борис 128.
Теодосій, ігумен печерський 97.
Теодорович Іоанн, митрополит 82, 87.
Терещенко Микола 129.
Терлецький Кирило, єпископ 61.
Терлецький Сидір 155.
Тетеря Павло, гетьман 67, 68.
Тимошенко Степан 205, 212, 214.
Тимчук Роман 156.
Тичина Павло 123, 124, 125, 127, 128.
Тітмар Мерзебурський 191.
Ткачук І. 126.
Тобилевичі 114.
Тобилевич Іван, див. Карпенко-Карий.
Толлер Ерист 152.
Толочко П. 44.
Томсен Х. 35.
Тополя Кирило 144.
Транквіліон Ставровецький Кирило 99.
Требушний Василь 186.
Трощинський Дмитро 144.
Трутковський Василь 160.
Трутовський Кость 170.
Труш Іван 171.
Туган-Барановський 228.
Тугайбей 64.
Туптало Данило, див. Дімітрий Ростовський, св.
Туровський Кирило, єпископ 96.
Турчанінов Петро 163.
Тягно В. 153, 154.

У

Угаров 146.
Ужвій Наталія 153.
Усенко Павло 128, 130.

Ф

Фальківський Дмитро 128.
Федора 95.
Федорович Тарас 63.
Федькович Юрій Осип 111, 147.
Фейн Фредріх 258.
Феофан, єрусалимський патріярх 62.
Филипович Олександер 140.
Филипович Павло 127.
Фицалевич-Стиранка Марія 176.
Філянський М. 125, 128.
Фоменко Микола 166.
Франко Іван 76, 110, 115, 116, 118, 124, 147, 148, 155, 165, 173.

Х

Харик Йосип 211.
Хвильовий Микола 125. 126, 128, 253.
Хвойка В. 38, 43, 44.
Хижняк Матвій 224.
Химич Микола 256, 264.
Хмельницький Богдан Зіновій 23, 26, 28, 29, 30, 64, 65, 66 , 69, 72, 129, 143, 162, 168, 200.
Хмельницький Тиміш 65, 162.
Хмельницький Юрій 66, 67, 68.
Холодний Петро 174, 175.
Холодний Петро, молодший 174, 176.
Хорив 48.
Хороший Михаїл, архиєпископ 87.
Хоткевич Гнат 125, 147, 159.
Храплива Леся 140.
Хуровський Георгій 95.

Ц

Цегельська Олена 140.
Цеглинський Григорій 147.
Церетелєв 160.
Цимбал Віктор 175.
Цуканова Марія 135.

Ч

Чайковський Петро 148, 160.
Чапленко Василь 135, 140.
Чарнецький Степан 141, 147, 148, 150.
Чевальєрі Міччель 246.
Чепіга З. 28.
Черемшина Марко 119, 120.
Черінь Ганна 140.
Черкасенко Спиридон 115, 121, 122, 123, 125, 147, 148.
Черненко Олександра 140.
Чернецький А. 140.
Чернова Олександра 140.
Четвертинський Гедеон, митр. Київський 69.
Чехівський Володимир 82.
Чехов Антон 148.
Чижевський Дмитро 144.
Чикаленко Евген 140.
Чикаленко Левко 46.
Чирський Микола 132.
Чорнобицька Галина 140.
Чорновіл Вячеслав 131.
Чубинський Павло 146, 161.
Чудинів-Богун В. С. 210.
Чулаєвський Василь, священик 82.
Чумак Василь 125.
Чупринка Грицько 119, 120, 121, 125.

Ш

Шамрай А. 129.
Шаповал Микита 132.
Шараєвський Нестор, митрополит 82.
Шаховской Александер, князь російський 101, 144.
Шашарівська-Чепіль Єлизавета 155.
Шашаровський Володимир 156.
Шашкевич Маркіян 75, 104, 105, 164.
Шварцбарт 80.
Шведченко О. 211.
Шевельов-Шерех Юрій 140.
Шевченко Лазар 151.
Шевченко Тарас 63, 74, 75, 98, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 116, 118, 130, 144, 145, 146, 159, 161, 164, 165, 169, 170, 171, 172, 205, 209.
Шевчук А. 131.
Шедель Йоган 201.
Шекспір Віллям 151, 152, 153, 154, 155.
Шептицький Андрій, митрополит 76, 77, 174.
Шерепера - Писаревський С., див. Писаревський.
Ширай 144.
Ширяєв 105.
Шіллер Йоганн Крістоф Фрідріх 148, 154.
Шкрумеляк Юра 182.
Шлемкевич Микола 140.
Шмондюк Йосип, єпископ 88.
Шов Джордж Бернгард 150.
Шолом Аш 148.
Шостопалець В. 185.
Шпилька Богдан, єпископ 87.
Шутка Антін 214.
Штейн М. 145.
Шуган Ігор М. 156.
Шумилович-Шуварська Ірена 140.

Щ

Щек 48.
Щепкин Михайло 144, 145, 146, 147.
Щербак Микола 139.
Щербацький Г. 143.

Ю

Юз Джон Джеймс 30, 228.
Юнаків Л., священик 82.
Юра Гнат 151.
Юргенсон 163.
Юрій Володимирович, син Володимира Мономаха 52.
Юрій II, князь 55.
Юрій, син Лева, князь 55.
Юрій Долгорукий, князь 96.
Юрський Олександр 151.
Юрчак Василь 150.

Я

Яблонський Александер 146.
Яворський Степан, митрополит 70.
Ягайло, король 56.
Ядвига, королева польська 56.
Якименко-Степовий Федір 165.
Якимович 146.
Яковкевич Борис, єпископ 87.
Яловий Ю. 128.
Ян Казимир, король польський 64.
Янковська 146.
Янович Степан, справжнє ім'я Курбас 147, 149.
Яновська Любов 115, 147.
Яновський Борис 166.
Яновський Юрій 125, 126, 130.
Ярополк, князь, син Мономаха 52.
Ярополк, князь 50.
Ярослав Мудрий, князь 25, 45, 51, 52, 54, 96, 162, 167, 190, 192, 210, 226.
Ярослав Осмосмисл, князь 45, 54, 195.
Ярославська Дарія 134.
Ярошевич Григорій 156.
Ярошенко Володимир 153.

Зміст

Передмова	Головна Управа Об'єднання	5
Про Редакторку	мґр. Лариса Онишкевич	7
ГЕОГРАФІЯ	проф. Юрій Бобровський	9
АРХЕОЛОГІЯ	проф. др. Ярослав Пастернак	35
ІСТОРІЯ	мґр. Олександер Воронин	47
ЛІТЕРАТУРА		
Народна словесність	Віра Драч	89
Стародавня література і нова доба	Олексій Воронин	100
Підсовєтська література	ред. Вячеслав Давиденко	125
Еміґраційна література	Віра Драч	132
ТЕАТР	проф. Валер'ян Ревуцький	141
МУЗИКА	проф. Осип Залеський	157
ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО	проф. Дам'ян Горняткевич	167
НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО		
Вишивки	Ніна Булавицька	177
Різьба в дереві	проф. Антін Малюца	180
Кераміка	проф. Дам'ян Горняткевич	184
Писанки	проф. Дам'ян Горняткевич	186
АРХІТЕКТУРА	арх. Тит Геврик	189
НАУКА І ТЕХНІКА	інж. Любомир Онишкевич	205
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО	інж. Олена Кононенко-Трофимовська	215
ПРОМИСЛОВІСТЬ	інж. Микола Химич	223
ЗАПОВІДНИКИ	інж. Микола Химич	257
Показник імен		265

Керівник друкарні: Анатоль Домарацький.
Складачі: Євген Гарасимчук, Роман Ференцевич.
Верстальник: Ярослав Сидоряк.
Друковано в друкарні „Свобода"
81-83 Grand Street, Jersey City, N.J. 07303
Наклад: 2 000 примірників.
1971 рік.

ЛУЦЬК
РІВНЕ
ЖИТОМИР
У
ЛЬВІВ
К
ТЕРНОПІЛЬ
Р
А
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
УЖГОРОД
ЧЕРНІВЦІ
ВІННИЦЯ
ОДЕСА
1971
УКРАЇНА
ФОТОМОНТАЖ
БОГДАНА ПЕВНОГО
СТОЛИЦЯ
ОБЛАСНІ МІСТА
ГРАНИЦІ У.Р.С.Р.
ЕТНОГРАФІЧНІ ЗЕМЛІ

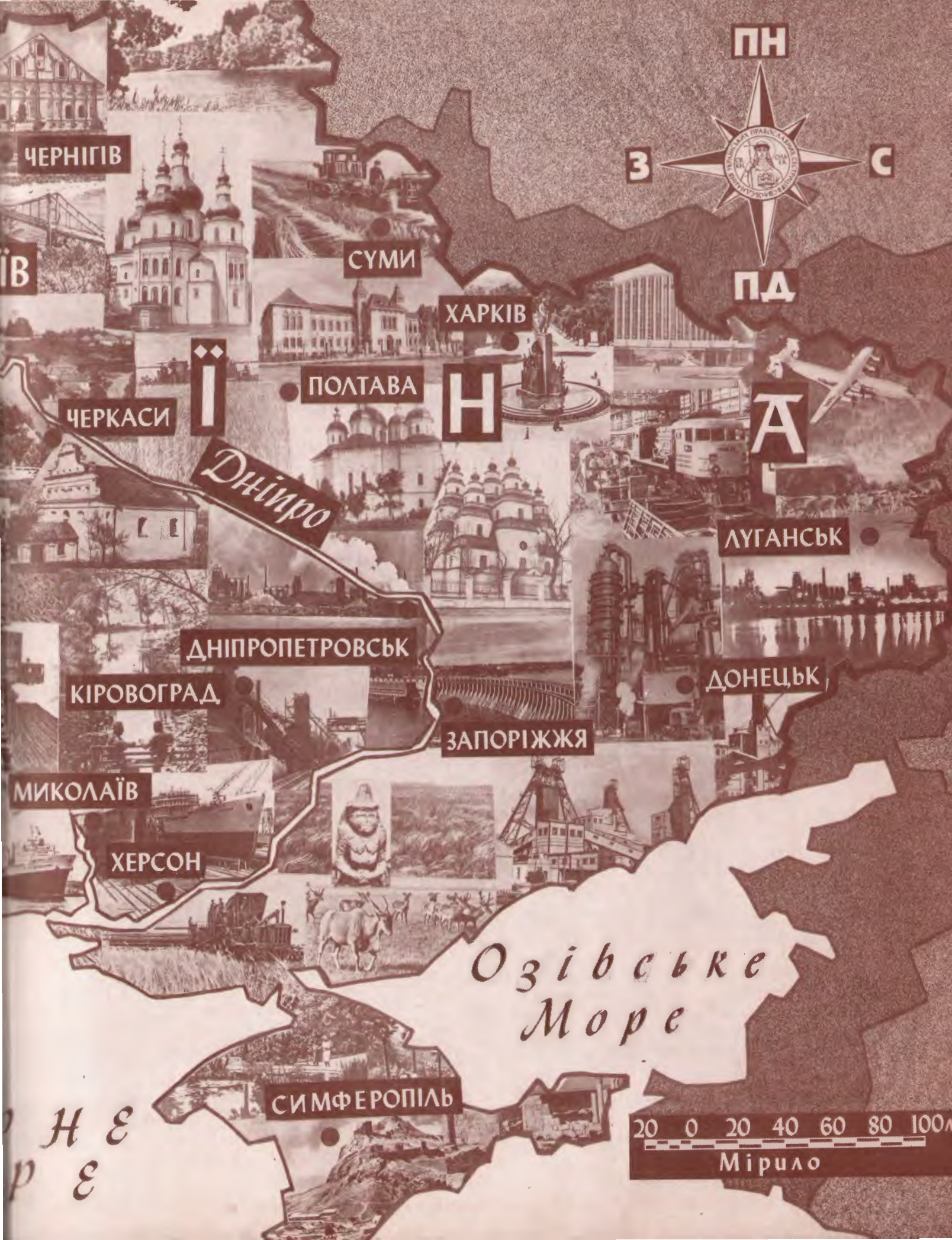
ПН
З
С
ПД
ЇВ
ЧЕРНІГІВ
СУМИ
ХАРКІВ
ПОЛТАВА
ЧЕРКАСИ
Ї
Н
А
Дніпро
ЛУГАНСЬК
ДНІПРОПЕТРОВСЬК
КІРОВОГРАД
ДОНЕЦЬК
ЗАПОРІЖЖЯ
МИКОЛАЇВ
ХЕРСОН
Озівське
Море
СИМФЕРОПІЛЬ
НЕ
РЕ
20 0 20 40 60 80 100
Мірило